

Jeney László – Kulcsár Dezső – Tózsá István (szerk.)

Gazdaságföldrajzi tanulmányok közgazdászoknak

BCE Gazdaságföldrajz és Jövő kutatás Tanszék
NGM Tervezés koordinációért Felelős Államtitkársággal együttműködve

GAZDASÁGFÖLDRAJZI

tanulmányok közgazdászoknak

Jeney László – Kulcsár Dezső – Tózsá István (szerk.)

Gazdaságföldrajzi

tanulmányok közgazdászoknak

Gazdaságföldrajz és Jövő kutatás Tanszék
Budapesti Corvinus Egyetem

2013

Írták: **Bernekes Ágnes**, geográfus
Csatári Bálint, geográfus
Ferencz Viktória,
földmérő és informatikai mérnök
Forman Balázs, közgazdász
Jakobi Ákos, geográfus
Jászberényi Melinda, közgazdász
Jeney László, geográfus
Korompai Attila, geográfus
Kulcsár Dezső, közgazdász
Mészáros Rezső, geográfus
Pálné Kovács Ilona, jogász
Sikos T. Tamás, közgazdász
Szaló Péter, építésmérnök
Tózsza István, geográfus

Közreműködött: **Varga Ágnes**, geográfus

Lektorálták: **Domokos György, Michalkó Gábor,**
Nógrádi György, Tiner Tibor

Címlapot tervezte: **Tózsza István**

A borítón a Corvinus egyetem dunai homlokzatát díszítő szobrok közül látható néhány. Ezek az egyes gazdasági ágazatokat személyesítik meg antik görög mitológiai alakok ábrázolásával. Minerva (Athéné) a **Tudomány**; Vulcanus (Héphaisztosz) kalapáccsal a kezében a **Nehézipar**; Rhea a kézműves daktülszok révén, fogaskerékkel a kezében a **Gépgyártás**; Fortuna a bőségszaruval a Jólét; Mercurius (Hermész) pénzes zacskóval a kezében a **Kereskedelem**; Neptunus (Poszeidón) kormánykerékkel a **Hajózás**; végül a Gyorsaságot megszemélyesítő Ókyroé ókeánisz, lábánál egy mozdonnyal, a **Vasút**. A homlokzati szobrok Sommer Ágoston munkái (1874).

Fényképeket készítette: **Hegyesi József**

© Szerzők, 2013

ISBN 978-963-503-526-7

Felelős kiadó: BCE Gazdaságföldrajz és Jövő kutatás Tanszék
NGM Tervezés koordinációért Felelős Államtitkársággal együttműködve

Tartalomjegyzék

Előszó	11
I. A népesség mint gazdaságföldrajzi tényező.....	13
I.1. A népesség száma, nagyságrendje	15
I.1.1. A népességszám nagyságrendjének gazdaságföldrajzi jelentősége	15
I.1.2. A népesség területi eloszlását befolyásoló tényezők.....	16
I.1.3. Nagy népességkoncentrációk a Földön.....	18
I.2. A népsűrűség gazdaságföldrajzi jelentősége	21
I.2.1. A népsűrűség különböző mutatói.....	21
I.3. A népesség területi eloszlásmintázatai	24
I.4. A népességszám változását befolyásoló folyamatok.....	25
I.4.1. A népességszám növekedésének gazdaságföldrajzi jellemzői	26
I.4.2. A migráció gazdaságföldrajzi összefüggései.....	32
II. Városföldrajz.....	39
II.1. A város fogalma.....	39
II.1.1. Gazdasági–funkcionális városfogalom	45
II.1.2. Társadalmi–statisztikai városfogalom	42
II.1.3. Településképi–urbanisztikai városfogalom.....	55
II.2. Az urbanizáció	58
II.2.1. Városodás	58
II.2.2. Városiasodás	62
II.2.3. Városnövekedés szakaszai.....	62
III. Vidékföldrajz	71
III.1. A vidék értelmezése és területi lehatárolása.....	72
III.1.1. A köznapi és a tudományos megközelítések.....	72
III.1.2. A mezőgazdasági és a vidékföldrajz viszonya	73
III.1.3. Hazánk vidéki térségei.....	75
III.2. A magyar vidék néhány jellemző térfolyamata és konfliktusainak összefüggései.....	77
III.3. A magyar vidékek térségi típusai.....	80
III.4. A vidékfejlesztés és a jövő.....	83
III.4.1. Területpolitika és vidékpolitika.....	84
III.4.2. Üzenetek a magyar vidékfejlesztésnek.....	85
IV. Településmarketing	89
IV.1. Városverseny.....	89
IV.2. Településmarketing.....	91
IV.2.1. Érték audit.....	94
IV.2.2. Imázs audit.....	95
IV.2.3. Tevékenység audit.....	97
IV.3. A településmarketing mérése és típusai	99
IV.4. A saját lakosság szerepe a településmarketingben	102
IV.4.1. A telephely igények egyszerű és lényegre törő megfogalmazása	102

IV.4.2. Mi a módja az eladásnak, ha lokálpatriótákká akarjuk tenni a helyi lakosságot?	104
IV.5. Kommunikációs tartalom és településmarketing.....	105
V. Település- és területi tervezés	111
V.1. A regionális politika általános kérdései.....	111
V.2. A területfejlesztés általános kérdései Magyarországon.....	114
V.3. A területfejlesztési törvény Magyarországon.....	117
V.3.1. A területfejlesztés szereplői.....	118
V.3.2. A területrendezési kérdések összefoglalása	121
V.4. Településpolitika.....	121
V.4.1. A településfejlesztés fogalma.....	122
V.4.2. Településfejlesztés a különböző területi szinteken.....	122
V.4.3. A településfejlesztési tervek és a tervezés folyamata.....	123
V.4.4. A településfejlesztés pénzügyi forrásai.....	124
VI. Földrajzi információs rendszerek és a Digitális Föld	127
VI.1. Mit is jelent a Digitális Föld?	127
VI.2. Földrajzi információs rendszerekről általában	129
VI.3. Térinformatikai alapú modellalkotás	131
VI.4. Térinformatikai rendszerek adatainak beszerzési kérdései	134
VI.5. Térinformatikai elemzések.....	136
VI.5.1. Elemzési lehetőségek a térinformatikai „desktop” alkalmazásokban	136
VI.5.2. Területfejlesztési és területrendezési információs rendszer (TelR).....	145
VI.6. Korszerű térinformatikai technológiák a Digitális Föld szolgálatában.....	146
VI.6.1. Webes térképi szolgáltatások – WMS technológia.....	147
VI.6.2. ArcGlobe	149
VI.6.3. Google Earth	149
VI.6.4. ESRI ArcGIS Explorer	150
VI.7. Kitekintés – jelen és jövő.....	151
VII. Turizmusföldrajz.....	153
VII.1. A turizmus gazdasági szerepe	154
VII.2. A földrajzi tényezők a turizmus motivációiban.....	158
VII.2.1. A földrajzi tényezőkről általánosságban.....	158
VII.2.2. Konkrét földrajzi tényezők.....	162
VII.3. A turizmus nemzetközi jellemzőinek összefoglalása.....	167
VII.4. Magyarország turisztikai adottságainak értékelése.....	171
VIII. A világgazdaság új földrajza	175
VIII.1. Paul Krugman és az „új gazdaságföldrajz” fogalma.....	175
VIII.2. A lokalizáció fogalmának átvértékelődése a különböző világgazdasági korszakokban	176
VIII.3. A technológiai fejlődés hatása a termelési folyamatok átalakulására és ezek térbeli szerveződésére.....	177
VIII.4. A transznacionális vállalatok világgazdasági jelentősége és nemzetközi tevékenysége	179

VIII.5. A transznacionális vállalatok központjai	180
VIII.6. A transznacionális vállalatok termelési egységei.....	183
VIII.7. A monetáris világgazdaság térbeli szerveződése	185
VIII.8. A globális világ térbeli szerveződésének „jelszava”: a hálózat	187
VIII.9. Úton a többpólusú világgazdaság felé?	189
IX. A virtuális tér gazdasága	193
IX.1. A kibertér és a gazdaság.....	193
IX.1.1. A virtuális tér (kibertér)	193
IX.1.2. A virtuális tér létrehozása és terjedése.....	195
IX.1.3. A virtuális tér és a gazdaság.....	198
IX.1.4. Pénzáramlás a virtuális térben	203
IX.2. Az internet gazdasági és földrajzi hatásai.....	205
IX.2.1. Az internetgazdaság alkotóelemei és földrajzi összefüggései	205
IX.2.2. Az internet és a földrajz kapcsolatának radikális értelmezései a térgazdaságtanban	209
IX.2.3. Földrajzi egyenlőtlenségek	212
X. A közlekedés földrajza	215
X.1. A közlekedésföldrajz kapcsolódásai.....	215
X.2. Közlekedés és a térbeli szerkezet.....	217
X.3. A közlekedés sajátosságai.....	219
X.3.1. A közlekedés fejlődése	219
X.3.2. A közlekedés jellege, osztályozása	221
X.4. Közlekedési ágazatok	222
X.4.1. Közúti közlekedés	222
X.4.2. Vasúti közlekedés.....	223
X.4.3. Hajózás	226
X.4.4. Légi közlekedés.....	227
X.5. A közlekedési piacok főbb jellemzői.....	232
X.5.1. A közlekedési piac sajátosságai.....	232
X.5.2. A keresletet befolyásoló tényezők.....	233
X.5.3. Közlekedéssel szemben a kereslet oldaláról támasztott követelmények... 234	
X.5.4. Kínálat a közlekedési piacon.....	235
X.6. Infrastrukturális beruházások és finanszírozás a közlekedésben.....	236
XI. Kereskedelmi földrajz	239
XI.1. A marketingföldrajz fogalma, elemei	239
XI.2. A marketingföldrajz gyökerei	241
XI.3. A magyar élelmiszerkereskedelem fejlődési sajátosságai	242
XI.4. Budapest kereskedelmi zónái és ezek szerkezeti jellemzői	243
XI.5. Nyertesek és vesztesek	246
XI.6. Épülő és a közelmúltban átadott bevásárlóközpontok Budapesten	247
XII. A pénz földrajza	253
XII.1. A pénzföldrajz, mint diszciplína kapcsolódási irányai.....	253
XII.2. A globális pénzpiacok földrajzi sajátosságai	256

XII.3. A pénz története földrajzi dimenzióban	257
XII.3.1. A két világháború közötti időszak: 1918–1941	260
XII.3.2. A II. világháborút követő évtizedek: 1945–1970.....	262
XII.3.3. 1975-től napjainkig.....	264
XII.4. A pénzügyi piacok szereplői, intézményei	268
XII.5. A nemzetközi pénzügyi rendszerek intézményi szereplői.....	270
XII.5.1. Nemzetközi Valutaalap	270
XII.5.2. Világbank.....	271
XII.5.3. Az Európai Unió	272
XII.5.4. A gazdasági és monetáris unió és az euró	274
XII.6. Nemzetközi pénzügyi központok.....	281
 XIII. Közigazgatási földrajz	 285
XIII.1. A területi hatalommegosztás története	285
XIII.2. A területi közigazgatás-szervezés alapfogalmai	286
XIII.2.1. Decentralizáció – dekoncentráció	286
XIII.2.2. Unitárius és föderatív állam.....	287
XIII.2.3. A területi hatáskörök, funkciók.....	288
XIII.2.4. A területi közigazgatás jellemző egységei.....	289
XIII.3. A területi közigazgatás szervezés főbb irányzatai, elméletei	290
XIII.3.1. A nemzeti közigazgatási rendszerek konvergenciája – európaizáció	290
XIII.3.2. Szubszidiaritás.....	290
XIII.3.3. Hálózatok, „governance”.....	291
XIII.3.4. New public management.....	292
XIII.4. A területi reformok	293
XIII.5. Területi kormányzási típusok Európában	297
XIII.6. A magyar önkormányzati rendszer szabályozási	
sajátosságai és szerkezetének formálódása.....	298
XIII.6.1. A kezdeti modell	298
XIII.6.2. A korrekciók	299
XIII.6.3. A recentralizáció megjelenése.....	301
 XIV. Politikai földrajz.....	 303
XIV.1. A politikai földrajz lehatárolása	303
XIV.2. A földrajzi tényezők és a társadalmi fejlődés.....	304
XIV.3. Etnikum, nép, identitás.....	309
XIV.4. Nemzet és állam.....	312
XIV.5. Állampolgárság, kisebbségek	317
XIV.6. Az állam működése, pártok.....	320
XIV.7. Hatalmi központok	324
 XV. Kultúrrégiók gazdaságföldrajza	 329
XV.1. Világgazdasági centrumtérsegek.....	330
XV.1.1. Európa	330
XV.1.2. Észak-Amerika	335
XV.1.3. Kelet-Ázsia.....	339
XV.1.4. Ausztrália.....	344

XV.2. Világgazdasági félperifériák	346
XV.2.1. Latin-Amerika	346
XV.2.2. Iszlám Világ	350
XV.2.3. Délkelet-Ázsia	355
XV.3. Világgazdasági perifériák.....	357
XV.3.1. Dél-Ázsia.....	357
XV.3.2. Trópusi-Afrika.....	360
Irodalomjegyzék.....	365

ELŐSZÓ

Egy könyvet az olvasó igen sokféle céllal vehet a kezébe. Vannak akik csak éppen bele akarnak kukkantani, vannak akik át akarják nézni, és akadnak olyanok is akik valamilyen okból *el szeretnék olvasni*. Persze mindig akad olyan valaki is, aki elalváásra használja a sohasem e célra szánt, de leghasznosabban ennek a célnak megfelelő könyvet. Reméljük, hogy könyvünk nem ez utóbbi kategóriába fog tartozni, és intellektuális örömmel fogják forgatni azok, akiknek a szerzők és a szerkesztők jó szándékú igyekezettel szánták.

Kötetünk elsősorban közgazdászoknak, mindenekelőtt azoknak a fiataloknak szól, akik a felsőoktatás hallgatóiként készülnek a gazdasági pályák valamelyikére. Amikor a Budapesti Corvinus Egyetem Gazdaságföldrajz Tanszéke elhatározta, hogy egy olyan korszerű tananyagot ad hallgatói kezébe, amely *egyrészt* igazodik a különböző szakok igényeihez, *másrészt* olyan általános gazdaságföldrajzi ismereteket közvetít, amely megfelel napjaink társadalmi–gazdasági elvárásainak, egyúttal arra is törekedett, hogy a leíró jellegű földrajzi ismeretközlést felváltsa a gazdaság gyakorlatában is eredményesen használható tudásanyaggal.

Korszerű tananyagként először egy hagyományos, klasszikus felépítésű tankönyvet akartunk készíteni. Napjaink felsőoktatási gyakorlatában azonban gyakori az olyan oktatási forma, amelyben egy-egy tématerületet úgy ismertetnek meg a hallgatókkal, hogy az adott témában igazán jártasnak tekinthető szaktekinetly, rangos egyetemi oktató, elismert kutató vagy a gyakorlatban dolgozó vezető szakember foglalja össze gondolatait a szóban forgó kéresterületről, és ugyanezen szakembergárda adja a tanulmányok lektorait is. Ez a fajta tananyagépítés *nyitottabb gondolatközlésre* ad alkalmat, és jobban kifejezésre juttatja a gazdaságföldrajz *sokszínűségét*. El kell azonban ismernünk, hogy ez esetben a szigorúan vett didaktikai elvek kicsit csorbulnak. Tapasztalataink szerint azonban napjaink egyetemistáit ez egyáltalán nem aggasztja. A közgazdász hallgatók mindenekelőtt búvárkodni akarnak egy-egy témában, és az e fajta felfedezésnek nem mindig feltétele a didaktikailag merev út.

A szerkesztők messzemenően tiszteletben tartották az *igen különböző szemléletmódú és stílusú szerzők* elképzeléseit. Csak a legszükségesebb szerkesztői egységesítésre törekedtek, és tartalmilag a szerzők, illetve a lektorok kompetenciájára hagyatkoztak, náluk hagyva a szerzői felelősséget is.

A kötetben foglalt tanulmányok témái sincsenek szinkronban a hagyományos gazdaságföldrajzi témafelosztással. Ha esetleg volt is valaha mindenki által elfogadott gazdaságföldrajzi tematika, azt az idő túlhaladta. Napjaink gazdaságföldrajzában elegyként kavargó a nemzetközi gazdaságtantól kezdve a demográfián át a klímahatásokig mindaz, amit egy szerző gazdaságföldrajznak vél. E kötet a közgazdászok szemszögéből válogatta a tanulmányok témáit.

Napjaink könyvrengetegében különösen igazak Kölcsey szavai, aki unokaöccsének írt intelmeiben figyelmeztet: „A könyvek száma végtelen, a te éveid pedig végesek”¹. A tanszék szeretné, ha e könyv tanulmányai véges életünk hasznos ismereteit gyarapítanák majd.

A Szerkesztők

¹ Kölcsey Ferenc 1837: Parainesis Kölcsi Kálmánhoz. – Athenaeum, Pest-Buda

I.

A népesség mint gazdaságföldrajzi tényező

A gazdasági élet minden rezdülése az emberrel kezdődik. Az ökönomia folyamatait is végső soron az ember működteti. Az etikus gazdálkodás eredményeinek haszonélvezője pedig maga a népesség. A népesség valójában a gazdasági élet alfája és ómegája. Szinte törvényszerű, hogy egy gazdaságföldrajzi tanulmánykötetet a népesség tárgyalásával kezdjünk.

E fejezet a népesség és a tér igen szerteágazó összefüggéseinek legfontosabb elemeit tárgyalja, érintve a területi differenciákat és a népességgel kapcsolatos globális hatásokat is. A téma központi szerepköre miatt szakmegkötés nélkül ajánlható a közgazdaságtan általános kérdéseire és a gyakorlati gazdálkodáshoz kötődő szakok hallgatóinak is. Haszonnal forgathatják a társadalomtudomány különböző területei iránt érdeklődő olvasók is.

KOROMPAI ATTILA

Szűk közgazdasági nézőpontból a népességet és annak különböző jellemzőit egyfelől a munkaerő forrásaként (tehát mint erőforrást), másfelől mint az előállított javak végső fogyasztóját (tehát mint fogyasztót) tekintik, melynek különböző javak iránti szükségletei generálják a termelési folyamatokat. Ez utóbbi kapcsolat azonban kétirányú: részben a társadalom szükségleteinek kielégítése érdekében szerveződik a termelési folyamat, részben a termelési folyamathoz kapcsolódó innovációk – bizonyos szükségletek újabb és újabb formában történő kielégítési lehetőségeivel – keresletet generálnak.

A gazdaság önálló szféraként sajátos közvetítő szerepet tölt be a társadalom és annak környezete, valamint a társadalmon belül az egyes egyének és csoportok közötti anyag- és információcserében (értve ez alatt az anyag-, energia-, terület- és tudásforgalmat). A gazdaság szempontjából tehát a népesség úgy is mint szűken vett gazdasági erőforrás-tényező, és úgy is mint a működését meghatározó egyik oldal (a társadalom) alkotója kulcsfontosságú szerepet tölt be. Ezzel összefüggésben is a közgazdaság-tudomány alapvetően azt vizsgálja, hogy az emberi cselekedeteket – vagyis a népesség viselkedését – hogyan befolyásolja a szükség és az ebből adódó döntési kényszer (WALTON, G. M. – WYKOFF, F. C. 1986, p. 18.). Másképp fogalmazva: mit jelent a gazdasági racionalitás (ésszerűség) adott körülmények között. A gazdaságföldrajz ennek megfelelően a társadalom rendelkez-

² A tanulmányozott területi egység belső meghatározó természeti, műszaki, gazdasági és társadalmi adottságainak, valamint folyamatainak egy-egy részterülete vagy az adott területi szinten integrált összessége, különös tekintettel azokra a belső vonásokra, melyek más területi egységektől megkülönböztetik. A helyek egyedi jellemzőinek feltárására törekvés a regionális földrajz és a helyföldrajz, illetőleg az ágazati helyrajzi jellegű kutatások (pl. a Mátra természetföldrajza, a Borsodi Iparvidék, Kalotaszeg néprajza, Ajka gazdaság- és társadalom-földrajzi jellemzői) jellemző közelítésmódja.

³ Egy nagyobb területi egység részét képező területi egységek sajátosságainak összehasonlító elemzése alapján kimutatható különbségek, amelyek alapján a nagyobb területi egységek területi differenciáltsága (differentiation), és sokfélesége (diverzifikáltsága, diversification) jellemezhető. Azok a területi különbségek, amelyek valamely értékrendszer alapján befolyásolják az egyes területi egységek kapcsolatrendszerét egy nagyobb területi egység részeként, a területi egyenlőtlenségek (inequalities) részét képezik. (vesd össze: NEMES NAGY J. szerk. 2005) Ez a közelítésmód az összehasonlító földrajzi kutatásokra, a regionális elemzési módszerekre és a területfejlesztés/regionális politika elemzéseire jellemző.

zésére álló különféle erőforrások és a társadalom különféle szükségleteinek kielégítése közötti kapcsolatok területi sajátosságait és különbségeit vizsgálja a földrajzi térben. A *területi sajátosságok*² működési jellemzőinek megértése, magyarázata révén elsősorban az adott területi szint folyamatainak alakítására vonatkozó döntéseket segíti. A *területi különbségek*³ kialakulási és működési folyamatainak megértése és magyarázata révén különösen a területközi kapcsolatok alakítására vonatkozó döntéseket támogatja. A területi folyamatokba történő beavatkozások megalapozásához mindkét aspektus (nézőpont) nélkülözhetetlen, és mivel minden társadalmi–gazdasági folyamat a földrajzi térben zajlik, ezért ezek a vonatkozások sajátos keresztmetszetként minden konkrét, még a látszólag nem területi döntés hátterében is tudatosan vagy fel nem ismerve ott vannak.

A különböző jelenségek területi eloszlását jellemzi azok területi koncentrálttsága, sűrűsége és eloszlási mintázata. A *területi koncentráció* az adott jelenség egészéhez vagy egy nagyobb sokaságához viszonyított területi eloszlás (pl. egy ország népességének hány százaléka lakik egy adott területi egységben, pl. megyében, de számos más mutatószáma is létezik). (NEMES NAGY J. szerk. 2005) Számításához ugyanannak a jelenségnek, objektumnak különböző, de egymással valamilyen szempontból kapcsolatban álló területi egységekben mért értéke szükséges. A *területi sűrűség* az adott jelenség valamely releváns területegységre eső intenzitása (pl. egy km²-re eső lakosok száma), ami jelzi az adott terület adott tevékenységgel összefüggő igénybevételének mértékét. Számításához a vizsgált jelenség vagy objektum adott területi egységben mért értéke és a területi egység területének nagysága szükséges. A *területi eloszlásminta* a jelenségek, objektumok geometriai elrendeződését, rendezettségét, elrendeződési alakzatát jelzi az adott területi egységben (szabályos vagy véletlenszerű, szabálytalan alakzatok, pl. útmenti, lineárisan rendezett falvak, sugaras, koncentrikus szerkezet – pl. Budapest – vagy négyzethálós utcaszerkezet – lásd Manhattan New Yorkban). Kimutatásához térképi megjelenítés szükséges.

A gazdasági racionalitást, vagyis az emberi viselkedésnek mind munkaerőként, mind fogyasztóként való viselkedését meghatározza, hogy az ember bio-pszicho-szociális lény. Ebből következik, hogy biológiai, pszichológiai és szociális igényeit adott természetföldrajzi és épített környezetben, adott technikai eszközökkel, adott társadalmi, kulturális és gazdasági viszonyok között tudja kielégíteni. E tényezők térbeli és időbeli különbségeiből és változásából adódóan viselkedése is térben és időben változik. Ebben a fejezetben a népesség főbb jellemzőinek területi különbségeit és kapcsolatait, összefüggéseit a gazdaság szempontjából tekintjük át.

A népesség statisztikai jellemzőivel és a népesedési folyamatokkal részletesen a *demográfia* tudománya foglalkozik. A népességföldrajz e tulajdonságok földrajzi összefüggéseit kutatja. A terepen végzett primer adatgyűjtés mellett számos szekunder adat feldolgozására nyílik lehetőség részben a statisztikai hivatalok – helyi, regionális, országos és nemzetközi (pl. Eurostat, ENSZ, OECD) szintű – kiadványaiból, demográfiai évkönyveiből, részben a demográfiai kérdésekkel foglalkozó kutatóintézetek (pl. KSH Népességtudományi Kutató Intézete) tanulmányaiból, ezek interneten is elérhető forrásaiból a népesedéssel foglalkozó szakkönyveken és folyóiratokon kívül. A népességgel kapcsolatos adatok a gazdasági vagy társadalmi folyamatok befolyásolására irányuló, és különösen a területfejlesztési és -rendezési döntések előkészítésére szolgáló dokumentumok nélkülözhetetlen részei.

I. 1. A népesség száma, nagyságrendje

I.1.1. A népességszám nagyságrendjének gazdaságföldrajzi jelentősége

Egy adott területen élő, ott lakó, dolgozó és élettevékenységeit végző, pihenő népesség nagyságrendje és szerkezete befolyásolja az erőforrásként rendelkezésre álló munkaerő mennyiségét, fogyasztóként a különböző javak iránti kereslet nagyságát, szerkezeti jellemzőit, a szükséges és adott technikai feltételek mellett gazdaságosan működtethető közszolgáltatások körét és mennyiségét, a természeti környezet javai iránti igények mértékét.

A vizsgált népesség száma a vizsgálati szempontoktól függően változó lehet. A globális problémákra, a világgazdaságra irányuló vizsgálatok elsősorban a világ egészének és a kontinenseknek, vagy a globális gazdaság nagyobb súllyal rendelkező területi egységeinek (pl. gazdaságilag fejlett és kevésbé fejlett országok) népesedési viszonyaira összpontosítanak meghatározó tényezőként. A politikai, gazdasági tömörülések a saját és az őket alkotó országok össznépességszáma mint súlyozó tényező mellett a működésük szempontjából kiemelt kisebb térségek (az Európai Unióban pl. a NUTS-régiók vagy a globális nagyvárosok, metropoliszok) népességszámát még e terület egységek meghatározásánál is döntő tényezőként veszik figyelembe. A regionális politika célrendszeréből adódóan a különböző nagyságú területekre és településekre készülő fejlesztési dokumentumok egyik kiinduló és fő vonatkoztatási alapját az érintett terület egység népességére vonatkozó nagyságrendi és minőségi jellemzők képezik. Műszaki fejlesztési feladatok, beruházások (pl. közműhálózatok, közintézmények, közlekedési rendszerek) tervezése során az ellátandó népesség nagyságrendje kiinduló adatot képez.

Adott területre vonatkozóan elhatárolási alapot képezhetnek a népesség különböző jellemzői, mint pl. az anyanyelv, a vallás, a rendelkezésre álló jövedelem, a politikai elkötelezettség stb. Ezek a jellemzők a hozzájuk kapcsolódó szokások, fogyasztási és kommunikációs struktúrák, kapcsolatrendszerek révén visszahatnak a gazdasági folyamatokra. A nyelvi korlátok csökkentik a mobilitást, befolyásolják az innovációk terjedését, a vallásokhoz kötődő előírások pl. bizonyos termékek fogyasztásának tiltásától a bankrendszer működéséig (lásd iszlám bankok) a társadalom működésének mély rétegeit is áthatják, a rendelkezésre álló jövedelem meghatározza pl. a kereskedelmi tevékenységek területi elhelyezkedését, a politikai elkötelezettség a hatalmi viszonyoktól függően változó erősségű befolyást gyakorol a gazdaságpolitika egészére és egyes részterületeire egyaránt.

Egy adott terület népességszámára vonatkozó adatok lényeges különbséget mutatnak attól függően, hogy év eleji, év végi népességszáma vagy év közepi átlagos népességszáma vonatkoznak. Az adott terület vagy település funkcionális jellemzőire lehet következtetni a lakónépesség, az állandó és a jelenlévő népesség számára vonatkozó adatok összehasonlításával. Az *állandó népesség* az adott területi egységben lakóhellyel rendelkező személyek száma, a *lakónépesség* mutatója figyelembe veszi az adott területi egységben tartózkodási hellyel rendelkező személyeket is (pl. ideiglenesen tanulási célból ott lakó diákokat), a *jelenlévő népesség* egy adott eszmei időpontban (pl. a népszámlálás időpontjában vagy egy nap valamely időszakában) az adott területi egységben tartózkodó személyek száma, kivéve a diplomáciai testületek tagjait. A jelenlévő népesség száma egy vonzásközpont, nagyváros esetében a napi ingázók miatt lényeges napi ingadozásokat is mutathat (magasabb nappali és kisebb éjszakai népességszám), de az idegenforgalmi célpontok szezonális ingadozása is e népességszám alapján mutatható ki.

I.1.2. A népesség területi eloszlását befolyásoló tényezők

Az emberiség számára a tudományos–technikai fejlődés eredményeként ma már elérhető a Föld legmélyebb pontjától (Mariana árok, –11 034 m) a legmagasabb pontig (Csomolungma, 8883 m), az Északi-sarktól a Déli-sarkig valamilyen formában minden egyes pont, bár még vannak ember nem járt helyek is Földünkön (van még helye bőven a földrajzi felfedezőutaknak). Sőt a világűr is elérhető, hiszen napjainkban már mindig van valaki egy űrállomáson a Föld körül, sőt űrturizmusról is lehet beszélni. A Holdon is járt már ember és a Mars utazás is elérhető közelségbe került. A szűk keresztmetszetet egyre kevésbé a tudás és a technika, inkább a gazdasági, pénzügyi tényezők jelentik. (Lásd pl. Dubai építészeti különlegességei a Perzsa öbölben.) (I. ábra) Ezek azonban szélsőséges esetek és körülmények, inkább a tudományos kutatás céljait szolgálják, vagy a természeti kihívások legyőzésére irányuló egyéni vagy kiscsoportos törekvések, vagy egyediségükkel szimbolikusan a gazdagságot, a hatalmat, a szent helyeket – templomok – jelképezik.

I. ábra: Dubai felhőkarcolók

Forrás: HUMANRÁJc 2009

Az emberiség nagy tömegeinek területi elhelyezkedését alapvetően meghatározza a természeti környezet és a mindenkori kultúra, a tudás, az arra épülő technikai színvonal gazdasági racionalitás alapján megvalósított, az adott társadalom számára kedvező összhangja, és a társadalmi kapcsolatok történelmi fejlődési folyamata. A természet átalakítása tehát együtt jár az emberi tevékenységgel, életműködéssel, a kérdéses „csupán” az átalakítás mértéke és fenntarthatósága. Az emberiség és a természet kapcsolatában az emberiség annyiban meghatározó elem, hogy milyen mértékben veszi igénybe a természetet mint környezetét, de fejlődéstörténetileg a természet létfeltétele az emberiségnek. Ezért ha e feltételeket tönkreteszi, számolnia kell pusztulásával. A természet vígan megvan az emberiség nélkül, de az emberiség a természet nélkül nem létezhet. Az entrópia törvény

értelmében ugyanis az emberiséghez kapcsolódó magasabb szervezettségi szint fenntartásához szükséges energia csak környezetéből, a társadalom egésze szintjén a természetből nyerhető. Ezért az energiaforrások különös jelentőségük minden gazdaság számára. Az anyagok és a terület is lehet szűkös erőforrás, de ezek legalább részben visszaforgathatók. *A természeti tényezők a lehetőséget jelentik, a hasznosítás a társadalmi igényektől, a társadalom rendelkezésére álló tudástól, az erre épülő technikától, valamint a gazdasági erőforrások (munkaerő, tőke) elérhetőségétől és az ezzel összefüggő érték- és szabályozási rendszerektől, ezek politikai súlypontjaitól függ. Azok a természeti tényezők, amelyek hasznosítására a társadalom képes vagy amelyeket hasznosít, a természeti erőforrások.* A természeti tényezők lehetőség jellege és a társadalmi, gazdasági tényezők történelmi fejlődési folyamatai adják a magyarázatát annak, hogy léteznek természeti erőforrásokban szegény, nagy népességszámú országok, melyek jóléti szintje magasnak mondható (pl. Japán), ugyanakkor vannak természeti erőforrásokban gazdag országok, melyek jóléti szintje alacsony (pl. Nigéria).

Az emberi komfortérzetet és a lakhatóságot befolyásoló természeti tényezők között az éghajlati jellemzők közül a hőmérséklet, a páratartalom, valamint a széljárás jellemzői és az árnyékolás iránti igényeket befolyásoló napsütéses időszakok sajátosságainak kombinációja különböző, az emberi közérzetet tükröző mérőszámok számításának is részét képezi (pl. az USA Nemzeti Meteorológiai Szolgálatával által kidolgozott és a közszolgálati épületek üzemeltetésének szabályozása során is felhasznált THI, azaz hőmérséklet-páratartalom index). A THI szerint a mérsékelt övben élő emberek kényelmi zónája a 19–25°C hőmérsékletű és 25–75 százalék, de a hőmérséklet emelkedésével 50 százalékgig csökkenő relatív páratartalmú zónában helyezkedik el. Az egyénileg is változó komfortérzetet befolyásolja pl. a nem, a genetikai és a kulturális háttér, az akklimatizáció mértéke (pl. az eszkimók vagy a trópusi esőerdők lakóinak komfortérzete ettől is és egymástól is lényegesen különböző természeti feltételekhez kötődik). Természeti tényezőként alakítja továbbá a lakhatóságot az ivóvíz elérhetősége, a domborzat jellege, a talaj termőképessége, a természeti csapások (különösen árvizek) valószínűsége. Nem véletlen az emberiség történetében a nagy folyami kultúrák (Nílus-völgy, Mezopotámia, Indus és Gangesz völgye, Sárga-folyó stb.) és ezek mentén hatalmas ókori birodalmak, népességkoncentrációk kialakulása.

Ezek létrejöttében azonban a természetföldrajzi tényezők mellett olyan, ma még szintén ható *gazdaságföldrajzi tényezők* is szerepet játszottak, mint a különböző erőforrások (az adott korban kulcsszerepet játszó mezőgazdaság számára kiemelt talaj, víz és legelő, fa és egyes ásványi nyersanyagok, valamint a munkaerő) elérhetősége. Ilyen továbbá a rendelkezésre álló tőkeállomány, a piacok nagyságrendje és elérhetősége, ezzel összefüggésben a közlekedési útvonalak (a karavánutaktól a hajózásig) vonalvezetése, azokon a pihenőhelyek és találkozási pontok, valamint a biztonság kapcsán a védelmet nyújtó központok, erődítmények.

A védelem és biztonság kérdése átvezet a *társadalomföldrajzi tényezők* csoportjához. Ennek elemei az adott társadalomban felhalmozott és hasznosított tudás és kultúra, melynek része a gazdasági lehetőségek által is alakított műszaki–technikai eszközállomány, az értékrendek, a hagyományok és szokások, melyek alakulásában a vallások játszanak kulcsszerepet. E tényezők területi aspektusa megjelenik pl. az adott környezethez és közösséghez való kötődésben, a szomszédos és távolabbi közösségek által előállított értékek iránti keresletben, a saját értékek növelése, azok számára nagyobb, gazdaságosabb mozgástér biztosításának motivációjában, az ez által hajtott kereskedelem vagy területszerzésben, a térségek egymáshoz való politikai viszonyaiban.

A területi kapcsolatok alakulásában fontos szerep jut a nyelvnek és a nyelvi közvetítőnek mint társadalmi tényezőnek. Ennek is köszönhető az úgy nevezett világnyelvek kialakulása ill. használata pl. az európai kultúrkörben a görögtől a latinon át az angolig, ami napjaink globalizációjához kötődve ma már valódi világnyelvként kezd funkcionálni. A közvetítésben a nyelvi semlegesség és viszonylag könnyű elsajátíthatóság igényét jelzik a mesterséges nyelvek, mint pl. az eszperantó.

Sajátos egyéni és társadalompszichológiai tényező az egyes kultúrákhoz kötődő egyéni és közösségi kommunikációs térigény és tolerancia. Ez nagymértékben befolyásolja a lakószoba méretétől a társadalmi csoportok településen vagy nagyobb térségen belüli elkülönüléséig (lásd elit negyedek, chinatown, cigánytelep) a társadalmi tér területi szerkezetét.

I.1.3. Nagy népességgkoncentrációk a Földön

Az emberiség lélekszáma az ENSZ számításai szerint 2011. október 31-én (más becslések szerint csak 2012-ben) meghaladta a 7 milliárd főt, de területi eloszlása a Földön nagyon egyenlőtlen. A legnagyobb népességgkoncentrációk részben természeti adottságok, részben társadalmi–gazdasági folyamatok, azok történelmi változásai következtében jöttek létre.

2. ábra: A földrészek népességszáma (millió fő), 2011

Forrás: KSH 2012a

A természeti tényezők elsősorban a lakhatóságon, a gazdálkodási feltételek meglétén, valamint az elérhetőségen keresztül segítették vagy gátolták a nagy népességtörmörölések kialakulását. Ezeket a kedvező adottságokat a történelem különböző korszakaiban a domináns gazdálkodási formák, az elérhető technikai eszközök és technológiák, valamint a társadalmi berendezkedés és hatalmi viszonyok függvényében hasznosította az emberiség. Kibontakozásuk és tartós fennmaradásuk fontos tényezői az adott viszonyok közötti kedvező hatásokra épülő pozitív (önerősítő) visszacsatolási mechanizmusok (lásd kumulatív okság elmélete).⁴

⁴ *Kumulatív okság elmélete* (cumulative causation theory) Gunnar Myrdal nevéhez fűződő elméleti modell, mely az új gazdaságföldrajz jelentős részben Paul Krugman nevéhez fűződő modelljeiben is kulcsszerepet játszik. (KRUGMAN, P. 1991b) Lényege, hogy ha egy adott területen valamilyen fejlesztési impulzus hatására beindul a növekedés, akkor az előnyök önerősítő spirálja részben közvetlenül, részben közvetve kapcsolódó további növekedési, fejlődési folyamatokat indíthat be. Ennek következtében centrum-periféria viszonyok, koncentrációk jönnek létre, melyek egyik motorját az ún. backwash (sodrás) hatás képviseli (az erőforrások kiszivattyúzása a környező térségekből és összpontosítása a központba), másik eleme a spread (terjedés) hatás (a központi térséggel való kapcsolatok előnyeinek megjelenése, hasznosítása a környező térségben).

Földünk nagy népességkoncentrációi *nagy folyók völgyeihez kötődő termékeny síkságokon* (pl. Nilus, Gangesz, Sárga-folyó, Jangce), *jó tengeri összeköttetéssel rendelkező hajózható folyók mentén* (Rajna), *kedvező kikötési lehetőségeket kínáló tengerparti területeken* (USA keleti partvidéke) helyezkednek el. További természeti jellemzője ezeknek a területeknek, hogy *alacsony fekvésűek kis szintkülönbségekkel, mérsékelt, nem szélsőséges éghajlattal* rendelkeznek. A természeti feltételek azonban a fentiekkel összhangban csak a lehetőségét teremtik meg a nagy népségtömörülések kialakulásának. A folyóvölgyek és termékeny síkságok tömörülésének alapját az öntözéses mezőgazdaság, a víz és a víziút elérhetősége és hasznosítása, valamint az erre épülő *gazdasági és társadalmi fejlődés folyamatosága* adja. Bizonyos ásványkincsek, energiahordozók együttes vagy egymáshoz közeli előfordulása és a bányászatukra települő feldolgozóiparok az ipari forradalom után kialakuló népségtömörülések létrejöttéhez vezettek (Közép-Anglia, Ruhr-vidék). A termelési folyamatokhoz kapcsolódó szolgáltatások, a gazdaság- és társadalomirányítás, a pénzvilág és a kultúra egymással kölcsönhatásban erősíti a népességkoncentrációk gyarapodását, alapvetően a népesség egyre több és egyre nagyobb városokba, agglomerációkba, urbanizált tájakba való tömörülését.

Földünk legnagyobb népességkoncentrációi Ázsiában találhatók. Jelenleg – a XXI. század elején – az ENSZ adatai szerint (UNPD 2011) Ázsiában él a világ népességének mintegy 60 százaléka. Ezen belül a Kínában élő 1350 millió lakos a Föld népességének több, mint 19 százalékát teszi ki, akiknek legnagyobb része a Kínai-alföldön és Dél-Kína elsősorban tengerparti nagyvárosaiban él. A Kínát is magába foglaló Kelet-Ázsia lakossága a Föld népességének 23 százaléka. A másik nagy ázsiai tömörülés – Dél-Ázsia – ennél magasabb – csaknem 25 százalékos – arányban részesedik a Föld lakosságából. Magterülete India a maga 1240 millió, a Föld 18 százalékát kitevő lakosságával. Indián belül a Gangesz völgye és a nyugati tengerpart északi része (Mumbai környéke), illetve Dél-India (Bangalor körül) képvisel nagyobb tömörülést. Említést érdemel még az Indus völgye, ami Pakisztánhoz tartozik.

Földünk 2011-ben második legnagyobb népességszámmal rendelkező kontinense Afrika a világ népességének 15 százalékával. Ezen belül azonban csak három ország lakosságának száma haladja meg a 80 milliót. Ezek Egyiptom és Etiópia a Nilus völgyében (83 és 85 millió lakossal), valamint Nigéria a Niger völgyében és torkolatában a Guineai-öböl mentén 162 millió fővel. Afrikára különösen jellemző a népesség koncentrálódása a tengerpartok mellett a folyóvölgyek és a tavak környékére.

Földünk harmadik legnépesebb kontinense Európa az Orosz Föderációval együtt (740 millió fő, a világ népességének 11 százaléka), de anélkül csaknem azonos nagyságú Dél-Amerika és a Karib-szigetek 600 milliónyi lakosával. Az európai népesség súlypontja Nyugat-Európára esik, a London–Párizs–Köln–Amszterdam négyszöggel jellemezhető magterületre, mely tovább nyúlik a „Kék banán” jelzővel is illetett formában München és Milánó irányába. Európa népességi súlypont-áthelyeződése erre a térségre a Földközi-tenger medencéjéből szép példája a gazdaságtörténeti folyamatok hatásának. Ezen a magterületen kívül vannak ugyan jelentős agglomerációs területek akár milliós városokkal (főleg fővárosok), de ezek esetleges hangzatos megnevezésük (pl. Varsó–Berlin–Prága–Budapest gócpontokkal jelzett kelet-európai bumeráng) ellenére inkább területileg foltszerű tömörülések.

Az amerikai kontinensen belül a népesség súlypontja Latin-Amerikára esik. Latin-Amerika Mexikótól a Horn-fokig terjedő területek országait jelöli, mivel ebbe a térségbe túlnyomórészt a Földközi-tenger latin nyelvterületéről származó lakosság telepedett be, és ma is a spanyol, a portugál (Brazíliaiban) és kisebb országokban, tengeren túli megyék-

ben (pl. Francia Guyana, Martinique) a francia nyelv, ezek helyi változatai a hivatalos nyelvek. A spanyol mellett helyi (indián) nyelvek is hivatalosak egyes országokban (pl. a kecsua az egykori inka birodalom nyelve Bolíviában és Peruban). Latin-Amerikában az angol (Belize, Guyana) és a holland (Suriname) csak néhány kis területű és népességszámú országban valamint az USA, az Egyesült Királyság és a Holland Királyság különböző alkotmányos formákban csatlakozó területi egységeiben (szigetországokban) hivatalos nyelv. A Darién-öböltől kezdődő Dél-Amerika mintegy 400 millió lakosának kb. fele a portugál nyelvet beszélő Brazília lakosa. Közép-Amerika természetföldrajzilag nem önálló kontinens, hanem Észak-Amerika része. A lakosság és a gazdaság jellemzői azonban dél-amerikai jellemzőket mutatnak, ezért külön területi egységként kezelik a Mexikótól Panamáig terjedő szárazföldi híd⁵ és a Karib-tenger szigetvilágának országait politikai, valamint gazdaság- és társadalomföldrajzi szempontból. Ez is jelzi a népesség jellemzőinek fontosságát a földrajzi tér felosztásában.

Közép-Amerika népessége elsősorban a szigetív Csendes-óceáni oldalán, valamint Mexikóban a Guadalajara–Mexikóváros–Veracruz sávban koncentrálódik. Dél-Amerika északi részén a Karib-tenger és a Csendes-óceán partjai mentén koncentrálódik a népesség, de az Andok magasan fekvő medencéiben is vannak nagyvárosok, mint pl. a világ legmagasabban fekvő fővárosa, a több mint 800 ezer lakosú La Paz (Bolívia). Dél-Amerika középső része, az Amazonas-medence, a Mato Grosso és a Gran Chaco ritkán lakott területek, szemben az Atlanti-óceán partvidékén különösen a Baktérítő környékén kialakult nagyvárosi térségekkel (Belo Horizonte–Rio de Janeiro–Sao Paulo–Curitiba), és délebbre a La Plata torkolatvidékével.

Észak-Amerika két országa, az Amerikai Egyesült Államok (USA) és Kanada, melyek össznépessége a világ népességének 5 százaléka, ezen belül az USA 313 millió lakossal a világ népességének 4,5 százalékát teszi ki. A keleti partvidék nagy várostömörülése a BosWash, azaz a Boston–Washington közötti agglomeráció, melynek legnagyobb tagja New York több mint 8 millió lakossal. A Nagy-tavak és a Szent Lőrinc folyó környékén kialakult nagyvárosi térség egyaránt érinti az USA és Kanada területét (Chicago, Detroit, Toronto vagy Montreal stb.). A Csendes-óceán mentén a Vancouver–Seattle–Portland sáv és az úgy nevezett SanSan, azaz San Francisco–San Diego agglomeráció – melynek Los Angeles is részét képezi – a legnagyobb népességtömörülések.

A hatodik kontinens, Ausztrália lakossága globális összehasonlításban a fél százalékot sem éri el. Jelentősebb tömörülések a kontinens délkeleti partjai mentén (Brisbane–Sydney–Melbourne) alakultak ki.

Összefoglalva, a világ népességének több mint kétharmada öt régióban (Kelet-Ázsia, Dél-Ázsia, Délkelet-Ázsia Nyugat-Európa és Észak-Amerika keleti részén) összpontosul, többnyire az óceánok, tengerek vagy folyók mentén elhelyezkedő termékeny síkságokon. Ugyanakkor hatalmas ritkán lakott vagy lakatlan térségek vannak a mostoha éghajlati vagy domborzati jellemzőkkel rendelkező területeken (pl. sivatagok Afrikában, Ázsiában, Ausztráliában, trópusi esőerdők Dél-Amerikában és Afrikában, hideg éghajlatú területek Szibériában, Kanadában, Alaszkán, Grönlandon és a hetedik kontinensen, az Antarktiszon, magashegységi területek Ázsiában és Amerikában, vagy a kontinensek nehezen megközelíthető belső területein).

⁵ Természetföldrajzi szempontból Mexikónak csak a Tehuantepec-földszorosától délre eső része esik Közép-Amerikába, de gazdaság-, társadalom- és politikai földrajzi szempontból Mexikó teljes területét ide sorolják. Így lesz a mintegy 160 millió lakosú Közép-Amerika lakosainak 73 százalékát kitevő ország a térség legnagyobb országa.

I. 2. A népsűrűség gazdaságföldrajzi jelentősége

A népsűrűség a lakosság által történő területhasználatnak az intenzitását jelző mutatószám. A területhasználat mellett a különböző népsűrűségi mutatókkal jól közelíthető a társadalmi kapcsolatok szociális hálózatok kialakulásának lehetősége, sokfélesége. Legismertebb, legszélesebb körben használt mutatója egy területi egység (ország, régió, megye, város, falu) összes lakosságának és teljes területének hányadosa, amit általában a köznyelv is népsűrűségnek tekint, de ennek pontosabb megnevezése az *aritmetikai népsűrűség*. Az adott terület által eltartott népesség nagyságrendjét jobban tükrözi az u.n. *fiziológiai népsűrűség*, ami a lakosságnak a mezőgazdaságilag művelhető területre eső száma. A kutatás céljától függően számos más népsűrűségi mutató is képezhető. Ilyen a mezőgazdaság termelékenységére utaló *mezőgazdasági sűrűség*, ami a mezőgazdasággal foglalkozók számának és a művelhető terület nagyságának hányadosa, településtervezési szempontból jelentős a *belterületi és a külterületi népsűrűség*, ami egyfelől a települések beépített, belterületnek minősített területén élő lakosság és a belterület nagyságának viszonyosszáma, illetve a külterületen élő lakosság és a külterület nagyságának viszonyosszáma. *A lakosság különböző kategóriáinak valamely területi kategóriához történő viszonyítása alapján számos további sűrűségi, területi intenzitási mutató képezhető a kutatás vagy a folyamatokba történő beavatkozás céljának megfelelően* (az ipari foglalkoztatottak sűrűségétől a választók különböző csoportjainak sűrűségéig).

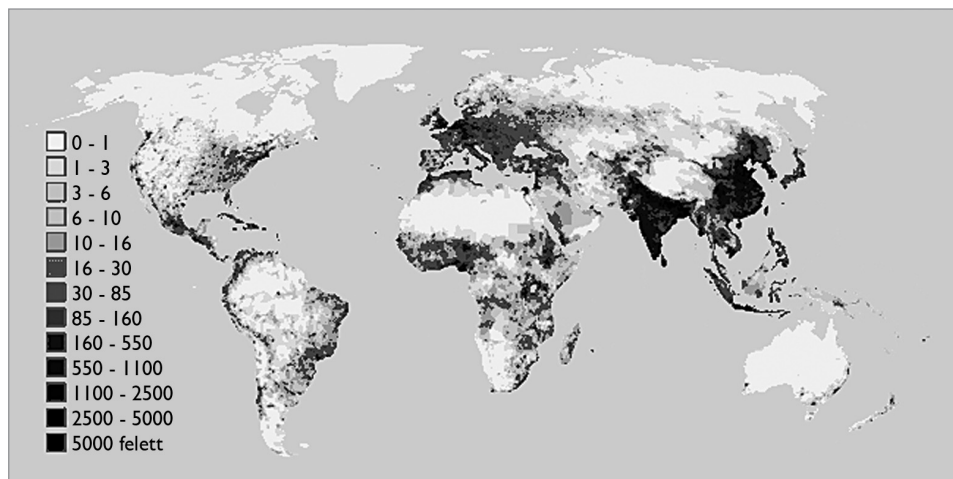
Azok az intenzitási mérőszámok, indikátorok, amelyek nem területegységre vetítik a népesség egészének vagy valamely csoportjának létszámát, nem tekinthetők népsűrűségi mutatóknak, de a gazdaság- és társadalomföldrajzi vizsgálatok és a területi, települési tervezés számára fontos információkat hordoznak. Ilyenek pl. a különböző közintézményekre, szolgáltatásokra, kereskedelmi egységekre (pl. óvoda, iskola, kórházi ágy, gyógyszer-tár, élelmiszerbolt) stb. jutó lakosok száma. Egy másik csoportot képeznek a népességre vagy egy azon belüli csoportra vetített intenzitási mutatók, melyek az életszínvonal, a termelékenység fontos jelzőszámai (GDP/fő, GDP/ foglalkoztatott, rendelkezésre álló jövedelem/fő stb.).

I.2.1. A népsűrűség különböző mutatói

Az *aritmetikai népsűrűség* mutatójának népszerűségét az adatok viszonylag könnyű elérhetősége és egyszerű kiszámíthatósága indokolja. Az állami és közigazgatási határok szerinti területen élőknek az adott terület nagyságához történő viszonyított értéke egy *átlagos területhasználati intenzitást jelez*. Elfedi a népesség elhelyezkedésének az adott államigazgatási területen belüli különbségeit. Pl. Egyiptom teljes területre vetített népsűrűsége 84 fő/km². A lakosság nagy része azonban a Nílus völgyében él, ezért a lakott területre vetített népsűrűség 1519 fő/km².

Minél nagyobb az aritmetikai népsűrűség értéke, a rendelkezésre álló terület annál szűkösebb, a területtel való gazdálkodás jelentősége annál nagyobb. Ennek kiemelkedő színvonalát mutatja Hollandia, Európa Máltán és néhány törpeállamon kívül legnagyobb népsűrűségű országa (393 fő/km²-rel 21. a világrangsorban). A világ átlagosan 47 fő/km²-es népsűrűségét többszörösen meghaladják a legsűrűbben lakott városállamok és a többnyire szigeteken elhelyezkedő országok értékei. A világ első három legsűrűbben lakott országa Makaó, Monaco és Szingapúr (rendre 19 200, 16 500 és 6600 fő/km²). Az első tizenben ezer fő/km² körüli értékkel a legnagyobb területű ország Banglades a 10.

Minél kisebb az aritmetikai népsűrűség, a területhasználatot befolyásoló tényezők függvényében annál extenzívebb a területhasználat (pl. külterjes állattartás) vagy annál nagyobb viszonylagos területi különbségek, koncentrációk alakulhatnak ki (lásd Egyiptom, Kína vagy Kanada példáját). A Föld legritkábban lakott országai kiterjedt sarkköri, sivatagi, magashegységi vagy trópusi esőerdős területekkel rendelkeznek (Grönland, Alaszka, Nyugat-Szahara, Mongólia, Francia Guyana).

3. ábra: Az aritmetikai népsűrűség az ezredfordulón

Forrás: THE GLOBAL EDUCATION PROJECT honlapja⁶

A *fiziológiai népsűrűség* a FAO⁷ által preferált indikátor, ami azt jelzi, hogy egy adott területi egység (ország, régió stb.) mezőgazdaságilag művelt területe hány lakos ellátását biztosítja. Inverze az egy lakosra jutó mezőgazdaságilag művelt terület arra utal, hogy mekkora területen kell előállítani egy lakos számára szükséges mezőgazdasági terméket. Hátránya, hogy nem jelzi a területegységre jutó terméshozam különbségeket. Ezzel magyarázható, hogy pl. Afrika művelhető területekkel való ellátottsága jóval kedvezőbb Európánál, mégis a termelékenység alacsonyabb szintje miatt az ellátottság rosszabb. (RUBENSTEIN, J. M. 2010)

Legmagasabb értéke nagy népességű városállamok, kis sivatagi, magashegységi és szigetországok esetében mutatható ki (Szingapúr, Hong Kong, Dzsubuti – 441 ezer, 131 ezer és 52 ezer fő/km²). Magyarország 219 fő/km²-rel egy 211 országot tartalmazó lista 202. eleme. (WIKIPEDIA honlapja) A sor végén Kanada, Kazahsztán és Ausztrália (78, 69 és 43 fő/km²) mellett trópusi és sarkvidéki szigetek, valamint mezőgazdasági területtel nem rendelkező városállamok (Monaco és Vatikán) állnak.

Az aritmetikai és a fiziológiai népsűrűség aránya jelzi a művelhető területek koncentráltabb elhelyezkedését. Pl. Egyiptom esetében a fiziológiai népsűrűség értéke 2790 fő/km², az aritmetikai népsűrűség 33-szorosa, jelezve a mezőgazdaságilag művelt területek erőteljes koncentrációját a Nílus völgyére. Magyarország esetében az arány kétszeres, jelezve, hogy a mezőgazdaságilag művelt területek az ország területén csak mérsékelten koncentrálódnak elsősorban az alföldi és dombvidéki területekre.

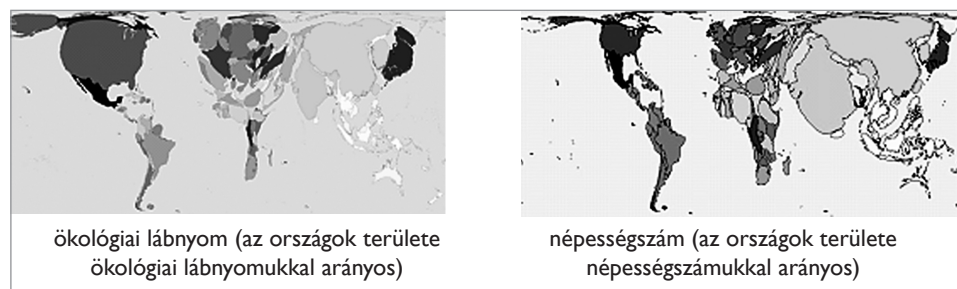
⁶ <http://www.theglobaleducationproject.org/earth/human-conditions.php> Letöltve: 2012. július 11.

⁷ FAO = Food and Agricultural Organization of the United Nations = az ENSZ Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Világszervezete

A további népsűrűségi jelzőszámok közül kiemelésre érdemes a *mezőgazdasági sűrűség*, ami a mezőgazdasággal foglalkozóknak a művelt területekre eső számként jelzi a mezőgazdasági termelés hatékonyságát, melynek háttérében az agrotechnikai felszereltségtől a biológiai és kémiai támogatásokon keresztül a szakismeretekig és a pénzügyi feltételek biztosításáig számos tényező áll. Szemléletes példája az a különbség, ami az USA 1 farmer/km² és Egyiptom 826 farmer/km² értéke között van, utalva a két ország foglalkoztatási szerkezetében lévő különbségekre is. (RUBENSTEIN, J. M. 2010)

A fiziológiai és a mezőgazdasági népsűrűség összevetésével a mezőgazdasági rendszerek hatékonysági különbségei tehetők szemléletessé. Például Hollandia és Banglades fiziológiai népsűrűsége egyaránt magas, ami arra utal, hogy mindkét országban jelentős nyomás van a földeken az élelmiszertermelés érdekében, de Hollandia sokkal alacsonyabb mezőgazdasági sűrűsége jelzi, hogy a Holland mezőgazdaság sokkal kevesebb mezőgazdasági foglalkoztatottat igényel, azaz nagyobb a hatékonysága. (RUBENSTEIN, J. M. 2010)

Az ipari munkahelyek területigényességére utal az ipari foglalkoztatottaknak az összterületre, a belterületekre vagy témaorientáltabban az ipari területekre vetített értéke, az ipari foglalkoztatottak sűrűsége. A *belterületi sűrűség* fontos indikátor például a kereskedelmi objektumok telephelyválasztása vagy a közigazgatási intézmények elhelyezése számára. Ugyanakkor utal a beépítés jellegére is, amennyiben a magasabb érték városiasabb, az alacsonyabb érték falusiasabb, lazább beépítési sűrűséget feltételez (természetesen egyenletes beépítettség esetén).

4. ábra: A Föld országainak ökológiai lábnyoma (balra) és népességszáma (jobbra) 2002-ben⁸

Forrás: WORLDMAPPER honlapja⁹

A különböző emberi tevékenységek területigényessége – ami a sűrűség reciproka – fontos eleme az *ökológiai lábnyom*¹⁰ kimutatására irányuló kutatásoknak. E vizsgálatok szerint, ha a földtörténet során felhalmozódott és ma termelt, felhasznált erőforrásokat ma kellene együttesen, újratermelhető formában előállítani, figyelembe véve a vízfelhasználást és a hulladékok elhelyezését, akkor ehhez több mint másfélszer ekkora Földre lenne szüksége az emberiségnek. 2012-ben a Global Footprint Network számításai sze-

⁸ [http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_real_population_density_\(based_on_food_growing_capacity\)](http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_real_population_density_(based_on_food_growing_capacity)) Letöltve: 2012. július 12.

⁹ <http://www.worldmapper.org/display.php?selected=322> Letöltve: 2012. július 11.

¹⁰ *Ökológiai lábnyom:* Annak mértéke, hogy egy egyén, népesség, vagy tevékenység mekkora biológiailag termékeny területet és vizet igényel valamennyi általa elfogyasztott erőforrás előállításához, és a keletkező hulladék elnyeléséhez az elérhető technika és erőforrás menedzsment gyakorlata alapján. Az ökológiai lábnyomot átlátásban globális hektárban mérik. Mivel a kereskedelem globális, egy egyén vagy ország lábnyoma az egész Föld tengereit és szárazföldjeit magába foglalja. (GLOBAL FOOTPRINT NETWORK honlapja – <http://www.footprintnetwork.org/en/index.php/GFN/page/glossary> Letöltve: 2012. november 1.)

rint augusztus 22-én lépte át az emberiség ökológiai lábnyoma a Föld területét. (GLOBAL FOOTPRINT NETWORK 2012)

I. 3. A népesség területi eloszlásmintázatai

A népesség területi eloszlásmintázatait meghatározó tényezők köre megegyezik a népesség területi eloszlását meghatározó tényezőkkel. Globális léptékben a Föld felszínén való elhelyezkedés domináns elemét a természetföldrajzi tényezők, valamint a történelmi fejlődési folyamatok során változó gazdasági racionalitás és politikai erőviszonyok képezik. A természeti tényezőktől való függés bár sosem szűnik meg, de az egyén szintje felé haladva egyre kisebb lesz, és mind nagyobb szerephez jutnak a társadalmi, a gazdasági és a műszaki környezeti elemek, pontosabban ezeknek az adott helyre jellemző összhangja. Végül ez az összhang teremti meg a „hely szellemét”.

A népesség konkrét eloszlásmintázatának meghatározó tényezője az adott népesség napi és éves életciklusának több generáción átívelő szerveződése, az ehhez szükséges létesítmények, intézmények és hálózatok – ezen belül különösen a közlekedés – igénybevételi gyakoriságával és értékrendbeli fontosságával összefüggő legkisebb erőfeszítést biztosító kialakítása. A mintázatok kialakulhatnak spontán módon és tudatos tervezési folyamat eredményeként. Kifejlődésükben a pozitív visszacsatolásokra épülő önerősítő mechanizmusok akár a gazdaság, akár a társadalom oldaláról meghatározó jelentőséggel bírnak.

Véletlenszerű területi elrendeződés jöhet létre például a természeti tényezők hatására, aminek szép példája Magyarországon az őrségi szeres településszerkezet, melynek egyik fő motiváló tényezője a nehezen művelhető területen a vízmentes dombtetők kiválasztása. A vásárvárosok lineáris zónája különböző tájegységek találkozási zónájában alakult ki például az Alföld és az Északi Középhegység találkozásánál. Jóllehet ebben az esetben például ez a funkció ma már szinte teljesen eltűnt, a vásárvárosi szerepkörhöz kapcsolódott egyéb funkciók továbbélése, az új körülményekhez való igazodása, a város funkcionális bővülése egyes így létrejött városok megerősödéséhez vezetett (pl. Hatvan, Gyöngyös, Eger, Miskolc), máig megőrizve a vásárvárosi vonal nagytérségi megjelenési formáját. A lineáris településszerkezet különösen jellemző hegyvidéki völgyekben vagy útmenti falvakban (pl. Istenmezeje). A sugaras szerkezet különösen agglomerációs területeken a központból kifutó utak mentén koncentrálódó népesség esetén jellemző pl. Budapest agglomerációs gyűrűjének külső zónájában, bár a pesti oldalon lassan kiépülnek a transzverzális utak és ezek mentén itt is kibontakozik a sugaras gyűrűs szerkezet, ami a város belső területén jellemző. A példákban is jól látható, hogy az úthálózatnak az elérhetőség biztosítása révén kulcsszerepe van a fizikai struktúrák alakulásában. További domináns tényezőként említhetők a különféle vonalas infrastruktúra elemek – víz-, csatorna-, gázvezetékek hálózatai, de akár a települések levegőzését biztosító zöld folyosók is. Ez is az indoka annak, hogy a terület- és településfejlesztés mellett az eloszlásminták alakításában a műszaki jellegű tervezésnek, a terület- és településrendezésnek van kulcsszerepe. *(lásd: a terület- és településfejlesztéssel és -rendezéssel foglalkozó V. fejezetet)*

5. ábra: Útmenti település völgyben – Kals (Ausztria)

Forrás: A szerző felvétele

I. 4. A népességszám változását befolyásoló folyamatok

A népességszám változásának dinamikája, az azt befolyásoló folyamatjellemzők gazdaságföldrajzi szempontból egyaránt lehetnek egy-egy térség gazdasági és jóléti növekedésének illetve visszaesésének tényezői. Területi különbségeik következtében megváltozik a népesség területi eloszlása, gazdasági, társadalmi kapcsolódásaik következtében pedig a gazdaság és a társadalom térszerkezete is.

Valamely terület népességszámának változása egyenlő az ott születettek számának és a halálozások számának különbségével (ami egyenlő a *természetes szaporodás* mutatójával), módosítva az odavándorlások és az elvándorlások egyenlegével (*migrációs egyenleg*). A népesedési folyamatok jellemzésére a demográfusok számos mutatószámot dolgoztak ki.¹¹ Egy-egy területi egység gazdaság- és társadalomföldrajzi vizsgálata, értékelé-

¹¹ Néhány demográfiai alapfogalom meghatározása: (KSH 2012b)

Nyers születési arányszám = születések száma/1000 lakos/év

Nyers halálozási arányszám = elhaltak száma/1000 lakos/év

Természetes szaporodás = a születések és a halálozások különbsége

Természetes szaporodási arányszám = születési arányszám – halálozási arányszám

Termékenység (fertilitás) = újszülöttek száma/1000 szülőképes korú nő (~15–45 évesek)

Eltartóképesség = a legnagyobb számú népesség, melyet egy adott terület környezete el tud tartani

Telítődés = az a szint, amelynél egy terület népességszáma egyenlő annak eltartóképességével

Nyers arányszámok (összetett viszonyszámok) = az össznépességre vetített indikátorok

Standardizált arányszámok (részviszonyszámok) = a népesség kor, nemi vagy más összetétele alapján számított indikátorok

Reprodukciós arányszám = leány újszülöttek /1000 szülőképes korú nő

Mobilitás = a társadalmi vagy térbeli helyzet megváltozása

Migráció = a népesség mozgása egyik területről a másikra

Migrációs változás = a népességszám nettó változása az oda- és az elvándorlások egyenlege következtében

Korfa = a népesség kor és nemek szerinti megoszlásának hisztogramja

Túlélési arány = egy adott népességben egy bizonyos életkort elérő népesség aránya

Várható élettartam = adott népességcsoport által betölthető életevek száma

se nem nélkülözheti ezeket a szaktudományi jelzőszámokat, melyek részletes bemutatása a demográfiai tankönyvek tárgya. A gazdaságföldrajz keretében a leggyakrabban használt mutatók néhány területi, gazdaságföldrajzi vonatkozását emeljük ki.

1.4.1. A népességszám növekedésének gazdaságföldrajzi jellemzői

A Föld lakosainak száma az elmúlt 200 év során egyre gyorsuló ütemben növekedett. Míg az emberiség létszáma becslések szerint a XIX. szd. elején érte el az 1 milliárd főt, és ennek megkétszereződéséhez mintegy 130 év volt szükséges, addig az eddigi legnagyobb növekedést mutató időszakban (az 1960-as években) az évenként 2 százalék körüli növekedési ütem 35 évenkénti megkétszereződést jelentett. Azóta a természetes szaporodás globálisan csökkenő tendenciát mutat, és 2012-ben értéke a becslések szerint 1,2 százalék/év (PRB 2012), ami 58 évenkénti duplázódást jelent.

A népesség növekedési üteme azonban gazdasági fejlettség és földrajzi helyzet szerint igen széles skálán mozog. A fejlett országok átlag 0,1 százalékos növekedési ütemével szemben a kevésbé fejlett országokban 2,4 százalék a növekedés évente. Ezen belül a legnagyobb értékek főleg afrikai országokban (Niger 3,5 százalék) és egyes nyugat-ázsiai országokban, a legkisebb értékek a volt szocialista és egyes kelet-ázsiai országokban (Lettország, Bulgária, Szerbia –0,5 százalék, Japán –0,2 százalék, Tajvan 0,2 százalék) találhatók.

Legmagasabb termékenységi ráta		Legalacsonyabb termékenységi ráta	
Niger	7,1	Taiwan	1,1
Szomália	6,4	Lettország	1,1
Burundi	6,4	Szingapur	1,2
Mali	6,3	Bosznia-Hercegovina	1,2
Angola	6,3	Dél-Korea	1,2
Kongói Dem. Közt.	6,3	Magyarország	1,2
Zambia	6,3	Moldova	1,3
Afganisztán	6,2	Lengyelország	1,3
Uganda	6,2	Románia	1,3
Burkina Faso	6,0	Portugália	1,3

1. táblázat: A legmagasabb és a legalacsonyabb termékenységi rátával¹² rendelkező országok

Adatforrás: PRB 2012

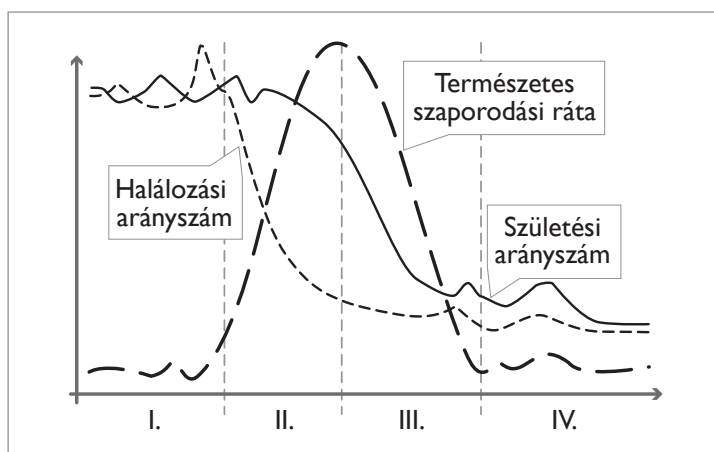
A világ demográfiai órája szerint (PRB 2012) 2012-ben percenként 267 újszülött látja meg a napvilágot, és 107 ember hal meg, ami azt jelenti, hogy a világ népessége percenként 160 fővel növekszik. Ezen belül azonban a kevésbé fejlett országokban 241 ember születik, és 84 hal meg, ami azt jelenti, hogy a világ népessége percenkénti gyarapodásának 98 százaléka a kevésbé fejlett országokra esik. E tendenciák következtében a népesség globális súlypontjainak jelentős átrendeződése várható. A gazdaságilag legfejlettebb országok demográfiai súlyának csökkenésén belül Európa – különösen Kelet-Európa – vesztesége a legnagyobb. A kevésbé fejlett országok demográfiai súlya erőteljesen növekszik,

¹² Nem azonos a természetes szaporodással! Definícióját lásd az előző lábjegyzetben!

különösen a Trópusi-Afrika és Ázsia egyes térségeiben. Az előrejelzések szerint (UNPD 2011) India lakosság száma 2021-re meghaladja Kína népességszámát, és a világ népességének 2011–2050 között várható növekedésének felét 8 ország (India, Nigéria, Pakisztán, Tanzánia, USA, Kongói Demokratikus Köztársaság, Etiópia és a Fülöp-szigetek) adja. (2. és 3. táblázat, valamint 14. és 15. ábra a fejezet végén)

A népesség növekedési ütemének különbségei mögött csak részben vannak gazdasági különbségek. A befolyásoló tényezők jelentős részét a szociális ellátás, különösen az egészségügy és az oktatás, a népesedési politika, valamint a társadalom tagozódása, demográfiai és szociális szerkezete, csoportjainak viselkedési, kulturális jellemzői képviselik. Ez utóbbiak fontos sajátossága, hogy megváltozásukhoz hosszú idő, sokszor évtizedek kellenek, amit a területi érintkezés változatos formái – az elszigetelődéstől az egymás tiszteletére épülő tolerancián át egymás értékeinek kölcsönös megbecsülése alapján álló együttélésig – megnehezíthetnek vagy elősegíthetnek.

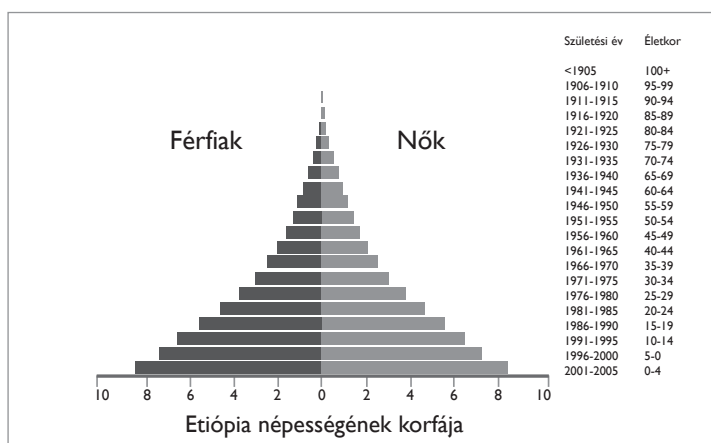
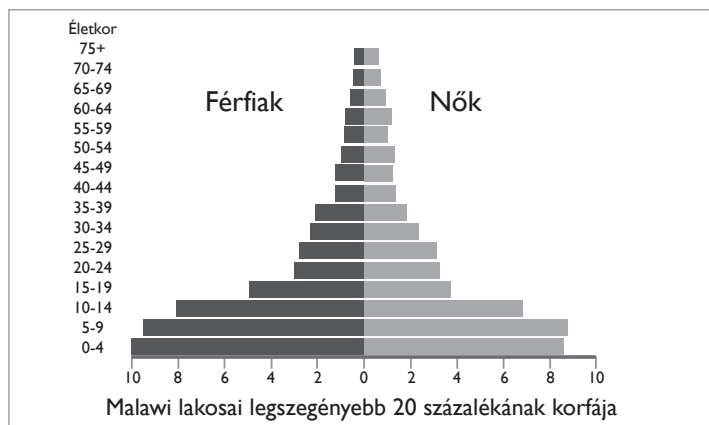

6. ábra: A demográfiai átmenet szakaszai. I.: Magas születési és halálozási arányszám, alacsony természetes szaporodási ráta; II.: Csökkenő halálozási és magas születési ráta, magas természetes szaporodási ráta; III.: Stabilizálódó halálozási és csökkenő születési arányszám, magas természetes szaporodási ráta; IV.: Alacsonyan stabilizálódó halálozási és születési arányszám, alacsony természetes szaporodási ráta

Forrás: A szerző szerkesztése

A születések és a halálozások számának kölcsönhatása alapján a természetes szaporodás, azaz a népességszám növekedése négy szakaszát különbözteti meg a szakirodalom. (6. ábra) Ezekben a fázisokban történelmileg valamennyi ország átment vagy napjainkban épp valamelyik szakaszban van.

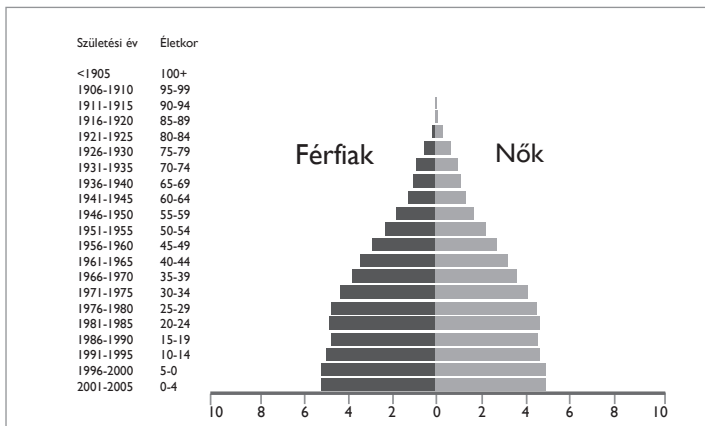
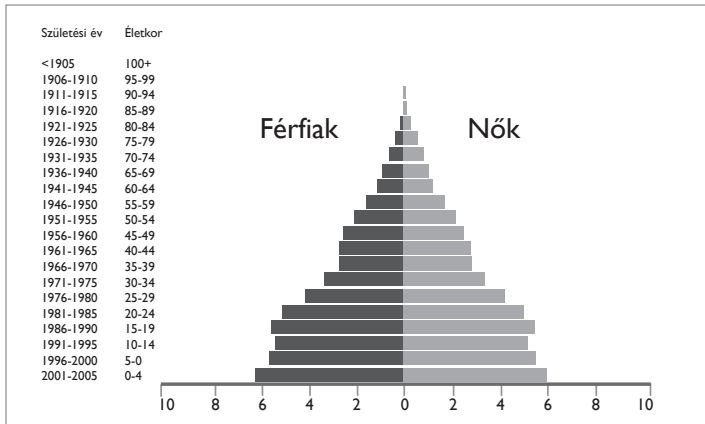
Az egészségügyi ellátó rendszerek globális elterjedésének és összefonódásának köszönhetően az első szakasz napjainkban a valamilyen okból elszigetelődött és/vagy nagyon szegény közösségekre jellemző. A magas (különösen a gyermekkori) halálozási arányszám miatt a várható élettartam rövid, ami az ilyen térségek népességének széles alapú, de erősen keskenyedő korfájában is tükröződik. (7. ábra felül)

7. ábra: Malawi lakosai legszegényebb 20 százalékának (fent)
és Etiópia népességének korfája (lent), 2005
Forrás: PRB 2012, p. 3. (Malawi) és LEAHY, E. et al. 2007, p. 12. (Etiópia)

A második szakasz, ami a demográfiai robbanás első fázisa számos kevésbé fejlett országot jellemez. A jellemző korfa széles alapú, fokozatosan keskenyedő piramis. (7. ábra alul) A fiatalok magas arányával rendelkező országok jelentős részben Afrikában, Kelet-Ázsiában és Latin-Amerikában találhatók. A GDP/fő értékük mediánja 2005-ben 1800 amerikai dollár volt. (LEAHY, E. et al. 2007) Bár a GDP növekedési üteme – különösen a természeti erőforrásokban gazdag országokban – kb. 3,5 százalék/év volt 1970 és 2000 között, a GDP alacsony szintje, és a magas születési ráta miatt ez nem járt az életkörülmények jelentős javulásával. Az országok mintegy 90 százalékát autokratikus vagy csak részben demokratikusnak nevezhető berendezkedés jellemezte. A fiatalok magas aránya súlyos foglalkoztatási problémák tartós fennmaradásához vezethet. Ennek is tulajdonítható, hogy a társadalmi konfliktusok 80 százaléka 1970 és 2000 között azokban az országokban tört ki, amelyekben a népesség legalább 60 százaléka 30 éven aluli volt. Figyelemre méltó, hogy a társadalmi konfliktusok kialakulásának valószínűsége egyre növekvő tendenciát mutatott a vizsgált időszakban, és az 1990-es években már meghaladta a 25 százalékot. (LEAHY, E. et al. 2007)

A harmadik szakaszban a születési arányszám fokozatos csökkenése részben népese- és szociálpolitikai intézkedések eredményeivel, részben a gazdasági fejlődéssel, az oktatás és a képzettség színvonalának javulásával, az életmód változásával is összefügg. A korfára jellemző a piramis alapjának fokozatos keskenyedése, de a fiatalok aránya még mindig jelentős súlya. (8. ábra felül)

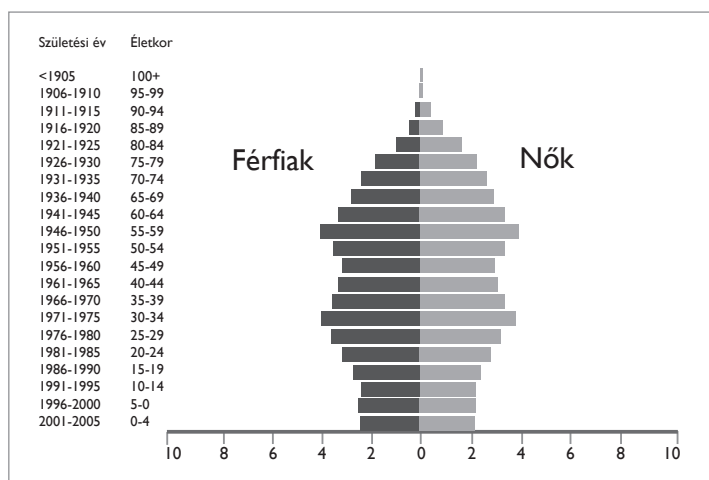
8. ábra: Egyiptom (fent) és Törökország (lent) népességének korfája

Forrás: LEAHY, E. et al. 2007, p. 37. (Egyiptom) és p. 45. (Törökország)

Az országok változatos köre tartozik ebbe a csoportba különösen Afrikában, Ázsiában és Latin-Amerikában (pl. Egyiptom, Banglades, Fülöp-szigetek, Peru). A viszonylag alacsony jövedelemmel rendelkező országok GDP növekedési ütemének mediánja 3,1 százalék/év volt a XX. szd. utolsó 30 évében, de ez nem volt elegendő a GDP/fő mutató érzékelhető javulásához. A korszerkezetben még mindig jelentős a fiatalok aránya, ami a szociálpolitikán belül az ifjúságpolitika és az ehhez fűződő ellátó rendszerek, valamint a foglalkoztatási lehetőségek dinamikus növelése iránti igények jelentőségét emeli ki. Még mindig magas a társadalmi konfliktusok kialakulásának valószínűsége, bár kisebb a nagyon fiatal korszerkezettel rendelkező országok csoportjánál. A 2011–2012-ben lezajlott „arab tavaszként” jelzett események tükrében figyelmet érdemel, hogy az 1990-es évekre

a társadalmi konfliktusok valószínűsége az ilyen „ifjú korfával” jellemezhető országokban 5-ről 20 százalék fölé emelkedett. (LEAHY, E. et al. 2007) A társadalmi konfliktusok valószínűségének növekedését nyilván nem csupán a korszerkezet magyarázza, de annak egyik tényezője. Ezt igazolja a fiatalkorú munkanélküliek magas aránya és a fiatalok részvétele e megmozdulásokban. Más oldalról jelzi a nagyon fiatal és az ifjú korszerkezetű térségek társadalmi és gazdasági szerkezeti sajátosságait, lehetséges problémáit az ezekre jellemző magas eltartottsági ráta¹³, és ugyanakkor az alacsony öregedési index¹⁴.

A társadalmi és gazdasági folyamatok a demográfiai átmenet során a születési arányszám további csökkenését eredményezik. Ennek következtében a korfa alja egyre szűkül és fokozatosan kialakul az érett – negyedik – szakaszra jellemző korfa. Az átmeneti fázisban lévő országok, mint pl. Törökország (8. ábra alul), Indonézia, Thaiföld, Mexikó a munkaképes korú népesség relatíve jelentős súlya miatt alacsony szintű eltartottsági rátával és egy körüli (inkább kissé egy alatti) öregedési indexszel jellemezhetőek. Ez az átmeneti, gazdasági szempontból demográfiai előnyöket biztosító időszak megfelelő gazdaságpolitikával nagyobb megtakarításokat, az oktatás és az egészségügy erőteljesebb kormányzati támogatását, magasabb béreket tehet lehetővé. Jellemzően nő a várható élettartam, csökken az írástudatlanok aránya, a gazdasági növekedés mediánja 3 százalék körül alakult a XX. század végén. Ennek az előnynek a kihasználása jellemezte 1970 és 1990 között az ún. „újjonnan iparosodó ázsiai (kistigris)” országokat (pl. Dél-Korea, Tajvan). A csökkenő tendenciájú gazdasági növekedéssel azonban nőtt a társadalmi konfliktusok kialakulásának valószínűsége, de az 1990-es évtizedben még 15 százalék alatt volt. Ez a demográfiailag kedvező időszak azonban általában maximum 40 évig tart. Ezt követően a népesedési folyamatok az érett fázisba mennek át, és kialakul az annak megfelelő korszerkezet. (9. ábra) (LEAHY, E. et al. 2007)

9. ábra: Japán népességének korfája, 2005

Forrás: LEAHY, E. et al. 2007, p. 55.

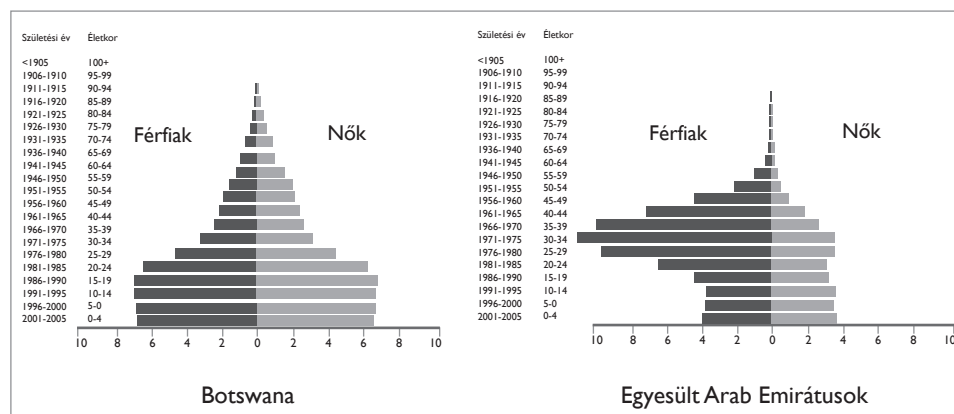
¹³ Eltartottsági ráta a gyermek- (14 éven aluli) és időskorú (65 éven felüli) népesség a 15–64 éves népesség százalékában.

¹⁴ Öregedési index a 65 éven felüli időskorú népesség és a 14 éven aluli gyermeknépesség egymáshoz viszonyított aránya.

Az átlagéletkor és a várható élettartam növekedése mellett a születési arányszám sok esetben annyira lecsökken, hogy a népességszám nem fenntartható és csökkenő tendenciát vesz fel. Ez a korszerkezet jellemző csaknem valamennyi fejlett gazdasággal rendelkező országra, különösen Európában (pl. Németország, Olaszország, Írország, és a volt szocialista országokban), de több ázsiai országban is kimutatható (pl. Japán, Dél-Korea). Tipikus problémája ezeknek az országoknak – de kisebb térségeknek is – a népesség öregedése, amit az öregedési index magas értéke is jelez. A GDP növekedési üteme általában alacsonyabb, az eltartottsági ráta magas, de az idősök arányának növekedése miatt, amit a nyugdíjrendszerek működési nehézségei kísérnek. Súlyosbítja a gondokat, hogy a lassú növekedés és szerkezeti problémák miatt a fiatalok munkanélküliségi rátája emelkedik, miközben a nyugdíjkorhatár emelése is szükséges és indokolható. Az egészségügyi rendszerekben megnő az idősök ellátásával kapcsolatos feladatok súlya.

A vizsgált térség (ország) népességét ért hatások hosszú időn át megőrződnek és tükröződnek annak korszerkezetében. Így pl. a magyarországi korfán még ma is kimutatható a II. világháború, a Rátkó-korszak vagy az 1970-es évek népesedéspolitikai intézkedéseinek hatása. (lásd 110 év interaktív korfáját a KSH honlapján¹⁵) Az egészségügyi viszonyok és társadalmi szokások hatását jelzi a fiatal munkaképes korcsoportot érintő magas halálozási arányszám a HIV-fertőzések következtében pl. egyes dél-afrikai országokban (Botswana, Lesoto, Sváziföld). (10. ábra bal)

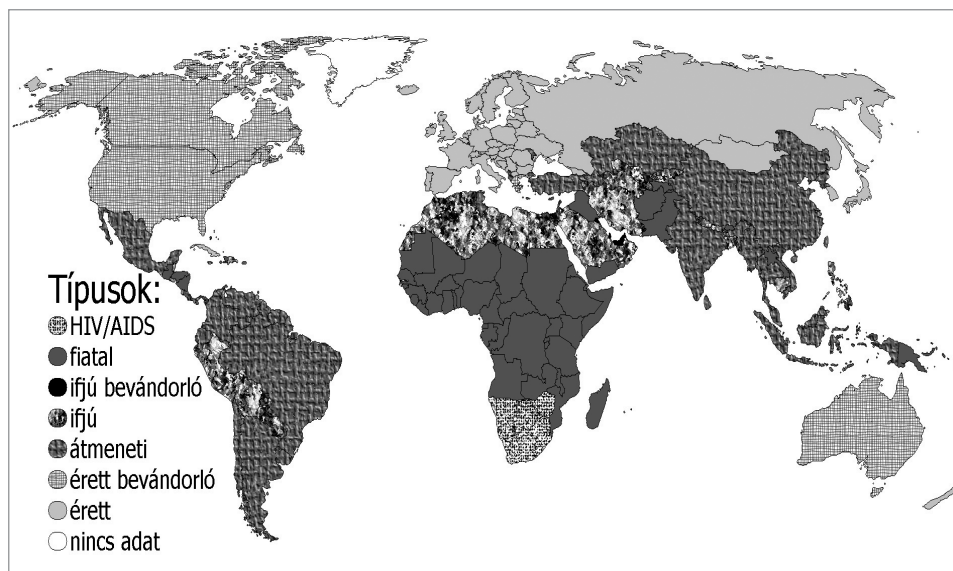
Jelentős torzulásokat okozhat a népesség vándorlása mind az elvándorlással, mind a bevándorlással érintett területeken. (10. ábra jobb) A legmobilabb korcsoport a fiatal munkaképes korúak csoportja, de jelentős különbségek mutathatók ki a nemzetközi, az országokon belüli, sőt a falu–város közötti népességmozgásokkal érintett népesség korszerkezetében. Míg nemzetközi szinten a 25–40 éves korcsoportok, nemzeti szinten inkább a 20–30 évesek, a falu–város közötti mozgásokban a fiatalok mellett az idősebb korúak is nagyobb aktivitást mutatnak. Azonban ezek a mozgások sem egységesek, mert erősen függenek a gazdasági feltételektől, a társadalmi, családi és egyéni szokásoktól, kapcsolatrendszerektől, a térségek egymáshoz való viszonyától.

10. ábra: Botswana (balra) és az Egyesült Arab Emírátsok (jobbra) korfája, 2005

Forrás: LEAHY, E. et al. 2007, p. 71. (Botswana) és p. 67. (Egyesült Arab Emírátsok)

¹⁵ <http://www.ksh.hu/interaktiv/korfak/orszag.html> Letöltve: 2012. november 1.

II. ábra: A demográfiai átmenet tipikus korszerkezetei a világban

Forrás: LEAHY, E. et al. 2007, p. 19.

I.4.2. A migráció gazdaságföldrajzi összefüggései

A migráció az egyéneket, társadalmi csoportokat érő és adott területekhez kötődő változatos taszító és vonzó erők kölcsönhatásának eredménye. Megkülönböztetik az országok közötti nemzetközi (interkontinentális vagy intrakontinentális) migrációt és az adott országon, térségen belüli belső migrációt. A lakóhelyhez való kötődéstől függően különbséget tesznek állandó és ideiglenes vándorlás¹⁶ között.

A migrációt kiváltó motivációk szerint lehet: (BERRY, B. J. L. et al. 1976)

- *Kezdetleges migráció*, amikor főként a természeti környezeti feltételek megváltozása miatt történik lakóhely-változtatás (pl. nomád állattartók az Iszlám Világ sivatagos területein).
- *Kényszerített migráció* – kitelepítés, áttelepítés –, amikor valamilyen külső kényszer, rendszerint politikai okok miatt erőszakosan történik a lakosság átköltöztetése (pl. a II. világháború után a németek vagy a magyarok kitelepítése több európai országból, de gazdasági okok miatt is pl. víztározók vagy bányák létesítése kapcsán – lásd Bözödújfalú Erdélyben).
- *Ösztönzött migráció*, amikor a lakosságnak választási lehetősége van maradni vagy távozni, de külső erők ösztönzik az elvándorlásra (pl. nemzetiségi jogok korlátozása következtében)
- *Szabad migráció*, amikor a taszító és vonzó erők egyéni mérlegelése alapján, szabadon lehet dönteni a költözésről (pl. faluból városba költözés vagy napjainkban az Európai Unió belüli munkavállalás céljából történő migráció)

¹⁶ Ideiglenes vándorlás esetén csak tartózkodási helyet változtatnak, a lakóhelyre bizonyos idő után visszatérnek az elköltözők.

- *Tömeges migráció*, amikor az egyéni motivációk helyett egy társadalmi csoport részeként, a csoportot követve történik a lakóhely-változtatás (pl. szlovákiai vagy magyar romák Kanadába költözése a XXI. század elején).

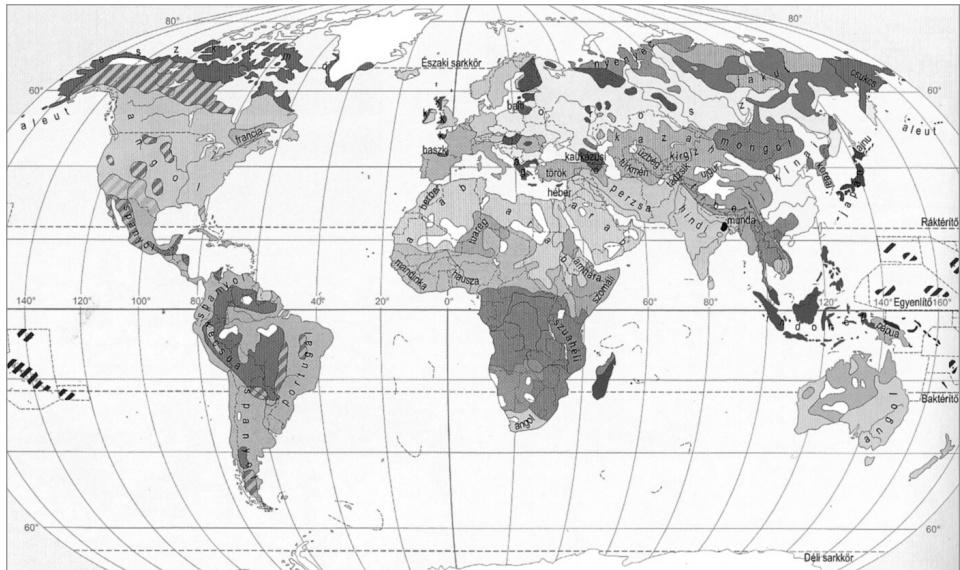
A migrációt kiváltó vonzó és taszító gazdasági tényezők között különös jelentősége van a foglalkoztatási lehetőségek, a munkakörülmények, az elérhető jövedelem, a reálbérek különbségeinek, pontosabban az ezekről szóló információknak. A sikeres gazdasági szerkezetváltással, egy új iparág vagy szolgáltatás megjelenésével, felfutásával, jelentős innovációs aktivitással rendelkező térség vonzereje megnő. Más oldalról a gazdasági nehézségekkel, magas munkanélküliségi rátával, alacsony bérekkel jellemezhető térségek a gazdasági menekültek fő forrásai. A tényezőmobilitás klasszikus közgazdasági modelljének „gazdasági embere” mint munkaerő a migráció révén a piaci viszonyokhoz igazodva valósítja meg a területi különbségek felszámolását, amikor jövedelmének maximalizálására törekszik. A modell működésének feltétele azonban a teljes tájékozottság a foglalkoztatási lehetőségekről, az elérhető munkabékekről, a migrációs akadályok hiánya, az azonos képességekkel, értékrenddel és szükségletekkel rendelkező munkaerő bősége. A gyakorlatban azonban sajnos, épp ezek a feltételek nem vagy csak részlegesen teljesülnek. Emellett a migrációra számos egyéb tényező is hatással van.

A kulturális tényezők között ma a nyelv, nyelvismeret különösen meghatározó a migrációs szándékok és irányok megválasztásában. Szembetűnő ez a tényező olyan országok esetében, melyek között lévő határok nyelvi etnikai csoportokat vágnak el (pl. a trianoni határok megállapításával a szomszédos országokba került magyarok). Megfigyelhető a nagyszámú népesség által beszélt nyelvterületek vonzereje a nyelvi rokonságban álló térségek számára (pl. románok előszeretettel mennek latin nyelvű országokba, így Olaszországba, Spanyolországba, Franciaországba), vagy az egyre inkább világnyelvként használt angol nyelvű területek vonzereje. (12. ábra) A szokások, a kultúra ismerete mellett a nyelvismeret is szerepet játszik a korábbi gyarmati területekről a volt gyarmattartó országokba irányuló mozgásokban.

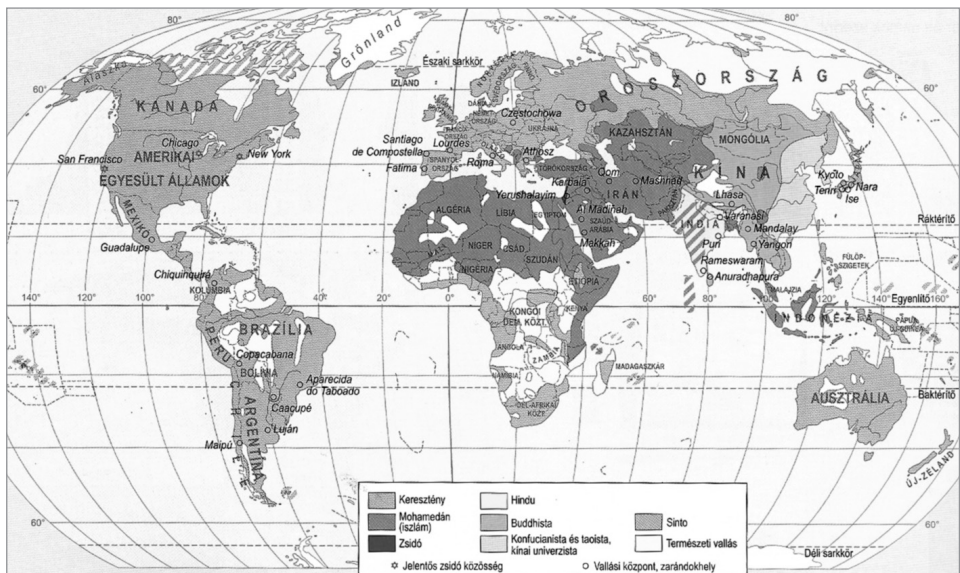
A különböző kultúrák migrációs szempontból is meghatározó elemei a vallások. (13. ábra) A vallási előírások betartása, a szokások megőrzése, a más vallásúakkal szembeni tolerancia különbségei egyrészt pozitív visszacsatolási folyamatként a közösség belső összetartozását erősítik, és vonzerőt gyakorolnak az újonnan érkezők számára, másfelől helyi konfliktusok forrása lehet a befogadó lakosság normáival való ütközések esetén (pl. Észak-Írország, Izrael). Az egyes vallások terjedése részben hittérítők tevékenységének, részben az adott vallás követői vándorlásának a következménye. A nagyobb vallások magterülete szorosan kötődik azok szent helyeihez, melyek jelentős zarándoklati központokként is vándorlási célterületek:

- A kereszténység – Izrael területéről,
- az iszlám – Szaud Arábia területéről,
- a buddhizmus Nepál és Észak-India területéről terjedt el világszerte.

12. ábra: A világ nyelvcsaládjai
Forrás: CARTOGRAPHIA 2004 , p. 172.

13. ábra: A világ nagy vallásai
Forrás: CARTOGRAPHIA 2004 , p. 172.

A fiatalok, munkaképes korúak migrációjának kritikus következménye egyfelől a forrásterület korszerkezetének megváltozása, jellemzően előregedése, hosszú távon akár elnéptelenedése, a jól képzettek elvándorlása esetén az „agyelszívás” (brain drain) miatt a foglalkoztatási lehetőségek színvonalának csökkenése. A célterületen ezzel szemben fiatalodik a korstruktúra, amit felerősít a családalapítással növekvő születések száma, javul az életszínvonal a rendszerint innovatívabb, magasabban képzettek foglalkoztatásából adódó többletjövedelem következtében.

A migráció a népesség összetételében is torzulásokhoz vezethet, mivel elsősorban a férfiak indulnak először útnak, akik többnyire vendégmunkásként kezdenek dolgozni. A fejlettebb/gazdagabb országokban (pl. EU, USA, Perzsa-öböl menti emirátusok) dolgozó vendégmunkások hazautalt jövedelme sok országban a megélhetés alapforrása. Őket később követi a közvetlen (feleség, gyerekek), és még később – már kisebb valószínűséggel – a tágabb (szülők, rokonok) család. A bevándorlók által alkotott közösségek területe sokszor elkülönül a befogadó térségen belül (pl. kínai, arab stb. negyedek). A felmerülő társadalmi feszültségek miatt egyre több ország alkalmazza a korlátlan bevándorlás engedélyezése helyett az u.n. *szelektív bevándorlási politikát* (pl. USA). Ennek részeként különféle politikai, gazdasági, képzettségi kritériumokat érvényesítenek. Az ilyen szabályozást folytató kiemelt célterületek vonzerejét jelzi az illegális bevándorlók sokszor igen nagy száma.

Az adminisztratív szabályozás mellett a migráció meghatározó tényezője a távolság mind földrajzi, fizikai értelemben, mind gazdasági és társadalmi értelemben. Ennek hatását jól lehet elemezni a gravitációs analógiát hasznosító gravitációs modellekkel. Általában érvényes szabályként fogalmazható meg, hogy minél távolabb van egy térség, azaz minél nehezebb megközelíteni az adott térséget, annál kevésbé játszik migrációs célpont szerepet. Ezt a hatást azonban kompenzálja/mérsékli a célterület nagyságrendje – különösen a forrásterülethez viszonyítva. Vagyis minél nagyobb a célterület (pl. népesség, munkaalkalom, elérhető jövedelem tekintetében), annál erősebb vonzó hatást gyakorol a forrásterületre.

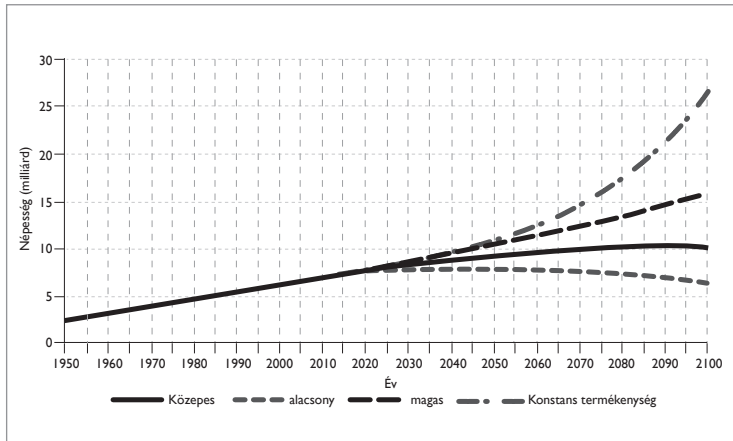
A nagyságrendekkel, kapcsolati lehetőségekkel és jellemzőkkel összefüggő gazdasági tényezőként nagyon korlátozhatja a migrációs folyamatokat az ingatlanok helyzetéből adódó értékkülönbség. Ugyanaz a lakóház pl. egészen más értéket képvisel Kelet-Magyarországon és Budapesten vagy Bécsben, vagy akár egy településen belül is (pl. Budapesten belül a Rózsadombon vagy Soroksáron való elhelyezkedés).

A népességmozgások meghatározó eleme a térségekről rendelkezésre álló információ, és az információ közvetítője. Az információ több mint egyszerű adatok közlése. Ahhoz, hogy egy adatból információ legyen, azt be kell ágyazni egy összefüggérendszerbe. A migráció szempontjából a célterület, a forrásterület és a változtatásban érintettek jellemzőinek, különösen ez utóbbiak erőforrásainak és várakozásainak összevetése adja azt az információt, ami a migrációval kapcsolatos döntéseket megalapozhatja.

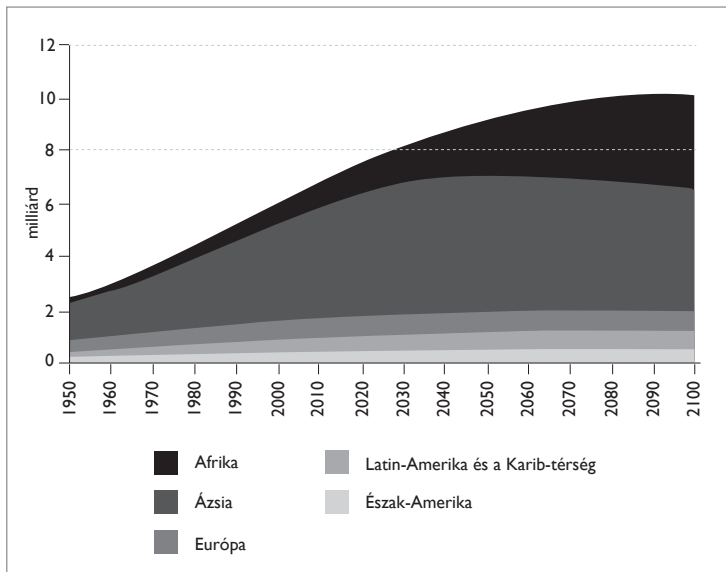
Ország vagy terület	Népesség az év közepén (ezer fő)			A népesség megoszlása (százalék)		
	2011	2050	2100	2011	2050	2100
Világ összesen	6 974 036	9 306 128	10 124 926	100	100	100
Legfejettebb régiók ¹⁷	1 240 380	1 311 731	1 334 786	17,8	14,1	13,2
Kevésbé fejlett régiók ¹⁸	5 733 657	7 994 397	8 790 140	82,2	85,9	86,8
Legkevesbé fejlett országok ¹⁹	851 103	1 726 468	2 690 518	12,2	18,6	26,6
Egyéb kevésbé fejlett országok ²⁰	4 882 553	6 267 928	6 099 623	70,0	67,4	60,2
Kevésbé fejlett régiók Kína nélkül	4 355 151	6 668 507	7 825 179	62,4	71,7	77,3
Trópusi-Afrika ²¹	877 567	1 960 102	3 358 050	12,6	21,1	33,2
Kontinensek						
Afrika	1 045 923	2 191 599	3 574 141	15,0	23,6	35,3
Kelet-Afrika	332 536	779 613	1 414 284	4,8	8,4	14,0
Közép-Afrika	129 981	278 350	396 869	1,9	3,0	3,9
Észak-Afrika	212 988	322 458	343 712	3,1	3,5	3,4
Dél-Afrika	58 212	67 327	65 369	0,8	0,7	0,6
Nyugat-Afrika	312 205	743 850	1 353 906	4,5	8,0	13,4
Ázsia	4 207 448	5 142 220	4 596 224	60,3	55,3	45,4
Kelet-Ázsia	1 580 646	1 511 963	1 122 895	22,7	16,2	11,1
Ebből: Kína ²²	1 347 565	1 295 604	941 042	19,3	13,9	9,3
Dél- és Közép-Ázsia	1 789 919	2 475 684	2 288 981	25,7	26,6	22,6
Közép-Ázsia	61 442	81 799	80 783	0,9	0,9	0,8
Dél-Ázsia	1 728 477	2 393 885	2 208 198	24,8	25,7	21,8
Ebből: India	1 241 492	1 692 008	1 550 899	17,8	18,2	15,3
Délkelet-Ázsia	600 025	759 207	701 323	8,6	8,2	6,9
Nyugat-Ázsia	236 858	395 367	483 025	3,4	4,2	4,8
Európa	739 299	719 257	674 796	10,6	7,7	6,7
Kelet-Közép- és Kelet-Európa	294 284	256 946	221 966	4,2	2,8	2,2
Ebből: Oroszország	142 836	126 188	111 057	2,0	1,4	1,1
Észak-Európa	99 768	114 036	119 439	1,4	1,2	1,2
Dél-Európa	155 838	155 227	136 856	2,2	1,7	1,4
Nyugat-Európa	189 410	193 048	196 536	2,7	2,1	1,9
Latin-Amerika	596 629	750 956	687 517	8,6	8,1	6,8
Karib-szigetek	41 930	47 314	42 464	0,6	0,5	0,4
Közép-Amerika	158 018	215 569	211 695	2,3	2,3	2,1
Ebből: Mexikó	114 793	143 925	127 081	1,6	1,5	1,3
Dél-Amerika	396 681	488 073	433 359	5,7	5,2	4,3
Ebből: Brazília	196 655	222 843	177 349	2,8	2,4	1,8
Észak-Amerika	347 563	446 862	526 428	5,0	4,8	5,2
Ebből: Amerikai Egyesült Államok	313 085	403 101	478 026	4,5	4,3	4,7
Óceánia	37 175	55 233	65 819	0,5	0,6	0,7
Ausztrália/Új-Zéland	27 020	37 063	42 232	0,4	0,4	0,4
Melanézia	8 935	16 585	21 832	0,1	0,2	0,2
Mikronézia	542	726	755	0,0	0,0	0,0
Polinézia ²³	678	859	1 001	0,0	0,0	0,0

2. táblázat: A világ népességének megoszlása

Adatforrás: UNPD 2011

14. ábra: Az emberiség népességszámának változása
1950–2100 között különböző előrejelzések és változatok szerint
Forrás: UNPD 2011

15. ábra: A kontinensek népességszámának változása
Forrás: UNPD 2011

¹⁷ Legfejlettebb régiók: Európa, Észak-Amerika, Ausztrália/Új-Zéland és Japán.

¹⁸ Kevésbé fejlett régiók: Afrika, Ázsia (kivéve Japán), Latin-Amerika és a Karib-szigetek összeg régiója továbbá Melanézia, Mikronézia és Polinézia.

¹⁹ Legkevésbé fejlett 48 ország: 33 Afrikában, 9 Ázsiában, 5 Óceániában továbbá egy Latin-Amerikában és a Karib-szigeteken.

²⁰ Egyéb kevésbé fejlett országok: kevésbé fejlett régiók kivéve a legkevésbé fejlett országok.

²¹ Trópusi-Afrika: Afrika kivéve Észak-Afrika (Szudán Trópusi-Afrikához tartozik).

²² Itt statisztikailag Hong Kong and Makaó, a kínai Különleges Közigazgatású Térségei (SAR, Special Administrative Regions) nélkül.

²³ Pitcairn-nel együtt.

A több, mint 100 millió lakosú országok 1950-ben, 2011-ben, 2050-ben és 2100-ban (millió fő)							
1950		2011		2050		2100	
Ország	Nép.	Ország	Nép.	Ország	Nép.	Ország	Nép.
1. Kína	551	1. Kína	1348	1. India	1692	1. India	1551
2. India	372	2. India	1242	2. Kína	1296	2. Kína	941
3. USA	158	3. USA	313	3. USA	403	3. Nigéria	730
4. Oroszország	103	4. Indonézia	242	4. Nigéria	390	4. USA	478
		5. Brazília	196	5. Indonézia	293	5. Tanzánia	316
		6. Pakisztán	177	6. Pakisztán	275	6. Pakisztán	261
		7. Nigéria	163	7. Brazília	223	7. Indonézia	254
		8. Banglades	151	8. Banglades	194	8. Kongói D. K.	212
		9. Oroszország	143	9. Fülöp-szigetek	155	9. Fülöp-szigetek	178
		10. Japán	126	10. Kongói D. K.	149	10. Brazília	177
		11. Mexikó	115	11. Etiópia	145	11. Uganda	171
				12. Mexikó	144	12. Kenya	160
				13. Tanzánia	138	13. Banglades	157
				14. Oroszország	126	14. Etiópia	150
				15. Egyiptom	123	15. Irak	145
				16. Japán	109	16. Zambia	140
				17. Vietnám	104	17. Niger	139
						18. Malawi	130
						19. Szudán	128
						20. Mexikó	127
						21. Egyiptom	123
						22. Oroszország	111
						23. Afganisztán	111
Összesen	1183	Összesen	4216	Összesen	5959	Összesen	6892
A világ arányában		A világ arányában	0,06	A világ arányában	0,06	A világ arányában	0,07

3. táblázat: A 100 millió lakosnál nagyobb országok 1950–2100

Adatorrás: UNPD 2011

Visszatekintő kérdések

- Mi a népességszám nagyságrendjének gazdaságföldrajzi jelentősége?
- Milyen tényezők befolyásolják a népesség területi eloszlását?
- Hol alakultak ki nagy népességkoncentrációk a Földön?
- Milyen összefüggéseket jeleznek a népsűrűség különböző mutatói?
- Melyek a népességszám növekedésének gazdaságföldrajzi jellemzői?
- Melyek a migráció gazdaságföldrajzi összefüggései?
- Elemezze és értékelje a Föld országainak ökológiai lábnyomát és népességét ábrázoló 4. ábrán szereplő térképeket!
- Elemezze a 100 millió lakosnál nagyobb országok adatait a 3. táblázat alapján!

II. Városföldrajz

Az antik és a feudális városoktól az ipari forradalommal megjelenő modern metropoliszokon át a posztmodern urbanizált terekig jelentősen átalakult a városokat meghatározó gazdasági szerkezet, miközben ugyanígy megváltozott a gazdaságokat meghatározó városok belső szerkezete is. Korábban a gazdaságilag fejlettebb városok nagyobb népességszámra és jelentősebb befolyásra tettek szert, napjainkban azonban a városnövekedés és a városfejlődés, valamint a városversenyben betöltött pozíció egyre inkább elválnak egymástól. A globális városhierarchia vezető nagyvárosai – akár fogyó népességszámuk ellenére is – még mindig a fejlett világból kerülnek ki, miközben Földünk óriási-va növvő, legnagyobb megapoliszait már a világ gazdaság (fél)perifériáján kell keresnünk. Ebből következően a városok fogalmában és az urbanizáció folyamatában számottevő eltéréseket tapasztalhatunk a világ különböző részein. A fejezet elsődlegesen a városok fejlődése és a települések fejlesztése iránt érdeklődők számára ajánlott, de a témakör aktualitása és fontossága miatt szakmegkötés nélkül javasolt minden hallgatónak.

JENEY LÁSZLÓ

II. 1. A város fogalma

A városföldrajz tárgyát természetszerűleg a városok jelentik, amelyek a tér valamilyen többletadottsággal rendelkező pontjain fokozatosan emelkedtek ki a települések közül. Az urbanizált tereket szerepköreik, demográfiai sajátosságaik, illetve külső megjelenésük egyaránt megkülönböztetik a falvaktól. A város szót nap mint nap használjuk, és általában olyan értelemben, mint a nagyobb népességet tömörítő „fontos” helyeket, amelyeket a zsúfoltsághoz alkalmazkodó sajátos beépítés, színes tevékenységi kör jellemez. De hogyan definiálhatjuk a városokat, létezik-e egy általánosan elfogadott városfogalom? Az emberiség valamennyi kultúrájában történelmi korszaktól és földrajzi helytől függetlenül általában a vezető, jelentősebb települések számítanak városoknak, de a fogalom pontos meghatározására azonban nincs egy egységes hivatalos definíció: térben, időben és tudományterületenként is eltérő módon értelmezték és értelmezik a városokat.

A városok meghatározásának helyi / földrajzi különbségei

Az egyes társadalmakban a természeti adottságoktól, a rendelkezésre álló építőanyag-tól vagy éppen a gazdálkodási formától függően eltérő jellegű és méretű városi települések alakultak ki. Kultúrrégióként más-más jellemzőkkel kell egy településnek rendelkeznie, hogy városként tekintsenek rá. Az elmaradottabb országokban például még mindig a gazdasági jelleget (agrárium alárendelt gazdasági szerepe), míg a fejlettebb országokban inkább már csak a népsűrűséget veszik alapul a városi terek meghatározásánál.

A fejlődő világban általában az *agrárium gazdaságon belüli súlya* alapján különíthetők el egymástól az urbanizált és a vidéki terek. Dél-Ázsia, az Iszlám Világ, Latin-Amerika vagy éppen Trópusi-Afrika városai gazdasági szerkezetükkel, helyi viszonyok között kecsegtető jövedelmi lehetőségekkel, a világ gazdaságba aktívabban bekapcsolódó társadalmukkal jelentősen eltérnek a még ma is döntően mezőgazdasági karakterű, gyenge infrastruktúrájú falvaktól. Éppen ezért szokták a Harmadik Világ országait duális gazdasági és társadalmi szerkezettel jellemezni, ahol a dualitás települési vetülete egy-egy modern kozmopolita metropolisz (rendszerint a gyarmati korszak örökségeként egy kapuvárosként funkcionáló tengerparti kikötőváros) és vele szemben a még mindig tradicionális vidéki háttország kettőssége. A fejlett világban viszont, ahol már a falvak többségében is az ipari vagy napjainkban már sokkal inkább a szolgáltató tevékenységek dominálnak, a hagyományos mezőgazdaság mellett vagy éppen ahelyett az urbánus tereket sokkal inkább a nagyobb *nép- és laksűrűségük* különbözteti meg a még mindig ritkábban lakott, de már ugyancsak nem annyira agrárdominanciájú vidéki térségektől.

A városok fogalmának helyi sajátosságai jelennek meg a városokkal szemben támasztott *minimális népességnagyság* értékében is. Számos ország a városi jogállást egy kritikus népességszám meglétéhez köti (önmagában már ez sem általános), a várossá nyilvánításhoz szükséges minimális népességszám esetében azonban végképp nincs egységes gyakorlat, óriási (akár százszoros nagyságrendű) szélsőségek is megjelennek a Földkerekség különböző részein. Miközben Skandináviában pár száz fő is elég a városi jogálláshoz, addig néhány ázsiai országban több 10 ezer fő szükséges ahhoz, hogy egy települést városnak tekintsenek.

A városfogalom időbeli változása

A város fogalma nemcsak térben, hanem ugyanazon a helyen belül időben is folyamatosan változik. A premodern városok nagyon karakteres meghatározói voltak várfalak és a városi léttel járó szabadságjogok. A védelmet nyújtó erős *városfalak* már az antik és a feudális városokat is láthatóan megkülönböztették a korabeli falvaktól, a fal a városok jellegzetes fizimiskájának elengedhetetlen látványelemét képezte. Az egyházi és világi előljáróságok az urbanizáció történetének kezdeteitől székhelyeiket várfalakkal védték meg. Nem véletlen, hogy a magyar város kifejezés a vár szóból ered, de például a német nyelvben is összefügg etimológiailag a vár (=„Burg”) és a városlakó polgár (=„Bürger”) fogalma.

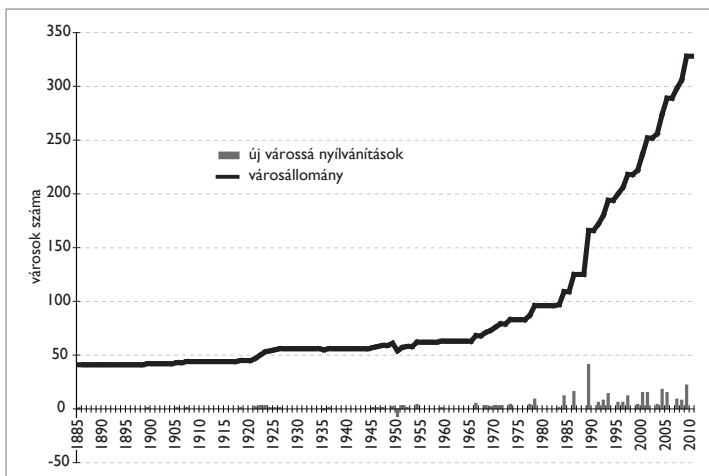
Paradox módon mégis a feudális városok zárt falak mögött élő polgárai érezhették magukat szabadabbnak jelentősen függetlenedvén a falvakat sújtó földesúri kötöttségektől („a városi levegő szabadabbá tesz”). A középkori rendi társadalomban tehát a *városi jogállásnak* óriási jelentősége volt, a mezővárosok, de különösen a szabad királyi városok számos előnyös többletjogosítvánnyal (meghatározott adózási, kereskedelmi, bíraskodási privilégiumokkal és polgári szabadságjogokkal) rendelkeztek. (ILLÉS I. 2008) Így a városok közjogi értelemben a mainál élesebben elkülönültek a korabeli falvaktól.

Az ipari forradalmat követően azonban mind a városfalak, mind pedig a városi címmel járó előjogok fokozatosan veszítettek jelentőségükből. A kibontakozó tömegtermelés hatalmas munkaerőtömegeket vonzott a gyáraknak otthont adó városokba, a technikai vívmányok (pl. közösségi közlekedési, kommunális infrastruktúra) pedig egyre nagyobb kiterjedésű városok működtetését tették lehetővé. Így a lélekszámukban és területi kiterjedésükben egyaránt óriási méretűvé bővülő modern városok hamar kinőtték régi szűk várfalaikat, amelyek a modern kori hadviselésben már egyébként sem lettek alkalmasak

a védelmi funkció betöltésére. A mai (akár több településre is összefüggően kiterjedő) nyüzsgő urbanizált terek látványát, karakteres fizimiskáját a várfal helyett már sokkal inkább a zsúfoltságra reagáló magas *laksűrűség*, a felfelé terjeszkedő *városépítészet* felhőkarcolói különböztetik meg korunk vidéki régióktól.

A fokozatosan polgárosodó társadalomban a városi jogállással járó többeltszabadságok, előnyök jelentősége is némiképp halványult. A rendi hagyományokkal nem rendelkező Újvilágban a királyi vagy földesúri adományozáson alapuló városi jogcím helyett eleve egy kritikus népességszámot vesznek alapul a városok meghatározásánál. A városi kiváltságok, szabadságjogok helyett napjaink globalizálódó társadalmában már inkább a sajátos fogyasztói kultúrával megjelenő globalizálódó társadalom szokásai és igényei határozzák meg az urbánus életmód sajátosságait.

A városok fogalmához társított mennyiségi és minőségi ismérvek változása nem csupán hosszabb történelmi léptékben, hanem akár néhány évtized alatt is látványosan nyomon követhető. Erre jó példát szolgáltat a hazai várossá nyilvánítási gyakorlat. A szocializmus évtizedeiben a városi rang számos előnyt biztosított: kedvezőbb pozíció az állami támogatásoknál, az intézmények és a magasabb szintű helyhatósági (tanácsi és párt) szervek elhelyezésénél, ennek megfelelően a várossá nyilvánítás is visszafogottabb volt. Az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció (OTK) hatályon kívül helyezését, a fokozatosan a hátrányos helyzetű kisebb méretű települések felé forduló településfejlesztési politikai szemlélet erősödésével az 1980-as évek második felétől a csökkenő jelentőségével párhuzamosan *egyre lazább feltételek*hez kötött a városi jog adományozása. Ezzel egy valóságos „városi boom” vette kezdetét, egyre több település kapott városi jogállást, amely a város fogalmát, az ahhoz társított népességnagyságot időközben jelentősen átértékelt. Míg 1970-ben hazánk akkori városai közül a legkisebb – Szigetvár – lélekszáma is közel 10 ezer fős népességgel rendelkezett, ma már (2012-es adatok tanúsága szerint) a városállomány több mint fele (!) (összesen 185 város) lakossága 10 ezer fő alatti, közülük 2012-ben a legkisebb a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Pálháza lélekszáma az ezer főt is alig haladja meg. (16. ábra)

16. ábra: A városállomány és a várossá nyilvánítások hosszú távú alakulása Magyarország jelenlegi területén 1885–2010 között

Adatforrás: KSH

Tudományterületenként eltérő megközelítések a városokkal kapcsolatban

A városokkal foglalkozó tudományterületek (pl. földrajz, közigazgatás, urbanisztika, szociológia) sem egységesen tekintenek az urbánus településekre, szakterületenként más-más, a falvaktól (vagy vidéktől) megkülönböztető tartalmi jegyeket kell viselnie a városnak. Egyesek a városi jogállást, mások a multikulturális és polarizált társadalmi összetételt, megint mások az urbánus környezetre jellemző sűrűbben beépített településszövetet, a felfelé terjeszkedést tekintik a városok legfontosabb ismérveinek.

A fentiek ellenére mégis léteznek a városokat karakteresen meghatározó ismérvek (például szerepköreik, demográfiai sajátosságaik, külső megjelenésük). Ezek jelentősége történelmi koronként megváltozik, egyes ismérvek időben háttérbe szorultak, mások csak később jelentek meg vagy értékelődtek fel, de a következőkben felsorolásra kerülő ismérvek többsége jellemzően ma is releváns városi sajátosság.

II.1.1. Gazdasági–funkcionális városfogalom

Az urbanizáció történetének kezdetén az agrárfoglalkoztatás ugyan a városokat is jellemezte, azonban már a legkorábbi városokat is alapvetően megkülönböztette a falvaktól a bennük előforduló tevékenységek sokfélesége. Ez a funkcióbőség azóta is a városok fontos ismérve maradt, sőt az ipari forradalomtól kifejlődő modern városok és a falvak elkülönítésénél kifejezetten felértékelődött az eltérő gazdasági szerkezet, kiváltképp a mezőgazdaságon kívüli ágazatok aránya, amely alapján könnyen elválaszthatókká váltak az ipari jellegű városok és a továbbra is agrárkarakterű falvak. Napjainkban (legalábbis a fejlett világban) ugyanakkor a városok lehatárolásánál az agrárium gazdasági szerepe kevésbé mérvadó, ugyanis mind a városi, mind pedig a vidéki térségekben végbemenő terciarizáció révén a szolgáltatások meghatározóvá válnak, de a szolgáltató intézményeik magasabb szintje, a központi szerepkörök megléte továbbra is a városok fontos ismérve maradt.

Településhálózaton belüli sokoldalú és központi szerepkörök

Talán a legfontosabb városi sajátosság a dominánsan kevés funkciójú falvakkal szemben a *településhálózatban betöltött sokféle szerepkör*. A funkcióbőség összefüggésben áll a falvak és a városok eltérő adottságú földrajzi fekvésével, a környezetük ún. helyi és helyzeti energiáival²⁴.

Ahol csupán egy-egy helyi energia (pl. jó termőtalaj, mezőgazdasági szempontból elegendő vízmennyiség, valamilyen gazdaságilag hasznosítható ásványkincs vagy akár gyógyvíz) fordul elő, jobbra az adott energiának megfelelő karakterrel rendelkező falvak alakulhattak ki. Az emberiség újkőkorszaki letelepedésétől (amelyet a szilárd hajlékhoz és növénytermesztéshez szükséges közszerszámok tettek lehetővé) egészen a közelmúltig a falvak túlnyomó többségét gazdasági szempontból az agrártevékenység dominálta. Ritkábban kialakultak falvak nem mezőgazdasági alapon is (például bányászfalvak vagy üdülőfalvak) is, de a falusi gazdaságot napjainkban is jellemzően

²⁴ A helyi és helyzeti energia elnevezések Cholnoky Jenőtől, a XX. század elejénnek egyik kiváló magyar geográfusától származnak.

egy-egy gazdasági tevékenység, ágazat uralja. Valójában a falvak mégsem tekinthetők a szó szoros értelmében monofunkcionálisnak, hiszen ha más nem, a domináns gazdasági tevékenység mellett lakófunkcióval is rendelkeznek, amelyet (jó esetben) kiegészítenek alapfokú oktatási, kulturális, egészségügyi vagy éppen közigazgatási szerepkörök is.

A tér azon kitüntetett pontjain viszont már városok fejlődhetnek ki, ahol helyi helyett inkább már (a magasabb rendűnek számító) helyzeti energia fordul elő, vagy ahol több különböző helyi és helyzeti energia kombinálódik. A kedvező helyzeti energiák közé tartozik például az eltérő tájak találkozási zónája, ahol a helyi piacokon gazdát cserélhettek az eltérő szomszéd tájegységek sajátos árufelhasználói (például a hegyvidékről származó fa és a síkvidékek gabonája). Így alakultak ki pl. az Északi-középhegység és az Alföld peremvidékén a vásárvárosok. Az eltérő tájak kontaktzónája mivel nem pont-, hanem vonalszerű, így a vásárvárosok füzérszerűen egy sorba rendeződve ún. vásárvárosvonalat alkotnak.

A városok kifejlődésével párhuzamosan hamar megjelent tehát bennük a *kereskedelmi funkció*. A városi piacok egyre ismertebb, jelentősebb helyekké váltak az azokat felkereső, környékbeli lakosság számára is. A görög agóra, a római fórum, a középkori piactér nem csupán kereskedelmi funkciót töltöttek be, a központi terek a körük épülő templomokkal, uralkodói palotákkal fontos *kulturális, vallási és politikai szerepköröknek* is otthont adtak. A piacok közelsége előnyt jelentett a *kézműipar* megtelepedése számára is. A városi gazdaságban így fokozatosan (szó szerint) teret kaptak a mezőgazdaságon kívüli kereskedelmi és kisipari tevékenységek is. A gazdasági és politikai *vezető szerep* betöltése a *védelmi funkció* megjelenését is szükségessé tette a városokban, amely a városfal képében a falvaktól megkülönböztető fontos látványelemet is jelentett. Hagyományosan meghatározó jelentőségű tehát a városokban előforduló tevékenységek sokszínűsége. Míg a falvakban általában csak néhány funkció van jelen, a városok a különböző szolgáltatások széles skálájával rendelkeznek.

Nem csupán a szolgáltatási funkciók mennyiségében, hanem azok minőségében is alapvető különbség figyelhető meg a falvak és a városok között. Míg a falvakra általában kizárólag csupán alapfunkciók (pl. általános iskola, orvosi rendelő, kisbolt vagy rendőrszolgálat) jellemzőek, ugyanakkor a városok az alapellátás mellett *központi funkcióknak* is otthont adnak (pl. középiskola, kórház, áruház vagy rendőrkapitányság).

Számos ellátó tevékenység (oktatás, egészségügy, kereskedelem, rendvédelem) intézményhálózata hierarchikus elrendeződésű, az egyes szintekhez különböző intézménytípusok tartoznak (pl. az oktatásban óvoda, általános iskola, középiskola, egyetem). Mivel az egyes települések különböző hierarchiaszintű intézményeknek adnak otthont, a befogadott intézmények alapján maguk a települések is hierarchiába rendezhetők. Így maga a településhálózat is hierarchikus felépítésű, amelyben a hierarchia felső szintjein elhelyezkedő a városokra a vezető, központi szerepkörök jellemzők.

Egyes országokban (a kelet-közép-európai országok többségéhez hasonlóan hazánk is ide tartozik) a városok hivatalos meghatározásánál azon központi funkciókkal rendelkező településeket tekintik városnak, amelyek saját népességük mellett a környező falvak lakóit is ellátják áruval és szolgáltatásokkal (funkcionális városfogalom). (KOVÁCS Z. 2002b) Ebben a megközelítésben tehát a várost komplex mutatók alapján funkcionális értelemben különböztetik el a falutól, ahol a városi jogállás megítélésében különösen fontos hangsúlyt kap a megfelelő mennyiségű és minőségű központi szerepkört biztosító intézmény megléte vagy az infrastruktúra fejlettsége. A városi cím megítélésének magyarországi kritérium-

rendszere egyre engedékenyebbé vált, a hazai várossá nyilvánítás szabályainak kiürülése városállományunk előzőekben már említett „felhígulását” eredményezte. A városok központi szerepkörük szerinti meghatározásának egységes nemzetközi alkalmazásánál azonban alapvető nehézséget jelent, hogy a városi jelleghez kötött funkciók, intézmények és kommunális ellátások kritikus szintje és köre társadalmanként eltérhet, ráadásul a technikai fejlődéssel és fogyasztási szokásokkal párhuzamosan az elvárt központi funkciók időben is gyorsan változnak.

A mezőgazdaság szerény jelentősége

Az ipari forradalommal megjelenő modern városok a munkaerőigényes gyáripari termelés otthonává váltak, így a tevékenységi sokszínűségük mellett a gazdasági arculatuk is egyre határozottabban eltért a falvakétól. A városi gazdaságokat ekkortól mindmáig elsődlegesen a mezőgazdaságon kívüli ágazatok dominálják, ezek közül is a XX. század második feléig kifejezetten az *ipari tevékenység vált meghatározóvá*, ami alapvetően megkülönböztette őket a továbbra is agrárkarakterű falvaktól.

A társadalmi mobilitás (lakosság mezőgazdaságból iparba vándorlása) egyúttal földrajzi migrációt (faluból városba áramlást) is jelentett. De nem csak a gyárak vonzották a népességet a városokba, hanem fordítva is: az időközben hatalmasra nőtt metropoliszok, mint óriási közeli felvevőpiac egyúttal ideális telephelyeivé is váltak a nagyszériás fordista tömegtermelés számára. Egy térség gazdasági fejlettségét ekkoriban még jól kifejező iparosodottsága és városodottsága tehát kölcsönösen hatottak egymásra, így maga az iparosodással párhuzamosan végbemenő urbanizáció is végső soron a fejlettség, a modernitás egyfajta fokmérőjévé vált. Bár az ipar dominiálta a korszak városi gazdaságait, ezek a városok sem tekinthetők monofunkcionálisnak, hiszen a zsúfolttá váló nagyváros működtetése megkövetelte, a technikai fejlődés pedig lehetővé is tette egy sor lakossági köz- és magánszolgáltatás (például közlekedési, oktatási, egészségügyi, közigazgatási, rendészeti, kommunális és kulturális szolgáltatás) fejlődését.

A XX. század második felében a jóléti társadalmak erősödő munkásszakszervezetei, a fejlődő világ, mint piaci versenytárs megerősödése, a kimerülő ipari nyersanyagforrások, az erősödő környezettudatosság, alternatív anyagok (pl. műanyag) és az anyagtakarékos technikai innovációk (pl. miniaturizáció) együttesen a nyersanyagtermelő és -feldolgozó nehézipar válságához vezettek a fejlett világban. Egy paradigmaváltás következett be, a posztmodern városokban továbbra is a mezőgazdaságon kívüli tevékenységek jellemzőek, de az ipar helyett már egyre inkább a *szolgáltató ágazatok válnak dominánssá* (dezindusztrializáció vagy terciarizáció). A városokban megmaradt ipar is inkább a kisszériás, környezettudatosabb posztfordista termelésre alakul át, míg a meglévő szolgáltatások mellett sokféle újabb tercier és kvaterner szolgáltató, ún. „kreatív” ágazat erősödik fel (pl. pénzügyi, kutatás-fejlesztési, művészeti, szórakoztató, turisztikai vagy hírközlési tevékenységek). Az információs társadalomba intenzíven bekapcsolódó városok egyúttal az információáramlás elosztó központjaivá (hub) válnak. A korábbi központi piactér továbbra is megmaradt a városban (Time Square, Broadway, City of London), de a tevékenységi köre a kor igényének megfelelően átalakult. A harmadik évezred küszöbén a városi gazdaságokra a szolgáltatások nagyon színes, sokoldalú keveredése jellemző, ugyanakkor mindez a globalizálódó világban együtt járt azzal, hogy az egyes városok közötti egyedi különbségek részben el is halványultak.

Az agrárium alacsony súlyának figyelembe vétele a városok meghatározásánál leginkább napjainkban már csak a fejlődő világban releváns. Indiában például a kritikus 5000 fős népességszám és a 400 fő/km²-es népsűrűség mellett csak az a település lehet város, amelyben a férfi munkavállalók legalább 75 százaléka a nem mezőgazdasági szektorokban dolgozik. (VARGA Á. 2012) A fejlett világban azonban az agráriumon kívüli ágazatok gazdasági aránya ma már kevésbé mérvadó a városok definiálásában, a tercier ágazatok ugyanis nem csupán a városi, hanem a vidéki gazdaságokban is egyre inkább teret hódítanak. A világ legfejlettebb országait tömörítő OECD vidéki térségeiben is átlagosan mindössze 14 százalék az agrárkeresők aránya.

II.1.2. Társadalmi–statisztikai városfogalom

A városok fogalmának meghatározásakor egyre több ország a mennyiségi megközelítési módot alkalmazza (ún. statisztikai városfogalom), amelyben a városok, urbanizált terek lehatárolásának alapja egy kritikus népességszám vagy népsűrűség. Mindkét jelzőszám használata esetében kétségtelenül előnyt jelent, hogy ezek viszonylag egyszerűen elérhető, objektíven megragadható ismérvek, így népszerű, széles körben alkalmazott módszerét jelenthetik városok definiálásának. A statisztikai városfogalmat több ország várossá nyilvánítási gyakorlatában együtt alkalmazza a funkcionális városfogalommal.

Nagyobb népességszám

A világ számos országában a városokat a településhálózat népesebb tagjaival azonosítják, s a városi jogállást kizárólag egy adott kritikus lélekszám eléréséhez kötik. A „fontosság” közvetett mérőszámaként önmagában a városok és a falvak népességszáma régóta viszonylag pontosan elárulja azok településhierarchiában betöltött helyét. (KOVÁCS Z. 2002b) Az ipari forradalmat követően a nagyobb népességszám – mint a városokat a falvakkal szemben meghatározó karakteres bélyeg – jelentősége különösen felértékelődött, ekkortól ugyanis a modern városok egyre nagyobb népességszámra tettek szert, amely alapján markánsabban elkülöníthetőkké váltak a falvaktól.

Ma már az országok jelentős részénél a várossá nyilvánítás egyetlen kritériuma egy *adott kritikus népességszámküszöb* elérése. Azokban az országokban, ahol nem volt hagyománya a történelmileg örökölt, a király adományozásán alapuló városi rangnak, ott már eleve a népességszámhoz kötötték a várossá nyilvánítást. Az Amerikai Egyesült Államokban például 2500 fős küszöbértéket alkalmaznak a városok lehatárolásánál. A kritikus lélekszám azonban világszerte szélsőségesen változó. Nagyvonalakban megállapítható, hogy minél fejlettebb és alacsonyabb népsűrűségű egy-egy ország, annál alacsonyabb népességszámhoz köti a városi jogállást. Egyes ritkábban lakott, fejlett északi országoknál (Dánia, Svédország) már 200 fő elég ahhoz, hogy egy települést városnak tekintsenek. Írországban az alsó határ 1500 fő. Több európai uniós tagállam esetében ez a szám 2000 fő (pl. Franciaország, Hollandia, Luxemburg és Németország), Ausztriában a kritikus méret 5000, míg a dél-európai országoknál (Görögország, Olaszország, Portugália és Spanyolország) pedig 10 ezer. (KOVÁCS Z. 2001b, UNPD 2010) Ázsia egyes országaiban a küszöbértékek az előzőek többszörösei is lehetnek: Szíriában 20 ezer, fejlettsége ellenére Japánban 50 ezer fő.

A jelentősen változó határértékek miatt országonként tehát adott esetben igen eltérő tartalom párosul a város fogalmához (valahol már a néhány száz fős kistelepülések is ide tartoznak, máshol még a több ezer fősek sem), ami ellehetetleníti az országok városodottságának objektív összevetését. A nagyobb nemzetközi szervezetek vagy a tudományos kutatások az összehasonlíthatóság érdekében gyakran a hivatalos városi jogállás helyett *valamennyi ország esetében egy meghatározott népességszám* feletti településeket tekintik városoknak. Az ENSZ Statisztikai Hivatala (UNSTAT) az 5000 főnél népesebb településeket tartja városi településeknek („urban settlements”), az ENSZ meghatározását a világ számos országa átvette, különösen a később függetlenedő államok (pl. Szlovákia). Az Európai Statisztikusok Konferenciája 1964-ben azt javasolta, hogy a 10 ezer főnél népesebb településeket tekintsék városinak („urban localities”), a 2 és 10 ezer fő közöttieket pedig részben városinak („semi-urban localities”). Ez később az ENSZ ajánlásává is vált az 1970-es európai népszámlálásokhoz. (KOSIŃSKI, L. 1970) A lakosságszám nem csupán a városok és a falvak elkülönítésének képezi gyakran alapját, de magán a városhálózaton belül is lehatárolhatók népességszám szerinti városnagyság-kategóriák is.

Nagyvárosok

A nagyvárosok egzakt módon történő lehatárolása még a városokénál is nehezebb feladat, már csak az ehhez figyelembe vett jelzőszám szempontjából is. A szűkebb, népességföldrajzi szempontból értelmezett nagyváros szóban előforduló „nagy” előtag elsősorban a méretre, a nagyobb lakosságszámra (és kevésbé a település területi kiterjedésére) utal. Valójában azonban a széles körben értelmezett nagyváros ennél tágabb, a városhierarchiában betöltött pozíciót is megjelenítő fogalom, amely nem ragadható meg egyetlen mérőszámmal, így önmagában a népességszámmal sem. Ugyanakkor számos tudományos publikációban (cikk, statisztika, atlasz, enciklopédia) szereplő városhierarchia-vizsgálat²⁵ általában megelégszik azzal, hogy egy konkrét népességszám-küszöbhez köti a nagyváros fogalmát, amely (különösen napjainkban) nem feltétlenül azonos a városhálózatban betöltött funkcióival.

Ha elfogadjuk a népességszámot a lehatárolás alapjának, további kérdésként merül fel, hogy mekkora népességszámot érdemes a nagyvárosok kijelölésénél figyelembe venni. A XX. század folyamán világszerte lezajlott, és máig tartó, kiugróan gyors ütemű urbanizáció hatására a *nagyváros fogalmához kapcsolódó népességszám napjainkra jelentősen megnőtt*. „A századfordulón a 100 000 lakosú városokat már nagyvárosoknak tekintették, ma a nagyvárosi jelző csak a félmillió vagy annál népesebb településeket illeti meg.” (HEGEDÜS M. 1973, p. 8)

A nagyvárosok fogalmához kötődő népességszám-kritérium nem csak időben, hanem térben is változik. Mivel az egyes térségek eltérő méretű városokkal, településhálózati sajátosságokkal rendelkeznek, a nagyváros fogalmához kapcsolódó lélekszám, mint küszöbérték is országonként változó²⁶, relatív fogalom, igazodván az adott ország tele-

²⁵ Már ahol nem kifejezetten a városhierarchia felállítása a cél.

²⁶ Nem is minden nyelvben jelenik meg a nagyváros fogalma. A német nyelv például használja a „Grosstadt” kifejezést, az angolban azonban leginkább a „city” szó feleltethető meg a nagyváros fogalmának, amely két értelemben használatos. Egyrészt a „city” szűkebb értelemben csupán a nagyobb városok központjára, belvárosára vonatkozik, másrészt magát a város egészét jelentheti, csakúgy mint a „town” kifejezés. Ez utóbbival szemben a „city” szóval általában nagyobb méretű városokat illetik. Így a magyar nagyváros angol megfelelője lehet „large city”, de önmagában a „city” fogalma is használható.

püléshálózati képéhez²⁷. A kelet-közép-európai szakirodalom osztályozásai a 100 ezer főnél népesebb városokat sokszor már nagyvárosoknak tekintik (gyakran lehet találkozni Magyarországra vonatkozóan is a „Budapest és a nagyvárosaink” kifejezéssel), európai léptékben azonban a félmillió főnél kisebb lélekszámú magyar „nagyvárosok” legfeljebb középvárosnak számítanak. C. A. Doxiadis egy olyan 12 szintű (ekisztikai) település-rendszert vázolt fel, amelynek kezdő szintje, elemi egysége maga az ember. Doxiadis besorolásában a kisváros („small polis”) lélekszáma legalább 10 ezer fő, e feletti szint a város („polis”), mely alatt a 70 és 500 ezer fő közötti településeket érti, és a településrendszer 9. szintjén lévő *nagyvárosok* („small metropolis”) *kategóriájába legalább félmillió városok tartoznak.*

Városnagyság-kategória	Népességszám (fő)	Kategóriához tartozó hazai városok, 2012. január 1.		
		száma (db)	össznépessége (fő)	népesség-aránya (%)
Nagyváros, ebből:	500 ezer felett	1	1 740 041	25
Óriásváros (megapolisz)	10 millió felett	0	0	0
Világváros (metropolisz)	1–10 millió	1	1 740 041	25
Regionális nagyváros ²⁸	500 ezer–1 millió	0	0	0
Középváros	20–500 ezer	58	3 036 575	44
Kisváros	20 ezer alatt	269	2 162 686	31
Összes város		328	69 309 302	100

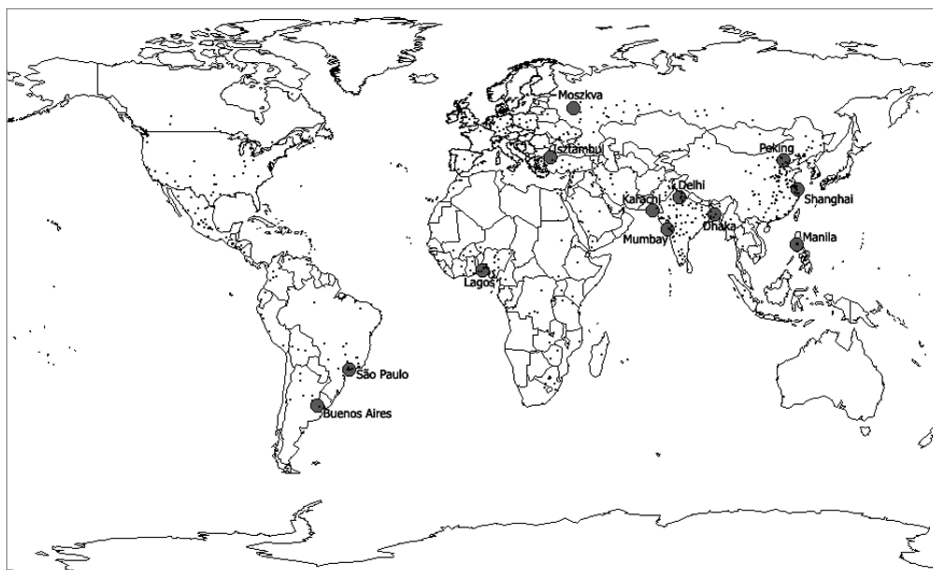
4. táblázat: A városok népességszám szerinti osztályozása és a hozzájuk tartozó hazai városok, 2012.

Forrás: KSH adatai alapján a szerző összeállítása

Magyarországra, csakúgy, mint Köztes-Európa egészére jellemző, hogy viszonylag alacsony a nagyvároslakók aránya. (KOVÁCS Z. 2002a) A *10 milliósnál népesebb megavárosok* elmaradása nem kifejezetten térségünkre jellemző, hanem Európa egészére, hiszen mindössze Isztambul és Moszkva népessége sorolható ide kontinentális szinten is. (17. ábra) Az óriásvárosok zömében a fejlődő országban a demográfiai robbanással párhuzamosan jöttek létre a XX. században, amikor az öreg kontinens nagyvárosai növekedése lelassult, számos esetben fogyóra váltott.

²⁷ Ehhez hasonlatos probléma a természetföldrajzban a hegységek és a dombságok közötti elkülönítés országonként eltérő módszere, amely erősen függ az adott ország domborzati viszonyaitól. A viszonylag alacsony átlagmagasságú Magyarországon az 500 méternél magasabban fekvő domborzati formákat a magyar természetföldrajzi szakirodalom hegyeknek (hegység, középhegység) nevezi. Ezzel szemben a változatosabb függőleges tagoltsághoz „szokott” romániai geomorfológiai szakirodalomban csak a tengerszintnél 800 méterrel magasabban fekvő területeket tekintik hegyiségeknek.

²⁸ Itt a regionális jelző nem feltétlenül a Magyarországon NUTS2 szintet alkotó tervezési-statisztikai régiókra, hanem inkább nagytérségekre (esetenként országhatárokon túlra is kiterjedő tájegységekre) vonatkozik.

17. ábra: A nagyvárosok (500 ezer–10 millió fő között; kis fekete karikával jelölve) és a megavárosok (10 millió fő felett; nagy sötétebb körrel jelölve) elhelyezkedése a Földön 2012-ben

Forrás: WORLD GAZETTEER alapján a szerző szerkesztése

Köztes-Európának *milliós metropolisza* is alig van (Belgrád, Budapest, Bukarest, Prága, Szófia és Varsó), amelyben három fontos tényező emelhető ki:

- Kelet-Közép- és Délkelet-Európa nemzetei hosszú évszázadokon át a külső nagyhatalmak (német–osztrák, török és orosz) birodalmai alá tartoztak, nem létező vagy akadályoztatott önálló államiságuk híján történelmileg nem fejlődhettek ki erős szuverén fővárosok. Csak a XX. században beszélhetünk függetlenedésről (igaz a XX. század második felében a szovjet megszállás miatt ez is jobbra csak néveleges volt).
- A metropoliszok fejlődésének viszont kedvezett az, hogy az I. világháború utáni határváltoztatásokkal a győztes nagyhatalmak a birodalmak között kisebb-nagyobb ütközőállamokat hoztak létre, amelyekben a többségi államalkotó nemzet tudatos államépítésének részét képezte az erős, szimbolikus fővárosok megteremtése (Belgrád, Bukarest és Prága). A második világháború után (legalábbis a kezdeti évtizedekben) a centralizált szocialista államhatalom szintén a fővárosok fejlesztését preferálta. Nem véletlen, hogy az egykori szocialista fővárosok köre ma is megegyezik a térség metropoliszaival (ez alól csupán Tirana jelent kivételt).
- A rendszerváltozással Köztes-Európa nemzetei végre valódi függetlenséget szereztek. A XX. század elején mesterségesen létrehozott szövetségi államok (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Szovjetunió) széthullottak, jelenleg egész Köztes-Európát 18 ország alkotja, amelyek kis méretük miatt (népességük átlagosan 7 millió fő körüli, átlagterületük nem éri el a 80 ezer km²-t) nem kedveznek milliós metropoliszok kialakulásának.

Az 500 ezer és 1 millió fő közötti népességgel rendelkező regionális nagyvárosok tekintetében erős hiányosság mutatkozik Nyugat-Európához képest. Ebből a szempontból Kelet-Közép- és Délkelet-Európa országai és velük együtt regionális nagyvárosaik (ha vannak) négy főbb típusba sorolhatók:

- Egyedül Lengyelországban figyelhetünk meg igazi policentrikus nagyvároshálózatot, Varsó ellenpólusaként négy lengyel regionális nagyváros is megjelenik. Ebben szerepet játszik Lengyelország történelmi sajátossága, hogy a három részre szabdalt lengyel területeken önálló központok fejlődhettek ki. Varsó ellenőrzése egy időben sokáig csupán Mazóviára és az Orosz Birodalomba betagozódó többi lengyel területre terjedt ki. A történelmileg Németországhoz tartozó Szilézia „fővárosa” Breslau (Wrocław) volt. Az eleve kétpólusú Galícián belül a régi államközpont, Krakkó és az 1945-ben elcsatolt Lemberg (Lwów) játszanak központi szerepet. A nyugat-lengyel területeken a X–XI. századi korai lengyel államközpont, majd fontos kereskedőváros Poznań, illetve a pamutipari fejlődés révén megerősödő Łódź váltak Varsó érdemi ellenpólusai. A többpólúsághoz hozzájárul, hogy a lengyel közlekedési hálózat sem Varsó-centrikus.
- Néhány kisebb ország esetében maga a főváros tartozik az 500 ezer és 1 millió fő közötti nagyvárosok kategóriájába. Ezek a régebb óta fővárosi funkciót betöltő Tirana kivételével a rendszerváltás után függetlenedő kisebb nemzetek újdonsült fővárosai – Kisinyov (Chişinău), Rīga, Vilnius és Zágráb –, amelyek korábban egy-egy tagköztársaság székhelyeként valódi regionális nagyvárosként funkcionáltak. Esetükben az ország kis népességszáma (közülük még a legnépesebb Horvátország lélekszáma is épp hogy meghaladja a 4 millió főt) szerepet játszik abban, hogy még a főváros sem éri el a milliós nagyságrendet.
- Számos országban (így hazánkban is) ez a regionális nagyváros kategória teljesen üres, megvan a milliós főváros, de nincsenek erős regionális nagyvárosok. A Kárpát-medencében a sugaras közút- és vasúthálózat, az unitárius állami berendezkedés miatt történelmileg nem alakultak ki Budapest erős ellenpólusai. A milliós főváros után nagy lemaradással következnek a második városok több ország esetében is: Debrecen és Újvidék csupán 200 ezer, Brno, Craiova és Plovdiv is inkább kb. 300 ezer főt érnek el.
- A posztoszocialista országok jelentős része egyáltalán nem rendelkezik nagyvárossal. Ezek kivétel nélkül a rendszerváltáskor függetlenedő kisországok, amelyek Szlovákia és Észtország kivételével jugoszláv utódállamok (Bosznia-Hercegovina, Koszovó, Macedónia, Montenegró és Szlovénia).

Középvárosok

A 20 és 500 ezer fő közötti középváros jellegzetes kelet-közép- és délkeleti-európai településnagyság-kategória. Térségünkben a középvárosok sokkal meghatározóbb szerepet töltenek be a városhálózaton belül mint Nyugat-Európában. Csak Magyarországon több mint 3 millióan élnek középvárosokban, amely város lakóink közel felét teszi ki. (4. táblázat) Három jellegzetes középváros-típus jelenik meg Köztes-Európában:

- Az újonnan függetlenedett utódállamok új fővárosai, amelyek egy része (Pozsony és Tallinn) rövidebb-hosszabb ideig már korábban is betöltött fővárosi funkciókat. Másik részük azelőtt legfeljebb csak jugoszláv tartományi–tagállami székhely volt (Podgorica, Pristina, Szarajevó és Szkopje). Független országok fővárosaként a többi középvároshoz képest napjainkban komoly fejlődési impulzust kapnak ahhoz, hogy az európai városhierarchia magasabb szintjére kerülhessenek.
- A középvárosok külön csoportját képezik a régió- és megyeszékhelyek, amelyek az 1970-es évektől szinte minden szocialista országban a településhálózat-fejlesztési, beruházási politika fő kedvezményezettjeivé váltak (pl. Nyíregyháza, Salgótarján, Székesfehérvár vagy Tatabánya). Ez egyrészt annak a felismerésből következik, hogy elodáztatatlanná vált az 1950-es és 1960-as évek elhibázott gazdaságpolitikája nyomán túlzottá váló fővárosi koncentrációk ellensúlyozása. A szűkösen rendelkezésre álló erőforrások miatt a megyeszékhelyeket és egyéb középvárosokat favorizáló forráselosztás azonban nem csupán Budapest, hanem a falvak többségének rovására is történt, sőt a fejlesztő beruházások szabályos tiltása a falvak számára a fővároshoz képest sokkal végzetesebb veszélyt teremtett. Másrészt a megyei pártpolitikusok a megyéjük fejlesztésére szánt állami forrásokból előszeretettel gazdagították a saját megyeszékhelyeiket. Paradox módon különösen azok a megyeszékhelyek jártak jól, amelyek nem voltak megyei városok²⁹ (akkor még voltak ilyenek), ezek ugyanis nem csupán a magának a városnak, hanem az egész megyének szánt fejlesztési források felett gazdálkodhattak. (ILLÉS I. 2008) Mindez a megye kisvárosai és falvai számára súlyos következményekkel járt.
- Az ún. „szocialista iparvárosokat” mesterségesen hozták létre általában bányászati, nehézipari vagy vegyipari célú zöldmezős beruházással. Az erőltetett iparosítás révén felfelesztett középvárosokra több mint száz példát találhatunk Közép- és Kelet-Európa-szerte (pl. a lengyel Nova Huta vagy a bulgár Dimitrovo), közöttük magyar városok is előfordulnak (Ajka, Dunaújváros, Kazincbarcika, Komló vagy Várpalota). Ezek a hirtelen felfelesztett egy vagy néhány gyáras középvárosok a rendszerváltás után gazdasági és demográfiai válságba kerültek.
- Az előző város csoporttal ellentétben viszont az agglomerációs középvárosok esetében épp a legutóbbi évtizedekben figyelhető meg egy igen dinamikus növekedés a nagyvárosi szuburbanizáció elmélyülésével. Ezek egy részének több tízezres népességszáma ma már vetekszik egyes megyeszékhelyekkel is. Ilyen agglomerációs középváros például Érd, Gödöllő vagy Vác (Budapest), Barcsa / Borča (Belgrád), Brandýs nad Labem–Stará Boleslav (Prága), Luboń (Poznań), Piaseczno (Varsó) vagy Wieliczka (Krakkó esetében). Jellemzőjük, hogy számos lakossági szolgáltatás (oktatás, egészségügy, kultúra) sokszor azonban csak késve követi a gyors betelepülést, igaz ez a hiány csak relatív, mert fejlett közlekedési infrastruktúrájuk (ezt az ingázás követeli meg) révén a nagyvárosi ellátó intézmények könnyen elérhetőek. A rendszerváltás után a kiváló közlekedésföldrajzi adottságaik (autópálya, HÉV, vas-

²⁹ Az 1970-es években még nem minden megyeszékhely volt megyei jogú város. Ma már valamennyi megyeszékhely egyúttal megyei jogú város is, sőt öt nem megyeszékhely: Dunaújváros, Érd, Hódmezővásárhely, Nagykiszta és Sopron is.

út) és nagyvároshoz közeli fekvésük révén a külföldi működőtőke-befektetések és a központi városból kitelepülő hazai vállalatok kedvelt célhelyei (ipari és szolgáltatási szuburbanizáció). Korábban az ilyen városokat előbb-utóbb bekebelezte a nagyváros. Ha nem válnak egyszerű alvóvárosokká, hanem számos központi szerepkört (pl. egyetem, turisztikai események, látnivalók) betöltenek (posztuszuburbanizáció), jó eséllyel válhatnak a városrégió alközpontjaivá (pl. Gödöllő a 2011-es magyar EU elnökség idején számtalan fontos nemzetközi találkozónak adott otthont).

Kisvárosok

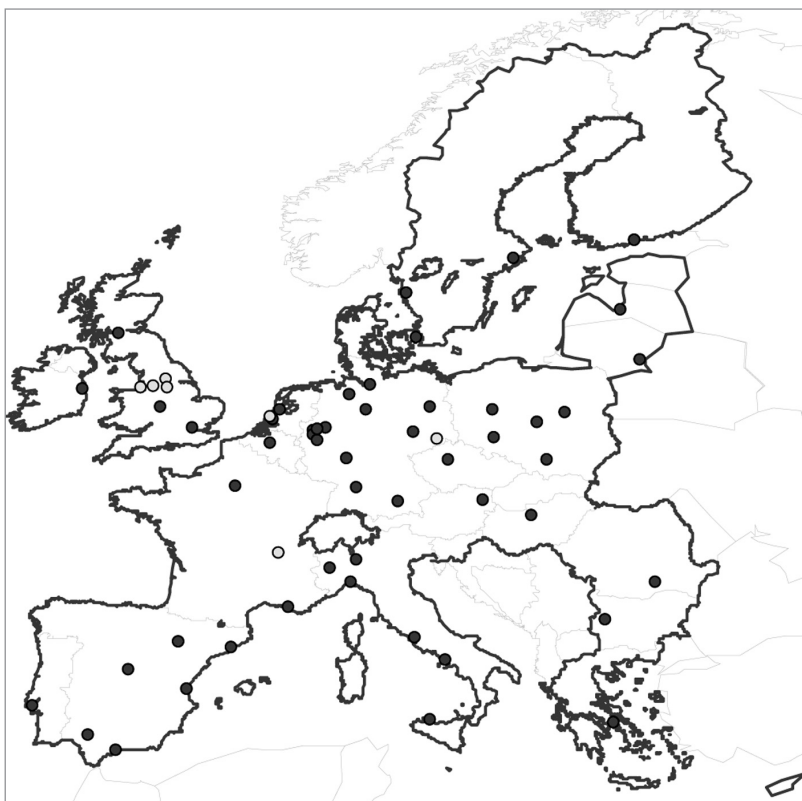
Miközben Nyugat-Európa város lakóinak közel fele 20 ezer főnél kisebb népességű kisvárosokban él, Kelet-Közép-Európában és a Balkánon a kisvárosok népességaránya 15–30 százalék körüli (Magyarországon 31 százalék). Németalföldön vagy a Pó-völgyében kisvárosok sűrű szövetéke formálódott ki, amelynek kialakulása a középkori, kora újkori időkre nyúlik vissza, amikor térségünkben még alig indult meg a városfejlődés. Magyarországon tipikusan ide tartoznak a helyi piaci funkciót betöltő járásszékhelyek (pl. Szigetvár) – ezek vagy hagyományosan már falusi vonzáskörzettel rendelkező kézműves–kereskedő városkák voltak, vagy csak a polgári közigazgatás és a vasútépítés nyomán váltak központtá –, másrészt a mezővárosok (pl. Kisújszállás). (BELUSZKY P. 1999) A gyenge kisváros-hálózat a szocializmus évtizedeiben még kevésbé fejlődött, háromféle funkció tekintetében is hátrányt szenvedett: (ILLÉS I. 2008)

- A tsz-ek kialakításáig a kisvárosok piaci hagyományosan fontos szerepet játszottak a környékbeli agrártermékek értékesítésében. Ezt a funkciót azonban később elvesztették, az újonnan létrehozott szocialista tsz-ek közvetlenül az állami felvásárlókkal álltak kapcsolatban kihagyván a helyi kereskedelmet. A tsz-k fokozatos összevonásával (divatos nevén „racionalizálásával”), a tsz-központ a maga agrárértelmiségével is csak a nagyobb városokban maradt meg.
- Ezt a veszteséget kárpótolhatták volna az ipari beruházások, azonban ezek is elmaradtak. Az 1950-es és 1960-as években erőltetett iparosítás erőteljesen fővárosokra és a nehézipar számára hasznos (vélt vagy valós) nyersanyaglelőhelyekre koncentrált (ipari tengely). Az 1970-es évektől a településhálózat-fejlesztés céljává vált a nagyvárosi ipari koncentráció enyhítése, ez azonban elsődlegesen a középvárosok javára szolgált. Ipari beruházások híján pedig az azokkal járó lakás-, közüzemi és intézményi infrastruktúra fejlesztése is kimaradt a tervek közül (engedélyekből). Ha megkésve volt is a kisvárosok körében szerényebb iparosítás, ez már nem generált népesedést, sőt a kisvárosi életminőség romlásával az elvándorlások nyomán megkezdődött a demográfiai hanyatlásuk is.
- Hagyományosan a klasszikus kisvárosi funkciók közé tartozik a járási szintű közigazgatási feladatok ellátása. A szocializmus későbbi évtizedeiben több ország (Bulgária, Lengyelország, Magyarország, Románia) a háromszintű közigazgatás rendszeréről (megye–járás–település) áttért a kétszintű közigazgatásra (megye–település), ami a járássok felszámolásával járt, ez pedig a kisvárosok térségi szervező funkciójának végét jelentette. Igaz a hazai kisvárosi turizmus szempontjából kétségtelenül ma előnyt jelent, hogy a szocialista hivatalépületek nem „csúnyítják el” a kisvárosok központ-

ját (ILLÉS I. 2008) – szemben például Szlovákiával. Ugyanakkor a rendszerváltás után bevezetett közigazgatási funkciók nélküli kistérségi rendszer továbbra sem tudta „közelebb hozni” a kisvárosokat a vidékükhöz. Az infrastrukturális hiányok felszámolása segíthet abban, hogy a kisvárosok a vállalkozói, szórakoztató–szabadidős tevékenységek, vagy az agrobiznisz helyi központjaivá válhassanak (BELUSZKY P. 1999), de talán az is pozitív tendencia, hogy a 2013-as járásrendszerrel számos kisváros végre visszakapja hagyományos közigazgatás-szervezési szerepét.

A városok népességszám szerinti lehatárolásánál további nehézséget okoz a városok közigazgatási határainak megváltoztatása, ahogy például 1950-ben Budapest, 1965-ben pedig London esetében. Egy-egy adminisztratív döntésnek köszönhetően jelentősen megnőhet a város mérete függetlenül a valós városfejlődési folyamatoktól.

A városok népességszámára kétféle módon érhetők el statisztikák: *elővárosokkal együtt vagy azok nélkül*. Mivel az elővárosi övezet kijelölésére az egyes országokban szintén eltérő a gyakorlat, az elővárosok nélküli népességszámot érdemes figyelembe venni. A World Gazetteer honlapján szereplő adatok tanúsága szerint az Európai Unióban jelenleg 52 város népességszáma haladja meg a félmillió főt elővárosok nélkül. (18. ábra)

18. ábra: Az Európai Unió 59 valaha félmillió fönt népesebb nagyvárosa.

A világos színnel jelzett városok népességszáma 2012-ben már nem éri el a félmillió főt

Forrás: WORLD GAZETTEER adatai alapján a szerző szerkesztése

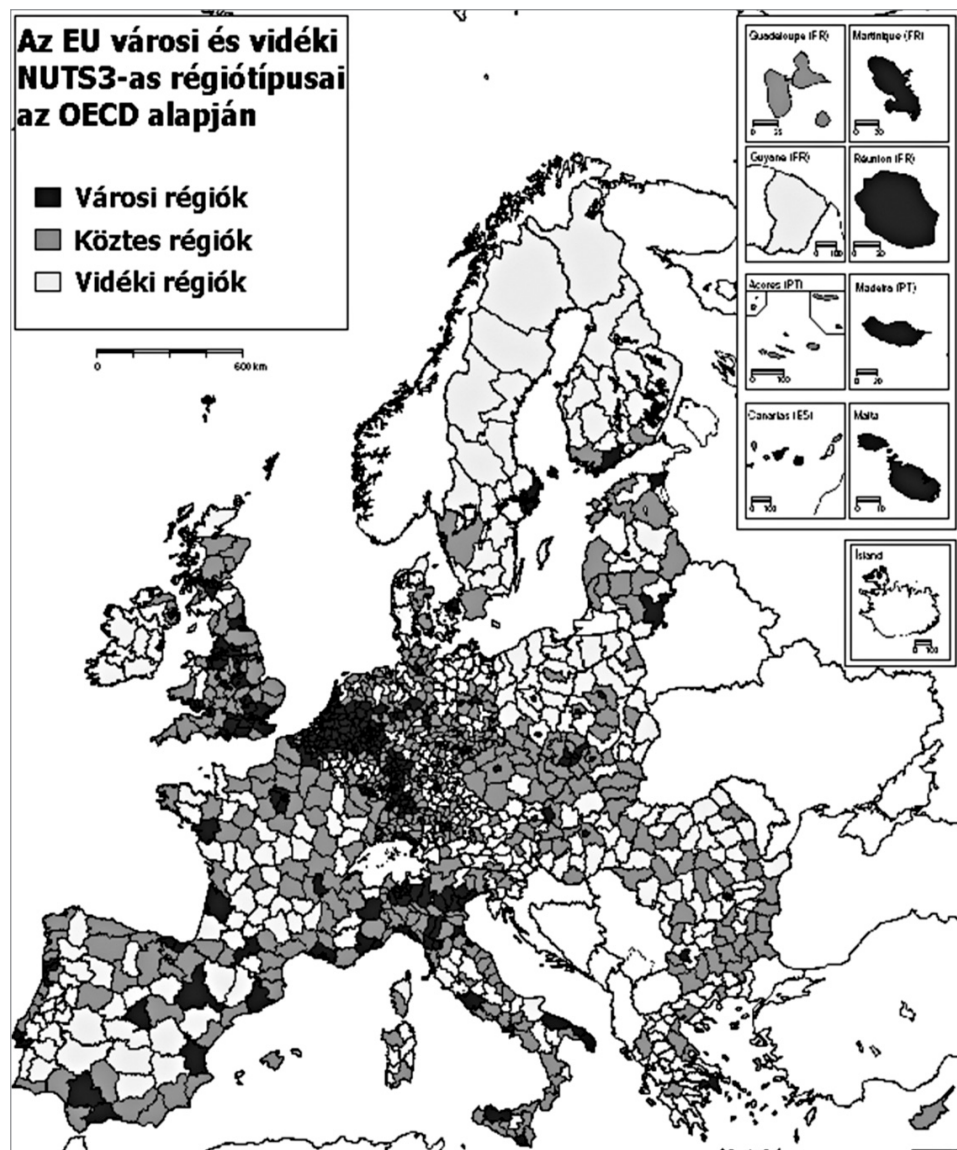
Nagyobb népsűrűség

A népességszám valóban az egyik legegyszerűbben elérhető jelzőszám, azonban ma már a közigazgatási határok szerinti lakosságszám egyre kevésbé árulja el a településhierarchiában betöltött szerepet, így napjainkban már kevésbé tekinthetünk a fontosság követett mérőszámaként rá. Ennek két oka van:

- Egyrészt egyre nehezebb egyértelműen meghúzni a városok tényleges határait. A XX. században több város fokozatosan összenőtt sűrűn lakott környezetével. A közigazgatási értelemben vett város lélekszáma gyakran már túl szűk területre vonatkozik, nem azonos a tényleges, kompakt városi térrel. Az urbanizációs folyamatokat ilyenkor egyébként gyakran követi is a városok közigazgatási területének kibővítése – igaz csak időben késleltetve.
- Másrészt évtizedek óta számos példát látunk arra, hogy az elővárosi övezetbe irányuló kiköltözések révén a központi város népességszáma visszaesett. A központi város fogyó népessége azonban nem jelenti a város településhierarchiában betöltött romló pozícióját, hiszen a népességszökkenése nem kis mértékben azokból a kiköltözőkből adódik, akik továbbra is a városrégióban maradnak. E városok továbbra is őrzik szerepüket, esetükben nem egyszerűen népességfogyásról van szó, hanem a szűk adminisztratív határon túlterjedő, funkcionálisan kompakt városon belüli népességátrendeződésről. A népességfogyás ugyanis esetükben általában a szuburbanizáció folyamatával függ össze, amikor a városnövekedés súlypontja áttevődik a város közigazgatási határán kívül eső, de ahhoz fizikailag is szorosan kapcsolódó elővárosi övezetbe. Az elvándorló népesség jelentős része tehát nem távolodik el a várostól, hanem annak elővárosi övezetében marad. Bár a közigazgatási értelemben vett város népességszáma fogyni kezd, az elővárosi övezetet is magába foglaló valódi kompakt városi tér teljes népességszáma nem feltétlenül csökken.

A települések összenövésével kialakult városrégiók, városi népességtömörülések lehatárolásához a népességszámnál alkalmasabb a népsűrűség. Különösen a fejlett világban terjedt el ez a megközelítés, ahol a városi és vidéki térségek között már egyre kevésbé differenciál a nem mezőgazdaság keresők aránya a vidéki terciarizálódás következtében. Az Amerikai Egyesült Államokban például az agrárkeresők aránya mindössze 2, az Európai Unióban pedig 5–6 százalék. Mivel mindkét esetben ennél jóval nagyobb a vidéki térségeken élők aránya, nyilvánvalóan már a vidéki foglalkoztatottak jelentős része sem a mezőgazdaságból él. Ezért napjainkban a városi és rurális területek megkülönböztetésére a kevésbé differenciáló gazdasági szerkezet helyett a világ legfejlettebb országait tömörítő *OECD* kezdeményezésére egyre inkább egy új jelzőszámot, a népsűrűséget alkalmazák. Az *OECD* a 150 fő/km²-nél sűrűbben lakott településeket (LAU2) urbánus kategóriába sorolja, majd ezek régiójukon (NUTS3, Magyarországon ez a megyei szint) belüli százalékos népességaránya alapján határolják le az ún. túlnyomórészt urbánus régiókat („predominantly urban regions”). A városi tereknek az *OECD* szerint az alábbi feltételek valamelyiknek meg kell felelnie:

- ha a NUTS3 régió lakosságának legalább 85 százaléka urbánus településen él.
- ha a NUTS3 régió lakosságának legalább 50 százaléka urbánus településen él, és a régió lakosságának legalább 25 százaléka egy régió belüli félmilliósnagy város lakója. (19. ábra)

19. ábra: A városi térségek (sötétszürke színnel) az Európai Unióban az OECD meghatározása szerint

Forrás: EUROSTAT

A városok népsűrűség szerinti lehatárolása azonban kevésbé alkalmas megoldás a *fejlett világ*on kívül. Az agrártúlnépesedéssel küszködő Dél-Ázsia és Trópusi-Afrika vidéki térségei könnyen többszörösen meghaladják az OECD határértékét, a nagy népsűrűség ellenére mégsem tekinthetők urbanizált térségeknek. Az ilyen térségekben még mindig használható a mezőgazdaság szerepe a városok és falvak elkülönítésében. A posztoszocialista országok közül hasonló mondható el Koszovóról, amelynek valamennyi helyhatóságában 150 fő/km² feletti a népsűrűség, így az OECD lehatárolása alapján 100

százalékban urbánusnak tekinthető, így egész Európa legurbanizáltabb országának számíthatna. (ILLÉS I. 2008)

Kelet-Közép-Európa több országa tagjai az OECD-nek, a városi terek lehatárolásának módszerét esetükben sem célszerű kiigazítás nélkül alkalmazni, pl. ritkább hazai benépesültséghez igazodva Csátári Bálint 150 helyett csupán 120 fő/km²-es küszöbértéket, a NUTS3-as helyett pedig a LAU1-es területi szintet vette figyelembe. (*Erről részletesebben lásd a vidékfejlesztésről szóló III. fejezetet*) Magyarország városi jogállású településeinek több mint fele (187!) ritkábban lakott az OECD szerint urbánusnak településektől elvárt 150 fő/km²-nél, közülük Abádszalók népsűrűsége mindössze 30 fő/km² (!). Ugyanakkor 119 falusi jogállású település az OECD meghatározása szerint urbánus karakterűnek számít, a legsűrűbben lakott falvak a Budapesti agglomerációban helyezkednek el (Diósd, Erdőkertes, Remeteszőlős és Üröm népsűrűsége meghaladja az 1000 fő/km²-t).

Az OECD meghatározása szerint csupán *Budapest* számít túlnyomórészt urbánus karakterű NUTS3 régiónak Magyarországon, az utána következő Pest megye³⁰ is csak 76 százalékkal rendelkezik. Ha a megyék (NUTS3) helyett a 2013-as járások (LAU1) szintjén végezzük el a lehatárolást, akkor Budapest mellett több urbánus járás is lehatárolható, ezek többsége Pest megye járásai (Budakeszi, Dunakeszi, Érdi, Gödöllői, Pilisvörösvári, Szigetszentmiklósi és Vecsési) vagy regionális központok környéki (Debreceni, Miskolci és Pécsi) járások.

Az OECD módszere a fejlett országok esetében is kiigazításra szorult. Az *Európai Unió* a népsűrűségre alapozott alapvető elképzelést továbbra is megtartotta, de több ponton megváltoztatta az eredeti OECD meghatározást. Ezek közül a legfontosabb finomítások az alábbiakban foglalhatók össze:

- Az Európa-szerte jelentősen változó településméretek (LAU2) miatt a városi alapegységek kijelölésénél a valódi településhatárok helyett egy 1 km²-es cellákból álló négyzethálóból indultak ki.
- A városi alapegységek kritikus népességsűrűségét 150 helyett 300 fő/km²-re növelték, és a népsűrűség mellett bevezettek egy kritikus népességszámot is, amelyet 5000 főben határoztak meg.
- A túlnyomórészt urbánus régiók esetén 85-ről 80 százalékra csökkentették a városi alapegységek kritikus népességarányát.

II.1.3. Településképi–urbanisztikai városfogalom

A városokat hagyományosan már a látványuk is megkülönbözteti a falvaktól. Az uralkodó elit védelmére épített városfalak hosszú ideig elválaszthatatlanul hozzáforrtak a (világi, egyházi) központi funkciót betöltő városok fizimiskájához. A várfal ma is számos város címerében megjelenik (például Bordeaux, Budapest, Eger), még akkor is, ha már a fal maradványai is alig fedezhetők fel. A modern nagyvárosok növekedésükkel szétfeszítették városfalaikat, a városok fizikai látványa azonban még inkább eltér a falvakétól. A városépítészet mind horizontálisan, mind pedig vertikálisan reagált a modern idők zsúfoltságára.

³⁰ NUTS2 és NUTS1 régiók szintjén Közép-Magyarország a 90 százalékos értékével már túlnyomóan urbánus régiónak számítana a régiók közül egyedülként.

• Beépítési sűrűség

Az ipari forradalmat követően a migrációs célponttá váló városokban hamar elfogytak a szabad területek, megnőtt a beépítési sűrűség, csökkent a telkek mérete. Az XIX. századi angliai munkástelepek egyik jellegzetes városépítészeti megjelentési formáját alkották az ún. „back-to-back” típusú sorházak, amelyek az utcafront felé egy komor, zárt látványt nyújtottak.

Ahogy a városok közvetlen szomszédsága is bekapcsolódott a népességnövekedésbe, a város gyakorlatilag összenőtt a szomszédos településekkel, a *folyamatos beépítés* a városi agglomerációk egyik fontos ismértévé vált. A városi agglomerációk definiálásakor általában elsőként a folytonosan beépített területet („built-up area”), mint alapegységet határozzák meg. Ennek feltétele (országoktól függően) egy bizonyos számú lakosság és a beépített területek közötti maximális beépítési távolság (50–200 méter). Ez utóbbi mérésekor bizonyos területeket (például ritkábban beépített ipari vagy szolgáltatási funkciójú vagy be nem építhető területek) nem vesznek figyelembe. Ezt követően a városi agglomeráció teljes területét a fenti módon kijelölt folytonosan beépített terület kiigazításával határolják le.

Mivel az egyes országok eltérő módon határolják le agglomerációikat, egyes nemzetközi szervezetek a harmonizációt elősegítendő igyekeznek általános érvényű definíciókat megadni. Az ENSZ 1978-as definíciójában például a következőképpen definiálta a városi agglomeráció fogalmát: „Agglomeráció egy olyan lakott terület, mely a közigazgatási határoktól függetlenül képez beépített területet, ahol az épületek egymástól való távolsága nem haladja meg a 200 métert. Ez alól kivételt képeznek a nagyobb közellátási (intézményi) infrastrukturális területek, illetve egyéb be nem építhető területek, amennyiben azok a folyamatos beépített területen belül találhatóak.” (JENEY L. 2005)

• Átlagszintszám

A növekvő népességű városok másik (vertikális) reakciója a zsúfoltságra a felfelé terjeszkedés. Ez egy többé-kevésbé spontán folyamat az ingatlanpiaci törvényei szerint, ha túl nagy a kereslet egy adott telekért (pl. belvárosokban), akkor az megemeli a telekárát. A magasabb ingatlanárak a telektulajdonosokat az alapterület lehető leghatékonyabb kihasználására ösztönzik, ez pedig az épületek magasságának növekedését eredményezi (már csak azért is, mert oldalirányú terjeszkedés szabad terület híján már nem lehetséges). A zsúfolt beépítés már az ókori Rómán belül is oda vezetett, hogy megjelentek a 3–5 emeletes bérházak, Augustus építési törvényeiben 21 méteres magasságban maximalizálta az épületek magasságát. (SCHNEIDER, W. 1973)

Hasonló figyelhető meg évszázadokkal később a *modern nagyvárosok* esetében is. A ipari forradalom után kialakuló nagyvárosi zsúfoltságra az 1933-as Athéni Charta jegyében megszületett a városépítészet új válasza: a Le Corbusier nevével fémjelzett *modern városépítészet*, amely olyan felfelé terjeszkedő magas épületeket tartott ideálisnak, amelyek szellősen, kellő távolságra helyezkednek el egymástól, közöttük zöldterületekkel. A modern lakótelepek tehát nem a szocialista korszak szüleményei, Nyugat-Európában is jelen voltak. Különbség a nyugati országokhoz képest, egyrészt hogy a szocialista országokban még az 1980-as években is épültek betonpanelből új lakótelepek, másrészt a gyakorlati kivitelezés során elmaradtak az eredeti corbusier-i koncepcióban még szereplő épületek közötti zöldterületek, helyette művi környezet (pl. aszfaltutak és -parkolók) a dominánsak.

Sorrend	Nagyváros 2001	Méter	Sorrend	Nagyváros 2011	Méter
1.	New York	1010.4	1.	Dubaj	1176.1
2.	Chicago	995.1	2.	Hongkong	1080.9
3.	Kuala Lumpur	852.1	3.	Chicago	1036.5
4.	Hongkong	839.6	4.	Shanghai	1010.3
5.	Houston	809.8	5.	Kanton	945.7
6.	Toronto	776.3	6.	New York	940.8
7.	Szingapúr	772.3	7.	Sencsen	907.1
8.	Los Angeles	767.1	8.	Kuala Lumpur	897.7
9.	Tokió	754.3	9.	Szingapúr	835.8
10.	Shanghai	747.1	10.	Puszan	834.5

5. táblázat: A Föld legmagasabb városai (a 10 legmagasabb épület átlagmagassága alapján) 2000-ben és 2011-ben (New York értéke abszolút mértékben is csökkent a World Trade Center összeomlásával, de ma a WTC ikertornyaival együtt is csak a 3. lenne 10 legmagasabb épületének 1045,9 méteres átlagmagassággal), dőlt betűvel az észak-amerikai városok

Adatforrás: ULTRAPOLISPROJECT adatai alapján a szerző összeállítása

A modernebb építőanyagok (például acél, vasbeton, üveg) és építészeti technológiák révén modern felhőkarcolók jelentek meg, amelyek a mai városok látványában átvették a korábbi városfalak szerepét. Egy-egy városrégió urbanizáltságával erősen összefügg tehát az átlagszintszám is, amely alapján sok városi térség elkülöníthető a vidékektől. Az épületek magasságát az urbanizáltságon túl azonban számos egyéb tényező is meghatározza, ilyen például:

- *A társadalom technikai, építészeti tudása* a magas épületek megépítéséhez. Ez az ipari forradalommal párhuzamosan végbement tudományos fejlődéssel elsősorban a modern nagyvárosok esetében tette lehetővé a magas épületek tömeges megjelenését.
- *A város épített környezetének történelmi öröksége.* Számos európai város történelmi magja (pl. Budapest, Firenze, Köln, Párizs, Prága vagy Róma) páratlan építészeti örökséggel rendelkezik. Az acélüveg felhőkarcolók nem rivalizálhatnak a régi gótika, reneszánsz, barokk vagy éppen romantika stílusát viselő épületekkel. Ezért több európai belváros esetében egy adott szintnél magasabb épületekre építési tilalom van érvényben, így a felhőkarcolók legfeljebb a városok perifériáin jöhetnek létre (pl. a kelet-londoni Canary Wharf). Mivel az Újvilág hirtelen kifejlődött nagyvárosaiban gyakorlatilag hiányzott a történelmi városmag a maga többszáz éves építészeti örökségével, nem volt akadálya a felhőkarcolók építésének (pl. Chicago, New York, Sydney vagy Toronto). A magas toronyházak sokáig leginkább az észak-amerikai metropoliszokat jellemezték, mára azonban nem csak a népességszám, de a legmagasabb épületek tekintetében is kiszorítják őket az ázsiai városok. (5. táblázat)
- *A földrajzi környezet,* az építőanyag minősége. Nem lehet mindenhol magas épületeket építeni. Manhattan gránitsziklája kifejezetten ideális talapzat a nagy tömegű felhőkarcolók számára, szemben egy vizenyős területtel, ahol megvan a süllyedés lehetősége. Hasonlóan hátrányosak a földrengésveszélyes területek, igaz San Francisco és Tokió példája rácsfol erre (ezt az ellentétet a következő pont oldja fel).

- *A gazdasági fejlettség*, amely finanszírozza a költséges beruházásokat. Az impozáns, monumentális épületek az emberiség történelme során az ókori Alexandria világító-tornyától, a new york-i Empire State Building-en keresztül a kuala lumpur-i Petronas-ikertornyokig mindig is a gazdasági és politikai erő szimbólumai voltak. Éppen ezért válhatnak könnyen a rendszer áldozatává is (new york-i World Trade Center).

Az urbánus környezettel társított felhőkarcolók megjelenése tehát számos tényezőtől függ, az átlagszintsám nem feltétlen árulja el a városi jogállást. Igaz ez számos újonnan városi jogállást kapott hazai településre, de akár Európa legnagyobb településére is, a sokáig jellegzetesen orosz földszintes faházas beépítésű Moszkvára is, amely önmagában az átlagszintsám alapján alacsony fokon urbanizáltnak tűnhetett. Nyilvánvalóan nem az 1980-as években vált várossá, amikortól tömegesen építették fel a 10–15 emeletes beton-panelházakat.

II. 2. Az urbanizáció

Az urbanizáció a latin „urbs” (=város) szóból származik, többféle értelemben is használatos. Egy adott földrajzi térség (lehet az régió, ország vagy országcsoport) szempontjából annak urbanizáltsága alapján véve a városi jellegének mértékét jelenti, ami megragadható egyaránt mennyiségi (városodás) és minőségi (városiasodás) ismérvek alapján. Az urbanizáció ugyanakkor a város szempontjából annak növekedési folyamataként is értelmezhető.

II.2.1. Városodás

A városodás mennyiségileg fejezi ki egy földrajzi egységen belül a városok jelenlétét. A városodás dinamikus jellegű kifejezés, mégis általában statikus értelemben használatos (azaz egy adott időben egy adott területen a városok sűrűségét, a városlakók arányát jelenti, nem pedig annak időbeli változását). A városodás kétféleképpen is mérhető: a városok és a városlakók mennyiségén keresztül.

Várossűrűség

Önmagában egy terület városainak száma nem mond sokat, hiszen az értékeléséhez figyelembe kell venni az adott terület településeinek számát vagy még inkább a terület nagyságát. A városok településállományon belüli aránya már többet mondhat, de célszerűbb a városokat a térség kiterjedéséhez viszonyítani.

Az egységnyi területre jutó városok száma a várossűrűség. A várossűrűség időbeni alakulását általában egyetlen tényező, a várossá nyilvánítás befolyásolja (elvileg a terület nagysága is változhat, pl. határok módosításakor, de ez ritkább eset). Mivel a városi jogállást ritkán veszít egy település³¹, ezért a várossűrűség is általában a növekedés irányába változik.

Egy ország várossűrűségének jelentős területi egyenlőtlensége a városhálózat gyakran a térben koncentrált elrendeződéséről árulkodik. Ilyen esetben a kiegyenlítettebb (szabályosabb) elrendeződés érdekében az államok *szívesebben nyilvánítanak várossá* egy arra

³¹ A hazai városok száma a XX. században mindössze kétszer csökkent. Egyrészt 1935-ben Hajdúhadház városi joga szűnt meg (igaz 1989-től újra várossá vált), másrészt Budapest 1950-es kibővítésekor 7 várost is bekebelezett: Budafok, Csepel, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákospalota és Újpest.

érdemes települést a *ritka várrossűrűségű (városhiányos) térségekben*. Az utóbbi évek sorozatos várossá nyilvánításai révén napjainkban már alig találhatunk kiterjedt városhiányos térséget. Ezek egyike a Trianon után Magyarországon maradt Dél-Abaúj³² apró- és kislelő település, ahol a központi szerepkörűvé felfejlesztett Encs 1984-ben végül városi jogot kaphatott, elsőként a három járás összevonásával a mintegy 80 településből álló akkori megnövelt területű Encsi járáson belül. (BELUSZKY P. 1999)

A magyar megyék közül Pest megyében a legmagasabb a várossűrűség (7,5 város / 100 ezer km²), igaz hozzá kell tenni, hogy ez egy meglehetősen újkeletű helyzet a legutóbbi várossá nyilvánítások eredményeként, sokáig Pest megye jelentősen le volt maradva e tekintetben. A másik végletet Csongrád megye jelenti (2,3 város / 100 ezer km²), itt pedig hozzá kell tenni, hogy a mezővárosias településhálózatú megye kevés számú, de széles külterületi határral rendelkező nagy kiterjedésű települései miatt eleve alacsony a településsűrűség. Így állhat elő az a helyzet, hogy ugyan a települések jelentős része városi jogállású, mégis alacsony a várossűrűség.

Városlakók aránya

Egy adott térség városodottságát leggyakrabban a városlakók teljes népességhez viszonyított arányával szokás kifejezni. A városlakók aránya időben általában növekszik, ritka esetben csökkenhet is (ez Magyarországon elő is fordult az 1990-es években, elsősorban Budapest lélekszámának fogyása nyomán). A várossűrűségtől eltérően a városlakók aránya több tényező folytán is megváltozhat:

- 1.) *A városok és falvak eltérő népeseződése.* Ilyenkor leggyakrabban a falu–város viszonylatú vándorlás érhető tetten, de előfordul külső migráció is (pl. vendégmunkások). Szerepet kaphat a falvak és a városok eltérő természetes szaporodása is (sok városban jellemzően alacsonyabb a születési ráta, mint faluhelyen).
- 2.) *A várossá nyilvánítások.*
- 3.) *A városok közigazgatási határainak módosítása.* Ez jelentheti falvak városokhoz csatolását, de a városoktól történő elszakadásukat is.

Magyarországon belül az alföldi megyékben magasabb a városlakók aránya, a lakosság több mint 70 százaléka városokban él. Hajdú-Bihar megyében ez az érték 80 százalék feletti, Békésben 76 százalék, Csongrádban pedig 75 százalék. Az Alföld sajátos mezővárosias–tanyás településhálózatára jellemző, hogy a sík területen nagy kiterjedésű mezővárosok külterületi határai összeérnek, kevés számú, ellensúlyt képező falu jött létre. A dombos térségekben viszont a domborzat eleve megnehezíti a nagyobb települések kialakulását. Nem véletlen, hogy a városlakók aránya Észak-Magyarországon (53 százalék) a legalacsonyabb, Nógrád (42 százalék) és Heves megyékben (46 százalékos városodottság) többségben van a falusi lakosság.

A városlakók arányát alapvetően négy tényező határozza meg. (KOVÁCS Z. 2002b)

- 1.) *Természetföldrajzi tényezők.* A magyarországi megyék példája is rávilágít a természetföldrajzi viszonyok fontosságára a városodottság területi különbségei-

³² Érdekeség, hogy Kassa elcsatolása után Dél-Abaújban még a megyeszékhely funkciót is egy falu, Szikszó töltötte be egészen a Miskolc megyeszékhelyű Borsod-Abaúj-Zemplén megye 1950-es megalapításáig.

ben. Általában magasabb a városodottság a síkvidéki, alföldi területeken mint a hegyvidéki területeken. Ezek a területek egyrészt gyakran jobb agroökológiai potenciállal rendelkeznek, amely hagyományosan nagyobb benépesültséget engedhetnek meg, másrészt maguk a települések is a sík területeken jobban elnyúlhatnak, városokká fejlődhetnek. Velük ellentétben a hegyvidéki térségekben a szűk völgyek sokszor nem teszik lehetővé nagyobb települések kifejlődését. Nem csak vertikálisan jelentkezik a természet városalakók arányát befolyásoló szerepe, hanem horizontálisan (zonálisan) is. A zord éghajlatú térségekben (hideg égvő, sivatagok vagy esőerdők) nem csak a népsűrűség alacsonyabb, de a városodottság is. Igaz az egyébként ritkán lakott térségekben előfordulhat, hogy alacsony város-sűrűség a városalakók magas arányával párosulhat, ugyanis ahol a természeti adottságok megengedik (pl. szaharai oázisok, szibériai iparvárosok), sokszor pontszerűen városokba koncentrálódik a népesség, rajtuk kívül pedig szinte lakatlan a terület. Egyes zordabb éghajlatú térségek esetében ez hozzájárul a városalakók magasabb arányához (pl. Ausztrália, Szibéria).

- 2.) Történelmi tényezők. A történelem lenyomata megfigyelhető a városhálózat fejlődésében. Abban például, hogy az Alföldön magasabb a városalakók aránya, nem csupán a természeti adottságok, hanem a történelem is szerepet játszik. Az Alföld hagyományosan inkább egy aprófalvas térség volt, a 150 évig tartó török hódoltság következtében azonban sok falu kipusztult. Egyrészt azok a települések, amelyek behódoltak a töröknek, közvetlenül a szultánnak adóztak (Cegléd, Kecskemét, Nagykőrös) biztonságosabb helyek lévén befogadták a környező települések népességét, másrészt a török utáni vissza- és betelepülésekkel már eleve nagyobb népességgel koncentrációk fejlődtek ki, kialakult a mezővárosok–tanyák jellegzetes kettőse. (KÖSZEGFALVI GY. – LOYDL T. 2001) A török megszállás által nem érintett területeken viszont jobban megmaradhatott az eredeti falusias településhálózat. Világviszonylatban megfigyelhető, hogy a történelem nem csupán a városalakók arányára, hanem egyes városok népesedésére is hatást gyakorolt. Általában az erősebb, nagyobb és tartósabban fennmaradó birodalmak központjai fokozatosan kiemelkednek a városhálózatból. Erre láthatunk példát az ókori Róma esetében. Nem csupán a birodalom központja válhatott milliós metropolisszá, de a limes-en belül számos város fejlődésének alapjait is a rómaiak indították el. Jellemző, hogy egy központ annál nagyobbra nőhet, minél nagyobb a hozzá tartozó igazgatási terület. Az ókori Róma mellett az újkori London és Párizs fejlődésére hatást gyakorolt, hogy gyarmatbirodalmaik székhelyeiként országaikon jócskán túlnyúló befolyásra tettek szert. A Habsburg Birodalom erősödése Bécs növekedésére jelentős hatást gyakorolt. Hasonló mondható el Moszkva esetében is, amely a kétpólusú világ idején politikai súlyának megfelelő méretre tett szert. Belgrád és Prága fejlődésére is fontos hatást gyakorolt, hogy egy megnövelt országterületen fejthették ki fővárosi szerepkörüket. Természetesen ez gyakran fordítva is igaz, a birodalmak szétesése pedig hátrányosan érintheti székhelyük fejlődését. Emellett több esetben előfordult már, hogy a nagyobb államalakulatok szétesése, a határok módosítása vándorlást váltott ki, a migránsok pedig gyakran a fővárosokat választják régi–új hazájukban. Ez történt Trianon után is, amikor az elcsatolt területekről a megcsönkített Magyarországra költöző magyarság a városokat választotta lakóhelyéül, azon belül is főleg Budapestet.

3.) Gazdasági fejlettségi tényezők. Egy-egy prosperáló, fejlődő település általában mindig nagyobb lakosságszámra tehetett szert, várossá fejlődhetett, hiszen a jobb életésélyek népességvonzó hatást fejtettek ki, a városok népességszáma közvetve a fontosságukról is tanúskodott. Ez a helyzet még inkább jellemzővé vált az ipari forradalom nyomán, amikor tömegessé vált a faluból városba áramlás. Mivel az ipar az újkor dinamikahordozó ágazatává vált, a gazdasági fejlettségi szempontból a kor élvonalához tartozó iparosodottabb régiók városodottabbakká is váltak, a városlakók aránya a társadalmi–gazdasági fejlettség, a modernitás fokmérőjévé vált. Minél korábban érintette az ipari forradalom az adott térséget, annál korábban megindult az urbanizáció. Nagy-Britannia volt a föld első országa, ahol a városlakók többségbe kerültek a falusi lakossághoz képest, ma is Belgiummal (97 százalék a városlakók aránya) és Hollandiával (90 százalék) a legurbanizáltabb európai országok közé tartozik az Egyesült Királyság (90 százalék). Ugyanakkor az ipari forradalomba csak később, a XIX. század végén bekapcsolódott Olaszország (75 százalék) és Magyarország (70 százalék) már valamivel alacsonyabb értékekkel rendelkezik, a Balkánon pedig, ahol csak a XX. század második felében történt meg az iparosítás, megkésett az urbanizáció is (Romániában 57, Albániában 38 százalék a városlakók aránya). Többé-kevésbé hasonló a helyzet világviszonylatban is, a fejlett Európa és Észak-Amerika ugyanis hagyományosan városodottabb területek (70–90 százalék közötti a városlakók aránya), mint Dél-Ázsia vagy Trópusi-Afrika (30–40 százalék). Globális léptékben azonban más tényezőket is figyelembe kell venni, mint például a városokra összpontosító egykori erőltetett szovjet iparosítást vagy Latin-Amerika és az Iszlám Világ demográfiai robbanását, amely térben erőteljesen koncentráltan a városokban ment végbe, hiszen az esőerdő (Amazónia), a magashegységek (Andok) vagy a száraz, sivatagos területek (Észak-Mexikó, Szahara, Arábia vagy Közép-Ázsia) továbbra is alacsony fokon benépesültek. A fejlett világon belül ugyanakkor a XX. század folyamán a városok növekedése először lelassult, majd fokozatosan egy kiáramlási folyamat is megindult a városokból. Mind Oroszország, mind Latin-Amerika, mind pedig az Iszlám Világ a városlakók aránya tekintetében világ gazdasági félperifériaként napjainkra felzárkóztak a centrum térségekhez, példájuk egyúttal rávilágít arra, hogy a városlakók aránya óvatosan kezelendő, mint fejlettségi jelzőszám. A városodottság inkább egy sok tényezőtől függő településhálózati sajátosság, ma már nem feltétlen jeleníti meg a társadalmi–gazdasági fejlettséget.

4.) Közigazgatási tényezők. A korábbi alfejezetben már bővebben is szó volt arról, hogy a várossá nyilvánításhoz szükséges kritikus népességszám akár százszoros különbségeket is mutathat, több ország pedig nem vagy nem csak a népesség számától teszi függővé a város hivatalos definícióját. Ez pedig érdemben befolyásolja, hogy a hivatalos statisztikák szerint a városi jogállású települések az össznépességen belül mekkora részesedést tesznek ki. Ez egy országon belüli vizsgálatnál nem okoz nehézséget, a nemzetközi összehasonlításokat viszont gyakorlatilag használhatatlanná teheti, jelentős tévkövetkeztetések adódhatnak belőle. Dániában, ahol 200 fő feletti településeket már városoknak tekintik, hivatalosan az ország lakosságának 85 százaléka városlakó. Az 50 ezer fős küszöbértéket alkalmazó japán lehatárolás alapján viszont már csak 37 százalék lenne Dánia városodottsága. Ezért nemzetközi összehasonlításoknál általában egy meghatározott (leggyakrabban 5 vagy 10

ezer fős) küszöbértéket szoktak alkalmazni. Dánia lakosságának 64 százaléka él 5000, és 58 százaléka 10 ezer főnél népesebb városokban.

II.2.2. Városiasodás

Az urbanizáció nem csupán mennyiségi szempontból fejezi ki a városok és a város-lakók súlyát egy térségen belül, hanem a minőségi aspektusból a városi infrastruktúra és életforma elterjedését is. Ez utóbbi a városiasodás, amelyről – a városodáshoz hasonlóan – szintén elmondható, hogy a kifejezést dinamikus hangzása ellenére általában statikus-an egy időpontra értelmezzük. Míg a városodás viszonylag jól mérhető (csupán a városi jogállás ismerete, terület, népességszám kell hozzá), a városiasodás általában nehezebben ragadható meg tényszerűen. A városiasodáson belül a sok mutatóval kifejezhető infrastrukturális dimenzióra (közlekedés, közüzemi ellátottság, szolgáltató intézmények) ugyan vannak tényszerű statisztikai információk, ezek pontos körére, fontosságára nincs általános elfogadott koncepció. A városiasodás másik dimenziója a városi életmód (fogyasztás, időtöltés) pedig még számokkal is nehezebben mérhető.

A városodás és a városiasodás nem feltétlen járnak együtt. Mivel a szocializmus ide-jén a városi rang számos előnyt hordozott az állami újraelosztásnál és az intézmények kijelölésénél, a várossá nyilvánítás sokkal korlátozottabb volt. Ennek eredményeként számos központi funkcióval rendelkező *városiasodott település nem rendelkezett városi jogállással* (akár járásszékhelyként sem, pl. Encs). Nagyjából 1990 környékén került a városodottság és a városiasodás egyensúlyba, azaz a két körhöz tartozó települések többé-kevésbé lefedték egymást. (BELUSZKY P. 1999) Napjainkban a nagyvárosok elővárosi övezetében általában alacsony a város-lakók aránya, ugyanakkor az itteni faluállomány más szempontból mégis nagy mértékben urbanizáltnak tekinthető. Budapest környékén például több falu viszonylag nagy népességszámmra tett szert (akár 10 ezer fősek is lehet-nek), infrastrukturálisan (különösen közlekedés szempontjából) jól ellátottak, lakosságuk életmódja (fogyasztási vagy szórakozási szokások) alapján gyakorlatilag nem tér el a vá-rosoi népességétől. A nagyváros környéki térségek alacsony városodottságuk ellenére tehát kétségtelenül magas fokon városiasodottak. Magyarországon belül is Pest megyében ta-lálhatjuk a legtöbb városias jellegű, de városi jogállással nem rendelkező települést. Igaz, ezen a helyzeten az utóbbi évek várossá nyilvánításai változtattak, az ezredforduló utáni években ugyanis a legtöbb várossá avatás épp Pest megyében történt.

Számtalan esetben találhatunk példát a fentiek ellentétére, amikor vagy a *városok gyors növekedési ütemével nem tud lépést tartani a városiasodás* (pl. infrastruktúra színvonala), vagy alacsony fokon városiasodott térségekben hirtelen megnövekszik a városi jogállású települések száma. Hazánkban az 1990-es évektől megsokasodó várossá nyilvánítások kö-vetkeztében számos térségben a város-lakók magasabb aránya ellenére a városi életforma még messze nem terjedt el.

II.2.3. Városnövekedés szakaszai

Az urbanizáció történetében a városfejlődés sokáig egyet jelentett a városok népesség-számának növekedésével, a népességfogyásuk általában csak valamilyen negatív esemény (pl. természeti katasztrófa, járvány vagy háború esetén következett be). Nyugodtabb, pros-perálóbb időszakokban általában mind a városok száma, mind pedig a városok mérete nö-vekedett. A XX. század során viszont épp a legfejlettebb városok esetében tapasztalhatjuk,

hogy a városlakók eleinte közvetlenül az elővárosi övezetbe, később a távolabbi vidéki térségekbe irányuló kiköltözése nyomán veszítenek népességükből. A városokat ma már általában kiterjedt elővárosi övezetek veszik körül, amelyek a központi városokkal együtt városi agglomerációkat, városrégiókat képeznek. A városrégió egészének és egyes részeinek (központi város és elővárosi övezet) eltérő népességdinamikája alapján az urbanizáció mint folyamat jellegzetes szakaszokra bontható (ENYEDI Gy. 1988): agglomerálódás, szuburbanizáció, dezurbanizáció, reurbanizáció, amelyek igazolhatóan megjelennek az európai városfejlődésben is. (JENEY L. 2002) Valamennyi szakaszon belül elkülöníthető egy korai (klasszikus) és egy késői (kifejlett) alszakasz. (TÓZSA I. 2010)

1.) Agglomerálódás

A modern urbanizációs folyamat első, kezdeti szakasza az agglomerálódás³³ (szó szerint tömörülés), a népesség, a munkahelyek térbeli koncentrálódását jelenti a városokra és környékére. A XVIII–XIX. század fordulójától az ipari forradalom nyomán számos nyugat-európai város irányába fokozott bevándorlás indult meg, amely jelentős népességtömörülések kialakulását eredményezte. 1800 és 1913 között a legalább százezres európai városok száma 20-ról 150-re, ebből a félmillió fős népességet meghaladó nagyvárosok köre pedig 2-ről (London és Párizs) 30-ra bővült. A brit főváros világelsőként elérte a 8 milliós lélekszámot. A népességszám szokatlanul gyors megugrását érzékelteti, hogy 1850-ben, amikor London elhódítja Pekingtől a világ legnépesebb városa címet, a kínai főváros még csak alig több mint 2 millió fős lakossággal rendelkezett, ami a maga korában szintén világrekordnak számított. A városok népességnagyságának falvakétól jelentősen eltérő alakulásában négy alapvető tényező játszott kulcsszerepet:

- 1.) Egyrészt az iparosodással, gazdasági fejlődéssel, modernizációval párhuzamosan egy *általános népességrobbanás* zajlott le, amely a belföldi migráción keresztül bőséges utánpótlást biztosított a városnövekedés számára. Európa lakosságága 1815–1910 között 180 millióról 435,5 millióra növekedett. Európa össznépességszámának átlagosan 140 százalékos gyarapodással szemben a városlakók száma meghúszszorozódott. (POUNDS, N. J. G. 2003) A XIX. század végén egyes európai iparvárosok lakosságának többségét a máshol születettek tették ki. A XIX. század népességtöbblete tehát a városokban csapódott le a vidékről történő migráció révén.
- 2.) Az ipari forradalom hatására ugrásszerűen emelkedett a mezőgazdaság technikai színvonala. Az agrotechnikai fejlődés révén tömeges *vidéki munkaerőfelesleg* szabadult fel („push” tényező), akiket a városi ipar fogadott be.
- 3.) A városok bőséges munkahelykínálata és széles körű szolgáltatásai önmagukban is vonzóvá váltak („pull” tényező). A városokban működő gyáripari tömegterme-

³³ A folyamatot szokás városrobbanásnak is nevezni, ez a városok robbanásszerű növekedésére utal. A robbanás szó azonban zavaró lehet, hiszen valójában nem széttartó (centrifugális) erők dominálnak, hanem a városok irányába ható összetartó (centripetális) folyamatokról van szó. Egy másik gyakori elnevezése e szakasznak maga az urbanizáció kifejezés, amelynek ellentételezései az azt követő későbbi városnövekedési szakaszok (szub-, dez- és reurbanizáció). Ez esetben pedig az lehet zavaró, hogy a több szakaszra tagolódó teljes folyamatot szokás urbanizációs folyamatnak nevezni, szakaszait pedig urbanizációs szakaszoknak, amelynek nem szerencsés első szakaszát is „szűkebben vett” urbanizációként aposztrofálni.

lésnek ugyanis egyre nagyobb *munkaerőigénye* volt, az ipar a mezőgazdasághoz képest a szezonalitástól kevésbé függő, kiszámíthatóbb, sokszor magasabb jövedelemmel kecsegtetett. Emellett a városi életmódot meghatározta a falvakénál fejlettebb (kereskedelmi, oktatási és kulturális stb.) intézményellátottság.

- 4.) Szintén az ipari forradalommal összefüggésben sokat javult a *városok műszaki háttere* is (omnibusz, majd földalatti, csatornahálózat, a magasabbra terjeszkedő épületek), amely eleve lehetővé tette nagyobb népesség egy városba tömörülését.

Az *Angliából kiinduló ipari forradalom és annak nyomán a gyors agglomerálódás* a XIX. század közepén terjedt át Észak-Amerikára és Nyugat-Európa többi részére. Ez utóbbiból diffúz módon fokozatosan terjeszkedve az iparosodás és az azzal párhuzamos városnövekedés a XIX. század végén már elérte Észak-, Közép- és Dél-Európát is (ez utóbbinak eleinte csupán az északi részét). Ha módosult formában is, de végső soron ugyanezen folyamat nyomon követhető a XX. században a Szovjetunióban és a Balkánon is, igaz ezek mesterségesen megnövelt népességű szocialista ipari városai egy hiánypótló, de erőltetett iparosítással párhuzamosan jöttek létre. A gyarmati sorból felszabaduló harmadik világbeli országok még később léptek a modern urbanizáció útjára.

Az agglomerálódás során kezdetben csupán maga a (központi) város népességszáma növekszik, majd annak zsúfolttá válásával, lakáskínálata csökkenésével egyre többen telepednek le a városok közvetlen környékén is, így az agglomerálódási szakasz második felében már az elővárosi övezet népessége is növekszik (az elővárosi övezet népesedése ebben a szakaszban tehát nem annyira a központi városból kiköltözőkből, hanem a távolabbi területekről a városrégió irányába igyekvőkből származik). A dualizmus idején fokozatosan világvárossá fejlődő Budapest esetében a századfordulón már egyre inkább a szomszédos települések népessége növekedett (pl. Budafok, Csepel, Kispest, Pestszenterzsébet, Rákospalota vagy Újpest).

A városok környékére beköltöző lakosság is általában a központi városokban vállalt munkát, így egy sajátos funkciómegosztás jött létre a jellemzően lakófunkciójú elővárosi övezetet és a munkahelyi funkcióban bővelkedő központi város között. Ezzel tömegessé válik a napi ingázás, amelyet elősegít a közösségi közlekedés fejlődése. Budapest esetében már a XX. század elején megépültek az elővárosok irányába a HÉV- és villamosvonalak (pl. 1911-től működik a Gödöllői HÉV).

A folyamat eredményeként a központi város és elővárosi övezete nem csupán funkcionálisan, de gyakran fizikailag is összenőtt, a tényleges kompakt urbanizált terület túlnőtt a városok közigazgatási határain. Erre reagálásként számos esetben *hivatalosan kiterjesztették a városok területét* (pl. Greater London, Greater New York). A ritkán benépesült Amerikában nem volt nehéz a környező városkörnyéki térségek bekebelezése, hiszen az elővárosodás főleg korábban üres területeket érintett.

Jellemző, hogy a közigazgatás csak megkésve követi a kompakt város növekedését, így például Nagy-Budapest létrehozására csak 1950-ben kerül sor, amikor a sűrűn lakott elővárosi térség valójában már rég összenőtt a fővárossal (később ezek lettek a külső kerületek). Különösen a szocialista országokra volt jellemző a városok területének kibővítése, egyrészt ennek lebonyolítása kevésbé okozott nehézséget a központi államhatalom számára, hiszen önkormányzati jogok híján kevésbé jutott érvényre a bekebelezendő városkörnyéki települések ellenérdeke. Másrészt a szocialista országokban (Bulgáriában, Romániában és a volt Szovjetunióban) maguk a városok is sokkal érdekeltőbbek voltak

méretük megnövelésében, hiszen a nagyobb városok előnyösebb pozícióban voltak az állami fejlesztési, beruházási támogatások, adminisztrációs intézmények megítélésénél. (ILLÉS I. 2008)

Az urbanizáció első szakaszát *abszolút koncentrációnak* is nevezik, ahol jellemzően *mind a város népessége növekszik* (koncentráció), *mind pedig az egész városségióé* (abszolút). Az agglomerálódás révén világszerte városi agglomerációk fejlődtek ki. Ezek általában egy-egy nagyobb város körül jöttek létre, ezek az egyközpontú (monocentrikus) agglomerációk (pl. budapesti vagy londoni agglomeráció). A nyersanyaglelőhelyekre települt iparvidékeken gyakran sokközpontú (policentrikus) agglomerációk, más néven konurbációk alakultak ki (pl. Black Country, Ruhr-vidék, Szilézia, Donyec-medence).

Az agglomerálódás jelenleg leginkább a *fejlődő országokra* jellemző. A XX. század második felében számos, a gyarmatosításból függetlenedő országban a főváros a nemzeti egység szimbólumává vált, ide koncentrálódott az önálló nemzeti ipar megteremtése. Mindez kiegészülve a demográfiai robbanással elszegényedő vidékiek tömegét vonzotta a városokba a jobb megélhetés reményében. Ahogy a fejlett világban, a fejlődőben is jellemző, hogy egy idő után a városok telítődnek, és a bevezető utak mentén csápszerűen terjeszkednek a városok. Ezeket az elővárosi övezeteket nagyfokú munkanélküliség, szegénység, bűnözés, gyakran kartonból, bádogból összetákolt épületek jellemzik, elnevezésük kultúrrégióként változik: Brazíliában favela, a Felső-Guineai-partvidéken habitats spontanés, Marokkóban bidonvilles, Peruban pedig barriadas az elnevezésük. (GAEBE, W. 2004) A folyamat számos, soha nem látott méretű óriásváros, megapolisz létrejöttét eredményezte a fejlődő világban.

Az agglomerálódás nem csupán a népesség tömörülését jelentette, hanem a *vállalatok koncentrációját* is. A gazdaságföldrajz az agglomeratív tényezőkön belül a külső megtakarítások (external economies) közé sorolja az ún. *városi megtakarításokat* (urbanization economies), amely több különböző ágazatban tevékenykedő vállalat nagyvárosi agglomerációkban történő letelepedéséből származó előnyöket jelenti. Egy vállalat számára a nagyobb népességszám kétféleképpen is költségmegtakarítás előnyével jár, hiszen egyfelől bőséges és változatos (különböző szakképzettségükből álló) munkaerőpiacot, másrészt hatalmas fogyasztópiac közelségét. A városokban lévő többi vállalat meglete pedig gyakran feltételezi a már kiépült magasabb színvonalú közlekedési és kommunikációs infrastruktúrát, a vállalatok közötti kooperációs lehetőségeket, beszállítói kapcsolatokat, az innovációk gyorsabb átvételét (különösen ha a vállalkozások a helyi kutatási vagy felsőoktatási intézményekkel összekapcsolódnak). Azon vállalatoknak, amelyek a magas színvonalú szolgáltatásokat (oktatás, kultúra, szórakozás) és lakásokat igénylő munkaerőt keresik, mindenképpen célszerű a városokba telepednie. (KOZMA G. 2003) A Krugman nevével is fémjelzett *új gazdaságföldrajz* rámutat, hogy az ún. *agglomerációs előnyök* (a városokban megjelenő pozitív külső externáliák) napjainkban erősebbek mint valaha, de ma már a hagyományos nagyipari koncentrációk helyett a városok információs csomópont jellege, az új technológiák átvétele fejt ki agglomeratív hatást, amellyel a városok egyre inkább felértékelődnek a fejlettségi térszerkezetben. (JENEY L. 2007)

2.) Szuburbanizáció

A városok általában szervesen gyors növekedése számos nem kívánt negatív mellékhatást váltott ki (túlzsúfoltság, zöld területek hiánya, környezet- és zajszennyezés, szmog,

kolerajárvány, bűnözés), amelyre a politika és a társadalom többféleképpen reagált. A fejlett világ több városában új rendezési és építési törvényeket hoztak. A városépítészetben a XX. században megjelent a modern stílus, amely a sűrű vízszintes beépítést felfelé terjeszkedéssel és több zöld területtel kívánta felváltani. Egy harmadik megoldás az Ebenezer Howard nevével fémjelzett ún. kertváros mozgalom, illetve a nagyvárosok tehermentesítésére új városok létrehozása. 1946 után kiterjedt zöld övezettel rendelkező új városok sorozatát alakították ki London körül (pl. Hatfield vagy Milton Keynes), de Párizs esetében is (pl. Cergy-Pontoise). (HEINEBERG, H. 2001) Kisebb népességű nagyvárosok tehermentesítésére is létesítettek új városokat Nyugat-Európa-szerte (pl. Anglia, Finnország, Franciaország és Svédország), illetve iparosítási célból a volt szocialista országokban. (KÖSZEGFALVI GY. – TÓTH J. 2002)

A felsoroltaknál azonban sokkal nagyobb jelentőséggel bírt a népesség szuburbanizációja (angolszász nyelvterületen exurbanizációja), amely a városlakók közvetlen elővárosi zónába történő spontán kiköltözését jelenti. A szuburbanizáció során a kiköltözők megtartják városi munkahelyüket, ahová naponta ingáznak. A folyamat kialakulásában ebből következően kulcsfontosságú a közlekedés fejlődése, amely egyre nagyobb távolságról is lehetővé tette a napi ingázást. Eleinte a kötöttpályás közösségi közlekedési hálózatok mentén (HÉV, zónázó vonatok) sugárirányban terjeszkedtek a városok, majd azzal, hogy az alacsonyabb árkatóriás személygépkocsik elérhetővé váltak a középosztály számára, az elővárosi övezeten belül a sugarak közötti üres területek népessége is jelentősen megnövekedett. Később az autópályák kiépülése újra felerősítette a sugárirányú terjeszkedést.

A szuburbanizáció *először az 1920-as években jelent meg az USA-ban*. A rövid idő alatt kifejlődött amerikai városok történelmi városmag híján kevésbé voltak vonzóak a tehetősebb középosztály számára. Európába csak később terjedt át a szuburbanizáció, először az Egyesült Királyságban, majd Nyugat-Európában. A szocialista országokban egy-két városban már az 1980-as években megindult a népesség fogyása, de jellemzően csak a rendszerváltás után gyorsult fel a szuburbanizáció. Ennek oka, hogy tömegek számára csak ekkor válik elérhetővé a személygépkocsi, a piac csak ekkortól szabályozza az ingatlanárakat, amelyhez igazodnak a differenciálódó jövedelmi lehetőségek. A poszt szocialista térségre mindehhez több országban hozzájárul egy általános népességfogyás.

A XX. század során Európa és Észak-Amerika városainak addig jellemző népességnövekedése megtört, miközben a fejlődő világban óriási népességtömrölések kialakulásának lehetünk szemtanúi. Mindez megváltoztatta a fejlett országok helyét a világ urbanizációjában, a Föld legnagyobb népességtömrölései (megavárosok, pl. Lagos) között egy átrendeződés figyelhető meg a fejlettről a fejlődő világ irányába. A globális városhierarchiában azonban valamivel kisebb népességszámuk ellenére is a fejlett világból kerülnek ki a világ vezető városai (világvárosok, pl. Frankfurt). (TAYLOR, P. J. – HOYLER, M. 2000) Ez pedig azt jelzi, hogy a népességszám napjainkban egyre kevésbé tölti be a „fontosság közvetett mérőszáma” szerepét. Igaz a legutóbbi idők tendenciája, hogy a demográfiai és a funkcionális megközelítés szerinti várossorrend között egyre nagyobb az átfedés, a fejlődő világ megavárosai közül ugyanis időközben több világvárossá is vált (pl. Mumbai vagy Sao Paulo). (CSOMÓS GY. – KULCSÁR B. 2012)

Alapvető különbség az agglomerálódási szakaszhoz képest, hogy a szuburbanizáció során a központi város népessége fogyásnak indul, miközben az elővárosi övezet lakossága még nagyobb mértékben gyarapszik, amelynek java részét már épp a központi városból kiköltözők teszik ki. A szuburbanizáció korai szakaszában a távoli területekről a városrégióba költözők még inkább a központi városba érkeztek a késői szakaszban már eleve az

elővárosi övezetbe. (TÓZSA I. 2010) A folyamatot *relatív dekoncentrációnak* is nevezik, ugyanis a *kifelé tartó, centrifugális erők a dominánsabbak* (dekoncentráció), de a *városrégió egészének népessége még mindig növekszik* (relatív).

A szuburbanizációra jellemző, hogy a funkcionálisan összetartozó kompakt városok még nagyobb elővárosi térségre terjednek ki, ekkor azonban közigazgatásilag már nem bővítik a városok határait. Ebben fontos szerepet játszik, hogy egyrészt elfogynak a városok körüli üres területek (különösen a magasabb település- és népsűrűségű Európában), a város eléri fizikai terjeszkedésének korlátait, másrészt az elővárosi övezetbe kiköltöző középosztálybeli lakosság öntudatosabban ellenáll településük bekebelezésével szemben. Így már csak statisztikai célból határolják le a *funkcionálisan összetartozó kompakt nagyvárosi régiókat*³⁴ különböző jelzőszámok (központi város népessége, népsűrűség, ingázás, területhasználát stb.) alapján. Az USA-ban évtizedekkel ezelőtt a megyék (county) összevonásával létrehozzák az ún. MSA-rendszert (Metropolitan Statistical Area), Kanadában a CMA-rendszert (Census Metropolitan Area), Németországban pedig az ún. sűrűsödési góccokat (Verdichtungsräume). Az 1970-es években az európai városokra bevezették egységesített FUR (Functional Urban Region) fogalmát. (HOFMEISTER, B. 1999) Ezen kívül megjelentek eltérő városrégió lehatárolások is, mint a LUZ (Larger Urban Zone) vagy a FUA (Funactional Urban Area), ez utóbbin belül a jelentősebb városok régiója a MEGA (Metropolitan European Growth Area) elnevezést kapta. Magyarországon a magyar KSH 1971-ben határolta le hivatalosan a fővárossal együtt 44 településből álló a Budapesti agglomerációt, amely a rendszerváltás után a felgyorsuló szuburbanizáció nyomán 81 tagúvá bővült. A KSH a vidéki városaink közül Győr, Miskolc és Pécs környékén határolt le agglomerációkat. A többi megyeszékhely esetében, valamint Soporon és a Balaton körül lazábban összefonódó agglomerálódó térségeket vagy városi településegységeket jelöltek ki.

A szuburbanizációban jellemzően a *jobb módú, fiatal, családok középosztálybeliek* vesznek részt, így a város gyakran épp a legjobb adófizetőit veszíti el, míg jellemzően az alacsonyabb jövedelműek, eltartott idős korúak megmaradnak, akik adóiból egyre nehezebb finanszírozni a városban működő közszolgáltatásokat (közlekedés, oktatás, egészségügy). Különösen a belvárosokra jellemző, hogy az alacsony státuszúak jövedelme sem saját lakóköznyezetük felújítására (így „slum”-ok alakulnak ki), sem pedig az elköltöztetéshez nem elégséges, így környezetük „rabjává” válnak, megindul a gettósodás (New Yorkban Bronx vagy Harlem, Budapesten Józsefváros esete).

A lakosság szuburbanizációját megkésve követi a munkahelyek és szolgáltatások kitelepülése az elővárosi övezetbe. Egy ponton után a *túlzott vállalati koncentrációnak* (external diseconomies of scale) is megjelennek a gazdasági hátrányai (magasabb telekárak, drágább munkaerő, vonalas infrastruktúra túlterheltsége, zsúfoltság nyomán felmerülő környezetvédelmi, közbiztonsági és közlekedési többletköltségek). (KOZMA G. 2003) Az ipari szuburbanizációban jellemzően a kisszériás üzemméretű, a piaci igényekre gyorsan reagáló, gyakran high-tech iparágakhoz tartozó vállalkozások vesznek részt. Ezeknél különösen fontos a szállítási sebesség. A just-in-time rendszerben működő vállalatok az elővárosi övezetben kikerülhetik a városi közlekedési dugókat. A szuburbia új vál-

³⁴ Később ezek a városrégiók is összenőhetnek, és óriási megalopoliszokat képezhetnek, ilyen az amerikai BosWash (Bostontól New Yorkon át Washingtonig húzódik), a ChiPitts (Chicago–Pittsburgh), a SanSan (San Francisco–Los Angeles–San Diego) vagy a japán Tokaido (Tokió–Nagoya–Osaka). A folyamat végereményeként Doxiadis 1968-ban a XXI. század végére egy egész földre kiterjedő óriási urbanizált térséget vizionált, amelyet ökümenopolisznak nevezett el.

lalkozásai részben a lakossághoz hasonlóan a központi városból települnek ki, részben „zöldmezős beruházással” eleve az elővárosi övezetben jönnek létre. A szolgáltatások szuburbanizációja jórészt a magas telekárakra érzékenyen reagáló irodák vagy a nagy területigényű szolgáltatások kitelepülését jelenti, pl. nagyobb bevásárló központok, raktárak, logisztikai, postai, telekommunikációs, média vagy szórakoztató szolgáltatások (pl. Disneyland). Az ipar és szolgáltatások szuburbanizációja különösen az autópályával rendelkező elővárosoknak kedvez (pl. Budaörs vagy Gödöllő).

3.) Dezurbanizáció

A fejlett országokban az 1970-es évek világgazdasági paradigmaváltása révén válságba került, túlszűfolt, szennyezett modern városi és ipari régiók egyre taszítóbbá váltak a lakosság és a vállalatok számára. *Először az Amerikai Egyesült Államok*, majd Nyugat-Európa több városa esetében is kimutatták, hogy a kiköltözések egyre nagyobb távolságra lévő vidéki területekre irányulnak. A folyamatot Brian J. L. Berry 1976-os „Counterurbanization” című munkájában kontraurbanizációnak azaz ellenurbanizációnak nevezte el, napjainkban használatosabb a dezurbanizáció kifejezés.

A dezurbanizáció egy *abszolút dekoncentráció*, ahol már *nem csak maga a központi város* (dekoncentráció), hanem az *egész városrégió népessége is fogyatkozik* (abszolút), miközben a városrégió kívüli vidéki térségek felértékelődnek. A folyamat korai szakaszában az elővárosi övezet még inkább befogadó térség (a központi város felől), de időközben telítődik, és a késői szakaszban maga is kibocsátóvá válik (a vidéki térségek felé), a folyamatot Tózsza István szellemesen a be- és kilégzéssel érzékelteti. (TÓZSA I. 2010)

A dezurbanizációban kétféle társadalmi csoport vesz részt. Egyesek számára ez a városi civilizációtól való elmenekülést jelenti, ahol a természetbe visszatérés a *technikai eszközök tudatos mellőzését* jelenti. Manapság azonban egyre többen vannak olyanok is, akik éppen a technikai újításoknak köszönhetően – tehát annak használatával – engedhetik meg, hogy lakóhelyük egyre inkább eltávolodjon a várostól. A szuburbanizációtól eltérően ebben már nem annyira a közlekedés (legfeljebb a gyorsforgalmi utak és vasutak), sokkal inkább a városi életmódot vidéken is biztosító *újfajta telekommunikációs eszközök* (mobiltelefon, internet, e-mail, msn vagy skype) forradalmi fejlődése játszotta a kulcsszerepet, amelyen keresztül a kiköltözők ezen csoportjának megmarad a kapcsolata a városi civilizációval. Esetükben már nincs napi ingázás, lakóhelyük egy kellemes, emberléptékű, biztonságos, csendes, tiszta, természet közeli vidéki környezetben van, ott is dolgoznak, de a távmunka révén a virtuális térben valójában nem távolodik el munkahelyük a várostól.

A posztmodern korban nem csak a népesség, hanem a vállalatok számára is vonzóvá válik az *esztétikus vidéki környezet*. Míg a hagyományos fordista ipari tömegtermelés erősen a nyersanyaglelőhelyekhez, a munkaerő- vagy fogyasztópiachoz kötődött, a kisebb szériában termelő posztfordi vállalatok telephelyválasztásában egyre fontosabbá válik a táji környezet szépsége. A sokszor északabbra kifejlődött, a nehézipar leépülésével strukturális válsággal küzdő ködös–szmogos urbanizált rozsdaovezetek („frost-” vagy „rostbelt”) helyett számos országon belül felértékelődik a kellemesebb éghajlatú, szép táji adottságú napfényövezet („sunbelt”). Az USA-ban az Atlanti-partvidék, az Appalache, a Nagy-tavak vidéke helyett dinamikusabban fejlődik Kalifornia, Texas és Florida, az Egyesült Királyságban Észak- helyett Dél-Anglia, Németországban a Ruhr-vidék helyett az Alpok vidéke (Baden-Württemberg és Bajorország), Olaszországban Torino és Genova helyett a

„Harmadik Itália” (Toszkána vagy Emília-Romagna), Franciaországban Lille környéke helyett Provence. Magyarországon viszont a falvak infrastrukturális ellátatlansága miatt a dezurbanizáció még viszonylag gyerekcipőben jár.

4.) Reurbanizáció

Európa fejlettebb országaiban az 1980-as években egy „vissza a városba” folyamat indult meg, 241 európai városrégió (FUR) 47 százalékánál a központi város népessége növekedett 1981–1991 között (1975–1981 között még csak 22 százalékuknál). (PACIONE, M. 2005) Ezek a városok már az urbanizációs folyamat negyedik, reurbanizációs szakaszában vannak. A reurbanizáció egy *relatív koncentráció*, hiszen a *központi város népessége ugyan növekszik* (koncentráció), de a *városrégió egésze még csökken* (relatív).

A városok hanyatlását természetesen nem nézték tétlenül a várospolitikusok, sorra születtek a fizikailag és társadalmilag egyaránt leromlott állapotú városok, városközpontok újraélesztését (revitalizálását) célzó programok (pl. Amsterdam, London Dokk-negyed), amelyekkel sikerült megállítani, sőt visszafordítani a folyamatot.

A városok ritkán számíthatnak állami vagy nemzetközi fejlesztési forrásokra, hiszen a liberális gazdaságfilozófiájú államokban általában alacsony fokúak a térségeknek, településeknek juttatott fejlesztési támogatások, a redisztributív (újraelosztó) filozófiájú állami fejlesztési politikák elsődleges kedvezményei pedig inkább a hátrányos helyzetű vidéki térségek. A városok hanyatlásának megállításához így egy *tudatos, aktív várospolitikára* van szükség, amely felismeri a kínálati oldalon a hagyományos városi miliő saját értékeiben rejlő lehetőségeket (történelmi épületállomány, sokszínű szolgáltatások elérhetősége), a keresleti oldalon pedig az ezt igénylő társadalmi rétegeket.

A reurbanizációs folyamat feltétele tehát a várospolitikai aktívabb, bátrabb ingatlangazdálkodása. A városvezetés általában a magánszféra segítségével – ún. 3P („public–private partnership”) vállalkozási formában – a fizikailag és társadalmilag leromlott állapotú belvárosokban felvásárolja az épületeket, majd a terület megtisztításával, a XXI. századnak megfelelő új közművek (pl. wi-fi) kiépítésével, a közlekedés javításával (sokszor új metrómegálló) rehabilitálja a városrészt. A felújított ingatlanok értékesítésénél egyre inkább felértékelődik a városmarketing szerepe, az újjáélesztett (revitalizált) városnegyedek el kell tudni adni, a várost mint egy terméket „be kell csomagolni”.

A folyamat kísérőjelensége az ún. dzsentrifikáció, amelynek során átalakul a központi városok társadalmi összetétele. A felújított városrészekben a korábban ott élő alacsonyabb jövedelmű, sokszor etnikai kisebbséghez (Budapesten a cigánysághoz) tartozó társadalmi csoportok vagy idősebb korosztályok már nem bírják megfizetni a megnövekedett ingatlanárakat. Az alacsonyabb státuszúak helyébe az ún. „yuppie réteg” („young urban professional”) költözik, akik általában fiatalok, egyedülállók, magasan képzettek, jól keresnek és vonzódnak a belvárosok nyüzsgő élete iránt.

A reurbanizációs programok *emblematis városa London*, ahol az 1980-as években igényesen megkomponált formában rehabilitálták a Dokk-negyedet. Hasonló figyelhető meg más nagyobb nyugat-európai városban is (pl. Berlin, Birmingham, Hamburg vagy az amszterdami Waterfront Program esete). A történelmi épületállománnyal rendelkező, magasabb presztízsű városközpontok miatt a folyamat inkább európainak tekinthető, de megfigyelhető New Yorkban (Harlem felújítása) vagy San Franciscóban is. Magyarországon a budapesti Középső-Ferencváros (Corvin-negyed) revitalizációja szolgáltat példát erre.

Összességében az urbanizációs folyamattal kapcsolatban az alábbi főbb átfogó megállapítások tehetők:

- Az egyes városnövekedési szakaszok jellemzően egyre kisebb embertömeg vándorlását érintik. Miközben az agglomerálódásban világszerte (ma inkább a fejlődő világban) milliók vesznek részt, a szuburbanizációban már kevesebben, a dezurbanizációban még kevesebben, végül a reurbanizáció csak egy szűkebb réteget érint.
- A koncentrációval összefüggő két fázis (agglomerálódás és reurbanizáció) jellemzően Európából ered, míg a centrifugális erők által dominált dekoncentrációs szakaszok (szub- és dezurbanizáció) az észak-amerikai városokban jelent meg először, és Európában csak később terjedt el. Ebben szerepet játszik, hogy hosszú történeti fejlődés eredményeként létrejött, műemlékekben gazdag európai belvárosok a magas presztízsű státusz-szimbólumnak számítanak. „A legnagyobb városokban lakás önmagában értéket jelent az európai ember számára.” (BARTA GY. – BELUSZKY P. 1999)
- A legtöbb város esetében egyszerre zajlik a ki- és a beköltözés, ezért a városokat nehéz tisztán bekategorizálni, legfeljebb a mértékadó, legmeghatározóbb városnövekedési fázis állapítható meg. Régiók, országok besorolása egyes városnövekedési szakaszokhoz pedig még inkább megkérdőjelezhető.

Visszatekintő kérdések

- Mit jelent a városfogalom térbeni, időbeni és tudományterületenkénti eltérése?
- Mikor értékelődött fel a gazdasági szerkezet figyelembe vétele a városok definiálásánál, ma hol alkalmazzák inkább?
- A fejlett országok milyen jelzőszám alapján és hogyan határolják le a városi tereiket?
- Mi jellemzi a hazai várossá nyilvánítási gyakorlatot?
- Mi jellemzi a különböző népességnagyságú kelet-közép-európai városok fejlődését?
- Mi a különbség a városodás és a városiasodás között?
- Mi jellemzi a városnövekedési szakaszokat?
- Mi a különbség a világvárosok és a megavárosok között, mi az összefüggés a gazdasági fejlettség és az urbanizáció között?

III.

Vidékföldrajz

A vidék, mint társadalmi–gazdasági kategória végső soron az urbanizáció viharos gyorsaságú előrehaladásával került a közgondolkodás előterébe. Magyarországon mindig is nyomasztó gond volt a vidéki élet valósága, igazi, cselekvést szorgalmazó változást azonban a rendszerváltozás hozott e kérdésben. A nemzetközi kitekintéssel készült fejezet a vidékfejlesztés ágas-bogos kérdéseit járja körbe. Minden olyan hallgatónak ajánljuk, akik érdeklődést mutatnak az agrárium, a területfejlesztés, és vidék problémáinak megismerése iránt.

CSATÁRI BÁLINT

A vidék, mint sajátos földrajzi tér végeredményben a világméretű városiasodás nyomán vált egyre fontosabb és sajátosabb területté minden modern társadalmi berendezkedésű ország számára. A város és vidéke közötti mondhatni „természetes” munkamegosztás, az urbánus, piaci, kereskedelmi központok élelemmel illetve a vidék iparcikkkel való ellátása köztudottan évszázadokra visszavezethető történelmi jelenség, amely természetesen ma is fontos részét képezi e város–vidék kapcsolatrendszernek. Ugyanakkor a modern, globalizációs jelenségek sorával megterhelt korunkban, azaz lényegében az elmúlt fél évszázadban olyan gyors és átütő erejű urbanizáció zajlott le, ami modernizációs változások sorát indította el a világ vidéki területein is, s amelyek következtében a hagyományos agrárvidékek mára szinte eltűntek. Az a vidéki világ, amely mindig is a tradicionális közösségi–családi szervezettségű paraszti kultúra különböző termelési hagyományaira és az azokból származó termékek értékesítésére épült, mondhatni szinte teljesen megszűnt. Más vidéki értékek viszont – a természet közelsége, a kellemes lakókörnyezet, a hagyományörző népi kultúra – felértékelődtek, s újabb átalakulást, hoztak egyes vidéki területeken.

Mai formájában a XIX. századi iparosodó nyugat-európai városi polgárság kulturális terméke ez az idillikus imázs, ami ma már egyfajta szimbolikus vidéki teret, tájat is jelent. (KOVÁCH I. szerk. 2007) Nyilván a világ valamennyi fejlett országában kialakultak ezek a sajátos vidéki szimbólumok a rénszarvasokat terelgető lappoktól a magyar hortobágyi csikós legényeken át a sajt- és borkészítő francia parasztokig. E különös módon értékesíthető vidék imázsokat ma már szinte „termelik”. Egyik részről tehát ezek, mint modern marketing termékek sok tekintetben segíthetik a vidék ún. kulturális alapú fejlesztését. (RAY, C. 1998) Másik részről, s különösen akkor, ha ezek a vidék képek kizárólag a kívül álló városiak produktumai, s gyakorta a politikai közbeszéd részévé válnak, akkor súlyos befolyással lehetnek hatalmi döntésekre, alkalmasak lehetnek a vidékiek vagy különböző vidéki társadalmi csoportok verbális és szimbolikus alárendelésére is. (KOVÁCH I. szerk. 2007) De az utóbbi évtizedben a „zöld vidék és agrárium” is egyre különösebb szereppel bír ezekben a terekben.

Hazánkban egyébként az 1930-as évek népi értelmiségi–írói mozgalmának, a „Magyarország felfedezése” sorozatnak a megindulása óta szinte rendre különös „felhangot” is kap a vidék ügye. Úgy is mint szinte „örökös” magyar társadalmi és politikai vitatéma. A népi–urbánus ellentét pedig, amely e formában más országokban szinte ismeretlen fogalom, mondhatni állandóan újjászülető témája a magyar szellemi és politikai közéletnek.

Talán mindezek együtt indokolják, hogy higgadt, közérthető szakmai – tudományos gondolatokat fogalmazzunk meg e fejezetben a vidékről, a vidékföldrajzról, annak sajátosságairól, jellemző, tudományosan is hiteles néhány eredményéről, a rurális területi – települési – gazdasági – társadalmi folyamatokról, arról, hogy valójában miért is lehet fontos a vidéki tér a jelen és a jövő generációja számára?

III. 1. A vidék értelmezése és területi lehatárolása

III.1.1. A köznapi és a tudományos megközelítések

Magyarország az általános közfelfogás és a közbeszéd szerint is mondhatni „vidékiek” ország. Jószerivel az egyetlen európai léptékű városához, Budapest fővárosához és annak szűkebb nagyvárosi agglomerációjához viszonyítva az egész ország „vidékiek”. Sőt általában még az is igaz, hogy a nem budapestiek „vidékieknek” érzik, annak tekintik, s gyakran nevezik is magukat. Budapestről „leutaznak” vidékre, vidékről „felmennek” a fővárosba. A 100 ezer főnél népesebb magyar „nagyvárosokat” is gyakran nevezik „vidéki” nagyvárosoknak. Budapesten kívül valamennyit. A „vidéki” jelző bizonyos fokig tehát város vagy főváros-ellenességet is jelent. Ennek részben az is oka, hogy az államszocializmus településpolitikája a városokat ideológiai és politikai okokból is kiemelten támogatta. Voltak évek, amikor a településfejlesztési források 80 százalékát csak városok, városi jogállású települések kapták, miközben a városi népesség aránya alig érte el az 50 százalékot.

A vidéket, (jellegzetes angol kifejezései a „countryside”, „landscape”, vagy „rural area”³⁵) leginkább a benne lejátszódó jellegzetes és sajátos térségi folyamatok határozzák meg. Ilyen „vidék-specifikus” térfolyamatok egyaránt kapcsolatba hozhatók a táj- és természetvédelemmel, a sajátos vidéki erőforrásokkal (pl. vízhasznosítás, rekreációs funkciók), s nyilván a klasszikus vidékfeladatnak tekinthető élelmiszertermeléssel. Más vidéki térségekben a lakó- és az ingázással biztosított foglalkoztatási, illetve a például a második otthon és a turisztikai vagy üdülő funkciók válnak meghatározó, s részben új vidéki térszervezési formává.

Általában elmondható – és a fentieknek részben ellenére, illetve részben azokkal összhangban, – a magyar vidéki terekben is jelen van minden olyan fontos és karakterisztikus jelenség, amely Európa fejlettebb részének vidéki átalakulását jellemezte egykor, illetve jellemzi most, a XXI. század elején.

Az integrált vidékfejlesztés első kulcskérdése a fejlett Európában is az volt az 1960-as években, mint ahogyan az manapság Magyarországon is felmerül. (FEHÉR A. 1998; KOVÁCS T. 1998; CSATÁRI B. 1999b) A vidék és a falvak jövője a különböző természeti környezeti, gazdasági és szociális körülmények között folytatható agrártermelés objektív nehézségeinek megoldásától függ. (GEORGE, P. 1963)

Az első, átfogó angol egyetemi tankönyv már három, az előbbinél sokkal szélesebb rurális problematikát tárgyal. A vidék elnéptelenedését, majd egyes térségekben az újraneépését, az ingázás és a társadalmi mozgások és kapcsolatok kiteljesedését, illetve a növekvő rekreációs és tájfejlesztési igények okán egy konzekvens tájtervezés és vidékfejlesztés szükségességét vetik fel. (CLOUT, H. D. 1972) Ezt követően merül fel más fontos összefüggésekkel együtt a vidék elérhetősége, mint alapprobléma, vagy a fa-

³⁵ A leggyakoribb vidékföldrajzi szakkifejezéseket angolul is szerepeltetjük szövegben.

lusi, kisvárosi ellátó–szolgáltató kulcstelepülések tudatos fejlesztésének szükségessége. (MOSELY, M. 1979)

Az 1980–1990-es években az e témával foglalkozó munkák – amelyek már a csaknem másfél évtizede tartósan érvényesülő és részben sikeres vidékfejlesztési beavatkozások nyomán születtek – egyértelműen a sokoldalúan megközelített és megfogalmazott környezeti, gazdasági és társadalmi fenntarthatóságot összefüggéseiben és tényezőinek egymásra hatásában állítják az elemzéseik és a vidékfejlesztési megoldási javasolataik fókuszába. (BRYANT, C. R. – MAROIS, C. 1995)

A fenntartható vidékfejlődést/fejlesztést legáltalánosabban a híres Brundtland jelentés értelmezi. Ez arra szólít fel, hogy a vidékfejlesztést – kompromisszumok nélkül – s úgy kell elvégezni, hogy a jövő generációja számára is biztosítsa mindazokat a vidéki értékeket, lehetőségeket és szükségleteket, amelyek elvárhatók. (WCED 1987) Az így értelmezett fenntarthatóság szoros összefüggésben van nemcsak a szinte kizárólag a gazdasági fejlődés alapján mérhető területi különbségek kiegyenlítésének a szükségességével, hanem a környezet szerepének a fokozatos felértékelődésével és legújabban az ún. „azonos értékű életkörülmények” (equivalent living conditions) megteremtésének igényével is. (MAYER, J. 2000)

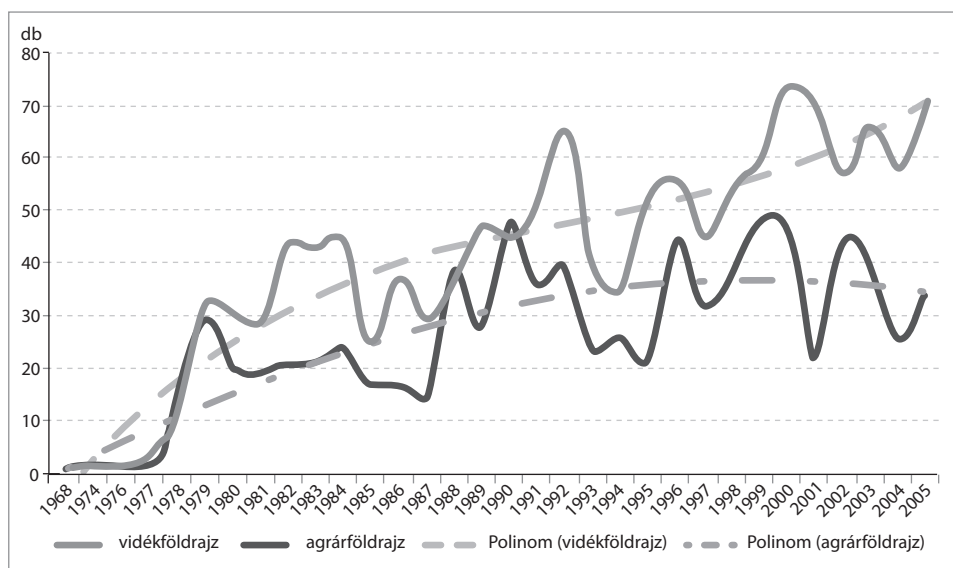
Az integrált vidékfejlesztésről született tanulmányok általában kulcsproblémaként határozzák meg a természetvédelmet, a lokális identitás igen fontos társadalmi kérdéseit, s az ilyen típusú fejlesztési filozófiák morális (jogi, „egyenlőségi”), társadalmi (közösségi, önbecsülési) és materiális (víz, élelem, védelem, biztonság) aspektusait egyaránt. Viszonylag határozott különbséget igyekeznek tenni a fenntartható agrár- és vidékfejlesztés között, a környezetbarát és a profitorientált mezőgazdaság igényei és lehetőségei között, különös tekintettel a falusi társadalmi közösségek szerepére, lakosságmegtartó erejére is.

III.1.2. A mezőgazdasági és a vidékfeldrajz viszonya

A szűkebb diszciplinákat tekintve mezőgazdasági földrajz és vidékfeldrajz mintegy három évtizede kezdett különválni. A lengyel J. Kostrowicki munkássága révén lett ismert Kelet-Közép-Európában a nagyobb adatbázisokra épülő mezőgazdasági térhasználat elemzése, melynek hatására Enyedi György és más kutatók munkája nyomán például hazánkban is megkezdődtek a mezőgazdasági földrajzi tipológiai vizsgálatok az 1960-as évek elején. (ENYEDI GY. 1964)

Az 1970-es évek elejére a mezőgazdasági földrajz kutatói felismerték, hogy a mezőgazdaságnak a vidék gazdaságán belül betöltött jelentősége – a jövedelemtermelő- és eltartó képessége – csökken, sőt az agrártermelés intenzifikációja negatív környezeti hatásokat is eredményez. Mindez együtt járt – az erőteljes urbanizáció következményeként – a vidéki területek népességvesztésével, a kisvárosok, falvak és szórványtelepülések szolgáltatásainak és életminőségének jelentős romlásával. Éppen ezért már nem volt elégséges e sajátos vidékies problémáknak csak a mezőgazdasági vetületével foglalkozni, hanem komplex geográfiai megközelítésekre volt szükség. Ezzel összhangban az 1970-es évek közepén az „Agricultural Geography Study Group of the Institute of British Geographers” „Rural Geography Study Group”-ra változtatta a nevét, ezzel is kifejezésre juttatván tagjainak egyre szélesedő vidékfeldrajzi–faluföldrajzi érdeklődési területét. (FARKAS J. ZS. – CSATÁRI B. 2010) A folyamat 20 évvel ezután megismétlődött Kelet-Közép-Európában is, és napjainkban Észak-Amerikában játszódik le.

Az észak-amerikai helyzet kicsit eltér ettől, hiszen ott a hagyományosan erős földhasznosítási iskolának sikerült megőriznie önállóságát, mind kutatási, mind pedig szervezeti³⁶ értelemben, egészen a XXI. század elejéig. (GAILE, G. L. – WILLMOTT, C. J. eds. 2006) Mára ez a szervezeti önállóság megszűnt, hiszen az ezen témát művelők – a tematika hasonlósága miatt – „egyesültek” a vidékfejlesztési csoporttal, és közösen egy új „Rural Geography Specialty Group”-ot alakítottak az Amerikai Geográfusok Szövetségén (AAG) belül. A fent leírt kutatási témaváltásoknak – különösen Európában – a mezőgazdaság gazdasági szerepének csökkenésén kívüli okai is voltak. 1987-ben a mezőgazdasági földrajz két vezető angol tudósa – Bowler és Ilbery – arról írtak, hogy a tradicionális mezőgazdasági földrajznak új „ingerekre” (ösztönzésre) van szüksége ahhoz, hogy fenntartsa fejlődését és életképességét. (BOWLER, I. R. – ILBERY, B. W. 1987) Mások még ennél is tovább mentek és kijelentették, hogy az agrárföldrajz helyét egyre inkább az élelem földrajzának³⁷ kellene átvennie. (ATKINS, P. 1988) (20. ábra)

20. ábra: Az agrárföldrajzi és a vidékföldrajzi tudományos publikációk számának alakulása

Forrás: Scopus adatbázisa alapján FARKAS J. Zs. 2010

A Bowler és Ilbery, illetve más geográfusok által várt ösztönzés azonban nem maradt válasz nélkül. Az 1970-es évek közepén megkezdődött a földrajz második jelentős paradigmaváltása, mely elsősorban marxista orientációjú volt, és amelynek a keretében a politikai gazdaságtan³⁸ elméleti koncepciói kerültek átvételre. (GAILE, G. L. – WILLMOTT, C. J. eds. 2006) A politikai gazdaságtani megközelítés alkalmazásával a kutatások során igyekeztek úgy kezelni a mezőgazdaságot, mint bármelyik másik gazdasági szektort, ami

³⁶ Association of American Geographers Contemporary Agriculture and Rural Land Use Specialty Group.

³⁷ Eredetiben „geography of food”. A Progress in Human Geography című szaklapban azóta is folyamatosan jelennek meg cikkek ezzel az „irányzat megjelöléssel”.

³⁸ Az angolszász szakirodalomban szereplő „political economy” kifejezést fordítottuk politikai gazdaságtannak, hiszen az nem egyezik meg a magyar nyelvben alkalmazott közgazdaságtan fogalmával. A politikai gazdaságtan a gazdasági folyamatok elemzése mellett foglalkozik az azok háttérében álló politikai tényezőkkel és társadalmi változásokkal, valamint az ezekhez kapcsolható morális és ideológiai kérdések vizsgálatával is.

segített „közeledni” az agrár-földrajzosoknak az ipar-földrajzosokhoz, némileg így enyhítve korábbi elszigeteltségüket a geográfián belül. Új irányzatok bontakoztak ki e témakörhöz kapcsolódva hazánkban is, amikor a területi-térségi besorolások, minősítések új megoldásait, vagy ezzel is összefüggésben a területhasználat vidéki változásait kezdték a legmodernebb módszerekkel elemezni. (FARKAS J. Zs. 2007)

III.1.3. Hazánk vidéki térségei

A fejlett Európában jellemző urbanizációs és később ruralizációs/rurbanizációs területi átalakuláshoz képest időben általában megkésettnek és több vonatkozásban meglehetősen sajátosnak a magyar vidéken bekövetkezett, – s az 1980-as évek második felétől napjainkig, már több mint három évtizede tartó – jórészt kedvezőtlen vidéki változások. A fejlett Európa vidék- ill. faluföldrajzi szakirodalmában több mint két évtizede alkalmazott fontos fogalmak és eljárások a vidékiség indexének (index of rurality) meghatározásához illetve annak folytatásaként a különböző vidékfejlesztési célok meghatározásához szükséges modellszámításokhoz, a vidékies területek sokoldalú tipizálásához kapcsolódnak. A legegyszerűbb közelítő meghatározás az lehet, amelyet gyakran a falu és a város definíciójánál is alkalmazunk (vagyis falu az, ami nem város), hogy vidéki térség (rural area) az, ami nem városias (urban district) tér. Ez a meghatározás mindenképpen egyfajta „viszonylagosságra” épít. E szerint a városias terek „alkalmas meghatározása” után, a „kívül maradó” kistérségek halmaza tekinthető ill. minősíthető vidékiesnek. (CSATÁRI B. 1996) A legcélszerűbb, ha az Európai Unió statisztikai rendszere szerinti ún. LAU1 területi szint népsűrűségét, illetve e vizsgált területi egység (rég-új járás, mikrorégió, egykori kistérség stb.) településeinek élő népesség „koncentrációját” tekinthetjük a legfontosabb kiinduló alapnak, mérőszámnak. Az OECD statisztikák és részben az Eurostat által alkalmazott ill. számított ruralitási/urbanitási index, azt mutatja meg, hogy az adott kistérség népességének hány százaléka él nagyobb népsűrűségű, városias településen. Ez a vidéki térségminősítési tényező csak megfelelő korrekcióval alkalmazható Magyarországon. A fejlett országok statisztikája szerint ugyanis az szükséges a városias/urbánus minősítő besoroláshoz, hogy az adott kistérség népességének több mint 80 százaléka éljen 150 fő/km²-nél nagyobb népsűrűségű településben ill. városban. Ennek a kritériumnak Magyarországon csak Budapest és szűkebb agglomerációjának kistérségei illetve Debrecen térsége felelnek meg.

Ha az átlagos magyar népsűrűséghez (kb. 110 fő/km²) és az ország sajátos település-szerkezetéhez „igazítjuk” ezt az értéket, akkor célszerű az elemzésekhez ezt az értéket 120 fő/km²-ben meghatározni. E szerint a városias kistérségek (urban district) száma a két, már említett nagyvárossal együtt 68. (6. táblázat és 21. ábra) Ha ezekhez viszonyítva jelenítjük meg a *jellemzően vidékies* (dominantly rural areas) magyar kistérségeket, akkor azok száma 100. Az ország területéből több, mint 57 ezer km²-t foglalnak el, népességük 3,3 millió körül van. Ezek között 40 olyan kistérség van, amelyek népességéből senki nem él a definícióban szereplő, s valóban nagyobb népességkoncentrációt képező, nagy népsűrűségű városban. Ezeket a térségeket *abszolút vidékies* (absolutely rural areas) definiálhatjuk. Közöttük az Alföldön számos nagy lélekszámú „volt” mezőváros is megtalálható, ami e formában is jelzi, hogy a magyar vidéki térségeinknek ezek ma is jellegzetes típusait képezik, s bő fél évszázada nem képesek sajátos települési – társadalmi helyzetükből adódó esetleges előnyeiket (képzett munkaerő, jó színvonalú intézmény- és iskolarendszer, viszonylag fejlett infrastruktúra, kulturális tradíciók, stb.) érvényre juttatni.

Fontos, s a magyar urbanizáció sajátosságaival is magyarázható, hogy 41 olyan városias térségünk is van, ahol a rurális jelleg (character of rurality, pl. relatíve magas agrár foglalkoztatottság, alacsony népsűrűség, magas arányú szórványokban/tanyákon élő népesség, stb.) jellemzően megjelenik.

Sajnálatos tény, hogy vidékiség meghatározására és a különböző, tervszerű és célzott vidékfejlesztési programok beindítására legalkalmasabb kistérségi szint beosztását Magyarországon nagyon gyakran megváltoztatták. Szervezeti formáikat és hozzá kapcsolhatóan a különböző funkcióikat igazán sohasem határozta meg a területi és vidékpolitika. Így nem is váltak alkalmassá arra, ami lehetővé tette volna, hogy a honi vidéki tájak jellegzetességeihez jól alkalmazkodó, sokszínű, alulról építkező vidékfejlesztés színtereivé váljanak volna. (6. táblázat; 21. ábra)

	Magyarország Budapest nélkül	Vidéki kistérségek	Vidéki kistérségek (%)	10 ezer fő alatti település	10 ezer fő alatti település (%)
Kistérségek száma	167	100	59.9	–	–
Települések száma	3134	1813	57.8	2993	95.5
Terület (ha)	9250399	5732484	62.0	7525974	81.4
Lakónépesség (fő)	8420394	3348471	39.8	4153237	49.3
Munkanélküliek (fő)	366172	173106	47.3	200315	54.7
Idősek száma (fő)	1673038	710464	42.5	870212	52.0
Mezőgazdasági keresők (fő)	112321	67467	60.1	81912	72.9
Cigány népesség (fő)	191701	113014	59.0	131859	68.8
Felsőfokú végzettséggel rendelkezők (fő)	580665	148281	25.5	164744	28.4
Az általános iskola első osztályát sem végezte el (fő)	53429	28073	52.5	33603	62.9

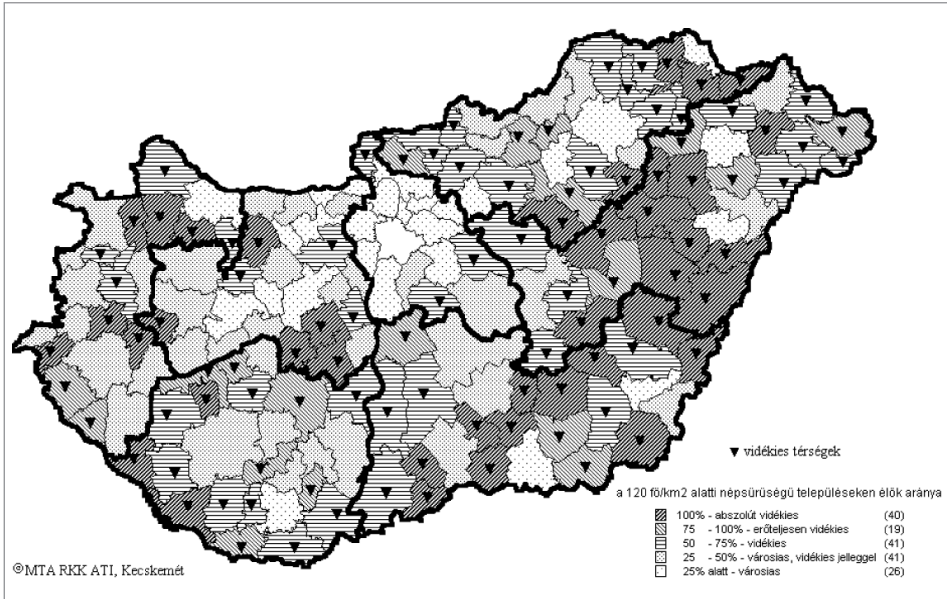
6. táblázat: A magyarországi vidéki térségek³⁹ és települések⁴⁰ néhány jellemző adata

Forrás: 2001-es népszámlás alapján a szerző összeállítása

³⁹ Vidéki az a térség, ahol kistérség népességének kevesebb, mint fele él 120 fő/km²-nél nagyobb népsűrűségű településen.

⁴⁰ Az általános európai gyakorlat a 10 ezer főnél nem népesebb településeket tekinti vidékinek, függetlenül attól, hogy van-e például városi státuszuk.

21. ábra: Városias és vidékies kistérségeink

Forrás: A 2001 évi KSH TSTAR adatbázisa alapján a szerző szerkesztése

III. 2. A magyar vidék néhány jellemző térfolyamata és konfliktusainak összefüggései

A fejlett nyugati országokban az elmúlt fél évszázadban lezajlott rurális változásokhoz képest, mint már említettük, a magyar falu és vidék számos sajátossággal rendelkezik. Nemcsak időben késve érkeztek ide bizonyos hatások, hanem már a meglehetősen sajátosan „kialakított és megszervezett”, ún. magyar államszocialista mezőgazdasági modell eredményeként is viszonylag kedvező vidéki változások következtek be az 1970-es évek második felében. Mondhatni a vidékeink valamelyest felértékelődtek. Az 1980-as VI. ötéves tervben jelent meg először célként: „Fokozni kell, az arra alkalmas községek népességmegtartó képességét!”. Ennek képességnek a gazdasági alapját részben az a különlegesnek tartott magyar agrármodell adta, amely a mezőgazdasági nagyüzemek termeléséhez integrálta az ún. háztáji (házkörűli) falusi – külterületi/tanyai gazdaságok termelő tevékenységét. Ezek az egykori parasztgazdaságok viszonylag alacsony technológiai színvonalán „újjaszervezett” kisgazdaságok voltak, (s csak néhány kivételes esetben valóságos árutermelő farmok), amelyek jelentős családi, hétfégi munkaráfordítással érdemben növelni tudták a helyi jövedelmeket és így a vidék eltartóképességét. Ezt a családi („félpiaci” alapon szerzett) jövedelmet egészítette ki a vidékről a városok ipari vagy szolgáltató munkahelyeire ingázó – nagyrészt betanított munkások és egyszerűbb munkára alkalmazott – falusiak keresete, illetve a helyben, a nagyüzemekben vagy azok ipari részlegeiben, melléküzemágaiban dolgozó termelőszövetkezeti tagok, állami gazdasági alkalmazottak bérjévédelme.

A magyar vidékies (rural area) területek rendszerváltozás előtti viszonylagos stabilitását tehát alapvetően kétféle folyamat biztosította. *Egyfelől* a dinamikus városok agglomerációs, majd szuburbán jellegű térfejlődése révén „lefedett” terület fokozatos kiterjedése, növekedése, s e korábban alapvetően vidéki térségek (dominantly rural areas) erőteljes átalakulása, *másfelől* a falusi családok esetében a fentebb sorolt háromféle forrásból táplálkozó vidéki családi jövedelemszerzés lehetősége. Egyes szerzők szerint Magyarországon a piacgazdaságba való „legszerveesebb” átmenetet éppen ezeknek a vidéki családi gazdaságoknak kvázi piackonformitása jelentette, biztosította. (SZELÉNYI I. 1992) Ezekből a félig szürke – félig fekete gazdaságokban képződő jövedelmekből épültek az 1970-es évek közepétől „az arra képes falvakban” új házak, alakultak át a porták, fejlődött a falusi infrastruktúra, nőtt a személygépkocsi állomány, és általánosan is javultak – közelítettek a fejlettebb városihoz – a falusi életkörülmények.

Ezt a folyamatot képletesen „kerítésen belüli falusi urbanizációnak” is nevezték, mert a falu általános települési állapota, közösségi infrastruktúrája, – például piackonform adórendszer hiányában –, sajnos sokkal kevésbé fejlődött, mint egyes gazdagodó falusiak telkei, portái.

A rendszerváltozás által hozott magyar vidéki átalakulás igen erőteljes és markáns volt. (ENYEDI GY. 1996) Ennek főbb elemei a következők voltak:

- Szinte teljesen átalakultak a mezőgazdaság szervezeti és tulajdoni keretei. Közel 1 millió új (!) földtulajdonos jelent meg a vidéki terekben, úgy hogy közöttük sokan voltak olyanok, akik már régen elszakadtak vidéktől, a mezőgazdaságtól. Ez a folyamat egy sajátosan megalkotott kárpótlási törvény által meghatározott folyamat révén bonyolódott le. Hosszú távú hatásaként egyértelművé vált, hogy a vidéki településeink termőföldhasználati bérleti díjának jelentős hányada a városban lakó földtulajdonosok jövedelmét gyarapítja, s ez a lokális forráskivonás, ill. veszteség számottevően hozzájárult egyes vidéki térségeink tartós elszegényedéséhez.
- A mezőgazdasági termelőszövetkezetek szinte teljes megszűnése, ipari melléküzemági részlegeik magánosítása, a keleti, KGST (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa) felvevőpiac szétesése, szinte sokkolta magyar vidéket, s a vidéki tartós munkanélküliség egyik fő okozója lett.
- Újrarendeződtek, illetve átrendeződtek a falusias terek gazdasági–társadalmi kapcsolatai, megváltoztak a térbeli mozgások *egyrészt* a zárt beépítésű falusi belterületek és a mezőgazdaságilag hasznosított külterületek között, *másrészt* a városok és falvak között. Az utóbbiak között drámai módon csökkent a falvakból való ingázás mértéke, a városok ún. szocialista (részleg)iparának összeomlása miatt. Ez lett a vidéki munkanélküliség másik jellemző oka.
- Az újonnan alakuló falusi kisgazdaságoknak, családi gazdaságoknak nem volt tőkéje, termelési eszköze, piaci ismerete, új típusú ágárszervezete. Ezért a mezőgazdaság –korábban kiszámítható – eltartó képessége drámai mértékben lecsökkent.

Ezzel együtt tehát szinte mindhárom korábbi vidéki–falusi jövedelemforrás nagyrészt megszűnt, vagy nagyon bizonytalanra vált. Ugyanakkor új, szabadon választott önkormányzatok alakultak. Egy meglehetősen liberális felfogású, a területi–ellátási kapcsolatok korábbi hierarchiáját szinte teljesen megszüntető törvény nyomán a vidéki társadalom először azt hitte, hogy saját sorsát valóban képes lesz megváltoztatni, s gyorsan jobbra fordítani. Ehhez azonban mind a makro- és mikrogazdasági alapok, mind a jól szervezett területi tervezési–fejlesztési együttműködés, mind szükséges tudás hiányzott.

Az átmenet – megfelelő decentralizáció és valódi szubszidiaritás hiányában – „tétova települések” sokaságát eredményezte a vidéki terekben. Mindezek együttesen a magyar vidék igen differenciált átalakulását, a vidéki térségek életminőség- és színvonal különbségeinek gyors és jelentős növekedését, valamint a vidék tartós válságát eredményezték. Általános az a vélemény, hogy a vidék és vidéki társadalom lett a rendszerváltás legnagyobb vesztese. A lassan kibontakozó magyar terület- és vidékfejlesztés összehangolatlansága, eredménytelensége, az első európai vidék program, a SAPARD (Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development – Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Előcsatlakozási Támogatás) sikertelensége, a szinte évente megismétlődő agrártermelési válságok, a gyakori tüntetések valóban a vidék tartós erodálódását eredményezték. (ROMÁNY P. 1998)

Ha megkíséreljük összefoglalni, ill. együtt, összefüggéseiben vizsgálni ezeket a problémákat akkor a szakirodalom alapján a vidéki területi konfliktusok általában három jellemző „irányból” közelíthetők meg. Ezek: (1.) a *társadalmi és környezeti biztonság*, (2.) az *identitás* és a *prosperitás*, illetve (3.) ezek sajátos területi „egysége”, vagy éppen a térségi *egység* „hiánya”. (CSATÁRI B. 2004)

A *társadalmi biztonság*, a létbiztonság az államszocializmus utolsó évtizedeiben vidéken is általában adott volt, s bizonyos fokig együtt járt vele egyfajta szolid „prosperitás” lehetősége is. A vidéki társadalom – igaz részben önmaga kiszákmányolásával – nagyrészt megteremtette önnön biztonságát. Egy részük ingázott a városba, másik részük a szövetkezetben dolgozott, együtt „háztájiztak vagy részesműveltek”, vállalkoztak, házat építettek kalákában. Ez utóbbi jelenségek egyértelműen a prosperitás és az identitás elemeit is jelentették azok számára, akik részt vettek a folyamatban.

Ezek a fenti *konfliktus-megközelítési „irányok”* (1–3.) szükségképpen és törvényszerűen vidéki területi konfliktusokként is értelmezhetők, amelyeket pedig megjelenésük dimenziói szerint csoportosíthatunk tovább. Ezeknek mind a (A.) *közösségi* dimenziói, mind a (B.) *regionális* dimenziói, mind a (C.) *nemzetközi* dimenziói más-más módon értelmezhetők és értékelhetők. (NEMES NAGY J. 1996)

Ezeknek az irányoknak (1.,2.,3.) és dimenzióknak (A.,B.,C.) a lehetséges „kombinációi” teszik együttesen jól áttekinthetővé és igazán komplex módon értékelhetővé a vidéki problémáinkat. Mindhárom fő irányból és dimenzióból „közelítve” a lehetségesen adódó kilenc „konfliktus-kombinációban” az alábbi főbb problémák jellemzőek, illetve adhatók meg a mai magyar vidéken. (7. táblázat)

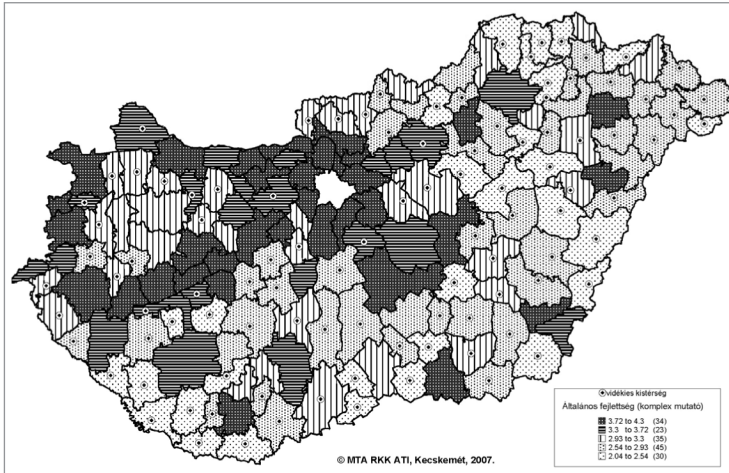
Dimenzió	Irány		
	Társadalmi és környezeti biztonság	Identitás és prosperitás	Területi egység vagy annak hiánya
Közösségi dimenzió	Munkanélküliség A hagyományos közösségek szétbomlása Közösségi tulajdonok értékvesztése	Az mezőgazdaság leértékelődése A vidéki lakosság „általános” elszegényedése Nagy és a társadalmi polarizációt növelő lokális jövedelemkülönbségek Közös jövőkép hiánya	Résben örökölt város–falu ellentétek Mikrotérsgégi szakmai/ értelmiségi összefogás hiánya Széles látókörű térségi politikai vezetők hiánya
Regionális dimenzió	Az ariditás növekedése Az árvízvesztély növekedése Alacsony színvonalú és költséges elérhetőség	A regionális különbségek növekedése Regionális identitás hiányosságai Kevés regionális sikerélmény Regionális jövőkép hiánya	Korábbi gazdasági kapcsolatok területi szétesése Gyenge regionális piac Kevés fejlesztési forrás miatt széthúzás
Nemzetközi dimenzió	Európai szabálykényszerek Alacsony színvonalú nyelvtudás Gyorsan változó és új igények	Illúziók az EU támogatási rendszerekkel Alacsony prosperitású határ-menti együttműködések	Bizonytalanságok az EU regionális rendszerének jövőjében Nagy új fejlesztési egységek megteremtésének szükségessége (Kárpát-medence, Kárpátok Eurorégió, Visegrádi Négyek)

7. táblázat: A magyar vidék konfliktusainak összefoglaló táblázata**Forrás:** A szerző összeállítása

III. 3. A magyar vidékek térségi típusai

A kistérségeink vidékiségeinek alapkritériumáról, mely a népesség koncentrációja, ill. a népsűrűség alapján teszi lehetővé besorolásukat, fentebb már szólottunk. Mint a 22. ábrából jól látható, az erőteljesen vidékies térségeink számos, a fejlettséget kifejező mutatóban igen elmaradnak a városias térségekről. Első látásra tehát elfogadható az az állítás, hogy a népűrség ill. a népesség területi koncentrációja alapján meghatározható vidéki(es) kistérségeink alkalmasak lehetnének a honi vidékpolitika külön célterületként való alkalmazására.⁴¹

⁴¹ Sajnos erre eddig még nem került sor, az ún. SAPARD (a rövidítés feloldása fentebb) és a LEADER (Liaison Entre Actions de Développement de l'Economie Rurale – Közösségi kezdeményezés a vidék gazdasági fejlesztéséért) vidékfejlesztő kistérségek területi beosztása és határainak kijelölése semmilyen kistérségi beosztással ill. vidékiségi mutatóval nem áll összhangban.

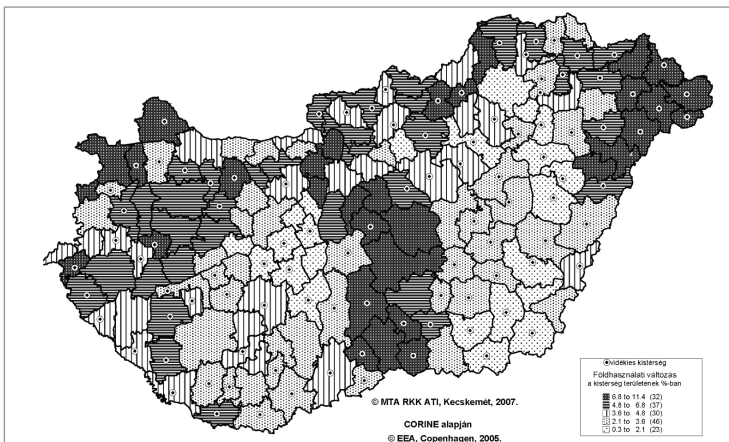

22. ábra: A kistérségek fejlettségét kifejező faktorértékek

Forrás: CSATÁRI B. – FARKAS J. Zs. 2006

A 22. ábrán egy sokváltozós faktoranalízis főfaktorának adatai láthatók, melyek egyértelműen igazolják: vidéki térségeink többsége elmaradott, azaz alacsony faktorpont értékű⁴². Kedvező minősítésű vidékies térségek csak a fővárosi agglomerációban, a vidéki jellemzők tekintetében teljesen átalakult Balaton térségében ill. a Nyugat-Dunántúlon találhatók.

A fenti két megközelítés (népsűrűség, faktoranalízis) eredményének a nagyfokú területi hasonlósága mellett is úgy tűnik érdemes az európai – ún. ESPON (European Spatial Planning Observation Network – Európai Területi Tervezési Megfigyelő Hálózat) – kutatások metodikája alapján tovább finomítani a vidéki térségeink jellegét meghatározó számításokat.

23. ábra: A kistérségek típusai a földhasználat változása szerint

Forrás: CSATÁRI B. – FARKAS J. Zs. 2006

⁴² Közismert, hogy a módszer a főfaktor pontértékekben mintegy összegzi a térben, azaz a kistérségekben a különböző mutatókkal mért változásokat, s a leginkább differenciáló tényezők adatait „sűríti bele” az ábrázolt pontértékbe. Természetesen vannak más módszerek is arra, hogy a vidéki térségeinkről bonyolultabb terület-minősítő összefüggéseket tárjunk fel.

Ennek az újabb eljárásnak a kiinduló alapját a területhasználat jellegének változása, illetve annak az újszerű számszerűsítése adja. Hazánkban eddig még alig történt országos „lefedettségű” számítási kísérlet arra, hogy a kistérségi környezeti – területhasználati változásokat összevessük a gazdasági – társadalmi illetve – témánkhoz kapcsolódóan – a vidékies változásokkal. A felszínborítást és földhasználatot az EU tagországok által közösen kidolgozott nomenklátúra 5 főkategóriába és 44 alkategóriába sorolta. Ezeket értékeljük ún. négyzetrácsos rendszerben, a CORINE Land Cover program adatai segítségével. A kistérségi szintű földhasználat változások (1990–2000) összesítésével vizsgáltuk meg a vidékies térségeink területhasználatának átalakulását. (23. ábra) Ebben az esetben már egészen jól látszik a térképen vidéki térségeink területhasználatának változása. Igen erős a városi–urbánus terjeszkedés a vidékek felé a főváros környékén, különösen a hegyvidék felé. Összefüggő területű és kritikus vidéki környezeti problémát jeleznek a Duna–Tisza-köze szárazodása miatti művelési ág változások, amelyek igen erőteljesek, akárcsak az északi és keleti végek elmaradottsága miatti parlagosodás, erdőpusztulás.

Végül, a felszínborítás (a földhasználat) és a népsűrűség kombinációjára alapozva kísérlelhetjük meg az ún. „magyar ESPON” vidéktípusok meghatározását. Gyakorlatilag ugyanazt a metodikát alkalmaztuk, ill. adaptáltuk a 168 magyarországi kistérségre, mint amelyet a finn intézet koordinációjában az európai régiókra és megyékre elvégeztek.⁴³

Megállapítottuk, hogy az alaptípusokra, mint tervezés–módszertani alapokra, jól felépíthető lenne egy új magyarországi kistérség besorolás, amely teljes összhangban lenne az Európai Unió Tanácsa által elfogadott, a következő tervciklusokra szóló vidékfejlesztési stratégiai főirányok területi beavatkozási ajánlásaival. Ehhez egy újabb tipizálást végeztük el, amely során *egyrészt* meghatároztuk az adott kistérségben a „városi befolyás” mértékét, *másrészt* kimutattuk, illetve számszerűsítettük a „domináns földhasználatot”. Együttesen ezen adatok kistérségi kombinációi mintegy szimbolizálják az adott térben a társadalom környezetre gyakorolt hatását, a manapság gyakran „ökológiai lábnyomnak” is nevezett területhasználat-változás nagyságát. Ez az új eredmény a korábbi besorolásokhoz képest lényegesen árnyalta a „városiasság–vidékiesség” magyarországi „megítélhetőségét”. (24. ábra)

A városi befolyás alapján két alaptípusba soroltuk a kistérségeket:

- *erős városias befolyással rendelkező kistérségek*, azok, ahol a népsűrűség meghaladja az országos átlagot (117 fő/km²), és a térségben van 50 ezer főnél népesebb város,
- *mérsékelt városias befolyással rendelkező térségek*, azok, ahol a népsűrűség az országos átlag alatti, vagy ennél magasabb, de nincs 50 ezer főnél népesebb város.

A földhasználat és környezet állapotának jellemzésére⁴⁴ három kategóriát alakítottunk ki:

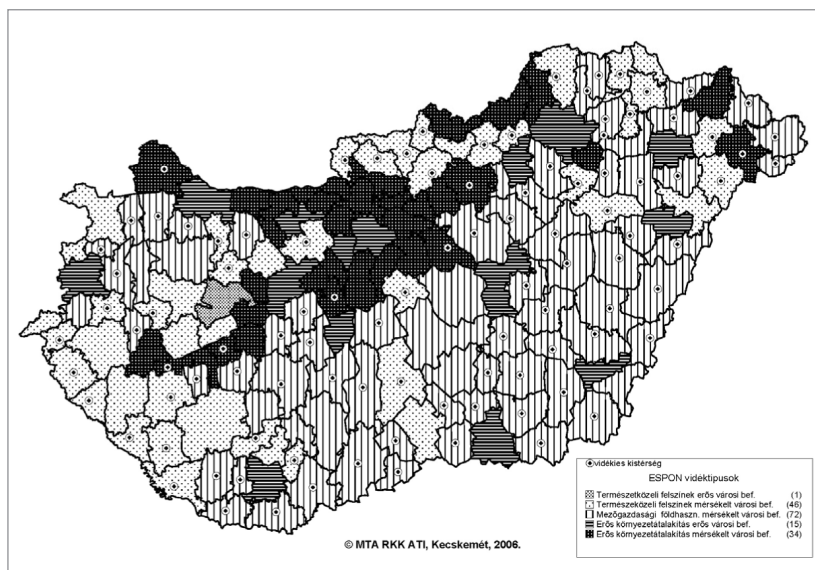
- *erőteljes környezet-átalakítással rendelkező kistérség*: minden olyan térség, ahol a mesterséges felszínek aránya meghaladja az országos átlagot (6,2 százalék)⁴⁵,
- *jellemzően mezőgazdasági földhasználatú kistérség*, ahol a mezőgazdasági területek részesedése meghaladja az országos átlagot (65,5 százalék),
- *jellemzően természet-közel kistérség*, ahol az ilyen – tehát kevésbé háborgatott felszínek, területek aránya meghaladja az országos átlagot (28,3 százalék).

⁴³ ESPON jelentések 2005: http://www.espon.eu/mmp/online/website/content/projects/259/649/index_EN.html
Letöltve: 2012. november 1.

⁴⁴ A felszínborítás adatait az Európai Környezetvédelmi Ügynökség adatbázisából töltöttük le. M 1:100 000-es méretarányban.

⁴⁵ Megjegyezzük, hogy az EU-ban általánosan elfogadott vidéki és városi térségek meghatározására szolgáló metodika alapján azok a térségek minősülnek városinak, melyek esetében a mesterséges felszínek aránya meghaladja a 10 százalékot.

24. ábra: ESPON metodikával meghatározott kistérség típusok

Forrás: CSATÁRI B. – FARKAS J. Zs. 2006

A fenti ESPON értékelési szempontok alapján matematikailag hatféle kistérségtípus megalkotása lehetséges. A magyarországi kistérségek ebből összesen öt osztályba sorolhatók⁴⁶. (24. ábra)

III. 4. A vidékfejlesztés és a jövő

A vidékeink, vidéki térségeink jövőjét végül igyekszünk – tartalmilag összeilleszteni – a 2011-ben elfogadott „Területi Agenda 2020” c. dokumentum vidékfejlesztésre utaló mondanivalójával. Az Agenda egyik „vezérgondolata” a kohéziós politika megújításának igényén „belül” a területi kohézió fontosságáról szól. A kohézió (az „összetartó erő”) politikájának egyik kulcsfontosságú tényezője a területi kohézió. A „Területi Agenda 2020” ezért hívja fel „az államokat, a régiókat, a városokat (beleértve a közép- és kisvárosokat is)”, hogy együtt járuljanak hozzá a közös európai területi prioritásokhoz.

A globalizációval szembeni növekvő kiszolgáltatottság miatt számos helyen deklarálja a szöveg, a lokalitás fontosságát, s azt, hogy „a városi és vidéki térségek kölcsönös függését széles körű partnerségen alapuló, integrált kormányzás és tervezés révén kellene elismerni”. E „szorgalmazott” partnerséghez akár ajánlható egy afféle megközelítés is, amelyet több módszerrel már fentebb is meghatároztunk. (25. ábra)

Ezek szerint, mint az Agenda is javasolja, különböző „funkcionális” megközelítéseket lehetne alkalmazni a vidéki térségeink terveinek, fejlesztési programjainak, pályázatainak megfogalmazására, amelyekben „rurális térségeinknek” mind a különböző hierarchia szintű városokhoz való viszonya, kapcsolódása, mind a településszerkezete és domináns területhasznosítása, mind pedig fejlettségi szintje szerepet játszhatna.

⁴⁶ Erős városi befolyású, mezőgazdasági földhasználatú térség nincs, illetve egy térség van, a veszprémi, amelyik erős városi befolyást mutat természet-közi felszínnel.

25. ábra: A magyarországi vidéki térségek lehetséges besorolása

Forrás: A szerző szerkesztése

A dokumentumban többször szereplő „területi sokszínűség” figyelembe vételének és a „különböző funkcionális területek” irányításának a megoldásában lehetséges, hogy az ilyen, a 25. ábrán közölt besorolások kombinációinak a szakmai tartalommal jól kitöltött alkalmazásai lennének a sikeresek. Ezt indokolná *egyrészt*, hogy másképp kezelendők a pólus városok közeli érzékeny természeti területek tanyás és felzárkózó vidékei, mint a középvárosaink elsősorban rekreációs funkciókkal rendelkező és fejlett vidékei; *másrészt*, hogy az ilyen módon leírható magyar vidékeink „igenis” léteznek, sőt az ábra csaknem mindenféle kombinációja előfordul. Az Agenda sugallja, hogy az efféle sokszínűség alapján, a szubszidiaritás elvén, a többszintű kormányzás segítségével kell összekapcsolódni az új európai területi politika megoldásainak.

III.4.1. Területpolitika és vidékpolitika

Úgy tűnik, hogy e két, a térre irányuló és a különböző konkrét terekben is igen erőteljesen összekapcsolódó tevékenységekkel az Agenda nem foglalkozik megkülönböztetett módon. Bár a következő, szó szerint idézett mondat nem hagy kétséget afelől, hogy a dokumentum fogalmazói talán valami hasonlót érthettek alatta: „Az integrált helyi és regionális fejlesztés megtervezése és végrehajtása különös jelentőséggel bír”. Valójában az integrált helyi fejlesztés a vidéki terek esetében nem jelenthet mást, mint konkrétan a vidékfejlesztést, míg az sem kétséges, hogy regionális szinten összekapcsolhatók ezek a tervek és fejlesztési programok. A régiók (már ahol vannak), valóban inicializálhatják, segíthetik, markáns módon és fürtszerűen összekapcsolhatják⁴⁷, „becsatornázzhatják” a tájanként különböző vidékfejlesztési programokat.

Az az egyértelmű véleményünk, hogy nem véletlenül került a szövegbe a következő, témánk szempontjából döntő fontosságú mondat: „Hisszük, hogy a kohéziós és a vidékfejlesztési politika integráló és bizonyos mértékben ágazatokon átívelő jellegüknek köszön-

⁴⁷ Illés Iván kifejezése, melyet az 1994-ben az akkori kormányzat által elfogadott Alföld Program során használtunk először. Az is nyilvánvaló, hogy a Magyar Nagyalföld sajátos, európai léptékben is számottevő vidék(ies) nagyrégió, ahol egyedi, regionális jellegű öltő vidékpolitikára lenne szükség. Ezt akár a 2011-ben meghirdetett tanyafejlesztési pályázati program iránti nem várt nagy érdeklődés is igazolja.

hetően kulcsfontosságú eszközök az Európai Unió kiegyensúlyozott területi fejlődésének ösztönzése terén”.

Ebből a nagyon világos fogalmazású állításból a vidékfejlesztés ágazatokon átívelő jellege emelhető ki, ami nyilván nemcsak, hogy igaz és fontos, de talán a szerzők és az Agendát elfogadók is arra gondolhattak: a vidékfejlesztés túlzott agrárdominanciája, az egységesített KAP (Közös Agrárpolitika) és EMVA (Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap) nem volt szerencsés megoldás a területi politika számára. Korábban ugyanis rendre voltak olyan európai programok, amelyek a strukturális és kohéziós támogatások között (is) igyekeztek meg- vagy feloldani fontos vidéki problémákat. S bár azt is tudjuk, hogy a jelenlegi tervidőszakban támogatott fejletlen európai régiók többsége periférikus helyzetű és jórészt vidéki, az adott terekbe jutó „két vagy akár háromféle” támogatási forrás összehangolása nem sikerült eléggé.

Nagyon fontos lenne, hogy hazánkban is *„az integrált hely-alapú programok és projektek végrehajtási lehetőségének biztosításával, valamint a regionális stratégiák különböző forrásokból való finanszírozásával”* erősítsük a területi kohéziót és a szűkülő források jó felhasználását.

Nem véletlenül fejezik ki az e gondolatokkal való kétségeiket az Agenda szerzői amikor azt írják: *„határozott módszertani támogatásra és átfogó területi tudásalapra van szükség ahhoz, hogy az uniós szintű szakpolitikai döntéshozatali folyamat kellő információs bázisra támaszkodjon”.* Szerintem nemcsak az uniós szinten, hanem hazánkban is nagy szükség lenne minderre. Különösen akkor, amikor csökken a régiók hazánkban eddig sem túlságosan sikeres és hatékony területfejlesztési tervezési–programozási szerepe, amikor új önkormányzati törvény születik, amikor járási hivatalok kerülnek megszervezésre, amikor várhatóan átalakul a „vidéki” kórházi hálózat és annak térbeli vonzásrendszere, vagy amikor a felsőoktatás jelentős intézményi változások előtt áll. Ezek a lépések mindegyike jelentősen befolyásolhatja azt, hogy eleget tudunk-e tenni az Agenda által ajánlott, alulról építkező integrált, a területi identitást és kohéziót egyaránt erősítő új tervezési és programozási feltételeknek.

Az szinte biztosnak tűnik, hogy az Európai Unióban a két erőteljes „területi hatású” politika, tehát a terület- és vidékpolitika közeledni fog egymáshoz. Nagy kérdés, hogy nálunk mi várható? Tizenöt éve, amikor megszületett, az akkor igen progresszív és még akár ma is elfogadhatóan korszerű területfejlesztésről és -rendezésről szóló törvényünk, bizonyára sokan sokkal többet reméltünk. Lehet, most a vidékfejlesztésről is lehetne hasonlót alkotni, korszerűsítve az előbbi is és újraharmonizálva az egész tervezési–fejlesztési metodikánkat.

III.4.2. Üzenetek a magyar vidékfejlesztésnek

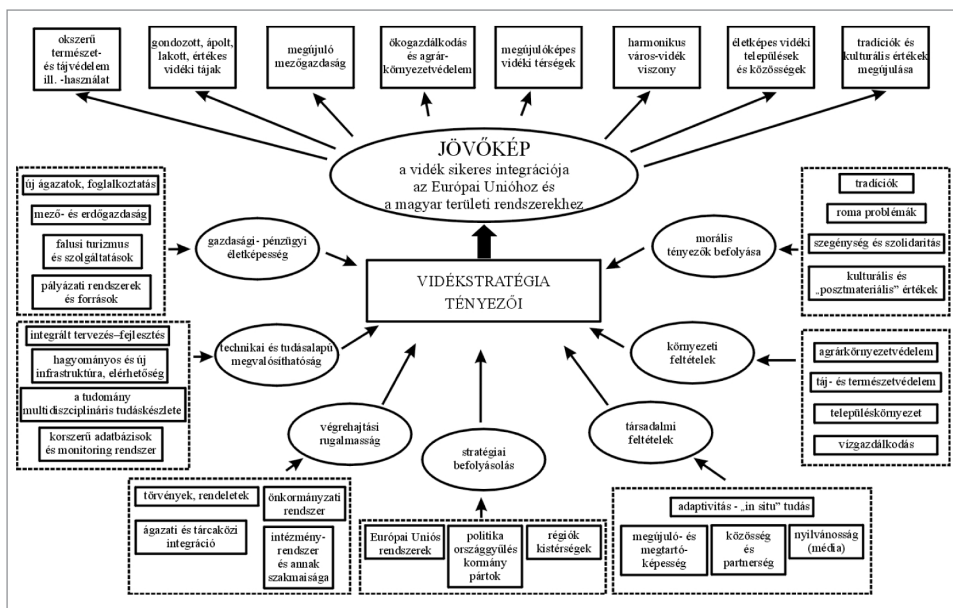
A Területi Agenda 2020 érdekes és értékes textus. Már a fentiekből is kitetszhet, hogy számos fontos és nagyon aktuális üzenete van a magyar terület- és vidékfejlesztés számára is. Kérdés, hogy sok szakmabeli igazán meg akarja-e érteni ezeket az üzeneteket, vagy továbbra is arról szólnak a diskurzusaink mint eddig: ugyan már, mire létrejöttek volna a régióink, már az EU is más utakat (pl., funkcionális városi régiók, interregionális fejlesztések, Balti és Duna stratégia, stb.) követ. Minek a vidéket definiálni, hiszen ha azt tesszük, akkor az rögtön pénzt és hatalmat juttat oda? Minek átfogó, integrált komoly helyi vagy megyei tervek készíteni? Úgyse lesz a megvalósításukra forrás, elég ha az aktuális pályázatokhoz hozzábiggyesztünk valamit.

Tarthatunk tőle, hogy az Agenda üzenetei is hasonló sorsra juthatnak. Pedig kiváló javaslatokat olvashatunk a vidékfejlesztés irányaira és feladataira vonatkozóan. Néhány példa:

- „A sokféle vidéki terület fejlesztése során az egyedi adottságokat is figyelembe kell venni”
- „A vidéki, periférikus és gyéren lakott területek esetében a megközelíthetőség javítására, a vállalkozói aktivitás növelésére és erős helyi kapacitások kiépítésére lehet szükség.”
- „Számos kulturális és természeti értékekben gazdag vidéki terület sérülékeny. Támogatjuk e területek területi tökéjének, az ökológiai funkcióknak és az általuk biztosított szolgáltatásoknak a védelmét és fenntartható használatát.”
- „A városi és vidéki térségek kölcsönös függését széles körű partnerségen alapuló, integrált kormányzás és tervezés révén kellene elismerni. Üdvözljük a hely-alapú stratégiákat, amelyeket helyi szinten, a helyi problémák megoldására dolgoznak ki”.

Nagy kérdés, hogy hány százan, vagy talán hány ezren lesznek képesek és kellően nyitottak a fentebb idézett európai ajánlás „üzeneteinek” befogadására, s a gyakorlati munkában való alkalmazására. Hányan tudnak majd együtt – országos és helyi politikusok, tervezők, kutatók, szakemberek, a közösséggért felelős civilek és értelmiségiek – a magyar vidékért cselekedni, használható tudást szervezi, összefogni, tervezni, fejleszteni, programozni és integrált szemlélettel vidékfejlesztőként hálózatban dolgozva együttműködni.

Ehhez a vidékstratégia gondolkodásunkhoz alkalmazandó tényezők adottak. (26. ábra)

26. ábra: A vidékstratégia tényezői

Forrás: A szerző szerkesztése

Az Agenda is azt mondja, a különböző „területi tudások” modern hálózatba szervezése és okos – a tervezés és fejlesztés számára is hasznosítható – működtetése biztosíthatja a társadalmi tőkét a jövő terület és településfejlesztése számára. Azaz: „Egynek minden nehéz; soknak semmi sem lehetetlen” – szól Széchenyi István üzenete tehát a mának is.

Visszatekintő kérdések

- Miben különbözik a vidék köznapi és tudományos megközelítése?
- Miként jellemezhetjük az agrárföldrajz és a vidékföldrajz fejlődését?
- Hogy határozhatjuk le Magyarország vidéki térségeit?
- Milyen meghatározó jellemzői voltak a rendszerváltást követő vidéki átalakulásnak Magyarországon?
- Milyen aspektusai emelhetők ki a magyar vidék konfliktushelyzeteinek?
- Milyen típusokba sorolhatók a magyar vidékies térségek?

IV.

Településmarketing

Az ember intellektuális élménykörébe tartozik és még gazdasági haszonnal is kecsegtet, ha a lakhelyeül szolgáló települést olyan értékhalmaz jellemzi, amely valamilyen rangot jelentő sajátosságot ad városának. A településmarketing fogalomkörébe tartozó igen színes városversenyben a társadalmi élet és a vállalkozások fundamentumát is jelentő bizalom versenyez. Egy városhoz fűződő bizalom adható el turisztikai desztinációként, kereskedelmi csomópontként, ipari telephelyként, oktatási központként. A fejezet szaktól függetlenül ajánlható minden olyan hallgatónak, akiket ilyen és ezekhez hasonló kérdések érdekelnek. Ugyanígy fontos lehet a beruházó pénzügyesnek, a vezető menedzsernek, a kereskedőnek, mint a turizmus szervezésével foglalkozó szakembernek.

TÓZSA ISTVÁN

IV. 1. Városverseny

Akár tudomásul veszi egy település irányítása, akár nem: a települése piacon, versenypályán van. Az erős településnek többek között nő a népessége, de mivel a népességnövekedésnek etnikai okai is lehetnek, inkább úgy fogalmazzuk meg: nő a *népességmegtartó képessége*. Ebben korunk új gazdasági erőforrása, a tudás játszik fő szerepet. Enyedi György szellemes megállapítása ezzel kapcsolatban: „*a népességmegtartó képesség egyenlő a képesség megtartó népességgel.*” (ENYEDI GY. 1995) A képesség megtartásban pedig az internet jelenti a legnagyobb segítséget.

A városversenyben a település sikere, természetesen pénzben, anyagi jólétben mérhető; mégpedig a helyben maradó, és szolgáltatásokba fektetett jövedelemmel, vagyis: a lakosság jólétét szolgáló jövedelemtermelés mértékével mérhető. Mitől függ ennek a jövedelemtermelésnek a mértéke? *Először is az elosztási viszonyoktól.* (Ha ugyanis a jövedelemtermelő külföldi tulajdonban van, vagy nem a helyi társadalom tagja, a lakosság jólétét szolgáló visszaforgatás nem várható.) *Másodszor függ a munkanélküliség mértékétől.* (Ha nagy a munkanélküliség, nem lehet nagy a helyben maradó jövedelemtermelés sem.) *Végül függ a települési környezet tisztaságától.* (Mind a természeti környezet tisztaságától, vagyis a szennyező anyagok és hatások mértékétől; mind a társadalmi környezet tisztaságától, vagyis a bűnözés mértékétől.)

Mivel a beruházásokra fordított tőke nem minden esetben számszerűsíthető, a tudományos kutatás a városversenyben való sikert *indikátorokkal* méri. Melyek ezek? Mennyi a *nemzetközi gazdasági irodák* száma a városban? Van-e a városnak *kapu-szerepe*? (A kapu-szerep⁴⁸ azt jelenti, hogy a település megállóhelye-e az egy-egy régióba, országba, metropoliszba áramló tőkének és munkaerőnek? Magyarországon kapu-szereppel rendelkezik, pl. Budaörs, Törökbálint, Budakalász a Budapest felé áramló tőke és munkaerő viszonylatában; Győr egész Magyarország viszonylatában. Kapu-szereppel rendelkezik Nagykanizsa az adriai régió viszonylatában, mióta az autópálya elérte és a határt átszelte.

⁴⁸ Gateway = kapu

Kapu-szereppel rendelkezne Szeged a Balkán viszonylatában, ha a szerb politikai stabilizáció bekövetkezne; Pécs Horvátország felé, ha az autópálya biztosítaná az átjárást; Nyíregyháza Ukrajna felé, Debrecen Románia felé, Miskolc Szlovákia felé, ha a politikai–gazdasági viszonyok a határ gazdasági átjárhatóságát valóban lehetővé tennék.) Hány *fel-sőoktatási intézménye* van a városnak? (Ez már a kvaterner⁴⁹ gazdasági szektorra utaló indikátor.) Van-e *kutatóintézete*, kutatóhelye a városnak, részt vesz-e valamilyen K+F, azaz kutatás–fejlesztési tevékenységben? (Kvaterner!) Végül: az önkormányzat a költségvetésének hány százalékát tudja *kultúrára, művelődésügyre* fordítani? (Kvaterner!) Amikor a kutatók verseny rangsorba állítják a városokat, a fenti paraméterek alapján kalkulálnak. A városversenyben elért helyezés döntően a várospolitikának köszönhető.

A várospolitikával szemben a legfontosabb elvárás az, hogy sikeressé tegye a várost a városversenyben. A várospolitika *célja*, hogy *elősegítse a lakosság egyre szélesebb rétegei számára a tartós jövedelemnövekedést, javítsa a közszolgáltatások mennyiségét és minőségét, növelje a helyi adóbevételeket, bővítse a helyi piacot a gazdasági tevékenység élénkítésével, munkahelyek teremtésével, átképzésekkel.*

Mi a településirányító feladata, ha versenyképes, sikeres, a győztesek között számon tartott települést szeretne? Milyen várospolitikai konkrét feladatok várják a fentiekből következően itt és most⁵⁰? (8. táblázat)

A településirányítás időszerű feladatai:	
A <i>tercier</i> (szolgáltatás) dominancia növelése a település gazdaságában	A kvaterner (tudomány, felsőoktatás, kultúraipar) erősítése.
<i>Innovációs</i> (high technology, tudományipar) gazdasági tevékenységek ösztönzése	Gazdasági <i>döntési központok</i> városba „csábítása”
<i>Kvalifikált helyi munkaerő</i> növelése (vonzás, képzés)	Az <i>immateriális értékrenddel</i> ⁵¹ kapcsolatos szolgáltatások piaci elősegítése
Helyi társadalom <i>polarizációjának</i> a mérséklése (képzés, átképzés)	Negatív <i>externáliák</i> ⁵² kezelése (csökkentése, felszámolása)
A <i>globalizációs</i> tőkével és a multikkal való együttélési képesség megszerzése	Helyi <i>ICT</i> (információ kommunikáció technológia) fejlesztés
Helyi és helyközi közlekedés-fejlesztés	Helyi, <i>saját adóbevételek</i> növelése, lakossági egyeztetéssel

8. táblázat: A településirányítás feladatai

Forrás: A szerző összeállítása

Kik a várospolitika szereplői? *Először* is az *operátorok* (ők a gazdasági társaságok ügyvezetői, ők működtetik a helyi gazdaságot, mint menedzserek). *Másodszor* a *fejlesztők* (ők a tőkések, a cégtulajdonosok. Az operátorok tanácsára ők dönthetnek a beruházások mellett). *Harmadszor* a *fogyasztók* (ők képviselik a helyi, vagy az ideiglenesen a városba érkező vásárlóerőt). *További* szereplők: a helyi *önkormányzat*, (ő teremti meg a feltételeket

⁴⁹ Kvaterner a gazdaság negyedik szektora, a felsőoktatás, a tudományos kutatás és a kultúrával kapcsolatos szolgáltatások gyűjtőfogalma (Primér = mezőgazdaság; secunder = ipar; terciér: szolgáltatások összessége).

⁵⁰ Hic et nunc – latin szólas az időszerűségre

⁵¹ A posztfordizmus, ill. az információs társadalom értékrendje: minőségi áru és különleges szolgáltatás (pl. bio étel, bungy jump)

⁵² Olyan gazdaságon kívüli hatás, amely csökkenti a megtermelt áruk és a helyben nyújtott szolgáltatások értékét (pl. környezetszennyeződés, bűnözés)

a fejlesztésekhez, ő a településirányító), és a *központi kormányzat* (aki a makrogazdasági és jogi környezet kialakításában vesz részt – kénytelen-kelletlen a mindenkori világgazdasági trendekhez alkalmazkodva). *Fontos szereplők a civil szervezetek* (a helyi lakosság érdekképviselői csoportjai), *végül* az igen erős társadalmi véleményformáló hatással bíró *egyházak*. A várospolitikai *legfontosabb eszköze a településmarketing*.

IV. 2. Településmarketing

Településmarketinggel minden településirányítónak foglalkoznia kell, ha tudatosult benne, hogy települése versenyhelyzetben van. A marketing lényegében egyfajta reklám, és erre is érvényes Henry Ford mondása: *„aki azért nem költ reklámra, hogy pénzt takarítson meg, az állítsa meg az óráját, hogy időt takarítson meg.”* A maga kárára bármely vállalkozó dönthet úgy, hogy „megállítja az óráját”. A település vezetője és a választott testület viszont nem csak önmagáért, hanem a bizalmukat beléjük helyezett teljes lakosságért, az ő vesztes vagy győztes lakhelyükért felelős. Nem teheti meg jó lelkiismerettel, hogy nem vesz tudomást a versenyhelyzetről, nem alakít ki korszerű településpolitikát, és nem használja annak eszközét, a településmarketinget.

Előjáróban tisztázni kell, hogy *a településmarketing*:

- *nem azonos a településfejlesztési koncepcióval* vagy a stratégiai tervezéssel,
- *nem azonos a befektető csalogatással, vagy az idegenforgalmi propagandával,*
- *nem spórolható meg és nem helyettesíthető mással.*

A településmarketing⁵³ a marketingtudományból⁵⁴ fejlődött ki; annak egy speciális szakterülete, s annak a rendszerébe illeszkedik. Természetesen *a település* különleges *termék* – a marketing szóhasználatával. A marketingnek van egy „*4 P-Mix*”⁵⁵ jellegzetessége. A településmarketing esetében a termék maga a *település*, s ennek az árát – a benne élő emberekkel együtt –, lehetetlen meghatározni, tehát *nincs is ára*. Az adás-vétel során a település *nem változtat helyet*, a vevő nem viheti el, sőt a *tulajdonviszonya sem változik* semmilyen értelemben egy adásvétel alatt. Ráadásul *többször is eladható*. Jószerivel csak a reklámtevékenység (promotion) marad, de ez sem hagyományos értelemben vett reklám, hanem: marketing (vagyis piacra viteli) stratégia. Olyan dolgot kell eladásra „reklámozni”, aminek nincsen ára, amire nem jegyezhető be tulajdonjog, és az eladás tárgyának a definiálása sem egyszerű, mert a várost természetesen nem lehet megvenni. A vásárlás aktusa tehát többféle formában realizálódhat – mint látni fogjuk.

A településmarketing tehát egy olyan stratégia (cselekvési program) kidolgozását és megvalósítását jelenti, amelynek során a település komparatív versenyelőnyeit⁵⁶ a település irányítói feltárják, és a lehetséges vevők felé „kommunikálják”.

⁵³ A településmarketing első meghatározása Greg Ashworth (ASHWORTH, G. J. – VOOGH, H. 1990, magyar nyelven 1997) nevéhez fűződik.

⁵⁴ A marketing tudomány egyik korszerű tankönyve PHILIP KOTLER munkája (2003).

⁵⁵ A marketing 4 P-je: Product (termék: áru, vagy szolgáltatás). Price (ár). Place (hely, helyváltoztatás az adás-vétel során). Promotion (reklám).

⁵⁶ Komparatív versenyelőnyt jelent, pl. Párizsnak az Eiffel-torony, Agrának a Tadj Mahal, New Orleans-nek a Mardi Gras, vagyis azok az objektumok és/vagy események, amelyek csak egyetlen településre jellemzőek!

Mielőtt rátérnénk a településmarketing folyamatának tartalmi ismertetésére, tisztázzuk, mit jelent és hogyan valósul meg a város „eladása”? És kik lehetnek a vevők? Ők hogyan vásárolják meg a települést? (9. táblázat)

A település (mint termék) sajátos áru, mert:		
sok vásárlónak és többször is eladható ugyanaz a település	az eladás során a település „tulajdonviszonya” nem változik	az eladás eredménye: a település népességmegtartó képességének erősödése

9. táblázat: A település, mint áru

Forrás: A szerző összeállítása

Amikor a település eladásra kerül, *mi az, ami eladható?* Elsősorban a város *hírneve*, aminek két komponense van: *CI* és *PR*. A *CI* (*corporation identity*) nem más, mint az *arculata*, a *PR* (*public relations*) pedig a település szolgáltatásainak, értékeinek *vonzó híre*, reklámja, „kommunikációja”. Konkrétan:

- A város konkrét *szolgáltatásai* (oktatási, egészségügyi, szórakoztatási, kereskedelmi, művelődési stb.).
- A város gazdasági (ipari, szolgáltatóipari, logisztikai, kereskedelmi) *telephelyei* – amennyiben azok az uralkodó tőkeáramlás útvonalába esnek, t.i. van a közelben autópálya.
- A város gazdag, érdekes történelme, *műemlékei*.
- A város *kultúrája*, érdekes *hagyományai*.
- *Szennyezetlen* természeti és társadalmi *környezet*: tiszta, rendezett település, vállalkozásbarát helyi társadalom, személy- és vagyonbiztonság, olcsó és képzett⁵⁷ helyi munkaerő.

Ki lehet a vevőkör?

- A legfontosabb vevőkör (akik nélkül nem működik a településmarketing) a *saját lakosság*.
- *Operátorok* (a tőkét működtető gazdasági menedzserek), akik telephelyet keresnek.
- *Fejlesztők* (a tőketulajdonosok, akik a tőkeáramlással kapcsolatos döntéseket hozzák, az operátorok tanácsára).
- *Fogyasztók* (a városba látogató turisták, betegek, diákok, vásárlók.)

Amikor a vevő (a saját lakosság, az operátor, a fejlesztő és a fogyasztó) megvásárolja a települést, akkor tulajdonképpen bizalmat vesz: elhiszi, hogy az adott településen érdemes lakni, dolgozni, termelni, beruházni, odalátogatni és az ottani szolgáltatásokat igénybe venni. Tehát a vevő elhiszi az eladó termék (a település) kínálatát, képességét, értékét és alkalmasságát, egyszóval KOMPETENCIÁJÁT. Az ilyen, a bizalmat eladásra kínáló tevékenységet kompetencia marketingnek nevezi a szakirodalom.

⁵⁷ Ismert az „olcsón, jól, gyorsan” szlogen, amiből minden cég csak kettőnek tud megfelelni.

A településmarketing négy nagy területből, *négyféle tevékenységi kör*ből áll össze: (10. táblázat)

1. AUDIT : a település erőforrásainak, pozitív és negatív (!) értékeinek ⁵⁸ és adottságainak a <i>felmérése</i> , feltérképezése, listázása, összeírása, leltárba vétele.	2. SZEGMENTÁCIÓ : a településre potenciális vevők csoportosítása, a lehetséges <i>vásárlói</i> célcsoportok kiválasztása, meghatározása, igényeik <i>felmérése</i> .
A településmarketing területei	
3. IMÁZS : image = kép; vagyis a település <i>arculatának</i> tervezése, a „kirakat” berendezése az audit során meghatározott készletből, a szegmentáció során meghatározott igényekhez igazítva.	4. KOMMUNIKÁCIÓ : az <i>imázs</i> eljuttatása a lehetséges, és kiválasztott vevőkörhöz, a célcsoportokhoz.

10. táblázat: A településmarketing

Forrás: A szerző összeállítása

Gyakori tévút a településmarketing során az olyan szlogen alkalmazása, hogy „eladó ez a táj!” Az ilyen tevékenység ellenérzést vált ki; épp a kérdéses táj lakóiból. Nem a táj eladó, hanem az iránta való *bizalom*. A *település iránti bizalmat* (azt a hitet, hogy a településről állított és kommunikált sok jó dolog, nagyszerű szolgáltatás, telephely, házhely, olcsó és képzett munkaerő stb. mind valóságos, mind lehetséges), *kompetencia imáznak* nevezzük. Azért *kompetencia imázs*, mert aki „kommunikálja” az nem csak egy-egy helyi vállalkozó, egy rossz értelemben vett kofa, aki akár hazudhat is a saját üzletmenete érdekében, hanem maga a független közigazgatás megtestesítője, a helyi hatóság képviselője, az önkormányzat, aki e kérdésben szavahihető, azaz „kompetens” szereplő.

Miként a településrendezési terveknek a területrendezési tervekhez, a *települési kompetencia imáznak is hierarchikusan és szükségszerűen illeszkednie kell a területi kompetencia imázsokhoz*. A települési kompetencia imázs nem lóghat ki a járási (volt kistérségi), a megyei és a regionális kompetencia imázsból, amelyeknek szintén illeszkedniük kell egymáshoz és az ország kompetencia imázsához.

A településmarketing alapja az AUDIT. A felmérő, nyilvántartásba vevő tevékenység első és legfontosabb tárgya a településen található adottságok, teljesítmény, a kínálat köre, az, amiből a termék (ezeknek a képe, imázsa) felépíthető. Ezeknek az adottságoknak a feltárása az érték audit. (27. ábra)

⁵⁸ A településirányítónak – a lakosság bizalmának megfelelő módon – mindig elfogultnak kell lennie; a negatív értékeket is úgy „illik” a település imázsába, arculatába foglalni, mint a cigány teszi a lóvásáron a saját lovának védelmében, a ló „kompetencia imázsának” javítása érdekében. – „Ez a ló vak! Ez nekiment a falnak!” – „Nem vak az, csak vákmerő!”

27. ábra: A település auditálás

Forrás: A szerző szerkesztése

IV.2.1. Érték audit

Az érték audit első csoportja a településünk adottságait foglalja magába. Ismernünk és rendszerezniünk kell a településünk *természeti környezeti adottságait* (fekvést, klímáját, domborzatát, ásványkincseit, termőföldjét, talajvizét, felszíni és mélységi vízkészletét). Tisztában kell lennünk a településünk *gazdasági helyzetével* (ez a helyi gazdaság statisztikai mutatóinak ismeretét jelenti, valamint az infrastrukturális szolgáltatások – helyi közlekedés, internet elérési lehetőség, közművek, oktatás, szociális és egészségügyi ellátás – pontos ismeretét). Ismernünk kell a településünk *társadalmi adottságait*, tekintettel a lakosságszámra, az iskolázottságra, az etnikai összetételre, a helyi tradíciókra és népszokásokra, kultúrára, valamint a politikai erőviszonyokra és a helyi jogi szabályozásokra.

Ha tudományos alapon akarjuk folytatni a településmarketinget, elengedhetetlen, hogy a településünk legközelebbi versenytársait is „auditáljuk”, hiszen az ő adottságait is ismernünk kell, amikor a saját adottságainkat akarjuk piacósítani. Sárospataknak jól kell ismernie Sátoraljaújhely adottságait, Gyulának Békéscsabáét, Tátának Tatabányáét, és *vica versa*, ha sikeresek akarnak lenni. Mivel a piacon a versenytárs gazdasági értelemben ellenség, érvényes Benjamin Franklin szállóigéje e tekintetben is: „szeresd ellenségeidet, hisz ők mutatják meg, hol hibázol.”

Az érték audit *kereslet* része egy piaci, *szegmentációs* tevékenység: itt kell felderítenünk, hogy milyen annak a piacnak a szerkezete, ahol a település arculatát értékesíteni szeretnénk: milyen települési arculatra lenne szüksége a *helyi lakosságnak*, a helyi vagy a multinacionális *gazdaság-irányítóknak* (operátoroknak), valamint a *gazdasági döntéshozóknak* (fejlesztőknek). Végül, és *utolsó* sorban (!) – a település-termékünk kínálatának, adottságainak ismeretében – azt is definiálhatjuk, hogy kik lehetnének „vevők”

a településünk adottságaiból szerkesztett arculatra más települések lakosságából. Esetleg az öregek vagy a betegek – mert rendelkezünk egy klimatikus gyógyhellyel, vagy gyógyvízzel? Vagy a fiatalok, mert Sziget fesztiválunk, vagy híres egyetemünk van? Ezek meghatározása a piaci szegmentáció eredménye: a célcsoportok körvonalazódása. A kereslet potenciális célcsoportjait – a saját lakosságon kívül – értelemszerűen más települések, régiók, országok vonatkozásban is meghatározhatjuk, attól függően, hogy hol vélünk felfedezni fizetőképes keresletet a mi település-termékünk arculata iránt.

Az érték audit *kapcsolat* része elsősorban *gazdasági*, másodsorban *kulturális kapcsolatok feltárását* tartalmazza, amelyet a településünk gazdasági és civil szervezetei fenntartanak más települések vonatkozásában. A kapcsolatok ismerete elengedhetetlen; az önkormányzat nem képes a kereslet meghatározására, ha nincsenek ismeretei arról, hogy a saját településén kik kikkel tartanak fenn működő gazdasági, kulturális kapcsolatokat. A meglévő kapcsolatoknak a kiszélesítése, intézményesítése, települési szintre emelése lokalizálhatja a legjelentősebb vevőket, célcsoportokat.

Végül az érték audit negyedik része a *stratégia*, ami szintén szegmentációs tevékenység. Az érték audit kapcsolati rendszerének a feltárása után lehetségessé válik annak meghatározása, hogy *milyen szempontokból érdemes szegmentálnunk a piacot?* Milyen innovációt lenne leghasznosabb a településünkre vonzani? Milyen legyen a településünk arculata, imázsa? Milyen jellemző gazdasági – kulturális tevékenységet takarjon ez?

Az érték audit stratégiája határozza meg, hogy a településünkön létesítendő beruhá-zásnak mekkora legyen a tökeigénye, milyen legyen a megtérülése, legyen-e környeze-tei kockázata, lesz-e versenytársa, számíthat-e piaci növekedésre és jövedelmezőségre?

A versenytársak érték auditjának ismeretében a stratégia meghatározhatja továbbá, hogy a településünkre hozandó gazdasági vagy kulturális tevékenység által verseny-előnyhöz juthatunk-e? (11. táblázat)

A települési versenyelőny lehetséges szempontjai az érték audit stratégiájában. Milyen legyen a ...		
működtetési költség?	Erőforrás-igény?	Goodwill (jó szolgálat)? ⁵⁹
Beszállítói feltétel?	Piaci részesedés?	Értékesítési hálózat?
Nyeréség mértéke?	Alkalmazott technológia?	Szellemi kapacitás?

11. táblázat: Települési versenyelőny szempontok

Forrás: A szerző összeállítása

IV.2.2. Imázs audit

Az imázs auditot szintén négy csoport alkotja. A marketing tudományból kölcsön-zött *CI*⁶⁰ jelenti az imázst, vagy *arculatot*. Ez az eladandó település-termék.

A *belső CI* nem más, mint a *helyi lakosság identitás tudata*, tehát, hogy mennyire képes azonosulni a településével? A *külső CI* azt jelenti, hogy *más települések lakos-sága és vállalkozói* mit gondolnak a mi településünkről, milyen arculat, kép él bennük rólunk? A *partner CI* nem más, mint a mi településünk képe, ahogy azon települések

⁵⁹ Közérthetőbben: lobbiz; még közérthetőbben egy közmondás: „a kerék is jobban forog, ha zsírozzák”

⁶⁰ CI = települési identitás, arculat, kép, imázs – (angolul: image, ejtsd: imidzs, „magyarul”: imázs.)

lakosságában és fejlesztőiben él, amely települések – elvileg – nem versenytársaink a városversenyben. Ezek az ún. *testvérvárosok*, akik már csak azért sem szoktak versenytársak, lenni, mert jó messzire vannak. Végül az imázs audit negyedik része a *szakmai CI*. Ez, a településünkről a régióban vagy az országban tevékenykedő legjelentősebb *fejlesztők* (gazdasági döntéshozók), valamint *a politikai és a közigazgatási vezetők* tudatában kialakult képet jelenti.

A települési imázs minőségileg lehet *lakóhelyi* (*live image*), ami a település képét, mint kellemes, kíváncsot lakóhelyet tünteti fel elsősorban. A *szolgáltatás* imázs (*service image*) a településen hozzáférhető szolgáltatások minőségét és mennyiségét helyezi előtérbe. A *turisztikai* vagy idegenforgalmi imázs (*tourism image*) a szabadidő eltöltésével kapcsolatos lehetőségekre és szolgáltatásokra helyezi a hangsúlyt. Végül a *viselkedési*, vagy önismereti imázs (*behaviour image*) azon alapul, hogy a belső CI és a külső CI milyen messze van egymástól? Értelemszerűen annál hamisabb az önismeret, minél nagyobb ez a távolság; Ózdon, pl. csak bizonyos fanyar humorral mondhatjuk azt, hogy „ez tiszta Hawaii”.

Hogyan állapíthatjuk meg a belső és a külső CI-t? Reprezentatív *felmérések, kérdőívek* segítségével megláttathatjuk a településünkről a helyiekben és a más településen élőkben kialakult képet, arculatot. (12. táblázat)

A belső CI megállapítását célzó jellegzetes kérdések:						
Elégedett-e településével?	Elköltözne-e?	Hová költözne? (Versenytárs!)				
Mi a gondja: ...						
megélhetés?	Közbiztonság?	Köztisztaság?	Közzszolgáltatás?	Közösségi morál?		
A külső CI megállapítását célzó jellegzetes kérdések:						
Mi a foglakozása, hány éves? (Célcsoport szegmentáláshoz felhasználható adat)						
Mi a forrása a településünkről való ismeretének? ...						
Újság?	Internet?	Rádió?	Ismerős, rokon?	Prospektus?	Ajánlás?	Tv?
Mi az oka a látogatásának? ...						
Kirándulás?	Üdülés?	Szórakozás?	Látványosság? (komparatív versenyelőny!)	Munka?		
Tanulás?	Rokonlátogatás?	Üzlet, vásárlás?	Orvosi kezelés?	Sport?		

12. táblázat: A települési arculat kérdésrendszere

Forrás: A szerző összeállítása

Mivel a település gazdasági erejét a benne működő gazdasági tevékenységek összessége adja, a szakmai CI fontos része a *Weber-féle*⁶¹ *telephelyválasztási elmélet* érvényesülése. (13. táblázat)

⁶¹ Alfred Weber (1868–1958) a klasszikus telephelyelméletek egyik legismertebb képviselője.

A gazdasági telephelyválasztás legfontosabb tényezői		
Milyen a ...		
szállítási költség?	munkaerő költség?	a rendelkezésre álló infrastruktúra?
További szempontok. Milyen a ...		
Politikai stabilitás?	Jogbiztonság?	Jelenlévő konkurencia?
Helyi vásárlóerő?	Helyi adó?	Helyi imázs (külső CI)?
Helyi munkaerő képzettsége?	Helyi fogyasztási tradíció?	Helyi társadalom (elfogadó / elutasító)?
Fekvés (a nemzetközi tőkeáramlás útvonalának elhelyezkedéséhez képest; van-e kapu-szerep)?		

13. táblázat: A telephelyválasztás legfontosabb tényezői**Forrás:** A szerző összeállítása

Az operátorokat és a fejlesztőket motiváló *különbség alapú telephely imázs* lényege az, hogy a településünkre, mint telephelyre elkészítetik, „auditálják” az összes adottságot a fentiek tükrében. Számukra ismeretesebb az optimális telephely iránt való elvárások, szintén a fenti táblázat szerint. Az elvárások összességéből kivonják a mi településünk adottságainak összességét. Ha az eredmény *pozitív, akkor mennek, vagy nem jönnek; ha negatív, akkor maradnak, vagy jönnek.* (14. táblázat)

A különbség alapú telephely imázs lényege:				
telephely iránti elvárások	–	jelenlegi telephely (külső CI)	=	+ menni kell; – maradni kell

14. táblázat: A különbség alapú telephelyválasztás**Forrás:** A szerző összeállítása

A gazdaságirányítókön túl, a szakmai CI másik összetevője a politikai és közigazgatási vezetők tudatában kialakult kép a településünkről. Ha ez kedvező, nyilván több eséllyel indulhatunk különféle állami pályázatokon, regionális politikai, fejlesztési döntésekben a mi településünk és közvetlen környéke kedvezőbb elbírálás alá eshet.

A kedvező *partner CI* hozománya ennél jóval kevesebb, hiszen, akárcsak az emberek, a települések is maguk választják testvérvárosaikát. A *partner CI szerepe elsősorban a belső CI erősítésében* van; a helyi lakosságnak fog jobban tetszeni a településünk – és annak a vezetése –, ha a gyerekek rendszeresen csereüdülésre mehetnek külföldre, ha rendszeres kulturális, vagy sport programokat, utazásokat szerveznek a messzi testvérvárosba. Jó érzés tapasztalni és megélni, hogy a mi városunkat szeretik egy távoli városban. Ennek biztosan oka van, ergo, a mi polgármesterünk, a mi önkormányzatunk érti a dolgát.

IV.2.3. Tevékenység audit

A településmarketing tevékenység tudatosításának szintén négy szempontja van: *gazdasági, turisztikai, PR és infrastrukturális*. A gazdasági fejlesztésekhez a településirányítónak vonzó feltételeket kell biztosítania. Ehhez ismernie kell az előző alfejezetben tárgyalt *telephely imázs kritériumokat*. Amikor vonzó telephellyé akarja tenni települését,

és ehhez helyi (pl. adó, ingatlanvásárlási) kedvezményeket ad, arra kell ügyelni, hogy a célok ne legyenek egymással ellentétesek: ha például nagy tömegű és képzetlen munkakerőnek kellene munkahelyet biztosítani, akkor ne a munkaerőigény csökkenése irányába ható technológiai fejlesztést próbálja meg vonzani.

Amikor *turistákat* szeretnénk a településünkre csalogatni, a külső CI-t kell olyan tartalommal feltölteni, ami egyrészt az eseményszervezés szakszerűségére utal, másrészt azt sugallja, hogy a települési infrastrukturális *szolgáltatások* (szállás, vendéglátás, parkolás, utazás stb.) színvonalasok. A turisták csalogatása – bár a településmarketingben nem elsődleges, és a turizmus a munkahelyteremtő tőkéhez képest nem hoz sok hasznot⁶² –, azért nem elhanyagolható, mert a turisták, ha jó benyomásokkal távoznak a településünkről, annak külső imázsát igen hatékonyan tudják javítani. A személyes információ ugyanis a leghitelesebb a döntéshozatalban. Minden prospektusnál meggyőzőbb ajánlás, ha egy barátunk, ismerősünk dicsér egy nyaralóhelyet. Arra is ügyelni kell, hogy a potenciális látogatók felé közvetített képen (és persze a valóságban is lehetőleg) a települési környezet, mind a természeti, mind a társadalmi, minél kevésbé legyen szennyezett. Csak a kaland- vagy katasztrófaturizmus képviselői látogatnak el olyan településekre, ahol személyi biztonságuk és életük veszélyben forog – akár egy vulkánkitörés, akár egy polgárháború, diktatúra, vagy a helyi bűnözők miatt.⁶³

A PR (kommunikáció) a településmarketing során *differentiált* kell, legyen, az egyes célcsoportok szerint. A települési PR – mint az imázs – szintén lehet belső, a saját lakosság felé, és külső, minden egyéb lehetséges vevő felé, természetesen differenciáltan az operátoroknak, a tőkéseknek, kisvállalkozóknak, munkavállalóknak, turistának, diákoknak, betegeknek, sajtónak, bankoknak, kormánynak és egyéb civil, ill. állami szervezeteknek. Ezek mind más és más célcsoportot jelentenek, akiknek más és más adathordozón (FaceBook-on, utazási magazinban, napilapban, rádióban, tv-csatornán, interneten, posztereken) más és más tartalommal kell közvetíteni a településünk arculatát. (15. táblázat)

PR és piac szegmentáció a településmarketing során:			
Természetes személyek célcsoportjai.		Legfontosabbak a gazdaságirányító célcsoportok:	Közigazgatási célcsoportok:
Első a saját lakosság	Más települések: munkavállalói, turistái, betegek, diákjai.	fejlesztők (tőkések, befektetők, döntéshozók) operátorok (menedzserek) közép- és kisvállalkozók.	központi (kormány) dekok ⁶⁴ (államigazgatás) decentralizált (más önkormányzatok)

15. táblázat: A PR és a piac szegmentáció

Forrás: A szerző összeállítása

⁶² Ha az Isten nyaralóhelynek teremt egy szigetet és elhalmozza kedvező adottságokkal, akkor az lehet pl. Korfu is. És miből él Korfu lakossága? Az olajbogyóból. Az évi milliós számú turista ellátása mellékfoglalkozás a számukra. Ezért lehet megmosolyogni azokat az önkormányzatokat, akik Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében arról beszélnek, hogy számukra az idegenforgalom lesz a „húzóágazat” vagy a kitörési pont. Ez még a Balaton mellékieknek sem sikerül, talán egyedül Velence tudna megélni a turizmusból, és most ne a Fejér megyei Velencére gondoljunk.

⁶³ A szocializmus évtizedeinek egyik vicce: „Maga miért nem szökött külföldre, miért maradt itthon?” „Kalandvágyból.”

⁶⁴ Dekók = dekoncentrált szervezetek, a központi államigazgatás területileg illetékes szervei.

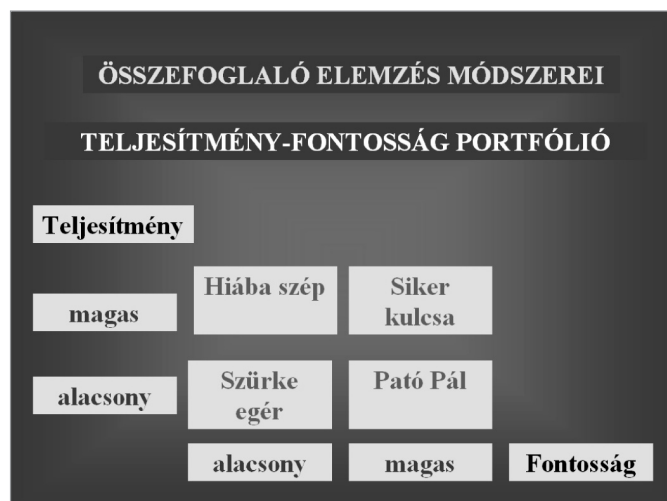

Végül a tevékenység audit *infrastruktúra* része arra koncentrál, hogy vajon a településünkön a szolgáltatások összessége megfelelő módon működik-e ahhoz, hogy nem okoz csalódást a településre látogatóknak? Nem jelent-e akadályt a településre tartó gazdasági telephelyek számára? Ezek közül legfontosabbak, leginkább szem előtt vannak: közlekedés, tömegközlekedés, szálláshelyek, vendéglátóhelyek, köztisztaság, személyi biztonság, rendvédelem, a gazdasági irányítás helyhatósági ügyintézés (vállalkozások nyilvántartásba vétele, adóztatása, ingatlanügy, stb.).

IV. 3. A településmarketing mérése és típusai

Az érték audit során legelterjedtebb nyilvántartásba vétel a SWOT, amely egyben minőségi csoportokba is sorolja az értékeket. Egy egyszerű mátrixban kell feltüntetni a települési adottságok közül az *erősségeket* (Strength), a *gyengeségeket* (Weakness), a *lehetőségeket* (Opportunities) és a *veszélyeket* (Threats). Amennyiben a mátrixban felsorolt tényezőket egyenként elemezzük is, SWOT analízisről beszélhetünk. Egyetemi szakdolgozatok gyakori melléfogása, hogy az elemzés elmarad, ilyenkor csak a táblázat szerepel „SWOT analízisként”, ami nem más, mint az eszköz eredményként való feltüntetése.

A település marketing helyzetének másik értékelő eszköze a *teljesítmény – fontosság portfólió*, ahol „teljesítmény” alatt a településünk auditált adottságegyüttesét, értékeit tekintjük, mégpedig úgy, hogy a kedvezőekből (vagyis az erősségekből és a lehetőségekből) levonjuk a kedvezőtleneket (a gyengeségeket és a veszélyeket). A vízszintes tengelyen „fontosság” alatt pedig a településünkre látogatók számát tüntetjük fel egy időperiódusban. A „szürke egér” kategóriába kerülő település azt jelenti, hogy ott nem történt meg az érték audit (nincs a településen semmi értéknek tekinthető adottság, vagy több a negatív hatás, vagy – bizonyára – lenne érték, de azt nem tárták fel, nincs a köztudatban, nem jelenik meg a települési CI imázsban). Az ilyen település nem emelkedik ki semmivel, beleolvad a „szürke” átlagba. (28. ábra)

28. ábra: Teljesítmény – fontosság portfólió

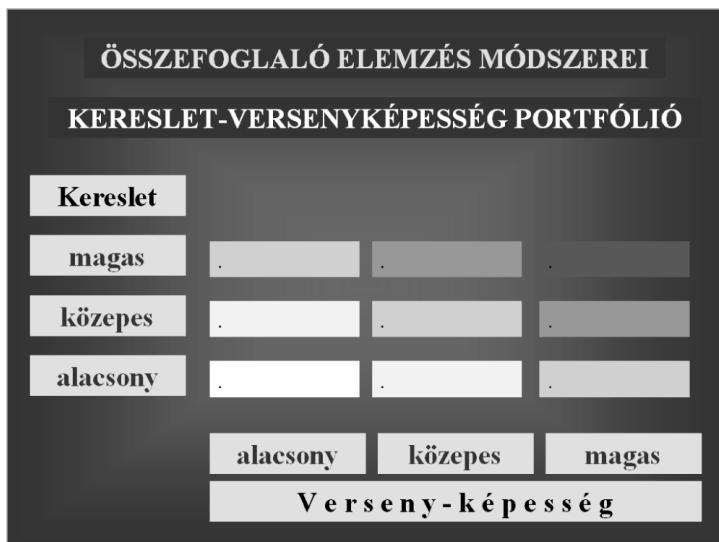
Forrás: A szerző szerkesztése

A „*Pató Pál*” kategória azt jelenti, hogy van ugyan értéke a településnek, sokan látogatják, de ez az érték nem nyert még polgárjogot, nem történt meg az auditálása, nem épült rá marketing stratégia, nem jelenik meg a település külső és belső CI imázsában. Vagyis a településirányítók csak legyintenek a marketing szó hallatán: „*ej, ráérünk arra még*”, van fontosabb dolgunk – jelesül a szociális segélyezés megoldása –, elég.

A „*hiába szép*” kategória azt jelenti, hogy példászerű a településmarketing audit, stratégia, a CI kialakítás történik a településen, csak az a hiba, hogy nincsen mögötte valódi érték, komparatív versenyelőnyt jelentő objektum, rendezvény, vagy pedig túl sok a negatív adottság (pl. környezetszennyezés, bűnözés) és ezek „*lenyomják*” az értékeket. Ebben a kategóriában a jó marketing tevékenység ellenére sincsen látogatottsága a településnek. Nem sikeres a települések versenyében.

Végül, a kívánatos „*siker kulcsa*” kategóriába sorolt településen példászerű a marketing, megtörtént az értékek auditálása, kidolgozták a stratégiát, megjelent a CI, szegmentálták a piacot és a kommunikáció célba ért: jönnek a vendégek, ill., jön a tőke, a beruházás; munkahelyek létesülnek, nő a népességmegtartó képesség, egyszóval a település sikert ér el a városversenyben.

A településmarketing tevékenység sikerét, állapotát gyakran mérik még egy vizsgálattal. Ez a *kereslet – versenyképesség portfólió*. Ennek a vizsgálatnak a során a függőleges tengelyen a települési értékekre épülő CI-t, vagyis a település hírneve szerepel (kereslet). A vízszintes tengelyen pedig a rendelkezésre álló tőke mértéke látható (versenyképesség). (29. ábra)

29. ábra: Kereslet – versenyképesség portfólió

Forrás: A szerző szerkesztése

A fenti ábra alapján, attól függően, hogy a településünk melyik kategóriába kerül, egy, a településirányítónak címzett cselekvési terv látható az alsó táblázatban – kulcsszavakban. (16. táblázat)

Cselekvési terv a kereslet – versenyképesség portfólió esetén:		
Intenzívebb tőkevonzási kommunikáció kell.	Intenzívebb tőkevonzási kommunikáció kell.	Fenntartó beruházás, „emlékeztető” kommunikáció és marketing kell.
Intenzívebb tőkevonzási kommunikáció kell.	Tőkevonzási szükséges, intenzívebb marketing PR és CI kell.	Intenzívebb értékesítési marketing + piac szegmentáció kell.
Originális innovációra van szükség („nulláról kell indulni”).	Intenzívebb érték audit (feltárás) + erősebb marketing PR és CI kell.	Érték-átcsoportosítás + erősebb marketing PR és CI kell.

16. táblázat: A kereslet – versenyképesség cselekvési terve

Forrás: A szerző összeállítása

Hogy szemléletesebb legyen a kép, a fenti táblázatba helyettesítsünk be olyan, példaként kiragadott településeket (17. táblázat), ahol – tekintve, hogy Magyarország termálvíz potenciálját tekintve, népesség és területarányosan világelső – mindössze csak egyetlen értéket, a termálvizet vesszük figyelembe:

Kereslet – versenyképesség portfólió; termálvizes auditálás esetén:		
Nagyszénás, Egerszalók ⁶⁵	Berekfürdő, Cserkeszőlő, Igal	Gyula, Hévíz, Hajdúszoboszló
Lepence, Csizstapuszta	Nyíregyháza–Sóstó, Bükkszék Mezőkövesd–Zsóry, Bogács,	Harkány, Eger
Hajdúböszörmény, Hajdúnánás	Szentés, Csongrád, Gyoma, Csoma	Tiszaújváros, Miskolc–Tapolca, Cegléd

17. táblázat: Termálvizes példa a kereslet – versenyképesség portfólióra

Forrás: A szerző összeállítása

A településmarketing *stratégia* típus szerint lehet *alap* és *idő* stratégia. Megkülönböztethetők a stratégiák versenyelőny, piacmegdolgozás, piacfedés, piaci magatartás, vevőorientáció, konkurencia és eszköz orientáció szempontjából. A stratégia típusai természetesen keveredhetnek az adott helyzetnek és kívánalmaknak megfelelően.

Az alapstratégia kínálatfejlesztés, piacnyerés, vagy piacra lépés céljával jelenik meg. Az idő stratégia lehet *úttörő*, ha egy teljesen új termék, vagy szolgáltatás együttest próbál eladni, vagy egy teljesen új célcsoportot bevonni elsőként; valamint *követő*, ha már vannak működő minták, amelyeket utánozni lehet. Versenyelőny szempontjából a stratégiák lehetnek a *költségek* minimalizálására törekvők, a *minőségi* szolgáltatást megcélzók, *menyiségi* szolgáltatást preferálók és *innováció orientáltak*. Piacmegdolgozás és piacfedés szempontjából lehetnek *célcsoportosak* vagy *differenciálatlanok*, ill. a piacfedés szerint *teljes*, vagy *részleges*, aszerint hogy hány célcsoportot céloz meg. Piaci magatartás szempontjából megkülönböztetünk *proaktív*, *reaktív*, ill. *offenzív és defenzív* stratégiákat, aszerint, hogy kezdeményezők, vagy csak fogadó készek; ill. támadják-e konkurenciát, vagy csak reagálnak az őket ért támadásokra, pl. célcsoportjaik elhódí-

⁶⁵ A legutóbbi fejlesztések tükrében a példákkal vitatkozni lehet. Egerszalók pl. 2010-ben már „felsőbb osztályba léphet”, egy világszínvonalú multi beruházásnak köszönhetően, ami az utóbbi években indult meg.

tására. Vevőorientáció szempontjából a stratégiák lehetnek az alacsony *árakra*, vagy a *szolgáltatási* preferenciákra, extra szolgáltatásokra építők. Konkurencia szempontjából a stratégiák *kooperálhatnak* a konkurenciával, *alkalmazkodhatnak* a piaci helyzethez, *elkerülhetik* a konkurenciával való összeütközést, vagy éppen kiprovokálhatják a *konfrontációt*. Eszköz orientáció szempontjából folyamatosan növelhetik a kínálatot/teljesítményt (a település-terméket), vagy a *kommunikációs* tevékenységüket erősítik, szélesítik inkább. A stratégiák típusai megfelelnek a marketingtudomány által leírtaknak a településmarketing területén is.

IV. 4. A saját lakosság szerepe a településmarketingben

Az előző alfejezetekben rámutattunk, hogy a településmarketing célcsoportjai között szerepel a település saját lakossága is. Hogy mennyire vásárolta meg a saját lakossága saját települését, azt a belső CI mutatja – amiről már volt szó.

A település eladása elég rendhagyó formában realizálódik, mint az eddigiekből kiderül. Amikor a külső vevők megveszik a településünket, érthető, hogy bizalmat, arculatot vesznek, amikor a településünkre jönnek, akár befektetni, akár fogyasztani a település valamely értékét, szolgáltatását. Még az is érthető, hogy *a saját lakosság úgy veszi meg a települést, hogy ott lakik*. De nem csak erről van szó, hiszen nem Amerikában élünk, ahol igen nagy a lakás mobilitás, s egy-egy család egy tucatszor is költözhet a családfenntartó munkahely változtatásainak függvényében; a lakás nem a saját tulajdonuk általánában, az egyik városban éppen olyan jó, mint a másikon, és így van ez a szolgáltatásokkal is. Nálunk viszont az infrastruktúra, és különösen a magántulajdonú lakás konzerválja a munkaerőt. Tehát nem jelenthetjük ki, *ex cathedra*, hogy a saját lakosság a helyben maradásával szavaz a településre, a helyben lakásával veszi meg a települést. Hát akkor mivel veszi meg, vagy mivel nem veszi meg? És miért a legfontosabb vevő kör a saját lakosság? Hiszen a tőkés, a gazdasági döntéshozó képes munkahelyeket teremteni egy-egy településen, már ha megveszi – ezt is láttuk eddig. Akkor hát nem a tőkés a legfontosabb vevő? Nem. Pontosabban nem ő az első szükséges vevő. S hogy miért, lássuk a következőkben.

IV.4.1. A telephely igények egyszerű és lényegre törő megfogalmazása

Hová megy szívesen a tőke, a beruházó? Ahol (1) van *vagyonbiztonság*, (2) ahol van *iskolázott munkaerő*, (3) ahol rendezett a település *természeti környezete*, és (4) ahol *innovációra hajlamos* a helyi lakosság.

Nem megy viszont oda a tőke – fekdjön bár a település a tőkeáramlás útvonalában –, ahol (1) úgynevezett *megélhetési bűnözés* van, (2) ahol *leromlott a település természeti környezete*, (3) ahol *nagy a munkanélküliség*, (4) ahol *közünyös a lakosság és depressziós a helyi társadalom*. Ilyen helyen, akármilyen jó lehetne a településmarketing, legfeljebb egy „hiába szép” kategóriát érhetne el a teljesítmény – fontosság portfólióban. (De ilyen helyen egyébként sem jellemző a településmarketing tudatos jelenléte.)

A településmarketing belső CI-ában a saját lakosság – mint vevő – azonosul a településsel. Az azonosulás (identitás) három alapvető formában jelenhet meg. (18. táblázat)

Az azonosulás (identitás; belső CI) megjelenési formái:		
behódolás:	azonosulás:	internalizáció:
jutalom, büntetés ⁶⁶ hatására.	szimpátia esetén.	belső szükséglet kialakulása esetén.

18. táblázat: A saját lakosság azonosulási formái

Forrás: A szerző összeállítása

Az identitás egy másik felosztásának az ismeretére is szükségünk van a településmarketing esetén: azonosulhatunk másokkal nemi, politikai, nemzeti, vagy etnikai hovatartozásunk szerint. Azonosulhatunk továbbá másokkal aszerint, hogy milyen társadalmi réteg, vagy csoport (régábban „osztály”) tagjai vagyunk. Japánban, pl. nagyon erős a munkahelyi hovatartozás szerinti azonosulás. Legerősebb azonosulási tér a család. Mi maradt ki? Az, ami a településmarketing szempontjából elsődleges: a terület szerinti azonosulás.

A területi azonosulás, identitás megjelenési formái:				
1. kontinens,	2. ország,	3. megye,	4. járás/kist.	5. település,
6. városrész,	7. utca,	8. szomszédság,	9. ház, lakás,	10. autó.

19. táblázat: A terület szerinti azonosulás szintjei

Forrás: A szerző összeállítása

„Egész világ nem a mi birtokunk; amennyit a szív felfoghat magába, sajátunknak csak annyit mondhatunk.” Írja Vörösmarty „A merengőhöz” című versében. Arra, hogy mi „európaiak” vagyunk, csak a kontinensünk elhagyásakor szoktunk rádöbbsenni. Jóval erősebb az a kötődés, identitás, ami a „magyar” létünkéből adódik. Az Európai Unióban a területi statisztika leglényegesebb egységeként a régiót nevezik meg, ennek azonban, történelmi gyökerek híján nálunk nincsen identitása. Nem azt mondjuk, hogy dél-alföldiek vagyunk, hanem azt, hogy csongrádiak, vagy békésiek, tehát nálunk a megye adja a területi identitástudatot. Ennél ismét erősebb azonosulási lehetőséget kíván a település, már csak azért is, mert a közigazgatást is ez érdekli, amennyiben lakóhelyünkkel azonosít minket. Az egy utcában, még inkább az egymás mellett lakó emberek összetartása is erős identitástudatot kölcsönözhet⁶⁷. Legerősebb területi identitás a ház, a lakás. *Minél kisebb tehát a terület, annál erősebb az azzal való azonosulási vágyunk.* A legkisebb ilyen „terület” az autó.⁶⁸

Az eddigiekből látjuk, hogy a települést úgy veszi meg a helyi lakosság, hogy azonosul vele, mégpedig az *internalizáció* szintjén, tehát nem behódolásként, jutalom reményében, vagy kötelességtudatból – mint a jegyző⁶⁹ –, és nem is csak szimpátiaként, hanem belső szükségletként, tehát *lokálpatriótaként*.

⁶⁶ A szocializmusban, pl. rendőr jött azért, aki elmulasztotta a tanácsi választáson való részvétellel kifejezni helyi identitástudatát.

⁶⁷ Erre jó példa a nyugat-európai „neighbour-watch” mozgalom, amikor a szomszédok egymás házát is figyelik, így minimalizálva a betörések számát.

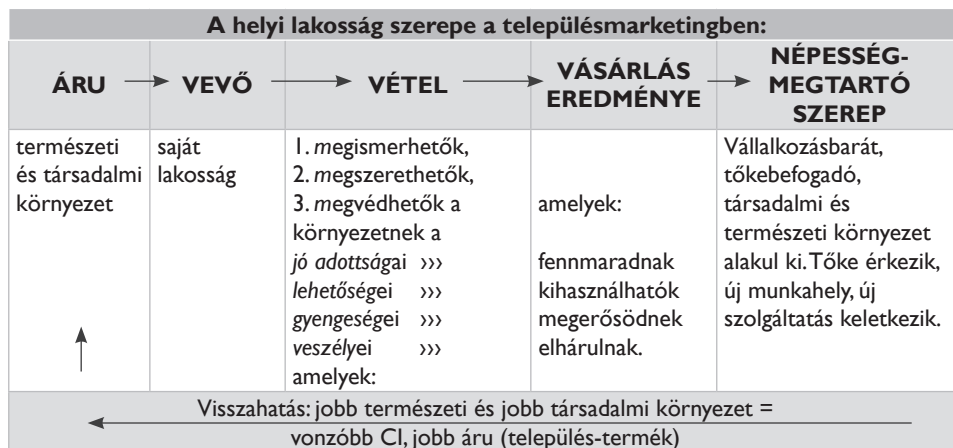
⁶⁸ Hogy mennyire tudunk azonosulni a gépkocsinkkal, jó példa rá, ha mondjuk, hátulról belénk koccan egy „baromarcú”. Isten ne adja, hogy ilyenkor egy revolver legyen a kezünk ügyében!

⁶⁹ Ez a megjegyzés álljon itt elégtételként azokra a jegyzői konferenciákon elhangzott kitételekre, hogy: „ha például belép a hivatalba egy semmihez sem értő ügyfél – vagy egy polgármester ...”

IV.4.2. Mi a módja az eladásnak, ha lokálpatriótákká akarjuk tenni a helyi lakosságot?

A válasz a *három „M”*. A településünket a helyi lakossággal szükséges: *megismertetni* (mert nem ismerik), *megszerettetni* (mert nem igazán szeretik⁷⁰), *megvédeni* (mert nem vigyáznak rá). Szükséges a megismerés, ahhoz, hogy megkedveljük, megszeressük a településünket, hiszen amit nem ismerünk, azt nem is szerethetjük. Szükséges, hogy megszeressük a településünket, hiszen amit nem szeretünk, azt nem fogjuk megvédeni. Végül szükséges megvédeni, *hogy a településünk piacképes áru lehessen rendezett és tiszta társadalmi és természeti környezettel*. A hivatalos természet- és környezetvédelem, a rendfenntartás egymaga sohasem lesz képes biztosítani a szennyezetlen környezetet. Ez csak a helyi lakosság aktív részvételével sikerülhet.⁷¹

Fontos, hogy amikor a települési értékeket *megismertetjük* a helyi lakossággal, ne csak a pozitív értékeket, az erősségeket, hanem a SWOT analízissel minősített többi tényezőt, a *veszélyeket és gyengeségeket is* megismertessük velük, különben nem fogják tudni, hogy mit, miért kell védeniük? Ne csak a természeti értékeket, hanem a társadalmi értékeket, a helyi hagyományokat is ismerniük kell a település megvásárlása (megszeretése, megvédele) előtt. A 20. táblázat szemlélteti a „3 M” szerepét a település saját lakosság részére történő értékesítésében. A SWOT logika szerint a saját lakosság által fenntarthatóvá tett település már olyan „termék” melynek arculata, imázsa már egészséges áru benyomását kelti a lehetséges vevőkben. Ez tehát csak és egyedül akkor sikerülhet, ha a saját lakosság vevő a településre. Ilyen értelemben a *településmarketing első célcsoportja a saját lakosság*, azért, hogy a legfontosabb vevő, a tőke képviselői célcsoportjának is el lehessen adni. (Arra nézve, hogy milyen formában történhet a település megvásároltatása, a lakossággal, következő alfejezet szolgál példákkal.)

20. táblázat: A helyi lakosság és a településmarketing

Forrás: A szerző összeállítása

⁷⁰ A megélhetésért folytatott harc nem hagy nekik erre időt, nem ad nekik erre lehetőséget.

⁷¹ Próbáljunk meg Svájcban közterületen, vagy az erdőben egy szemetet eldobni, vagy az autónk ablakán kidobni egy svájci lakos – tehát nem rendőr; nem közterület felügyelő – szemeláttára! Aki kíváncsi rá, hogy mi fog történni, az próbálja ki. (Utána viszik, átadják: „véletlenül el tetszett hagyni!”) Egy sváb településen itt Magyarországon, amikor duhaj fiatalok odapiskítottak egy emlékmű alá, olyan szöveggel indult szabálysértési eljárás ellenük, hogy „otthagyták a névjegyüket”. Sajnos, hogy az ilyen mértékű internalizáció is csak a „sváb” településeken érhető tetten Magyarországon.

IV. 5. Kommunikációs tartalom és településmarketing

A településmarketing hozzásegíti a települést, hogy a tőke operátorai és fejlesztői (működtetői és tulajdonosai) egy adott település befektetői környezetének megismerését követően az adott települést válasszák befektetni kívánt tőkéjük számára. (Ez a települési népességmegtartás és a városversenyben elért kedvező pozíció előfeltétele.) Ennek során el kell nekik adni a település arculatát. Rajtuk kívül még a munkavállalóknak, turistáknak, bevásárlóknak, betegeknek és diákoknak is el lehet és kell adni a település arculatát, de mindenekelőtt a helyi lakosságnak. Ez utóbbi a feltétele az egészséges környezeti arculatnak. Mindezen tevékenységek legfontosabb eszköze a *kommunikáció*.

A településmarketing célú kommunikáció legfontosabb tartalmi eleme az, hogy igyekezzen középpontba állítani valamely *komparatív előnyt*. Amikor Greg Ashworth, a településmarketing nemzetközi „nagy mestere” Magyarországon járt, többek között elvitték Egerbe is, ahol azt találta kérdezni: „Ki találta ki Dobó Istvánt?”⁷² Valóban, Dobót, és vele együtt Eger arculatát Gárdonyi már eladta a magyar nemzetnek. Megismerték, még ha nem is a történelmi tények valóságában. Megszerették az Egri csillagokban rá kiosztott szerep alapján. Megvédik, ami abban manifesztálódik, hogy minden magyar büszke Egerre, mint a törököket visszaverő hős⁷³ városra. Jóllehet a második ostromot már nem állta ki a vár, holott pl. Komárom nem egyszer, hanem 39-szer (!) verte vissza a török ostromot! De Komáromot, mint „törökverőt” nem vette meg a magyar nép, csak más kontextusban, és az eladó: Egressy Béni volt.⁷⁴ Védelmi funkciója csak 1849 után, mint a Habsburg ellenes magyar ellenállás szimbóluma, került eladásra: „Messze földön híres Vég-Komárom vára, minden magyar ember büszkén tekint rája.” Eltekintve a településmarketing országos sikereitől, minden település megtalálhatja a maga történelmi vagy kulturális *komparatív versenyelőnyét*. Gondoljunk a skóciai Loch Ness-re, ahol Nessy-nek még élethű szobrot is emeltek. Glastonbury-ben megtekinthető Arthur király sírja; Dublin központjában Molly Malone, a kagylóárus kislány szobra; a világ legtöbbet fotózott nőalakjaként Koppenhágában a kis hableány szobra, és folytathatnánk a sort végtelenül.

Azokon a településeken, ahol az irodalom, a történelem nem gondoskodott még országosan eladható alakról, aki köré intézményesített attrakciót tudtak létesíteni (az egri Dobó István Vármúzeum az ország leglátogatottabb múzeuma!), mint pl. Kinizsi – Nagyvázszyban, Lehel – Jászberényben, Zrínyi – Szigetváron, ott a tradíciókra építenek tudatosan vagy ösztönösen. Szegedi szabadtéri játékok, békéscsabai kolbásztöltő verseny és fesztivál, stb. Vagy a termékek hírnevére, amit a *hungaricumok* képviselnek: kecskeméti barackpálinka, tokaji aszú, herendi porcelán, makói hagyma, kalocsai paprika, gyulai kolbász, stb.

Minden településen, ha valakik elvégzik az auditot, található valamilyen komparatív versenyelőny, egy hagyomány, egy híres történelmi alak. Ha már Eger neve felbukkant: a Borsodi-dombság egy kicsi falujában, Kánón kapott az egri főkapitány, Dobó utódja birtokot: „kánói” Bornemisza Gergely. Nem messze tőle van Szögliget, annak határában Szádvár, ahol Patócsy Zsófia a munkácsi Zrínyi Ilonához hasonló hősiességgel harcolt a németek ellen a késő középkorban. Vagy ott van Algyő, ahol még mindig eladható lenne Attila hármaskoporsója a Tisza alatt. Megfelelő települési audit sok kevésbé közismert tény felkínál a településirányítóknak kommunikációra. De minden településen adódhat

⁷² „Who invented Dobo Istvan?”

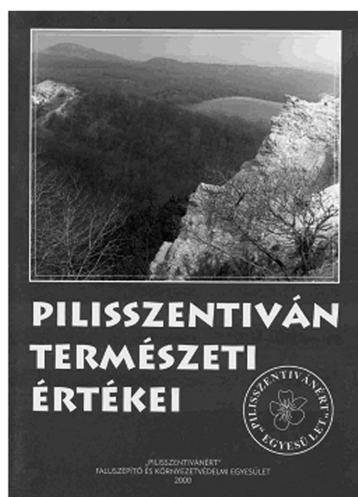
⁷³ Egriek, vitézek, végeknek tüköri! (Balassi Bálint). Vagy: „Az egri kislány mind büszke. Ha büszke, büszke, van neki mire.”

⁷⁴ „Híres Komárom nincs megvéve, Klapka György a fővezére”

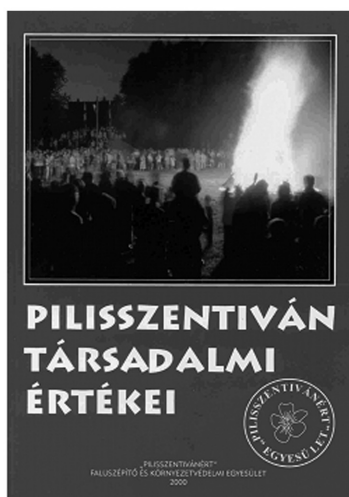
valami érdekes hagyomány, mint Erdőhorvátiban a soha meg nem szikkadó horvát perccel, Szabolcsban egy almafesztivállal, valahol egy alkotótábor, egy kézműves vásár, egy halászlé-főző verseny, mind-mind hagyományteremtő céllal.

A település helyi lakossága igen nehéz vevő a saját településére. Jó példa erre egy önkormányzati közmeghallgatás, ahol nagyon jó, ha minden századik helyi lakos megjelenik. Így volt ez a következő példában felhozott Pilisszentivánon is. Ennek határában tenyészik a világhíres endemikus dolomit len. Ahol elfogy a gyepek hegyoldalán és már csak a kopár kőszivattyú van, májusonként ott virít a kis sárga virág, százával – egyedül a világon. Egy helyi kiállítás vendégkönyvébe azt írta egy helyi lakos a számlaként 50 ezer Ft eszmei értékű kis növényre, amely a Pannon flóra bölcsőjének az őre a Kis-Szénáson a Budai-hegységben: „En öt forintot sem adnék érte.” Rudabányán, a felhagyott vasércbányában a világ egyik leggazdagabb őslénylelőhelye van; ott találták a *Rudapithecus hungaricus*-t, ami a maga 15 millió évével – szemben a 2–3 millió éves előember, ill. *pithecus* maradványokkal – olyan egyedül álló, szenzációs lelet, hogy a többi őskövületekkel a paleontológusok Mekkájává, konferencia-turizmus központjává tehetnék Rudabányát. Amikor az 1970-es években az állami természetvédelem több ízben is bemutatóhelyet létesített ott, a pavilonokat és az épületeket minden esetben az utolsó szögig elhordták a helyi lakosság tagjai, akik nyilvánvalóan egyáltalán nem voltak vevők a saját településükre. Végül e páratlan természeti kincsek lelőhelyét vastag földréteggel borították be, hogy az illegális kutatóktól biztonságban legyenek.

A két fenti példa azt mutatja, hogy mind az északkeleti hátrányos országgrészen, mind a budai szuburbanizáció gazdagabb övezetében a településmarketing vagy nincsen jelen, vagy hatástalan, nem hallatja a hangját, nincsen kommunikálva, elsősorban a legfontosabb, és első vevő, a helyi lakosság felé. Jóllehet Pilisszentivánon azonban történt egy s más az elmúlt években: elkezdődött a helyi értékek kommunikációja a lakosság irányában. (30. ábra)

Az érték audit példája lehet egy könyv, cd, dvd a településünk természeti környezetének értékeivel.

Nem szabad megfeledkezni a társadalmi értékekről népszokásokról, történelemtől, hagyományokról sem.

30. ábra: Helyi értékek kommunikációja

Forrás: A szerző szerkesztése

A helyi fórumok, rendezvények, az *érték audit* termékeinek elérhetővé tétele lassan megismerteti a helyi lakossággal a helyi értékeket. Míg egy falutakarításra 1998-ban a lakosság megközelítőleg 1 százaléka (40 vevő) jött el Pilisszentivánon, a 2000-ben jelentős mértékben beindult helyi marketing eredményeképpen, 2002-ben már közel 5 százalék (200 vevő) végzett falutakarítást, az új hagyományteremtő Szent Iván napi és éji rendezvényeken meg már mintegy 20 százalék (800 vevő) jelent meg. Tehát a három „M” működőképes, ha a településirányítók megtalálják azt a témát, ami a helyi lakoságnak „értéket” jelent, ami érdekli őket, amit hajlandók megismerni és érdekükben áll megszeretni, ill. megvédeni, fenntartani, megkímélni. A kommunikációnak ezeket a tartalmakat kell megtalálnia, és közvetítenie a helyi lakosság felé.

Milyen formában történjék az értékaudit közlése egy-egy kiadványban? Erre nézve a 21. táblázat nyújt gyakorlati összefoglalót.

Az értékauditot tartalmazó kiadvány kommunikációjának ajánlásai:		
Szakmailag legyen korrekt, tudományosan megalapozott.	Stílusa legyen közérthető, olvasható, egyszerű, szemléletes.	Formája, megjelenése legyen igényes.
Konkrét formája lehet: könyv, füzet, cd, dvd, poszter, naptár, honlap, kábel-tv-műsor.	Kerüljön pénzbe, mint afféle értékes holmi, amit nem ingyen „dobnak az ember után” t.i. senkinek sem kell.	Ne legyen túl drága, hogy sokak számára elérhető legyen.
Kis utánjárást is igényeljen a beszerzése (ne legyen „akárhol” beszerezhető)	Az árbevétel részben fedezze a következő marketing tartalom költségét.	A címben mindig jelenjen meg az adott település neve.
Sorozat formájú legyen, hogy a következő kiadványokat már várakozás előzze meg.	A sorozatban a települési természeti és társadalmi környezet minden lényeges eleme szerepeljen.	A kiadvány előszavát helyileg ismert és elismert, elfogadott személyiségek írják és ajánlják.

21. táblázat: Helyi kiadvány kommunikációs ajánlata

Forrás: A szerző összeállítása

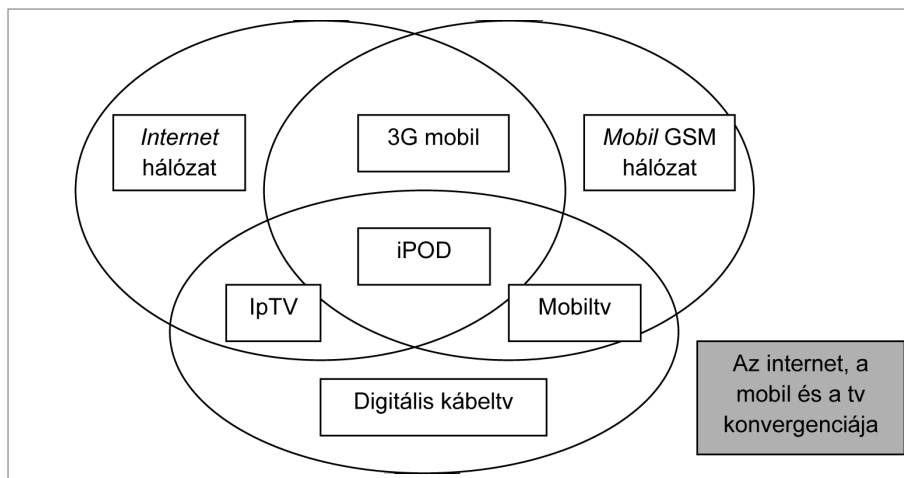
Ha a helyi lakosság az öt megszólító kommunikációs tartalomra és formára fogékony, akkor a településmarketing fenti, kezdő lépései után tömegesen is megismeri, megkedveli és hajlandó megvédeni és fenntartani a települését, így tulajdonképpen „megveszi” azt. Innen kezdve a település egészséges, piackész, eladható természeti és társadalmi környezettel rendelkezik, ami vonzza a tőkét, a vállalkozást – még akkor is bizonyos mértékben, ha az adott település nem esik a tőkeáramlás nemzetközi útvonálába.

Miután a központi területfejlesztési erőforrások egyre inkább elfogytak az 1990-es években, és helyüket egy – nem hivatalosan mondjuk ki – lobbi erőre építkező EU-s pályázati rendszer foglalja el, egyre inkább a *betelepülő tőke és vállalkozás az, ami helyi munkahelyeket generálva garantálhatja a település népességmegtartó erejét*, és ezzel összefüggve a kedvező helyezést a településversenyben.

Az érték audit közvetítése, kommunikációja a saját lakosság felé meghatározó abban, hogy milyen lesz a *belső imázs, a belső CI – azaz a lakosság saját településéről alkotott képe*. A belső CI megállapításának egy módja szintén erősen a kommunikációhoz kapcsolódik: a települések mentális térképe készíthető el, ha minden településrésztől

összegyűjteti a településirányító a település lakosságának a véleményét. A településrészekhez csatolt és összegzett vélemények olyan információt hordoznak, amely nagy valószínűséggel tartogatna meglepetéseket még a képviselők számára is, akik pedig meg vannak róla győződve, hogy igen jól ismerik a saját településüket. Éppen ezért a belső CI-t mutató mentális térképek a településfejlesztés során is alkalmazhatók!

Korunkban *a kommunikáció a településmarketing szolgálatában* csakúgy, mint más területen konvergál az informatikához: az internet hálózat és a GSM telefonhálózat között átjáró (3G) nyílt, amihez napjainkban zárkózik fel a digitális interaktív televízió, tehát hármas konvergenciának vagyunk tanúi:

31. ábra: A hármas informatikai konvergencia

Forrás: A szerző szerkesztése

A legizgalmasabb fejlődést a kommunikáció terén az interaktív digitális televíziózás jelenti. A tv-tartalom megjelent már az interneten (IPTV), azonban a sávszélesség biztosítása miatt csak korlátozott mértékben tud terjedni. Az új generációs digitális televízió kábelén és mobil változatában technikailag *interaktív*, akár internet elérést is magába foglalhat, a digitális írástudatlan rétegeket (időskorúak, hátrányos helyzetűek) is bekapcsolva az információs társadalomba. A településmarketingben fontos, hogy a településirányító az info-kommunikáció minden csatornáján (tehát: interneten, mobiltelefonon és televízión) és lehetőség szerint a helyi lakosság felhasználói szokásainak megfelelő, minden helyben releváns eszközre (települési internetes honlapra, IPTV-re, 3G és iPod mobil készülékekre, GSM hálózatos készülékekre (WAP, SMS), mobiltv-re és digitális kábeltv-hálózatra) próbáljon meg marketing tartalmakat közzétenni, készíttetni.

A külföldi tapasztalatok alapján elmondható, hogy az internet és a tv konvergenciája olyan hatékony eszközt ad a helyi társadalmaknak, az egy településen élők kezébe, amellyel meghatványozódik a *helyi közösségépítési* folyamat. A tv-műsorok közösségben történő nézése – mint az „östelevízió” idején – újra visszatér, azzal a különbséggel, hogy a közösség tagjai csak virtuálisan vannak jelen és csevegnek egymással tévénézés közben a tévéen keresztül. Mindez a településmarketing számára is rendkívül fontos kommunikációs eszköz. Egyelőre azonban Magyarországon, sajnos nem következik be a tv és internet konvergenciája és az interaktív televíziózás, mert a nagy műsorelosztó multik érdeke

olyan dekóderek terjesztését segíti, amelyek nem tartalmazzák az internetmodemet. Ma-rad nekünk a jó öreg hagyományos kommunikációs csatorna, interaktív televízió – ma-gyar módra.⁷⁵

Visszatekintő kérdések

- Mit jelent a siker a városversenyben, és hogyan mérhető?
- Melyek a településirányítás időszerű feladatai?
- Kik a várospolitikai szereplői?
- Miért sajátos áru a település?
- Mi adható el a település eladásakor?
- Kik lehetnek a város vevői?
- Mit jelent az auditálás a településmarketingben?
- Mit jelent a szegmentálás a településmarketingben?
- Mit jelent az arculattervezés a településmarketingben?
- Mi a feladata a kommunikációnak a településmarketingben?
- Mi jellemzi a település auditálás három nagy csoportját?
- Milyen versenyelőny szempontok vannak az érték auditálásban?
- Melyek a gazdasági telephelyválasztás tényezői? Mitől függ, hogy jön-e vagy megy-e a tőke?
- Jellemezze az imázs audit területeit!
- Jellemezze a tevékenység audit területeit!
- Hogyan mérhető a településmarketing eredménye?
- Ön szerint az Ön települése a teljesítmény – fontosság portfólió tekintetében milyen helyzetben van, és mi lehet ennek az oka?
- Mit tenne Ön, hogy települését kedvezőbb helyzetbe hozza egy kereslet–versenyképesség portfólió keretén belül?
- Miért a legfontosabb vevő a saját lakosság a településen?
- Ön – mint polgármester – hogyan veteti /vetetné/ meg a saját lakossággal a települését?

⁷⁵ A tv és az interaktív, virtuális valóság: Jóskát éppen csalja a felesége. Egyszer csak hallják, hogy nyílik a bejárati ajtó. Mit csinálunk? „Gyorsan – mondja az asszony – vedd fel ezt e trikót meg ezt a gatyát! Bújj el a tv mögé. Az uram azonnal a meccset fogja nézni. Én majd nagy zajt csinálok a konyhában. Amíg ő kijön, te ki tudsz szaladni a lakásból.” Így is tesznek, a szerető elbújik a tv mögé. Jóska bejön, bekapcsolja a tv-t, elkezd nézni a meccset. Az asszony a konyhában felkap egy porcelán bögrét és földhöz csapja. Nagy csattanás van, de, csodák csodája, a bögre nem törik el. Az asszony kikiabál! „Apjuk! Elejtettem a kedvenc bögrédet, oszt nem tört el! Gyere gyorsan, csoda történt!” Visszakiabál Jóska: „Az, semmi! Nézem a meccset, a bíró leküld egy játékost, oszt itt megy el mellettem!”

V.

Település- és területi tervezés

Az ember szorosan kapcsolódva együtt él azzal a környezettel, amelyben mindennapjait tölti. Az a kisebb, vagy nagyobb térség, amelyhez életünk kötődik sokkal közvetlenebb, néha nagyobb hatással is van ránk, mint maga az ország. Egy település adja azt a közeget, amely a lakóhelyet, az alapszolgáltatásokat és jó esetben a munkahelyet is biztosítja. A terület- és településfejlesztés célja éppen abban összegezhető, hogy a helyi erőforrások, az infrastruktúra, a szolgáltatások és a termelési szféra olyan szerencsés együttállását teremtsen meg, amely mind az ország fejlesztési céljaival, mind pedig a helyben élők érdekeivel összhangban áll.

A fejezetet⁷⁶ elsősorban a vidékfejlesztéssel, a környezetvédelemmel és a regionális politikával foglalkozó hallgatóinknak ajánljuk.

FORMAN BALÁZS – SZALÓ PÉTER

V. 1. A regionális politika általános kérdései

A mindennapi életben nap mint nap találkozunk olyan megállapításokkal, hogy egy térség jól fejlődik, az a település szépen rendezett, egy másik pedig igen elhanyagolt, vagy ez a régió magasan fejlett, egy másiktól pedig menekül a tőke és vele együtt a népesség. Egy országon belül találunk olyan térséget, ahol keresik a munkaerőt, a másik régió pedig a munkanélküliségtől fuldoklik és etnikai problémákkal is küzd. Ezek a felszínesen is igaz megjegyzések abból a valóságból származnak, amely azt jelzi, hogy *egy ország társadalma és gazdasága területileg is tagolt, és igen jelentős regionális differenciák vannak a különböző területi egységek és a települések között.* A regionális politika lényegileg ezekből a hétköznapi jelenségekből indul ki, és ezek megoldására törekszik ilyen-olyan módszerekkel, országonként és időszakonként több, vagy kevesebb sikerrel.

A regionális politika – akár államcsoporthoz (EU), országra vagy kisebb területi egységre vonatkozik –, az általános gazdaságpolitikához kötődik, annak erősebben vagy gyengébben integrált részeként kezelendő. Sokszor és sok helyen alulreprezentált szerepet kapott az egyéb szakpolitikai csoportok, különösen az ágazati politikák mellett. (A volt szocialista országokban – a Szovjetuniót kivéve –, a gyakorlati másodlagosság volt a jellemző, annak ellenére hogy jelentős tudományos és szakmai háttérrel volt a regionális gazdasági kutatásoknak.) Mint politika, – természetéből adódóan *a regionális politika is –, érdekcsoportokhoz, érdekszintekhez kötődik. Ezek az érdekközlési zónák a régiókhoz és településekhez kapcsolódnak, és a különböző, országos vagy helyi társadalmi és gazdasági célokat képviselő csoportokhoz (és/vagy pártokhoz) kötődnek.*

A regionális politika célkitűzéseire igazítva alakítja ki azt az intézményrendszert, azt a cselekvési metodikát, amellyel érdekeivel összhangban befolyásolni szándékszik a területi folyamatokat. A gyakorlatban e befolyásolás legfontosabb módját és eszközrendszerét a telepü-

⁷⁶ A területfejlesztéshez kapcsolódó anyagrészek szerzője Forman Balázs, a településfejlesztési részek szerzője pedig Szaló Péter. A bevezetőként szereplő V.1–2.-es pont Kulcsár Dezső szerkesztő beszűrése.

lés- és területi tervezés jelenti. A település- és területi tervezés kialakulása a gazdasági fejlődés szükségszerű velejárója. Történelmileg a településekhez kapcsolódó szabályozási rendszerek alakultak ki először, majd a XX. század második felében terebélyesedett ki a tervezés nagyobb téregységekre is, átfogva az ország egész területét. Földrajzi kiterjedését tekintve értelemszerűen a területi tervezés jelenti a tágabb, a nagyobb fogalomkört. (Annak, hogy általában a településtervezést említjük először szakma- és nyelvtörténeti okai vannak.)

Hatékony területi politikáról és területi tervezésről nem beszélhetünk állami beágyazódás nélkül, ami azt is jelenti, hogy ehhez az állam által képviselt, vagy elfogadott jogi és intézményi eszközök kelljenek. Nem minden országban kezelik azonban azonos súllyal a település- és a területi tervezést. Ahhoz, hogy valahol *fontossá váljon a területi kérdés és a területi folyamatokat befolyásolni akaró politika, alapfeltétel egy minimális területnagyság.* A területnagyságnak azonban nem szabad túl nagy jelentőséget tulajdonítani. Példák és ellenpéldák sokasága hozható arra is, hogy nagyterületű országokban nincs területi politika és területi tervezés, és ennek az ellenkezőjére is. Az USA-ban például semmiféle területi politika sincs, nincsenek ehhez kapcsolódó állami intézmények sem. (Ez persze nem jelenti azt, hogy az USA-ban nem vizsgálnák a területi folyamatokat, vagy nem elemeznék a társadalmi–gazdasági fejlődés regionális aspektusait. A regionális kutatások számos jelentős egyéniségét éppen az USA adta.⁷⁷⁾

A területi politika és ennek részeként a területi tervezés általában azokban az országokban *kap nagyobb jelentőséget, ahol a gazdasági fejlődés valamilyen okból területileg erősen differenciált régiókat* hozott létre, és ebből a tényből kauzális jelleggel *társadalmi konfliktusok adódtak*, vagy azok előfordulásának valószínűsége megnőtt. Ilyen típusú államok a „területileg kettős gazdaságú” országok (pl. Olaszország), ahol a területi differenciák már a nemzetgazdaság (esetleg az egész társadalom) normális működését veszélyeztethetik. Azokban az országokban ahol a termelési tényezők (köztük a munkaerő) mobilitása igen erős (pl. USA), a területi fejlődés központi szabályozásától sokszor eltekintenek. Ezekben az államokban (vagy államalakulatokban) hiába keresnénk területfejlesztési törvényeket, vagy a központi államigazgatásban ehhez kapcsolódó intézményeket, nem találunk. De itt is találkozunk olyan egyedi állami programokkal, melyek területfejlesztési célokat is szolgáltak, vagy szolgálnak. (Állatorvosi lóként legjobb történelmi példa talán a Hoover-gát⁷⁸ építése a Colorado folyón, amely Arizona, Nevada és Kalifornia sivatagos területein gerjesztett hatalmas fejlődést. A beruházás befektetési vállalkozásként valósult meg, és igen hamar megtérült. Nélküle Las Vegas ma is egy álmos kisváros lenne.) *Olyan szabályt azonban amely általános érvénnyel meghatározná a területi politika kialakításának feltétlen szükségességét nem lehet találni.* Ez estben is arról van szó, hogy a társadalmi–gazdasági jelenségek bonyolultságát (még) nem sikerült szabályszerűségeket (törvényszerűségeket) leírásával lefednünk. Ha a világ egészére vonatkozóan nem is tudjuk a területi politika súlyarányait lehatárolni, szűkebb környezetünkről az Európai Unióról azonban ítélezhetünk. *Az EU általános politikájában* (és a tagországok gazdaságpolitikájában is) *döntő szerepe van a regionális politikának.* Anélkül, hogy belemennénk az EU regionális politikájának a tárgyalásába, nem tévedünk nagyot azzal az állítással, hogy az EU tagországainak többsége az uniós területi támogatásokat gazdaságfejlesztésében

⁷⁷ Pusztán kiragadott példaként: M. L. Greenhut, E. M. Hoover vagy W. Isard. Feltétlenül meg kell azonban említenünk a Nobel emlékdíjjal kitüntetett P. Krugmant, akit többek között a gazdasági folyamatok területi vizsgálataért tüntettek ki. (Munkáságával a VIII. fejezet részletesen is foglalkozik.)

⁷⁸ Az 1931–1936 között épült gát a beruházást elindító Hoover elnökről kapta nevét. Az építkezéshez egy 25 tagú konzorciumot hoztak létre. A vállalkozás sikerét mi sem bizonyítja jobban, minthogy a Hoover-gát napjainkra a műszaki és gazdasági összefogás eredményességének a tartós szimbóluma lett.

majdhogynem meghatározónak tartja. (Az uniónak a tervezés különböző mozzanataira részletes, sokak szerint bürokratikus részletes szabályai vannak.) Fejezetünk azonban a település- és területfejlesztés magyarországi bemutatásával foglalkozik, így számos, más szempontból talán fontos kérdés tárgyalását mellőznünk kell.

A település- és területi tervezésnek (azon túl, hogy településekre illetve térségekre vonatkozik) *két jól elkülöníthető részterülete van*. Mind a település tervezés, mind a területi tervezés elkülöníti egymástól *a rendezés és a fejlesztés feladatkörét*. Így beszélnünk kell településfejlesztésről és településrendezésről, illetve területfejlesztésről és területrendezésről. A két fogalom leglényegesebb különbsége talán abban összegezhető, hogy *a rendezési feladatok a terület funkcionális felhasználásához kötődnek*, ebből következően döntően műszaki, mérnöki jellegűek, míg *a fejlesztési feladatok a társadalmi-gazdasági fejlődési célokat, irányokat* fogják át, így ezek döntően társadalmi-gazdasági jellegűek. Értelemszerűen a két feladatkör szorosan kapcsolódik egymáshoz, és a két tervezési tevékenység *szinkronizálása* alapkövetelményként kezelendő. (Példaként: ha egy rendezési terv árterületként kezel egy területet, nem lehet fejlesztési célként kereskedelmi központ létesítését megjelölni.) A rendszerváltást követően Magyarországon is külön fogalomként képez a *vidékfejlesztés*. (Ennek kérdéseivel könyvünk III. fejezete foglalkozik.)

Magyarországon már sok évtizede (a szocialista időszakban is) kiemelt törvények szabályozták, illetve szabályozták a település- és területi tervezést. A napjainkban hatályos törvények a rendszerváltozást követően jöttek létre. A *településfejlesztést az önkormányzati törvény* (1990. évi LXV. törvény) szabályozza, a területi tervezésre pedig az 1996-ban elfogadott *területfejlesztési és területrendezési törvény* vonatkozik (1996. évi XXI. törvény). Mindkét törvényt többször módosították. A legutóbbi lényeges módosítások 2011-ben történtek. Az önkormányzati törvényt a 2011. évi CLXXXIX. Törvény (MAGYAR KÖZLÖNY 2011c), a területfejlesztést pedig a 2011. CXCVIII. Törvény (MAGYAR KÖZLÖNY 2011a) módosította.

A többször módosított területfejlesztési törvény *kezdősorai azonban sohasem változtak*. E szerint a törvényt „Az ország kiegyensúlyozott területei fejlődése ... érdekében...”⁷⁹ alkotta az Országgyűlés. Azt azonban, hogy mikor tekinthetjük a fejlődést területileg kiegyensúlyozottnak igen nehéz meghatározni. Ennek konkretizálása természetesen nem lehet egy általános törvény feladata. A kérdés a mindennapi területpolitikai döntések állandó kísérője, és nem sorolható a másodlagos döntésbefolyásoló tényezők közé. A területi kiegyensúlyozottság (vagy a regionális gazdaságban használatos megfelelője a *területi egyensúly*) *elméleti és gyakorlati szempontból is közelíthető*. Ahogy az általános gazdasági egyensúlyra, úgy a területi egyensúlyra nézve is *számtalan elméleti gazdaságtani modell létezik*. A különböző elméleti gazdaságtani iskolák alapfeltételeiktől függően más és más kritériumrendszert használnak gazdasági, vagy a regionális egyensúlyra.⁸⁰

A település- és területi tervezés szempontjából fontosabbak azonban a kiegyensúlyozott területi fejlődés *gyakorlatias megközelítései*. A területi politikák *érdekeltségi oldaláról* közelítve a kérdést, teljesen természetszerűnek tekinthető, hogy mindenfajta területi egység (település, kistérség, táj, járás, funkcionális körzet, megye, régió stb.) a saját fejlesztését olyannak minősíti, melynek elmaradása a kiegyensúlyozott területi fejlődés követelményét sértené. Ez a fajta megközelítés lokális szempontból érthető, de használhatatlan, hisz olyan fejlődés lehetetlen, amely minden térséget érintene. Gyakran találkozunk olyan nézetekkel is, amelyek a helyi erőforrások kihasználásához, mások a térségek közötti nivellációhoz, vagy a helyi foglalkoztatáshoz kötik

⁷⁹ Lásd: 1996. XXI. törvény

⁸⁰ Az elméleti megközelítések áttekintésére ajánljuk LENGYEL IMRE – RECHNITZER JÁNOS Regionális Gazdaságtan című művét (2004).

a kiegyensúlyozott területi fejlődést. Ezek mind igen lényeges szempontjai, sőt részleges céljai is lehetnek a regionális politikának, de egy sikeres gazdaságfejlesztési programnak nem lehetnek nélkülözhetetlenül szükséges követelményei. A gyakorlat tényei bizonyítják, hogy sikeres gazdaságok működnek úgy, hogy egyes régiókban nincsenek kihasználva a helyi erőforrások, hogy nagyfokú területi differenciák vannak a régiók között, vagy a munkaerő foglalkoztatása jelentős térbeli mozgással jár. Ezek a szempontok azonban a szűken vett gazdasági szemléletet tükrözik.⁸¹ Egy állam azonban nem csak gazdaságot működtet, hanem társadalmat épít, szervez és irányít. Azt hogy egy országban mikor tekintik *kiegyensúlyozottnak a területi fejlődést, alapvetően társadalompolitikai szempontok* döntenek el. Azt a *területpolitikai célkitűzést tekinthetjük a regionális egyensúlyhoz igazodónak, amelynek nagy a társadalmi elfogadottsága (legitimációjá)*. Ebből adódik, hogy a kiegyensúlyozott területi fejlődés követelményeit a társadalom gyakorlatias igényei határozzák meg. Ez olyan hétköznapi dolgokban nyilvánul meg, mint a munkához jutás lehetősége, a jövedelmek területi differenciáltságának mérséklése, az ellátórendszerekhez való hozzáférés lehetőségének megközelítő azonossága, egyszerűen *a társadalmi esélyegyenlőség biztosítása területi szempontból is*. A területi fejlődés kiegyensúlyozottsága tehát a társadalmi aspektusok miatt tér és idő specifikus.

V. 2. A területfejlesztés általános kérdései Magyarországon

A magyarországi területfejlesztés szervezeti és intézményi keretei önálló nemzeti jogalkotáson alapulnak, de mint EU tagállamnak alapvető érdeke az uniós elvek figyelembevétele. A területi egységeket a vidékfejlesztéssel és a közigazgatással foglalkozó fejezetek (*III. és XIII. fejezetek*) is tárgyalják, ezért itt csak a területi tervezés szempontjából fontos uniós rendszert érintjük. Az *EU legfontosabb területfejlesztési egysége a régió*, amely az uniós területi statisztikai nomenklatúrában a NUTS2 szintnek⁸² felel meg. Az Európai Unióban használatos még a LAU szint⁸³ is, amely a legalsó területi statisztikai egységeket jelöli. Az egyszerűség és jobb áttekinthetőség érdekében táblázatos formában foglaljuk össze az unióban használatos területi beosztást. (*22. táblázat*)

Területi szint	Elnevezés	Magyar példa	Tájékoztató megjegyzések
NUTS1	Országgrész	Dunántúl, Alföld	Szövetségi államokban meghatározó
NUTS2	Régió	Nyugat-Dunántúl	Az EU LEGFONTOSABB statisztikai területi egysége. Magyarországon hét NUTS2 régió van.
NUTS3	Megye	Heves megye	Magyarországon: a megyék
LAU1	Kistérség / ma járás	Makói kistérség	Nem minden tagállamban definiált
LAU2	Település	Sárbogárd	Települési önkormányzatok

22. táblázat: Az EU területi statisztikai rendszere

Forrás: A szerző összeállítása

⁸¹ Abszolút szabad verseny esetén, teljes mértékben a piac „láthatatlan kezének” hatása alatt működő gazdaságra a nagymérvű, de állandóan változó területi differenciáltság a jellemző. A társadalom azonban nem mindig viseli el a területi különbségekkel járó életnívó differenciákat, és a gazdaságot irányító láthatatlan kezét azért tekinti láthatatlannak, mert valójában nem is létezik, és az állami gazdaságpolitikában kikényszeríti a területi szempontok érvényesítését is.

⁸² NUTS = Nomenclature des Unités Territoriales Statistiques – Nomenclature of Territorial Units for Statistics (Területi Statisztikai Egységek Nomenklatúrája)

⁸³ LAU = Local Administrative Units (Helyi Adminisztratív Egységek)

A régiók, mint NUTS2 területi egységek magyarországi felépítését azért is mutatjuk be, mert az EU támogatások egy jelentős része a régiók fejlettségi szintjétől függött. (Az EU egy főre jutó GDP szintjének 75 százalékát jelentette, illetve jelenti a támogatási határt.) A magyar tervezési–statisztikai régiók a közigazgatási határokhöz igazodtak, és a központi régió kivételével három megyét átfogva jöttek létre. (23. táblázat)

A NUTS2 régió elnevezése	A régióba tartozó közigazgatási egységek
1. Nyugat-Dunántúl	Zala megye, Vas megye, Győr-Moson-Sopron megye
2. Közép-Dunántúl	Veszprém megye, Fejér megye, Komárom-Esztergom megye
3. Közép-Magyarország	Budapest, Pest megye
4. Dél-Dunántúl	Somogy megye, Tolna megye, Baranya megye
5. Dél-Alföld	Bács-Kiskun megye, Csongrád megye, Békés megye
6. Észak-Alföld	Jász-Nagykun-Szolnok megye, Hajdú-Bihar megye, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye
7. Észak-Magyarország	Nógrád megye, Heves megye, Borsod-Abaúj-Zemplén megye

23. táblázat: NUTS2 szintű régiók Magyarországon

Forrás: A szerző összeállítása

Az ezredfordulót követő évek magyar kormányai nagy hangsúlyt helyeztek a területfejlesztési célok megvalósítására. Az Országgyűlés 2005-ben fogadta el az Országos Területfejlesztési Koncepciót (OTK). (MAGYAR KÖZLÖNY 2005) A koncepció 2020-ra történő előrettekintéssel öt fő célkitűzésben határozta meg a területfejlesztés céljait. Ezek összefoglaló jellegű célkitűzések, melyeket mind időben, mind tartalmi részletezettségben kibont a koncepció. A fő területfejlesztési célok 2020-ig a OTK szerint:

1. Térségi versenyképesség fokozása
2. Területi felzárkóztatás
3. Fenntartható térségfejlesztés és örökségvédelem
4. Területi integráció Európában
5. Decentralizáció és regionalizmus

A fenti általánosan megfogalmazott célok mellett az ezredforduló első évtizedében mind a *Nemzeti Fejlesztési Terv* (NFT – 2004–2006), mind az *Új Magyarország Fejlesztési Terv* (ÚMFT – 2007–2010), illetve az ÚMFT folytatásaként folyamatban levő *Új Széchenyi Terv* jelentős összegeket biztosított, illetve biztosít a régiós fejlesztési célokra. Mindhárom említett terv jelentős mértékben épít az EU-ból származó támogatásokra. Anélkül, hogy belevesznénk a pénzügyi adatok rengetegébe, megemlítjük, hogy a NFT keretében 722 milliárd Ft, 2007. január 1. és 2011. tavasza⁸⁴ között pedig 4 875 milliárd Ft összegben határozható meg a területfejlesztés támogatása. (ÁLLAMI SZÁMVEVŐSZÉK 2011)

A jelentős területi célú támogatások ellenére az állami beavatkozások *még csak szerény eredményeket sem hoztak a térségek felzárkóztatása szempontjából*. Eltekintve a közép – magyarországi régiótól a régiók relatív helyzete sem az EU belül, sem az or-

⁸⁴ Az adatok a 2011. április 6-ig megítélt felhasználási döntések összegzésén alapulnak. (ÁLLAMI SZÁMVEVŐSZÉK 2011)

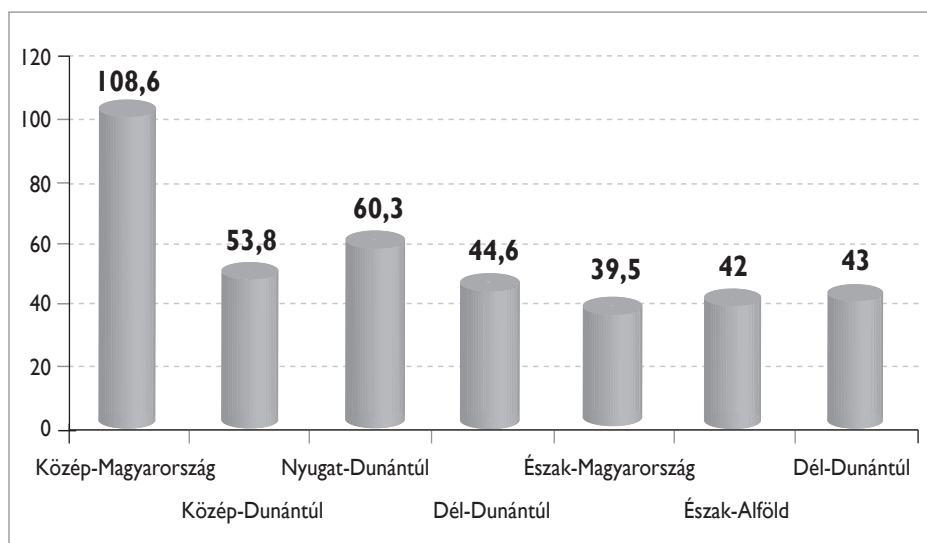
szágon belül lényegében nem változott. Az EU 271 régiójának rangsorában a magyar régiók pozíciója romlott. Az Európai Uniót tekintve az ezredforduló és a válság kezdete (2008) között a központi régiót kivéve minden magyar régió hátrább került a vásárlóerő paritáson mért egy főre jutó GDP rangsorban. A régiók unión belüli lemaradásának növekedését jelzi az is, hogy az ezredfordulón csak két magyar régió volt az utolsó 20 között, 2008-ban már négy régiót találunk a „futottak még” csoportban. (ÁLLAMI SZÁMVEVŐSZÉK 2011) (24. táblázat)

NUTS2 régió	A régió fejlettségi sorszáma 2000-ben	A régió fejlettségi sorszáma 2008-ban	A változás jellege
1. Közép-Magyarország	176.	95.	JAVULT
2. Nyugat-Dunántúl	222.	231.	Romlott
3. Közép-Dunántúl	232.	240.	Romlott
4. Dél-Alföld	245.	254.	Romlott
5. Dél-Dunántúl	248.	255.	Romlott
6. Észak-Magyarország	256.	260.	Romlott
7. Észak-Alföld	257.	259.	Romlott

24. táblázat: A magyar régiók helye az EU 271 régiójának GDP/fő rangsorában

Forrás: ÁLLAMI SZÁMVEVŐSZÉK 2011

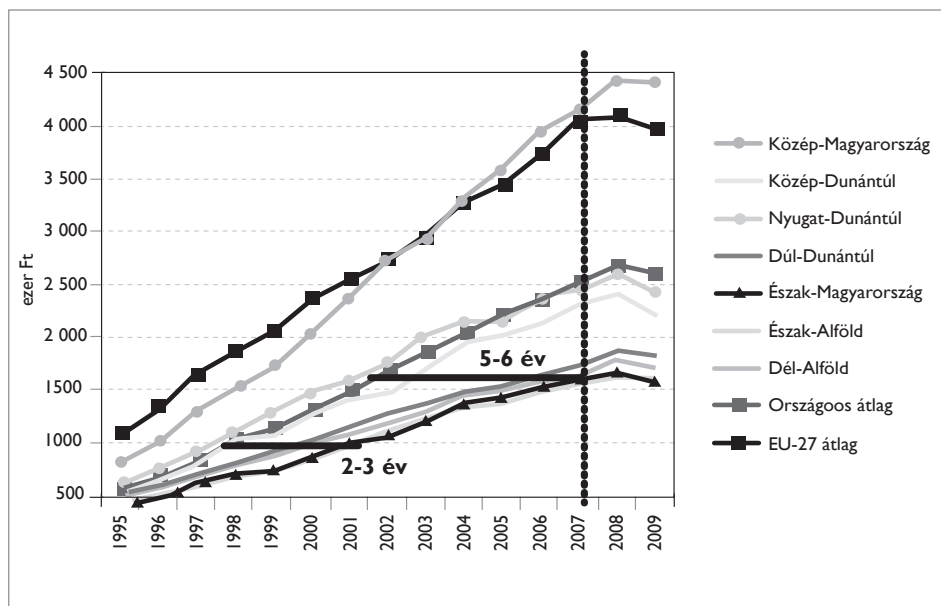
Az uniós rangsorok alakulásából törvényszerűen következik, hogy a régiók fejlettsége az EU átlaghoz mérve igen kedvezőtlen képet fest még napjainkban is. (32. ábra)

32. ábra: Magyar régiók az EU 27 átlagos GDP/fő szintjéhez viszonyítva 2009-ben

Adatforrás: EUROSTAT 2012

A 271 uniós régió fejlettségi rangsorában bekövetkezett változás természetesen nem jelent abszolút romlást, hisz a *magyar régiók fejlődése abszolút értékben mérve jelentős növekedést* mutat. Közép-Magyarország fejlődése az unió átlagához képest is számottevő. (33. ábra)

33. ábra: Az egy főre jutó GDP alakulása a magyar régiókban

Adatforrás: ÁLLAMI SZÁMVEVŐSZÉK 2011

A fentiekben vázolt regionális politika és a magyar régiók általános helyzetének áttekintése korántsem tekinthető kimerítőnek, hisz mind a regionális politika, mind pedig a területi helyzetről adott igen nagyvonalú kép részletezhető lenne elsősorban alacsonyabb fokozatú területi egységekre, vagy településtípusokra, de ez már meghaladja a fejezet kereteit. (A területi politika tüzetesebb megismerésére azonban ajánljuk: RECHNITZER J. – SMAHÓ M. 2011.)

V. 3. A területfejlesztési törvény Magyarországon

A területi tervezés gyakorlati eredményessége nagyban függ a területfejlesztésre vonatkozó jogi szabályozástól. A területfejlesztési törvény hatályos szövegét⁸⁵ idézve: „A területi tervezés alapja a területfejlesztési koncepció, a területfejlesztési program és a területrendezési terv”. Tulajdonképpen ezek adják a területfejlesztéssel és területrendezéssel foglalkozó törvény lényegét. A törvény létrehozói, illetve módosítói igyekeztek a törvényt az Unió irányelveinek megfelelően megalkotni. A törvény az ország *kiegyensúlyozott területi fejlődését*, az átfogó területfejlesztési politika érvényesítését illetve a területfejlesztés és – rendezés összhangját kívánta megteremteni. Ennek

⁸⁵ Az 1996. évi XXI. törvény 23.§ (1) bekezdésének eredeti, a módosítások után is hatályos szövege.

érdekében akarta a jogalkotó meghatározni a feladatokat, szabályokat és kialakítani az intézményrendszert. Feladatként a közös kezdeményezések elősegítését valamint azok országos célokkal való összehangolását; a fejlesztési koncepciók kidolgozását és megvalósítását; valamint az Unió regionális politikájához való illeszkedést tűzi ki a törvény. A törvény fentiekben már említett, *2011-es módosításának leglényegesebb eleme a megyei önkormányzatok szerepének megerősítése*. A módosítások 2012. január 1-i hatállyal megszüntették a korábban létező regionális, megyei és kistérségi területfejlesztési tanácsokat, illetve a Budapesti Agglomerációs Fejlesztési Tanácsot. Ezek feladatai a megyei (fővárosi) önkormányzatokhoz kerültek. A területfejlesztési és a területrendezési feladatok 2012. január 1-től így egységesen a megyei önkormányzatok kezébe kerültek. Az Országos Területfejlesztési Tanács és a Balatoni Fejlesztési Tanács tovább működik. A különböző területi szintekhez kötődő *fejlesztési ügynökségek* intézménye megmaradt, csak a tulajdonosi jogkörök változtak. A tulajdoni jogosultságot a megszünt fejlesztési tanácsok helyett az önkormányzatok kapták meg, illetve a balatoni *ügynökségre* vonatkozóan a területfejlesztésért felelős miniszter gyakorolja a tulajdonosi jogokat.

A területfejlesztési törvény megkülönbözteti azokat a térségeket, amelyek különösen fontos szerepet játszanak a területfejlesztésben. (A térség fogalmát a törvény a különböző területi egységek összefoglaló megnevezéseként használja.) Ilyen, a törvényben kiemelt megnevezésű térségek a következők:

- *Régiók*: több megyéből álló területi tervezési–statisztikai egység. Gyakorlatilag azonos a korábban meghatározásra került, és a fentiekben ismertetett NUTS2 régiókkal.
- *Kiemelt térség*: egy vagy több megyére, vagy azok területének egy részére kiterjedő, társadalmi–gazdasági–környezeti szempontból együtt kezelendő terület (Pl.: Balaton Kiemelt Üdülőkörzet, Budapest Agglomeráció).
- *Elmaradt térség*: azon térségek, amelyekben a gazdaságra, az infrastruktúrára, és a társadalomra vonatkozó mutatók jelentősen elmaradnak az országos átlagtól.
- *Kedvezményezett térség*: a területfejlesztés során pénzügyi és gazdasági ösztönzőkkel támogatott térség
- *Szabad vállalkozási zóna*: A kormány által pontosan lehatárolt terület, amely a térségi gazdaságfejlesztő szervezet által koordinált módon sajátos kedvezményeket biztosít a vállalkozóknak.
- *Ipari parkok és egyéb fejlesztési egységek*: Az önkormányzatok vagy az önkormányzatok társulásai által létrehozott fejlesztési egységek.

V.3.1. A területfejlesztés szereplői

A törvény a *központi állami szervek* közül négyet jelöl meg a területfejlesztési és –rendezési feladatok ellátására: (1) az Országgyűlést, (2) a Kormányt, (3) az Országos Területfejlesztési Tanácsot és (4) a területfejlesztésért felelős minisztérium (2012-ben a Nemzeti Fejlesztési Minisztérium) vezetőjét, a Minisztert és más minisztereket. A te-

rületi szervezeteknek a regionális politika Unió által is megkövetelt decentralizációja miatt van nagy jelentősége. Magyarország tekintetében ez a törvény próbálta meg először kiépíteni a regionális politikáért felelős szervek alacsonyabb szintjét. A jogalkotó hét olyan szervet nevezett meg, mely területfejlesztési és –rendezési feladatokat lát el: (1) területfejlesztési önkormányzati társulás, (2) megyei önkormányzat, (3) térségi fejlesztési tanács, (4) regionális területfejlesztési konzultációs fórum, (5) megyei területfejlesztési konzultációs fórum, (6) regionális fejlesztési ügynökségek és végül (7) a területi államigazgatási szervek. A központi és a regionális szervezeteket együttvéve így 11 szervezet (szervezeti csoport) szerepel felelősként, illetve közreműködőként a magyar területfejlesztésben. A területfejlesztési és területrendezési tervezés szerteágazó volta, a szükségszerűen elkülönülő területi szintek, a feladatok sokszínűsége indokolja ezek működését.

- *Országgyűlés.* Az Országgyűlés felelős az országos területfejlesztési koncepció és vele a fejlesztési politikát meghatározó irányelvek, célok és prioritások elfogadásáért. Ez a szerv számoltatja be a Kormányt a végrehajtásról, ez határozza meg az kiemelt térségek körét, a területfejlesztés eszköz- és intézményrendszerének szabályait, valamint a támogatások és decentralizáció elveit. Dönt a területfejlesztést szolgáló pénzeszközökről és támogatások kedvezményezettjeiről. Törvénnyel elfogadja a Budapesti Agglomeráció és a Balaton Kiemelt Üdülőkörzet rendezési tervét.
- *Kormány.* A Kormány feladata a regionális politika érvényesülésének biztosítása. Ennek érdekében előkészíti az országos területfejlesztési koncepciót, a hozzá kapcsolódó irányelveket, célokat és prioritásokat; a területfejlesztési támogatások és a decentralizáció szabályait, összehangolja a különböző állami pénzeszközöket, illetve dönt azok felosztásáról, és meghatározza a pénzek felhasználásának szabályait. Négyévente be kell számolnia az Országgyűlésnek a területfejlesztési politika alakulásáról. A Kormány gondoskodik a területi információs rendszer működtetéséről és kinevezi az EU Régiók Bizottságába Magyarország képviselőt.
- *Országos Területfejlesztési Tanács.* Az Országos Területfejlesztési Tanács, – mint *közreműködő* szervezet –, a kormányzat területfejlesztési feladatainak ellátásában működik közre. Elnöke a területfejlesztési feladatok ellátásáért felelős miniszter. Szavazati jogú tagjai a megyei közgyűlések elnökei, a főpolgármester, a kormány részéről az elnökön kívül még nyolc miniszter, a gazdasági kamarák elnökei, az országos önkormányzati érdekszövetség három képviselője, és a Nemzeti Gazdasági és Társadalmi Tanács képviselője.
- *Szakminiszter és más miniszterek.* A területfejlesztésért felelős miniszter (2012-ben a Nemzeti Fejlesztési Minisztérium) vezetője) koncepciókat és javaslatokat készít a területfejlesztési politika megalapozására. Kidolgozza az országos területfejlesztési koncepciót és szervezi a területrendezési koncepciók kialakítását, elkészítését. Összehangoló és koordináló feladata van a területfejlesztési szervek működésében. Gyakorolja a regionális fejlesztési ügynökségek feletti tulajdonosi jogokat. Az Országos Területfejlesztési Tanács többi minisztere főleg a szakterületét érintő feladatok ellátásában vesz részt, valamint évente tájékoztatják a Kormányt a fejlesztések főbb mutatóiról.

- *Területfejlesztési önkormányzati társulások.* A területfejlesztési önkormányzati társulásokkal kapcsolatban a törvény nem túl bőszavú, hiszen csak rögzíti a települési önkormányzatok azon jogát, hogy – amennyiben képviselő-testületeik ezt megszavazzák – az önkormányzatoknak *lehetősége van* közös programok kialakítására, és a területileg illetékes megyei önkormányzat jóváhagyása után azok végrehajtására. Ennek céljából önálló jogi személyiséggel rendelkező társulást hozhatnak létre, amely a fejlesztéseket biztosító pénzalapot kezeli. A települési önkormányzati társulások felett a megyei kormányhivatalok törvényességi felügyeletet gyakorolnak.
- *Megyei Önkormányzatok.* A megyei önkormányzatok feladata a megyét érintő területrendezési terv elkészítése mellett a megye településeinek fejlesztési tevékenységét koordinálni, együttműködni a gazdasági szereplőkkel, kialakítani és működtetni a területi információs rendszert. Feladatai között szerepel a területfejlesztési társulások kialakulásának segítése, valamint a megyei és települési területrendezési tervek összehangolása. A megye közgyűlése foglal állást a megye hosszú távú területfejlesztési koncepciójáról és elfogadja a területrendezési terveket.
- *Térségi Fejlesztési Tanácsok.* A térségi fejlesztési tanács felállítására akkor kerül sor, ha a feladatok átnyúlnak a régió vagy a megye határán. Feladatiról az érintett megyék közgyűlései szervezeti és működési szabályzat létrehozásával döntenek. A térségi fejlesztési tanács javaslatot tesz a területét érintő regionális fejlesztési koncepcióra és programra. Egyetlen ilyen tanácsot nevez meg a törvény: a Balaton Fejlesztési Tanácsot. A térségi fejlesztési tanácsok a miniszternek számolnak be feladataik teljesítéséről.
- *Regionális területfejlesztési konzultációs fórum.* Egy régión belül elhelyezkedő megyék közgyűléseinek elnökei regionális területfejlesztési konzultációs fórumot *működtethetnek*. A konzultációs fórum a régiót érintő területfejlesztési ügyekben állásfoglalási, véleményezési jogkörrel rendelkezik. A fórum javaslatot tehet a Kormánynak az EU Régiók Bizottságába kinevezendő régiós képviselő személyére.
- *Megyei területfejlesztési konzultációs fórum.* Egy megye közgyűlése és a megyében lévő megyei jogú városok közgyűlései megyei területfejlesztési konzultációs fórumot *működtethetnek*, amelynek véleményezési jogköre van a megye területfejlesztési tevékenységét illetően. A fórumon a megyei jogú városoknak egy képviselője lehet, a megyét pedig a megyei jogú városok számával azonos számú képviselője illeti meg.
- *Regionális fejlesztési ügynökségek.* A miniszter a régiókban nonprofit gazdasági társaság formájában regionális fejlesztési *ügynökségeket működtethet*, melyek kapcsolattartó, forrásfeltáró, pénzügyi nyilvántartási, informatikai feladatok ellátásával segítik a területfejlesztési programok megvalósítását.
- *Területi Államigazgatási Szervek.* A területi államigazgatási szervek a kormányzatot segítik feladatait végrehajtásában, az ellenőrzésben és a koordinálásban. Mindezt szakmai segítségnyújtás és információ szolgáltatás keretében. Fontos szerepe van a

főépítéseknek, akik véleményezik a rendezéssel kapcsolatos terveket, figyelemmel kíséri azok megvalósulását.

A fentiekben felsorolt szereplők jól tükrözik a jogalkotónak azt a szándékát, hogy az Unióban nagy hangsúlyt kapó decentralizációt megvalósítsa. A különböző szervezetek, intézmények láthatóan egymásra épülnek, bár a közöttük lévő feladat megosztást és a *felelősségi köröket a törvény nem részletezi.* Gondot jelenthet még, hogy a törvény nem nevesítette a régiókat, illetve nem kötötte azokat az Európai Unió regionális politikájának alapjául szolgáló NUTS-rendszerhez, pedig ez a decentralizáció egyik legfontosabb lépése.

V.3.2. A területrendezési kérdések összefoglalása

A területrendezési tervezés szorosan kapcsolódik a területfejlesztési feladatokhoz. A *területrendezés kiindulási bázisa a területfejlesztési koncepció.* Amint már említettük a *területrendezés lényege egy térség területhasználati módjainak meghatározása.* A területrendezés alapvetően műszaki jellegű feladatok megvalósítását igényli. Területrendezési tervek különböző területi szintekre készülnek. A legmagasabb szintű az Országos Területrendezési Terv, amelynek kiemelten fontos eleme az országos infrastrukturális hálózatok terve. Értelemszerűen ennek figyelembe vételével kell elkészíteni a kiemelt térségi és a megyei területrendezési terveket is, és a településrendezési tervek is szükségszerűen kötődnek a magasabb szintű térségek rendezési terveihez.

A törvény részletesen ismerteti a területrendezési tervek tartalmi követelményeit. Minden területrendezési tervnek tartalmaznia kell:

- a térségi szerkezeti tervet;
- a térségi övezeti tervlapokat;
- a területrendezési szabályozási előírásokat.

A területrendezésre vonatkozó szabályok rögzítik azt is, hogy a tervek rajzi elemei az Egységes Országos Vétületi (OEV) rendszerben készüljenek, számítástechnikai úton kezelhetők legyenek és illeszkedjenek a térinformatikai rendszerhez. A területrendezési tervezésben meghatározó szerepe van az állami főépítésznek, illetve a térségi főépítéseknek. A különböző szintű rendezési tervek összehangolása végső soron az építések feladatkörébe tartozik.

V. 4. Településpolitika

A településfejlesztés- és rendezés célja a fenntartható fejlődés figyelembe vételével a lakosság életminőségének, ellátási és környezeti viszonyainak javítása, az emberhez méltó épített környezet kialakítása, a környezet természeti, táji és épített értékeinek fejlesztése és védelme, továbbá az országos, a térségi, a települési és a jogos magánérdekek összhangjának megteremtése, az érdekütközések feloldásának biztosítása, valamint az erőforrások kíméletes hasznosításának elősegítése, amely a településfejlesztés és a településrendezés révén valósul meg.

A települések *működését és fejlődését* alapvetően a *településpolitika* határozza meg. A településpolitika a település fejlesztésére és működésére vonatkozó stratégiai elképzelések és az azok megvalósítását szolgáló eszközök összessége. A településpolitika alapvető

célja a település sikerességének és vonzerejének elősegítése, a *helyi lakosság* jólétének, *életminőségének javítása*, a helyi társadalmi elégedettség elérése, a lakosság megtartása és vonzása.

V.4.1. A településfejlesztés fogalma

A településfejlesztés feladata: a települési erőforrásokra építő fejlesztési politika meghatározása, a területgazdálkodási, a humán és a műszaki infrastruktúra-fejlesztés meghatározása. A települések fejlesztésének összehangolt, hatékony és eredményes gyakorlása viszont – a folytonosan változó viszonyok között – tervszerűséget igényel.

A településfejlesztési tervezésnek két fő eszköze van: a településfejlesztési koncepció és az integrált településfejlesztési stratégia, amelyeket a települési önkormányzat képviselő-testülete határozattal állapít meg. A településfejlesztési tervezés két fő eszközére vonatkozó szabályokat az épített környezet alakításáról és védelméről szóló 1997. évi LXXVIII. törvény szabályozza.

A településfejlesztési tervezés magában foglalja az információk összegyűjtését, a fejlesztés lehetséges változatainak feltárását, különös figyelemmel azokra a következményekre, melyekre a ma hozott döntések jelentős hatással lehetnek. A hatékonyság alapelveinek szem előtt tartása mellett választékokat tár föl a célok, eszközök, akciók köréből. Elősegíti a kommunikációt, szélesíti a település társadalmának széleskörű részvételét a döntéshozási folyamatban, segít az érdekek és a különböző értékrendek integrálásában, elősegíti a szabályozott döntéshozást és a sikeres megvalósítást. A tervezés folyamata tartalmaz általánosan érvényes lépéseket, alapvető feltételrendszert, ugyanakkor egyedi és speciális elemeket is, hiszen így képes a különböző települések önálló karakteréhez igazodó jövőkép kialakítását elősegíteni.

V.4.2. Településfejlesztés a különböző területi szinteken

A településpolitika *nemzeti hatáskörbe tartozik*. Az ennek részét képező *várospolitik*a sem része az ún. *közösségi politikáknak*, azonban a tagállamok közötti önkéntes együttműködés alapján mégis hangsúlyos szerepet kap. Már a Maastrichti Szerződés (1993) megfogalmazása során történtek arra kísérletek, hogy az Európai Bizottság formális hatáskört kapjon a várospolitik területén, a tagállamok ezt elutasították a szubszidiaritás elvére hivatkozva.

Az európai szintű közös problémák azonban felvetik ennek időszerűségét, s a Lisszaboni Szerződés (2009) – mely a gazdasági, társadalmi kohézió kívül a területi kohézió (s ezen keresztül a városfejlesztés) esetében is az Unió és a tagállamok közötti megosztott hatáskörrel rendelkezik – nagyobb teret engedne ennek. Függetlenül attól, hogy a tagállamok a várospolitik területén nem adták át hatáskörüket az Európai Bizottságnak, önkéntes alapon már egy évtizede együttműködnek minisztériumi szakértői, vezetői és politikai szinteken egyaránt. Az elmúlt évtized dokumentumai közül kiemelésre érdemes a városfejlesztésért felelős miniszterek által 2007-ben elfogadott „Lipcsei Charta az európai fenntartható városokért”, mely mind tartalmában, mind megfogalmazásában, koherenciájában egy valóban jelentős mérföldkőnek, az európai várospolitik fontos átlomásának tekinthető. (LIPCSEI CHARTA 2007) A Lipcsei Charta a városfejlesztés új kihívásaira ad egységes, európai szintű választ közös alapelvek és cselekvési stratégiák megfogalmazásával. Hangsúlyozza az integrált megközelítésmód szükségességét a vá-

rosfejlesztésben, és szorgalmazza, hogy kiemelt figyelmet kapjanak a hátrányos helyzetű városrészek.

A városfejlesztés uniós rendszerének másik alapvetően fontos vetülete a közösségi szintű együttműködés. A közösségi kohéziós politika pénzügyi támogatási rendszere finanszírozza ugyanis elsősorban a városfejlesztési programokat és projekteket. A városi ügyek a Strukturális Alapokon keresztül kapnak támogatást 1989 óta, először az un. közösségi kezdeményezések, majd később az operatív programokon keresztül is. Ez a támogatás főként a 2004-ben csatlakozott tagországok esetében tesz ki jelentős arányt, mivel saját költségvetési forrásaik csak szűkösen állnak rendelkezésre. Az Európai Unió tehát – pénzügyi támogatási rendszerén keresztül – a gyakorlatban maga is jelentősen formálja a várospolitikát. A Strukturális Alapok egyes rendeleteiben rögzített támogatások felhasználási módja, feltételrendszere indirekt módon befolyásolja az egyes fejlesztések irányát, jellegét.

A várospolitikai tehát tagállami hatáskör, ezen belül Magyarországon a legfontosabb felelősség az egyes települések szintjén van. A helyi önkormányzatok felelősek – anyagi lehetőségeiket felmérve, koncepció és stratégia mentén – a fejlesztéseket megvalósítani. Mi marad akkor az államnak? A központi államigazgatás feladata elsősorban a szabályozás, a keretrendszer kialakítása, illetve egyes pénzügyi támogatások biztosítása. Ezen kívül fontos, hogy az Európai Unióban is elfogadott irányelveket, fejlesztési irányokat, gondolatokat közvetítse az önkormányzatok felé, tervezési segédletek, kézikönyvek formájában. Ilyen kézikönyv például az integrált tervezést, az integrált városfejlesztési stratégiát a hazai gyakorlatba bevezető ún. Városfejlesztési Kézikönyv, a 2007-ben megjelent könyv második kiadását a településfejlesztésért felelős minisztérium 2009-ben adta ki. (NFGM 2009)

V.4.3. A településfejlesztési tervek és a tervezés folyamata

A településfejlesztési koncepció elsősorban településpolitikai dokumentum, ami a településrendezést is megalapozza. Hosszú távra (15–20 év) határozza meg a település jövőképét, igyekszik a település érdekeinek leginkább megfelelő megoldást adni a helyi társadalmi, gazdasági, műszaki, intézményi és környezeti, természeti és ökológiai problémákra, az ennek érdekében hozott önkormányzati településfejlesztési döntéseket rendszerbe foglalja, valamint megmutatja az együttműködés és alkalmazkodás lehetőségét a hazai és nemzetközi fejlődési trendekhez.

Az integrált településfejlesztési stratégia középtávú, stratégiai szemléletű, megvalósítás orientált tervezési dokumentum, amely meghatározza a városok középtávú városfejlesztési tevékenységeit. Az integrált településfejlesztési stratégia a településfejlesztési koncepcióra épülve összehangolja a különböző szakpolitikai megközelítéseket (pl. gazdaságfejlesztés, környezeti fejlesztés, közlekedésfejlesztés, társadalmi célok megvalósítása stb.), összefogja és ütközteti az érintett partnerek (üzleti szektor, civil szektor, közszféra szereplői, lakosság) céljait, elvárásait az önkormányzat városfejlesztésben meghatározó és döntéshozó szerepe mellett. Az integrált megközelítés további eleme, hogy a középtávú fejlesztési célokat, az annak elérése érdekében tervezett intézkedések finanszírozási, megvalósítási és fenntartási módját is összefüggéseiben kezeli. (25. táblázat)

Munkafázis	Munkarész (elkészített dokumentum)
A tervezés előkészítése	Partnerségi terv
Helyzetelemzés	A településfejlesztési koncepció helyzetelemző munkarésze
Helyzetértékelés	<ul style="list-style-type: none"> • Társadalmi környezet • Gazdasági környezet • Természeti és művi környezet • Térségi összefüggések • Településrészek elemzése • Lehetséges fejlesztési irányok bemutatása
Koncepcióalkotás	A településfejlesztési koncepció javaslattevő munkarésze
	<ul style="list-style-type: none"> • Környezeti értékelés, társadalmi és gazdasági hatásvizsgálat
Stratégiaalkotás	Az integrált településfejlesztési stratégia javaslattevő munkarésze
	<ul style="list-style-type: none"> • Környezeti értékelés, társadalmi és gazdasági hatásvizsgálat
<ul style="list-style-type: none"> • A koncepció, illetve stratégia véglegesítése • A koncepció, illetve stratégia jóváhagyása 	<ul style="list-style-type: none"> • Határozattervezet • Képviselő-testületi határozat(ok)
Monitoring, felülvizsgálat	Jelentések

25. táblázat: A településtervezés folyamata

Forrás: A szerzők összeállítása

V.4.4. A településfejlesztés pénzügyi forrásai

A településfejlesztés pénzügyi forrásai lehetnek az önkormányzat saját bevételei, gazdasági és egyéb szervezetek, a lakosság hozzájárulásai, a központi költségvetés normatív támogatásai és átengedett bevételei, hazai és uniós pályázatok, hitelek.

A rendszerváltás óta hazánkban is jellemzően a *magánbefektetők, ingatlanfejlesztők a településfejlődés és a települési tervek megvalósulásának meghatározó szereplői*, ezért nem lehet a magántőke városfejlesztői akaratát figyelmen kívül hagyni. Fontos a magántőke bevonása a településfejlesztésbe, de úgy, hogy közben a közérdek ne sérüljön. A településtervezés során a közszférának lépéselőnyben kell lennie, ellenkező esetben a befektetői szempontokhoz igazodnak a települési tervek, mint az a hazai gyakorlatban sajnos sok esetben tapasztalható. A településnek stabil, kiszámítható és megfelelő kereteket biztosító, jól szervezett kínálat, tartalékterületekkel kell fellépnie a befektetők felé, amely azonban bizonyos rugalmasságot hordoz magában, hogy legyen tere az alkufolyamatnak. E kínálatnak a közérdek szempontjából kívánatos településszerkezetbe kell illeszkednie.

A befektetőkkel való együtt-tervezés, együtt-gondolkodás fontos, és a befektetők bevonása a tervezésnek a jelenleginél jóval korábbi fázisában is megtörténhetne, a településfejlesztési elképzelések egyfajta befektetői szondázása erősíthetné a tervek realitását.

Hazánkban a településfejlesztési *források jelentős részét az európai uniós Strukturális Alapjai* jelentik, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap. A támogatási periódus időszakára minden tagállam elkészíti a források felhasználásra vonatkozó fejlesztési stratégiáját, az ún. Nemzeti Stratégiai Referenciakeretet,

amelyet hazánkban I. és II. Nemzeti Fejlesztési Tervnek, majd Új Magyarország Fejlesztési Tervnek, 2010-től Új Széchenyi Tervnek neveznek, illetve az azokra épülő operatív programokat. A településfejlesztési célok meghatározását és forrásait mind a 2004–2006, mind a 2007–2013 közötti időszak alatt a regionális operatív programok tartalmazták. A 2007–2013 közötti támogatási periódus alatt a területfejlesztés, azon belül a fenntartható városfejlesztés és a városi dimenzió kezelése, valamint a vidéki területek támogatása és a földrajzi vagy természeti okokból hátrányokkal küzdő térségek problémáinak kezelése kiemelt hangsúlyt kapott.

A városfejlesztési célú források felhasználása vonatkozásában az Európai Bizottság főbb irányelvei, elvárásai az alábbiak voltak:

- integrált megközelítés (koncentráció elvének érvényesítése, azaz kis területre több intézkedés összekapcsolása a hatás maximalizálása érdekében)
- a közösségi (EU és állami) és privát hozzájárulások mobilizálása
- a fejlesztési akcióterületek kiválasztásának átláthatósága
- erős helyi partnerség, a lakosság számára az átláthatóság biztosítása

Az önkormányzatok ezek figyelembevételével készítették el integrált településfejlesztési – városok estében városfejlesztési – stratégiáikat, amelyekben a kijelölt akcióterületekre meghatározták a tervezett beavatkozásokat. *A városfejlesztési beavatkozások típusai ebben az időszakban az alábbiak:*

- *Funkcióbővítő városrehabilitáció.* A funkcióbővítő rehabilitáció alapvető célja a városi területek olyan integrált, akcióterületi alapú megújítása, amely érdemben hozzájárul ahhoz, hogy a város gazdasági és társadalmi aktivitása élénküljön, a város vonzereje erősödjék mind a lakosság, mind a betelepülő vállalkozások illetve intézmények, szervezetek számára. Ennek során egyes városi funkciók megerősítését vagy szükség szerinti bővítését szolgáló beruházások kerülnek támogatásra: a környezet, az infrastruktúra megújítása, az épített örökség értékeinek megóvása és hasznosítása, gazdasági tevékenységek, a közcélú funkciók, közszolgáltatások bővülésének, megújításának. ösztönzése.
- *A városrehabilitációs tevékenységek irányulhatnak a településközpontok vagy alközpontok funkcióinak megerősítésére és új gazdasági és (vagy) közösségi funkciók megjelenésének támogatására, tradicionális belvárosi jellegű kereskedelmi területek (főutca, főtér) megújítására, műemléki jellegű városközpontok, történelmi városrészek megújítására, rekreációs területek kialakítására, vagy felhagyott ipari (vagy egyéb, pl. honvédségi) területek (ún. barnamezős területek) funkcióváltásának elősegítésére.*
- *Szociális rehabilitáció.* A szociális városrehabilitáció olyan városrészeket érint, amelyek társadalmi és fizikai állapota is lényegesen rosszabb, mint az települési, regionális szinten elfogadható lenne. A rehabilitáció célja az, hogy a helyi hátrányos helyzetű lakosság életminősége és esélyei javuljanak, vagyis a program gazdája az adott városrészben valósítson meg felzárkóztató programokat mind az épített környezet, mind a társadalmi helyzet tekintetében. A program lényegi eleme, hogy csak ebben a típusú beavatkozásban valósítható meg uniós támogatás keretében lakó-

épületekkel kapcsolatos beavatkozás. Célterületei lehetnek: az ipari technológiával épült lakótelepeken a gettósodás megelőzése, hagyományos építésű, vegyes lakossági összetételű, leromlott városrészekben a további szegregációs folyamatok megállítás, a főként cigány népesség által lakott telepek teleprehabilitációja, a szegregáció oldása.

- *Kisléptékű („pontoszerű”) városrehabilitációs projektek.* Azon egyedi fejlesztéseket tekinthetjük kisléptékűnek, amelyek nem összetett, akcióterületi fejlesztések részeként valósulnak meg. Ilyen fejlesztéseknek lehet városrehabilitációs hatásuk, de a projektek hatása általában korlátozott, egy-egy – gyakran tematikus jellegű – szükséglet vagy probléma megoldására korlátozódik (pl. park, egyéb közterület rekonstrukciója, sportpálya kialakítása, közösségi épület és szűkebb környezetének felújítása, rendezése, szabályozás érvényesítéséhez szükséges bontási, közműrendezési munkák stb.).

Visszatekintő kérdések

- Milyen tényezők befolyásolják a területi politika kialakulását?
- Mi a lényegi különbség a település- és területi tervezés rendezési és fejlesztési feladatai között?
- Hogy határolná körül a kiegyensúlyozott területi fejlődés fogalmát?
- A területfejlesztés szempontjából milyen megkülönböztetett térségek határolhatók el?
- Melyek a területfejlesztés legfontosabb központi szervezetei?
- Milyen szervezetek látják el a területfejlesztés regionális feladatait?
- Mi a településfejlesztési tervezés két fő eszköze?
- Milyen időtávra vonatkozik a településfejlesztési koncepció, illetve az integrált településfejlesztési stratégia?
- Milyen dokumentum alapozza meg a településrendezési terveket?
- Milyen hatáskörbe tartozik a településpolitika?
- Mik lehetnek a településfejlesztés pénzügyi forrásai?
- Milyen eszközzel tudja befolyásolni az Európai Unió a tagállamok várospolitikáját?

VI.

Földrajzi információs rendszerek és a Digitális Föld

Napjainkra a társadalmi–gazdasági fejlődés elérte azt a szintet, amikor a rendelkezésre álló információ tömege olyan hatalmasra vált, melyet csak rendelkezett formában tud az ember hasznosítani. A társadalom és a tudomány fejlődésének információ igénye és az egyén tudásszomja is csak akkor elégülhet ki, ha a határtalanul tűnő adattömeget földrajzilag határokhoz kötjük, és így vizsgáljuk az adattartalmakat egyéb dimenzióit. Ez azt jelenti, hogy digitalizálni kell a Földet. E témakör legfontosabb elemeiről szól ez a fejezet, melyet szakmeggkötés nélkül ajánlhatunk minden hallgatónak, hisz a földrajzi információs rendszerek nemcsak a környezettudományhoz, nemcsak regionális társadalim–gazdasági kutatásokhoz kapcsolódnak, hanem mindenki számára hasznosak lehetnek.

FERENCZ VIKTÓRIA

„...A technológiai innováció új vívmányai bolygónk, környezetünk és kultúránk eddig példa nélküli adat- és információ-halmazára vonatkozóan teszi lehetővé számunkra ezek gyűjtését, tárolását, feldolgozását és megjelenítését. Ezek jelentős része „georeferált” – azaz a földfelszín egy pontosan meghatározott helyéhez kötött. A térbeli információk áradatának kihasználása során az információk megértése a legnehezebb feladat – azaz az adatfolyam értelmezhető formára hozása, érthető információkká alakítása. Napjainkban gyakran tapasztaljuk, hogy sokkal több információnk van annál, mint amivel egyáltalán kezdeni tudunk valamit, amiket fel is tudnánk használni.... Hiszek abban, hogy szükségünk van a „Digitális Földre”: a bolygónk többszörös időbeli és térbeli felbontású, 3 dimenziós reprezentációjára, amelybe a helyhez kötött adatok hatalmas mennyiségét tudjuk integrálni.” (Al Gore, A. A. 1998)⁸⁶

VI. 1. Mit is jelent a Digitális Föld?

1998-ban Los Angelesben Al Gore amerikai alelnök beszédében felvázolta, hogy mi-ként is képzel el élő közegünk, a Föld, és annak humán és fizikai környezetének oktatását, emberközelsébe hozását. A vízió olyan hatásos volt, hogy állami projekt lett belőle, térinformatikai cégek, oktatási intézmények és állami szervezetek vettek, és vesznek részt ma is a megvalósításában.

„...Képzeli el, például, hogy egy gyermek bemegy a helyi múzeum Digitális Föld kiállítására. Miután a fejére helyezte a megjelenítő képernyőt, látja a Földet úgy, ahogy az az űrből látszik. Az adatkesztyűt a kezére húzva egyre beljebb és beljebb nagyít, egyre részletesebben jelennek meg a kontinensek, ré-

⁸⁶ Fordította a szerző

giók, országok, városok, végül már házakat, fákat és más természetes, valamint mesterséges objektumokat is lát. Megtalálva azt a területet a Földön, amelyet meg szeretne ismerni és felfedezni, oly módon teheti ezt, mintha varázsszőnyegen utazna a háromdimenziós földfelszínen. Persze a földfelszín csak egy a számos adat közül, amelyekkel találkozik. A hangfelismerő rendszer segítségével kérdéseket tehet fel a felszínborításra, a növények és állatfajok területi elterjedésére, az éppen aktuális időjárásra, az utakra, a politikai határookra és a népességre vonatkozóan. Megjelenítheti azokat a környezeti információkat is, amiket társaival együtt a GLOBE program keretében gyűjtött. Természetesen ezek az adatok a digitális földfelszínre tökéletesen illesztve jelennek meg. Az adatkesztyűt használva mindenről, amit lát további információkat kaphat hiperlinkekre mutatva. Például előkészítheti a családi nyaralást a Yellowstone Nemzeti Parkban, megtervezheti a tökéletes kirándulást a gejzírekhez, a bőlényekhez, az óriásszarvú juhokhoz, melyekről eddig még csak olvasott. Az indulás pillanatától a hazaérkezésig mindent nyomon követhet vizuálisan – és mindezt anélkül, hogy a helyi múzeumot elhagyta volna...”

Napjainkban az érzékletesen felvázolt Digitális Föld számos eleme nemcsak hogy elérhető, de a technológiai fejlődésnek köszönhetően napról napra emberek milliói használják aktívan. A Geo-böngészők fontos iparággá váltak és az adatok újszerű, térbeli helyhez kötött felfedezését vezették be a köztudatba. A Digitális Föld elképzelés azonban még nem teljes. Minél jobban megértjük a környezet és a társadalom interakciójának és függőségeinek komplexitását a különböző, helyi, regionális és globális területi szinteken, annál nagyobb szükségünk lesz adott területre és időre vonatkozóan megbízható, pontos, idősoros és nyílt hozzáférésű információkat szolgáltató dinamikus információs rendszerekre. Minél több földrajzi információval rendelkezünk, annál nagyobb szükségét látjuk a kifinomult feldolgozási és elemzési módszereknek, amelyek képesek az információkat megfelelő szempont szerint intelligens cselekvéssé átalakítani.

A Digitális Föld megvalósítása felé napjainkig tett lépések jelentősek:

- elkezdődött a földrajzi információk szervezése az elérhetőség és a hozzáférhetőség szempontjából a térbeli adatinfrastruktúra (SDI) fejlesztésével (INSPIRE, SDI, UNSDI, OGC, ISO),
- a földrajz, mint az információk szervezésének eszköze, azaz a geo-browser-ek fejlesztése (Google Earth, Microsoft Virtual Earth, NASA World Wind, ESRI ArcGIS Explorer), amelyek mára bizonyos mértékig prezentálják az eredeti elképzelés vizuális megjelenítését,
- a Föld térbeli és időbeli érzékelése, azaz olyan adatok előállítás és nyilvánossá tétele, amely valamely adatfelvételezési technológiával készült (műholdas távérzékelés, légifénykép, lézerszkennelt állomány) és helyhez kötött, ide értve a tudományos és nyilvános megfigyelő rendszereket (pl. Időkép),
- az informatika technológiai fejlődése (nagy sebességű hálózatok, gigászi szerverparkok, vékonykliens-alkalmazások).

Ma a legfontosabb kérdések közé tartozik a Föld környezeti állapota változásának és az emberi civilizáció hatásainak vizsgálata. A Digitális Föld következő „generációja”, azaz a jövőképe az alábbi elemekből áll:

- 1.) nem egyetlen Digitális Föld létezik, hanem multiplikatíván kapcsolódó globuszok/infrastruktúrák, amelyek kielégítik az állampolgárok, a közösségek, a politikai döntéshozók, a kutatók és az oktatók jelentősen különböző igényeit,
- 2.) probléma-orientáltság, azaz a Digitális Föld segítséget kell, hogy nyújtson a problémák és a célok közötti összefüggések feltárásában, az egyes elemek (pl. egészség, környezet, energiaárak, stb.) egymásra hatásának vizsgálatában,
- 3.) lehetővé kell tennie a térben és időben történő utazást valós idejű adatok használatával annak érdekében, hogy a jelenlegi helyzethez analóg szituációkat meg lehessen találni,
- 4.) választ kell adnia a térbeli populációs és környezeti anomáliák azonosítására és változására vonatkozó kérdésekre (pl. vulkánkitörések, biodiverzitás hotspot-ok, légszennyezési anomáliák),
- 5.) hozzáférést kell biztosítani a társadalmi és környezeti adatokhoz, információkhoz, szolgáltatásokhoz éppúgy, mint a scénáriókhoz és az előrejelzésekhez az egyszerű lekérdezésektől kezdve a komplex elemzésekig (pl. a környezeti modellezés és előrejelzés hatása a gazdasági–társadalmi környezetre),
- 6.) támogatnia kell az absztrakt elméleti koncepciók és adattípusok megjelenítését, azaz az új elméletek gyakorlatban való adaptációját,
- 7.) nyílt hozzáféréseken, többféle technológiai platformon és médián (pl. szöveg, hang, multimédia) kell alapulnia,
- 8.) megnyerőnek, interaktívnak, megismerhetőnek és elemzések elvégzésére alkalmasnak kell lennie, hogy kiszolgálhassa a tanulást, valamint a multidiszciplináris oktatást és tudományokat.

VI. 2. Földrajzi információs rendszerekről általában

A földrajzi információs rendszer egy olyan számítógépes rendszer, melyet földrajzi helyhez kapcsolódó adatok gyűjtésére, tárolására, kezelésére, elemzésére, a levezetett információk megjelenítésére, a földrajzi jelenségek megfigyelésére, modellezésére dolgoztak ki. A földrajzi információs rendszer elnevezés analóg a térinformatikai, geoinformációs rendszer (Geographical Information System, GIS) elnevezésekkel. A GIS egyetlen rendszerbe integrálja a térbeli és a leíró információkat – alkalmas keretet biztosít a földrajzi adatok elemzéséhez. A geoinformatika rendkívül nagy jelentőséggel bír a természeti erőforrások kutatásában, állapotának megfigyelésében, a közigazgatásban, a földhasználati és tájtervezésben, az ökológiai és gazdasági összefüggések

feltárásában, a döntéshozásban, ugyanakkor a közlekedési, szállítási, honvédelmi és piackutatási feladatok megoldásában, a szociológiai–társadalmi összefüggések vizsgálatában, a településfejlesztésben és a létesítmények elhelyezésének tervezésében is alkalmazzák.

A térinformatika tehát a helyhez kötött, térbeli információk elméletének és gyakorlati elemzésének tudománya, míg a térinformációs rendszer az információk elemzéseinek végrehajtásának gyakorlati eszköze. A térinformatika, mint tudományág kapcsolódási pontjai más tudományterületekhez gyakorlatilag korlátlanok, hiszen ma már nem olyan rendszereket és feladatokat nehéz mondani, ahol használják a térinformatikai rendszereket, hanem olyat, ahol nem. Maguk a térinformatikai rendszerek funkciójukat tekintve 4 fő egységből állnak:

- adatnyerés,
- adatkezelés,
- elemzés,
- megjelenítés.

Általánosságban elmondható, hogy a rendszerekben *geometriai és leíró* (attribútum) *adatok* találhatók oly módon, hogy az egyes grafikus elemekhez hozzá van rendelve a rá jellemző minden – illetve a feladat elvégzéséhez szükséges – tulajdonság, jellemző szöveges információ. Természetesen a térinformatikai rendszerek mögött – szervesen hozzá tartozóan – az adatok létrehozását, tárolását, kezelését és lekérdezését kiszolgáló adatbázis-kezelő rendszer van.

A térinformatikában az információk (geometriai adatok) „helyhez kötése” *koordináta (vonatkoztatási) rendszerek* segítségével történik. A Föld felszínén lévő, számunkra érdeklődésre számot tartó tárgyakat és jelenségeket (objektumokat) megadhatjuk koordinátákkal (folytonosan változik az adott vonatkozási rendszerben), vagy diszkrét jellemzőkkel (pl. irányítószám, cím, mobilcellák), amelyek közvetett úton kapcsolódnak valamely vonatkozási rendszerhez. Vonatkoztatási rendszernek azon pontok összességét és a hozzájuk rögzített koordináta-rendszert nevezzük, amelyhez további pontok helyzetét viszonyítjuk. A vonatkoztatási rendszerek típusát tekintve megkülönböztetünk globális (teljes Földre kiterjedő), kontinentális, nemzeti és helyi (lokális) rendszereket.

A vonatkoztatási rendszerek használatának célja a *térképek* készítése, amelyek vetületi rendszerben ábrázolnak. A vetület egy olyan speciális függvény, amely a Föld felszínét közelítő felületet vagy annak egy részét a síkba képezi le. Analóg esetben a térképek méretarányal is rendelkeznek, és saját jelrendszerük van, esetenként pedig általánosításokat alkalmaznak (generalizálás). A térkép tehát egy olyan műszaki termék, amely a valós földfelszín természetes és mesterséges objektumai és jelenségei egy bizonyos szempont szerinti modellezésének eredménye, amely a körülöttünk lévő háromdimenziós világot, illetve annak kisebb-nagyobb részeit – analóg esetben különböző mértékű kicsinyítésben – ábrázolja. A szimbólum (jelkulcs) meghatározott alakú és nagyságú egyezményes jel egyes tereptárgyak, illetve jelenségek ábrázolására. A térképek – céljuktól függően – tartalmaznak síkrajzi és/vagy domborzati elemeket, és névrajzot, ami tulajdonképpen a térképeken előforduló megnevezések és számfeliratok összességét, a megírásokat jelenti.

A térinformatikai rendszerek az adatok tárolását és kezelését *adatbázisok* segítségével valósítják meg. A GIS rendszerek alapvető feladatának tekinthető a meglévő információkon alapuló új ismeretek nyerése az adatbázisban tárolt különböző adatok felhasználásával.

nálásával. Az adatbázisok lehetőséget biztosítanak az adatok tárolására és kezelésére, új adatok létrehozására, meglévő adatok módosítására, vagy törlésére, valamint az általa tárolt és kezelt adatok különböző szempontok szerinti szűrésére is. A GIS-ben végrehajtott lekérdezések tulajdonképpen szűrések, és arra szolgálnak, hogy egy bizonyos kérdésre egyszerűen megkapjuk a választ. A lekérdezésekhez, azaz az adatok valamilyen szempontok szerinti szűrésének elvégzéséhez az egyes alkalmazások szabványos lekérdező nyelveket használnak, amelyek közül az SQL (Structured Query Language) adatlekérdező nyelv a legismertebb.

VI. 3. Térinformatikai alapú modellalkotás

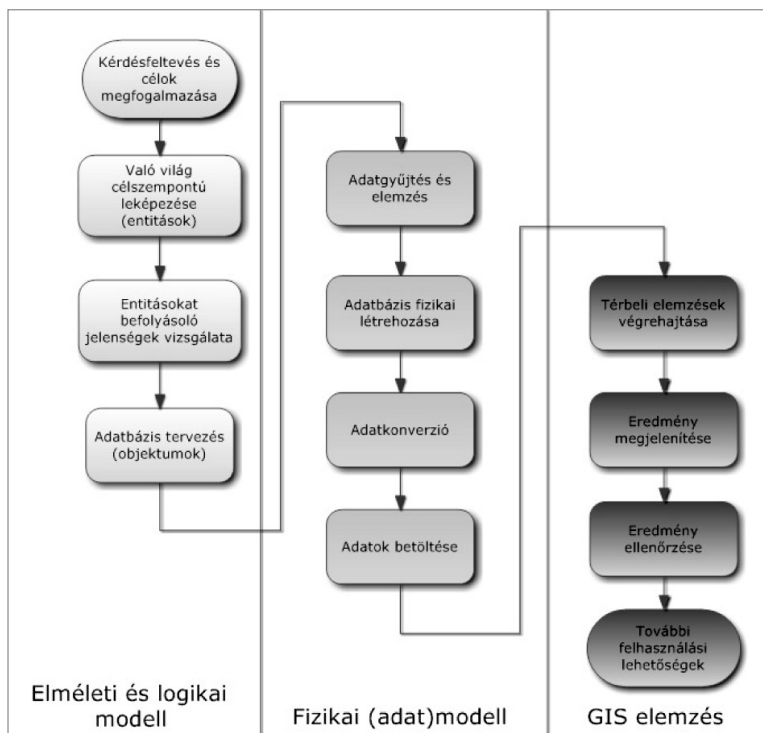
A térinformatikai modellezés alapelve, hogy a feladat meghatározásának függvényében megadjuk azokat a „dolgokat”, amiket a rendszernek tartalmaznia kell. Ez a gyakorlatban egy hosszú folyamat, hiszen a megrendelő elképzeléseinek és a szoftveres megvalósítás lehetőségeinek a figyelembe vételével kell megvalósulnia.

34. ábra: A valós világ modellezése

Forrás: A szerző szerkesztése

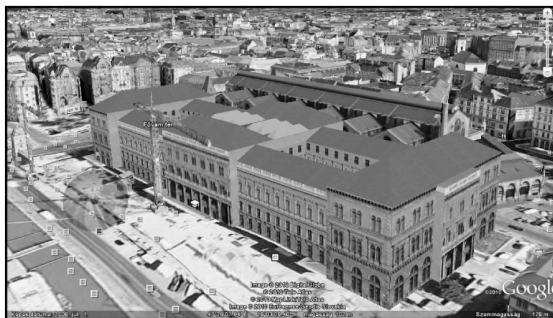
A térinformatikai modell tulajdonképpen a valós világ leegyszerűsített és absztrakt mása, amely a valós tér a vizsgálati szempontból érdeklődésre számot tartó részének tulajdonságait és szabályait mutatja be következtetések levonása céljából. A birtokunkban lévő, illetve felhasználni kívánt adatok a valós világ *objektumainak* általunk is kezelhető módon történő jellemzésére szolgálnak. Minden adat egy néglépcsős absztrakciós modellalkotási folyamat eredménye. (34. ábra) A valós világot általunk megkülönböztethető módon alkotó jelenségeket (*entitás*) első lépésben egy elméleti modellel helyettesítjük. A modellalkotási folyamat során az entitásnak csak azon jellemzőit vesszük figyelembe, amelyek a későbbiek során szerepet játszhatnak. Az elméleti modell alapján dolgozzuk ki a kiválasztott jellemzők leírásához szükséges adattípusokat, azaz egy olyan logikai modellt állítunk elő, amelynek alkotóelemei a valós világ elemeinek digitális megfelelői (objektumok). A keretül szolgáló logikai adatmodell alapján történik a tényleges adatgyűjtés és jön létre az objektumok fizikai modellje. (35. ábra) Az entitás a valós világ adott szempont szerinti vizsgálata során azon alapegység, amely további egységekre már nem bontható. Egy entitás egészét leképezve az adatbázisok szintjére már objektumoknak nevezik őket. Az objektumoknak egyrészt kvalitatív, másrészt pedig kvantitatív tulajdonságai vannak.

35. ábra: A térinformatikai szemléletű modellezés általános folyamata

Forrás: A szerző szerkesztése

Vegyük példaként a Budapesti Corvinus Egyetem Fővám téri épületét, mint objektumot. Az épület a Google Maps alkalmazásban a 36. ábra bal oldalán látható módon jelenik meg. Az egyetem épületének van alakja, amelyet ábrázolhatunk felülnézetben, vagy akár a térben (36. ábra), és minden egyes meghúzott vonalhoz, illetve ábrázolt testhez tartoznak méretek (milyen széles, milyen magas, stb.). Ha az épület csak az alakjával és méretével adott, akkor valahol létezik a világban, de nem tudjuk, hogy konkrétan hol van, ennek megadására szolgál az elhelyezkedés (képzeliük el, hogy az épület pontjait ismert koordináta rendszerbe helyezzük).

36. ábra: BCE a Google Maps felületén és a Google Earth alkalmazásban (3D)

Forrás: A szerző szerkesztése

A vizsgált épületnek vannak kapcsolatai a világgal, azaz vannak szomszédai, rajta van egy adott helyrajzi számú földrészleten, esetleg bennefoglaltatik egy másik épületben. Vannak továbbá kvalitatív jellemzői is, például az építés éve, a szintek száma, az oktatási célú helységek száma, a tanszékek száma, az oktatók száma, és így tovább, amelyek erre az épületre vonatkoznak és egy kiválasztott szempontrendszernek megfelelően jellemzik. A leíró (attribútum) adatok kiválasztása a létrehozandó rendszer céljának megfelelően történik. Az objektumoknak a térinformatikai rendszerekben tehát geometriai és topológiai tulajdonságaik, és ezekhez kapcsolt attribútum adataik lehetnek, amelyek megadásával egyértelműen azonosíthatók a felhasználó számára. (26. táblázat) Az egyes objektumok bizonyos közös tulajdonság alapján osztályba sorolhatók; az azonos tulajdonságú objektumok csoportjai alkotják az *objektumosztályokat* vagy *objektumtípusokat*.

<i>Geometria</i>	Alak
	Méret
	Elhelyezkedés
<i>Topológia</i>	Kapcsolatok
<i>Leíró (attribútum) adat</i>	Jellemző tulajdonságok

26. táblázat: Objektumok jellemző adatai

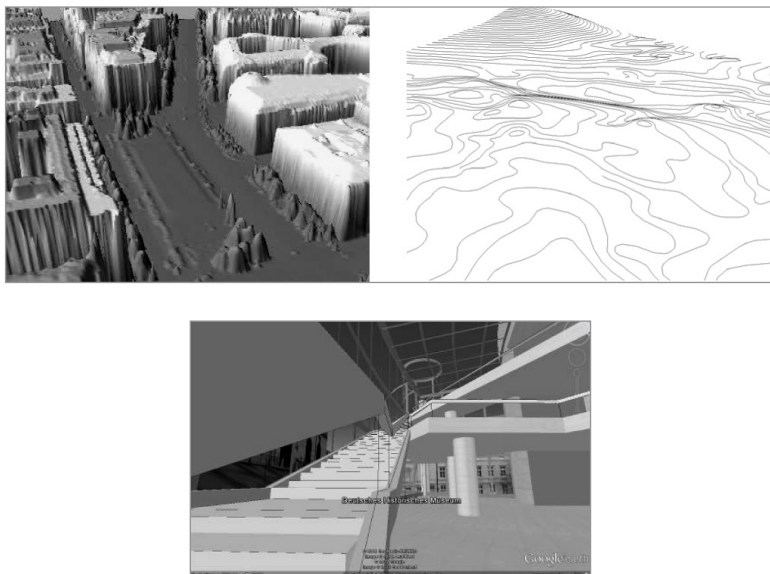
Forrás: A szerző összeállítása

Az objektumok geometriai jellemzőit (is) a térinformatikai rendszerek digitális térbeli adatbázisok formájában kezelik. Attól függően, hogy mi a célunk és milyen pontosság, és további felhasználásra vonatkozó igényeink vannak, használhatunk vektoros vagy raszteres térképi állományokat.

A *raszterképek* (37. ábra bal fent) széles körben elterjedtek, a mindennapjainkban használt digitális fényképezőgéppel készített képeink is raszterképek. Legfontosabb jellemzőjük, hogy az információkat színek hordozzák, amelyek lehetnek akár szűrkeárnyalatoként akár színesként tárolva. A színek értékei az RGB (vörös–zöld–kék) színkeverésnek megfelelően numerikusan tárolódnak, hozzárendelve ezeket a raszterkép geometriai alapelemeinek, a pixeleknek egy jól definiált pontjához (pl. középpont, rácspont). A pixelek sokasága határozza meg azt, hogy egy raszterkép milyen „minőségű”, ami attól függ, hogy az adott képkészítő eszközben az érzékelésre szolgáló területen hány darab érzékelő van elhelyezve, amelyek az elektromágneses hullámok (színek) leképezéséért felelősek, illetve milyen távolságból történik a leképezés. A műholdas távérzékelés módszerével előállított raszterképek geometriai szempontból nagy felbontása hozzávetőlegesen 2,5–5 m – léteznek igen nagy felbontású, 0,5 m x 0,5 m felvételek is –, azaz a kép egy pixele ekkora területet fed le a földfelszínből.

A *vektoros térképi ábrázolást* (37. ábra jobb fent) akkor alkalmazzuk, ha pontos geometriával rendelkező térképek előállítása a cél, pl. ingatlannyilvántartás, közműnyilvántartás számára, vagy egyes szakterületek esetében ha a kapcsolatok leírása a lényeg sematikus ábrázolással. Ezen állományok alapelemei a geometriából jól ismert pontok és vonalak, ahol a pontok X,Y koordinátájukkal adott alapelemek, míg a vonalak pontsorozatként definiálандók. A vonalak esetében pontok közötti, általában irányított, szakaszokból álló vektorsokszöveget adunk meg, innen adódik az ábrázolás elnevezése is. A pontok pontszerű objektumokat jelentenek, amelyek dimenzió nélküliek, azaz az adott méretarányban kiterjedéssel nem ábrázolhatók (pl. épületek, közlekedési létesítmények jellemző pontjai, stb.),

a vonalak a pontok segítségével előállított egy dimenziós alakzatok, amelyek lehetnek egyenesek vagy görbék, illetve egyszerűek és összetettek (komplexek). A poligon a térinformatikai rendszerekben kétdimenziós, területtel rendelkező alakzatot testesít meg, tulajdonképpen síkidomként értelmezhető (pl. közigazgatási határok). A három dimenzióban történő ábrázolás alapeleme a test, amelyet a felületek segítségével adunk meg (37. ábra lent középen).

37. ábra: Raszterkép (bal fent), térbeli vektoros állomány (jobb fent) és a Deutsches Historisches Museum belső terének 3D ábrázolása a Google Earth alkalmazásban (lent középen)
Forrás: BARSÍ Á. – LOVAS T. 2010 (fent), a szerző szerkesztése (lent)

A *topológia* helyzeti információk nélkül, az objektum azonosítók felhasználásával írja le az elemek kapcsolatát a nem számszerűsíthető térbeli és szerkezeti szabályok alapján (metszés, érintés, magába foglalás (sziget), szomszédság, illeszkedés). Fontos tulajdonsága, hogy a koordináta rendszerekre nézve invariáns.

A térinformatikai rendszerek a valós világot többféleképpen képesek kezelni. A leg-egyszerűbb a síkbeli kétdimenziós ábrázolás, míg a legbonyolultabbnak a háromdimenziós szimulációs technikák minősülnek, ahol a valódi térbeli ábrázolás mellett a negyedik dimenzió, az idő is helyet kap.

VI. 4. Térinformatikai rendszerek adatainak beszerzési kérdései

A térinformatikai rendszerek egyik legfontosabb alkotóelemét az adatok jelentik, amelyeket adatbázisba szervezünk. A kiépítendő rendszerbe integrálásra kerülő alapvető adatköröket már az elméleti/logikai fázisban definiálni szükséges, mindezek mellett célszerű megvizsgálni, hogy a megadott adatok léteznek-e, nyilvánosak-e, érvényesek-e, illetve mely szervezet tudja ezeket megbízhatóan, teljes körűen, naprakészen és folyamatosan szolgáltatni.

Információs rendszer megnevezése	Elérhetőség
Országos Környezetvédelmi Információs Rendszer (OKIR) <ul style="list-style-type: none"> Felszíni Vízhíminőségi Információs Rendszer (FEVI) Levegőtisztaság-védelmi Információs Rendszer (LAIR) Hulladékgazdálkodási Információs Rendszer (HIR) 	http://okir.kvvm.hu http://okir.kvvm.hu/fevi http://okir.kvvm.hu/lair http://okir.kvvm.hu/hir
Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer (TeIR)	http://teir.vati.hu
Természetvédelmi Információs Rendszer (TIR)	http://geo.kvvm.hu/tir/viewer.htm
Vízügyi Adatbank (VIZADAT)	http://www.vizadat.hu
Balaton és Velencei-tó Információs és Tájékoztató Rendszere (és a Tisza-tó)	http://www.kvvm.hu/szakmai/balaton/lang_hu/
Magyarország Élőhelyeinek Térképi Adatbázisa (MÉTA)	http://www.novenyzetiterkep.hu/
Megkutatottsági és fűrészi térinformatikai adatbázis (MBFH/MGSZ)	http://www.foldtanikutatas.hu/MegKutApp/
Földtani térképek (MFGI)	http://geo-portal.hu/hu/node/5
Egészségügyi adatok <ul style="list-style-type: none"> Internetes Magyar Egészségügyi Adattár (IMEA) Tételes Magyar Egészségügyi Adattár (TEA) Beruházási és bérstatisztika 	http://www.eski.hu/new3/adatok/adatok.php
ILOMA	http://iloma.econ.core.hu/
Erőforrástérkép	http://www.regionaldata.org
TÉRKEPTÉR (közösségi támogatási adatok)	http://www.terkepter.nfu.hu/
KÖZTÁR	http://www.koztar.hu/
Országos Vízjelző Szolgálat	http://www.hydroinfo.hu
ELGI (Eötvös Loránd Geofizikai Intézet)	http://kinga.elgi.hu
Közüdatár	http://www.kozadattar.hu
Vas Megyei Térinformatikai Rendszer	http://www.vasteir.hu

27. táblázat: Hazai webes (tér) információs rendszerek és elérhetőségük (2012. április)

Forrás: A szerző összeállítása

Amennyiben az adatok nem léteznek, akkor két lehetőségünk marad: vagy vállaljuk az adatgyűjtést – amely folyamat igen jelentős idő- és költségvonzattal rendelkezik –, vagy megpróbálunk olyan adatokat keresni, amelyek léteznek, és megfelelően helyettesíthetjük az általunk először megadott adatokat. Az, hogy egy adat létezik, egyáltalán nem jelenti azt, hogy beszerezhető.

Gyakran előfordul, hogy nem nyilvános adatok integrálása szükséges a rendszerbe, amely valamilyen szerződés megkötését indukálja az adatgazda szervezet és az adatokat felhasználó szervezet, vagy magánszemély között. Az adatvagyon köztudottan érték, amin nem lehet csodálkozni, hiszen mind az adatgyűjtés, mind azok feldolgozása és értelmezhető formába öntése jelentős befektetett munka eredménye.

Az adatok beszerzésének költsége erősen korrelál a rendszer céljával: a pontosabb térképet és/vagy széleskörű adatokat igénylő rendszerek esetében ez a költség a szoftver árának többszöröse is lehet. Tudatosan kell készülni arra, hogy az adat-szoftver költségarány általánosságban 80–20 százalék, ami természetesen nem tartalmazza sem a beszer-

zésre fordított időt, sem az adatok feldolgozásának költségeit. A gazdasági folyamatokra vonatkozó térbeli elemzések végrehajtásához szükséges numerikus és térképi adatok hozzáférése és felhasználása erősen korlátozott, jelentősen meghosszabbítva az elemzés előkészítésére fordított időt és növelve a becsült költséget. Léteznek azonban hazánkban is olyan (tér)információs rendszerek, ahonnan bizonyos adatkörök térítésmentesen, illetve minimális költségfordítással, strukturált formában beszerezhetők. (27. táblázat)

VI. 5. Térinformatikai elemzések

A térinformatikai elemzések elvégzésére több lehetőségünk kínálkozik. Az egyik – az egyszerűbb – lehetőség az, hogy keresünk egy olyan, már meglévő és működő alkalmazást, amelynek segítségével az elemzéseinket el tudjuk végezni, és az eredményeket számunkra megfelelő módon meg is tudjuk jeleníteni. Másik lehetőségünk pedig az, hogy az adatok birtokában „dobozos”, vagy nyílt forráskódú térinformatikai rendszer segítségével végezzük el az elemzést és a megjelenítést is. A Digitális Föld szellemében egyre több olyan, webes elérésű rendszer és nyilvános adat épül be a köztudatba, amely nem csak az állampolgárok, de az oktatás és a kutatás igényeit is igyekszik kielégíteni.

A társadalmi és gazdasági folyamatok elemzésére széles körben elterjedt eszközök (pl. SPSS) állnak rendelkezésre, amelyek eredményesen alkalmazhatók akkor, ha számokat és adatsorokat szeretnénk kapni eredményül. A folyamatok térbeli elemzése alapvetően azt jelenti, hogy nem állunk meg a nyers adatsoroknál, hanem ezeket az adatokat térbeli alapelemekhez (pontok, vonalak vagy poligonok) kötjük és a hozzájuk tartozó értékeket a valós térben és időben ábrázoljuk. Az eredmények megjelenítése akár színekkel, akár szimbólumokkal, az elemzések során a szomszédsági viszonyok és a térbeli sűrűsödések vizsgálata, az izovonalak generálása mind-mind azt igényli, hogy az elemzések során a vizsgálati alakzatok egymáshoz képesti viszonya ismert legyen. Ismert tény, hogy a térben az egymáshoz közelebbi dolgok sokkal inkább hatnak egymásra, mint a távolabbiak. Ezt azonban csak akkor tudjuk bárki számára szemléletessé tenni, ha elemzéseink eredményeit térben ábrázoljuk.

VI.5.1. Elemzési lehetőségek a térinformatikai „desktop” alkalmazásokban

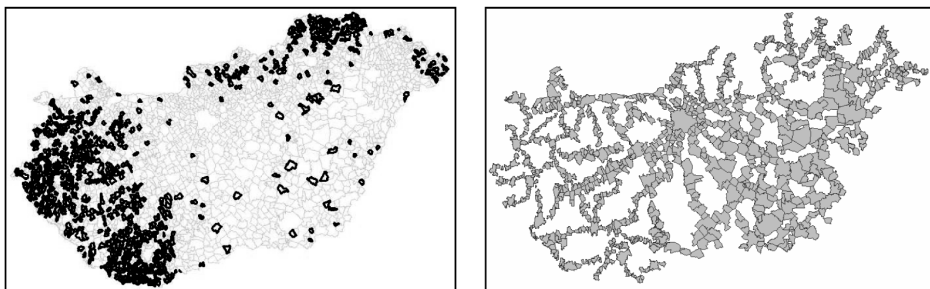
Napjainkban az ismertebb térinformatikai rendszerek beépített eszköztárakkal teszik lehetővé a geostatistikai és térbeli (3D) elemzéseket az adatok tekintetében. Egy-egy komolyabb „dobozos”, illetve nyílt forráskódú asztali térinformatikai alkalmazás ma annyi funkcióval rendelkezik a minél szélesebb körű szakterületi igények kielégítése okán, hogy csak néhány szakember mondhatja el magáról, hogy professzionális szinten képes minden modult használni. A mindennapi feladatok egy-egy felhasználónál szisztematikusan jelentkeznek, így az alaptudáson felül igény akkor jelentkezik egy még nem használt funkció megismerésére, ha azt az adott feladat elvégzése indukálja. Bármilyen alkalmazással dolgozzunk is azonban, a munkánkhoz adatokra és információkra van szükségünk.

Az ArcGIS térinformatikai rendszer képes mind vektoros, mind raszteres állományok kezelésére és szerkesztésére. A szoftver kiegészítőjeként az ArcGlobe, az ArcScene és az ArcExplorer használatos, az első a Google Earth alkalmazáshoz hasonló megjelenésű, amely kezelni képes az elemzések eredményeit, a második 3D térbeli elemzéseket és ezek eredményének megjelenítését, míg az utolsó az állományok megjelenítését és lekérdezését

támogatja. A vektoros állományok elemeihez attribútum adatok kapcsolhatók, amelyek táblázatos formában tárolódnak az állományok szerves részeként. A raszteres állományok tekintetében számos képformátumot képes megjeleníteni és kezelni, bonyolult elemzések végrehajtására is alkalmas.

1.) Szűrések

A gyakorlatban a feladatok végrehajtása során gyakran olyan kérdések fogalmazódnak meg, amelyek csak egy bizonyos tulajdonságú elemek vonatkozásában érdekesek. Ezek lehetnek geometriai elhelyezkedésre vonatkozó kikötések (38. ábra), de lehetnek leíró adatokkal kapcsolatos követelmények is.

38 ábra: Aprófalvak leválogatása népességadat alapján (balra), illetve a legalább egy vasútállomással rendelkező települések leválogatása (jobbra)

Forrás: A szerző szerkesztése

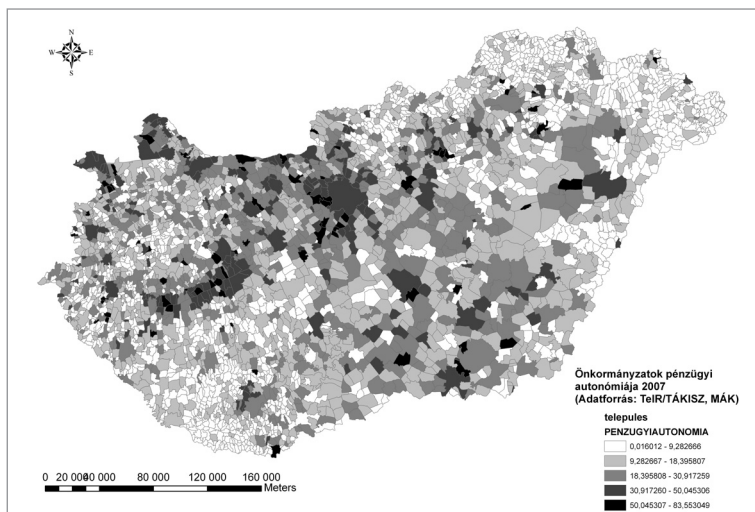
Ha a települések területének határvonalait tartalmazó állomány mellett rendelkezésünkre áll még a Magyarországon található vasútállomásokat, mint pontszerű objektumokat tartalmazó állomány, akkor leválogatható, hogy mely településekre lehet eljutni vasúton hazánkban. A leválogatás alapja a „tartalmazás”, vagyis mindazon településeket keressük, amelyek tartalmaz legalább egy olyan pontot, amelyik vasútállomást jelöl. Az aprófalvak leválogatásánál a szűrési feltételt az adatbázisban található népességadatok jelentik, amelyre az „500-nál kisebb népesség” feltétel szerint végeztük el a szűrést és a kijelölést.

2.) Tematikus térkép készítése

A tematikus térképek elemei a földfelszínre vonatkoztatható, térbeli elterjedést mutató természeti, antropogén, valamint társadalmi jelenségek belső tulajdonságait, szerkezetét és funkcióit mutatják be. Az ilyen típusú térképek rendelkeznek egy, az adott feladat elvégzéséhez illeszkedő általános földrajzi térképpel, és az ezen a felületen ábrázolni kívánt tematikus tartalommal.

A településekre vonatkozóan – amennyiben rendelkezünk vektoros településhatáros térképpel – az ArcGIS Desktop programban egyszerűen van lehetőségünk kartogram előállítására az attribútum adatok alapján. Többféle osztályozási módszer közül választhatunk, amennyiben egyik sem felel meg az igényeinknek, manuálisan megadhatjuk az intervallumok határait. Kiválaszthatjuk, vagy tetszőlegesen megadhatjuk a színskálát, amellyel az

egyes tematikus osztályokat az alkalmazás ábrázolni fogja. Az elemek csoportosításának és megjelenítésének tekintetében lehetőségünk van egyedi, egyenlő osztásközü, kvantilis (azonos esetszám), természetes töréspont, geometriai intervallum (minimalizált négyzetösszeg) vagy szórás alapú osztályozási módszert választani. A felületen beállítható akár az is, hogy ne színezéssel történő ábrázolást hajtson végre az alkalmazás, hanem szimbólumokkal, illetve pontsűrűséggel ábrázolja a megfelelő osztályokba eső elemeket. Több attribútum értékének egyszerre történő ábrázolása is lehetséges, azonban előfordulhat, hogy ebben az esetben a kelleténél több osztály jön létre az ábrázolás miatt. A települési önkormányzatok pénzügyi autonómiáját jellemző elkészített kartogram (39. ábra) kiegészíthető kartográfiai elemekkel, mint lépték, jelkulcs, Északjel.

39. ábra: Települési önkormányzatok pénzügyi autonómiája 2007. évben (százalék)

Forrás: TeIR / TÁKISZ, MÁK alapján a szerző szerkesztése

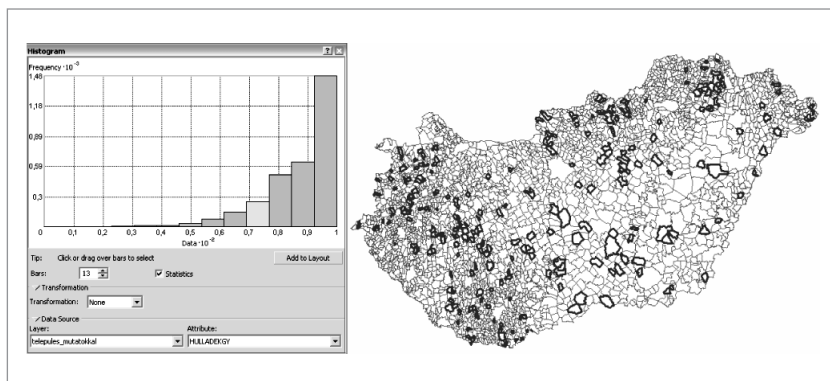
3.) Geostatisztikai elemzések

A geostatisztika egy olyan önálló, a földtudományok és a matematikai statisztika határán működő tudomány, amely az adatok térbeli szerkezetével foglalkozik. Eszközkészlete lehetővé teszi a térbeli szerkezetben a változékonyság és a heterogenitás mérését, továbbá képes arra is, hogy ezt a heterogenitást felhasználja a csomópontok (grid pontok) becslésére. A geostatisztikai elemzések témakörébe a hisztogramvizsgálat, az eloszlások vizsgálatának statisztikai módszerei, a korreláció- és kovarianciavizsgálat, az interpolációs eljárások és a trendanalízis tartoznak.

- **Hisztogram.** A geostatisztikai elemzések közül a legegyszerűbb a hisztogram elkészítése arra a változóra, amelynek elemzését végezzük. A hisztogram az adatok egy változó szerinti leírása oszlopdiaگرامos formában, amit a gyakoriság-eloszlás alapján számít az alkalmazás. A gyakoriság eloszlás egy olyan grafikon, amely azt ábrázolja, hogy milyen gyakorisággal esnek az egyes elemek értékei egy-egy tartományba. Az elemek számát a függőleges tengelyen, míg a felvett értéket a vízszintes tengelyen tüntetik fel. A vizsgálatunkban a rendszeres hulladékgyűjtésbe bekapcsolt lakások lakásállományra

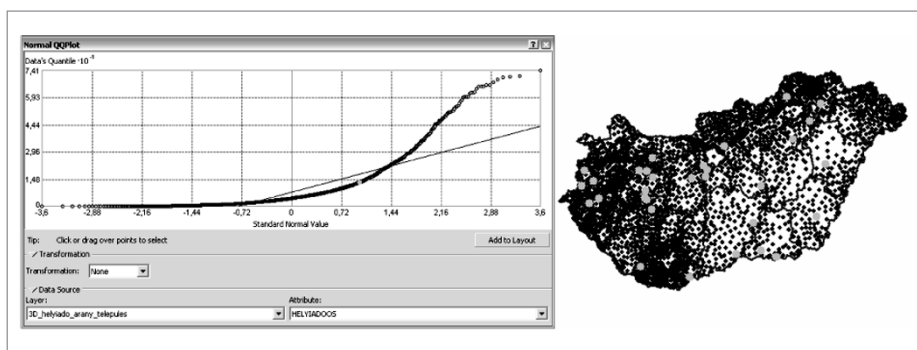
vonatkozó arányának vizsgálatát végeztük el hisztogram segítségével. Az elemzés azt mutatja, hogy a magyarországi települések jelentős részén ez 90–100 százalék körül mozog, azonban vannak olyan települések, ahol nem éri el a 20 százalékot sem. (40. ábra) Kijelölve a $[0,7;0,8]$ értelmezési tartományhoz tartozó oszlopot a térképen kijelölésre kerülnek azok a települések, amelyek az adott intervallumbeli értéket veszik fel.

40. ábra: Rendszeres hulladékgyűjtésbe bevont lakások aránya a lakásállományban 2008. évben (százalék)

Forrás: A TeIR / KSH TSTAR alapján a szerző szerkesztése

- **Eloszlások vizsgálata.** A normalitásvizsgálat (Q-Q plot) egy adatsor tekintetében megmutatja, hogy az értékek mennyire követik a normális eloszlásértékeket. A grafikon vízszintes tengelyén a sztenderd normális eloszlás kvantilisei, míg függőleges tengelyén a bemenő adatok kvantilisei vannak feltüntetve. Az eloszlás akkor tekinthető Gauss-féle normális eloszlásnak, ha az adatpontok illeszkednek az ábrán szereplő egyenesre. (41. ábra) Logaritmikus transzformációval az adatsor normalizálható.

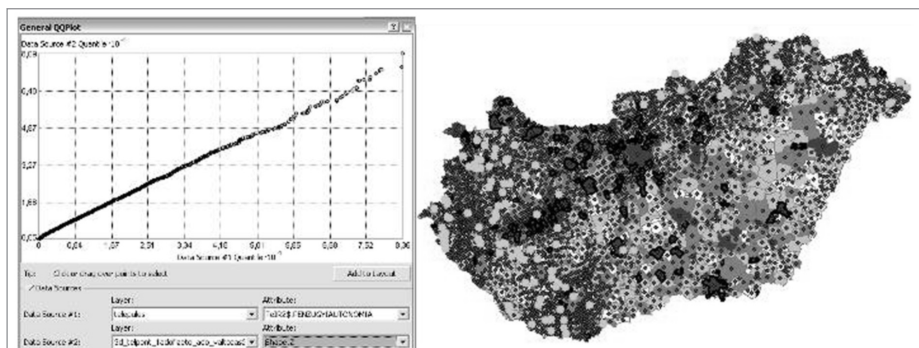

41. ábra: Települési önkormányzatok helyi adó bevételeinek aránya az összes bevételhez 2007. évben (százalék)

Forrás: A TeIR / TÁKISZ, MÁK alapján a szerző szerkesztése

Amennyiben két különböző adatsorról akarjuk eldönteni, hogy azonos eloszlást követnek-e, akkor az általános Q-Q plot funkciót használjuk. Az önkormányzatok pénzügyi autonómiáját összehasonlítva az egy adófizetőre jutó adó mértékének 2000–2008 közötti változásával települési szinten azt az eredményt kapjuk, hogy a két adatsor eloszlása kvázi azonos, ugyanis egy egyenesre esnek, amelynek meredeksége közel 45 fok. (42. ábra)

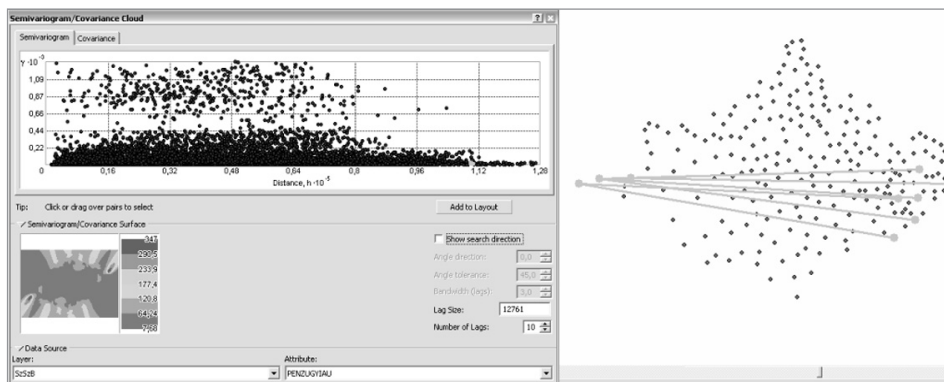

42. ábra: A települési önkormányzatok pénzügyi autonómiájának, valamint az egy adófizetőre jutó adó 2000–2008 közötti változása eloszlásainak vizsgálata hasonlósági szempontból

Forrás: A TeIR / KSH TSTAR alapján a szerző szerkesztése

- *Variogram és kovarianciavizsgálat.* A félvariogram (szemivariogram) a térbeli változatosság értelmezésének az alapja, az optimális becslés legfontosabb eszköze, a hatékony mintavételi tervek elkészítésének a segítője és olykor különböző beavatkozások hatásának az indikátora is. A szemivariogram megmutatja, hogy egyes megfigyeléspár-távolságok esetén átlagosan mekkora a párokon belüli eltérésnégyzet, míg lefutása jellemzi a térbeli változatosság mértékét és formáját. Számításakor szükséges feltétel a másodrendű, gyenge térbeli stacionaritás (átlag térbeli állandósága), és adott távolságú megfigyelés-párookra kiszámított értékeltérések szórásának az állandósága.

A szemivariogramot alapvetően a térbeli változatosság leírására, az optimális mintavételi tervek készítésére és a térbeli interpoláció előkészítésére alkalmazzák, segítségével kiszűrhetők a nagyon eltérő elemek a mintából. Az ArcGIS variogramja és kovarianciafelhője az autokorreláció jellemzésére szolgál. Használatával meghatározhatók azok a mintapárok, melyek azonos tulajdonságokkal rendelkeznek a térben. A variogramon egy értéket kijelölve a térképen minden hozzá tartozó mintapár megjeleníthető. (43. ábra)

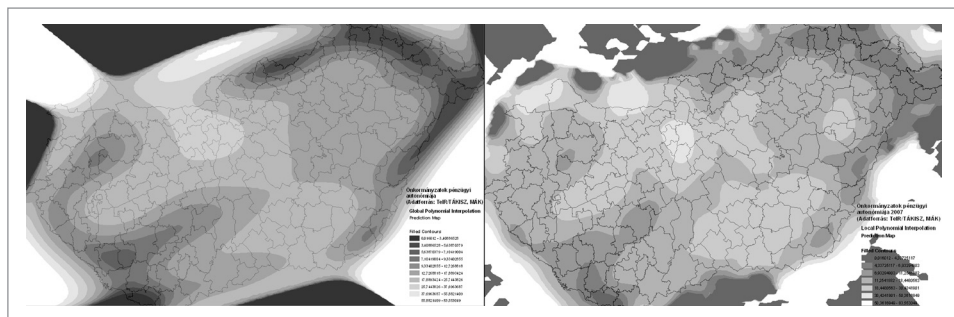

43. ábra: Önkormányzati pénzügyi autonómia félvariogramjának vizsgálata Szabolcs-Szatmár-Bereg megye településeire 2007. évben

Forrás: A TeIR / TÁKISZ, MÁK alapján a szerző szerkesztése

- **Interpolációs eljárások.** Az adatok mérése nem valósulhat meg folytonosan a térben, a felvételi pontok diszkrét hálózatot alkotnak a hozzájuk tartozó mérési eredményekkel együtt. Az ábrázolás és az elemzés viszont gyakran azt kívánja, hogy olyan helyre is határozzunk meg értéket, ahol a valóságban nem történt mérés. Interpolációnak azt az eljárást nevezik, amely a diszkrét pontok alapján az azok által meghatározott sokszögön belül ad becslést a nem mintavételi helynek minősülő pontokban az értékekre, figyelembe véve a mintavételi pontok egzakt értékeit.

Az interpolációs eljárásoknak két főbb csoportja létezik, a globális és a lokális. (44. ábra) A globális interpoláció lényege az, hogy minden egyes mérési pont felhasználásával határozzunk meg egy felület függvényének paramétereit úgy, hogy az a teljes pontmezőre minél jobban illeszkedjen. Ilyen felület lehet a sík, a polinomiális formulákkal leírható felületek, a hatványokat, trigonometriai függvényeket tartalmazó felületek stb. A globális interpoláció előnye, hogy a teljes pontmezőre egyetlen felület paramétereit kell ismerni, hátránya azonban, hogy a felület meghatározása esetleg bonyolult lehet. További komoly hátrány, hogy gyakran a természetes felszín nem fejezhető ki kellően pontosan egyetlen globális felület illesztésével; túl sok lesz a fölösleges kilengés a mért pontok között stb. A lokális interpolációs eljárások további csoportokra bonthatók az alkalmazott módszer szerint. Létezik lokális interpoláció egyszerű felületek alkalmazásával, pl. sík, harmadfokú felület, spline-ok használatával, illetve végeelem módszerrel. A síkinterpoláció esetén a háromszöghöz tartozó három pont x , y , z koordinátája alapján kell meghatározni a sík egyenletében szereplő paramétereket, hogy aztán ismeretlen (új) pontra a síkba történő vetítéssel ismertté válhasson a pont z koordinátája. A síkinterpolációs eljárás viszonylag gyors, azonban az eredmény nem esztétikus: a síklapok ugyan csatlakoznak (nincs közöttük hézag), de törés jelentkezik minden levezetett termékben, pl. szintvonalrajzban, felületi ábrázolásban. A simább megjelenés érdekében alkalmazzák a harmadfokú polinomiális felületet.

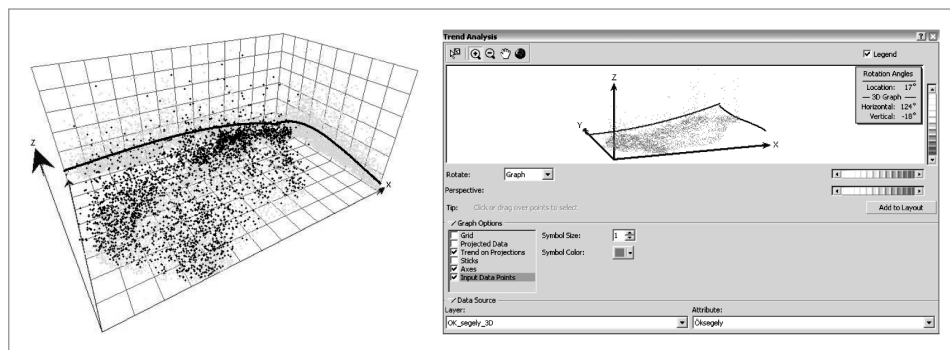

44. ábra: Globális (balra) és lokális (jobbra) polinomos interpoláció eredménye az önkormányzatok pénzügyi autonómiájára vonatkozóan

Forrás: A TEIR / TÁKISZ, MÁK alapján a szerző szerkesztése

- **Trendanalízis.** Valamely jelenség fejlődését, időbeli alakulását periodikus vagy szezonális, valamint véletlen ingadozások, és alapirányzatok (trendek) idézik elő. A trend az idősorban, vagy a térben tartósan érvényesülő tendencia, a fejlődés legfontosabb komponense. A trendanalízisnek két fő módszere a mozgóátlagolás és az analitikus trendszámítás, amelyen belül megkülönböztetnek lineáris és exponenciális trendeket.

Az ábrán megjelenítésre kerülő minden grafikus elem szinte minden paramétere – a szintől a szimbólumok nagyságán keresztül a vonalvastagságig – testre szabható. Előnye, hogy a vizsgálati területre két, egymásra merőleges irányban határozza meg a trendeket, amelyet egy hagyományos kartogramról nem látunk első ránézésre. Megvizsgálva a magyarországi települések vonatkozásában egyrészt az egy adófizetőre jutó adó mértékének 2000–2008 közötti változásának mértékét, másrészt pedig az önkormányzati segélyben részesültek százalékos arányát az állandó népességben (45. ábra), következtetéseket vonhatunk le a változás térbeli irányultságát tekintve.

45. ábra: Egy adófizetőre jutó adó 2000–2008 közötti változásának (balra), illetve az önkormányzati segélyezésben részesültek 2008-as arányának trendanalízise (jobbra)

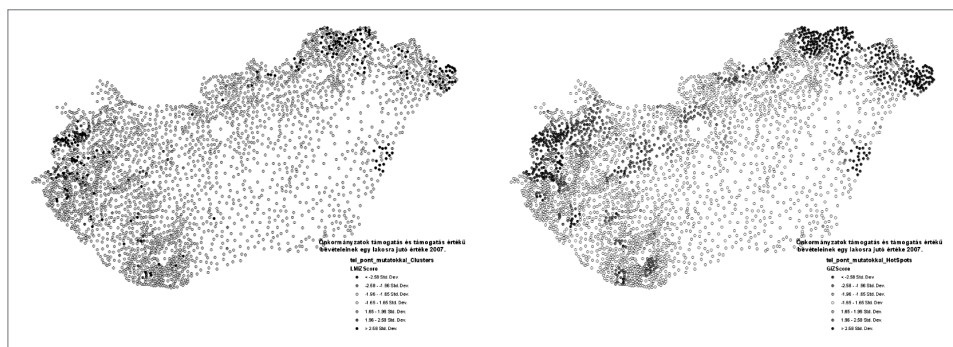
Forrás: A TEIR / NAV, KSH TSTAR adatok alapján a szerző szerkesztése

Az eredeti EOV koordinátarendszer⁸⁷ miatt gyakorlatilag a trendanalízis segítségével az észak–dél, illetve a kelet–nyugat irányra tudunk általános tendenciát mondani. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a trendvonalak tulajdonképpen egy térbeli alakzat, a trendsíkok metszésvonalait jelölik az [X,Z] és [Y,Z] profilsíkokon. Amennyiben a trendsík kiegyenlítő sík lenne, akkor a két vetület között nem jelentkezne az eltolódás mértéke. Az egy adófizetőre jutó adó változásával kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a trend nyugat–keleti irányban a Tisza vonaláig csaknem egyenes, majd onnan folyamatosan – kvázi lineárisan – csökken. A dél–észak vonal esetében a változás egyértelműen nem lineáris, hanem valahol az ország területének 1/3-ában van a függvénynek lokális maximuma, ami után északi irányba erőteljes csökkenés tapasztalható. Legrosszabb helyzetben tehát a Szabolcs-Szatmár-Bereg és a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található települések vannak. Hasonló következtetés vonható le a segélyben részesültek arányának vizsgálatakor is.

4.) Térbeli statisztikai elemzések

A térbeli statisztikai elemzések egy része arra ad választ, hogy egy bizonyos nullhipotézist el kell-e utasítani, avagy el kell fogadni (pl. szórt halmaz, vagy klaszterizált). A nullhipotézis az egyes funkciókba beépítve szerepel, és elutasítása, illetve elfogadása ad fizikai jelentést az eredményeknek. A Cluster and Outlier Analysis eszköz a mintákhoz tartozó súlyok alapján azonosítja a klasztereket a vizsgált mintában a hasonló magnitúdójú elemek alapján. Egyértelműen azonosítani képes a térben a kiugró – nem feltétlenül hibás – értékeket. (46. ábra)

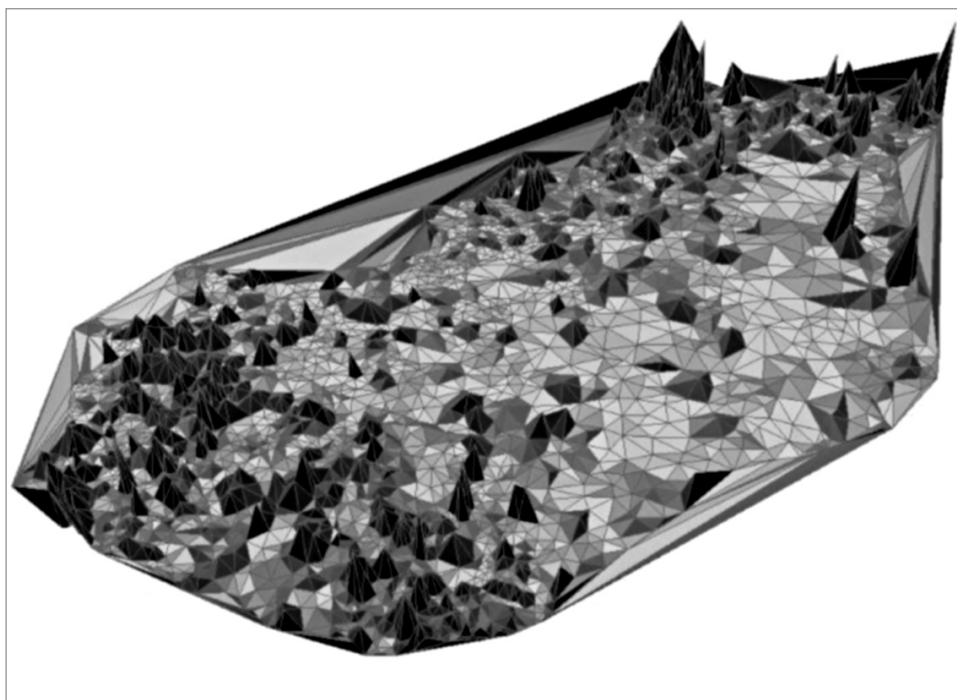
⁸⁷ Egységes Országos Vetület (EOV), hazánkban 1976 óta hivatalos koordináta rendszer.

46. ábra: Klaszteranalízis és eltérő értékek vizsgálata (balra),
 illetve „Hot Spot” elemzés eredménye (jobbra)
Forrás: A TEIR / TÁKISZ, MÁK adatok alapján a szerző szerkesztése

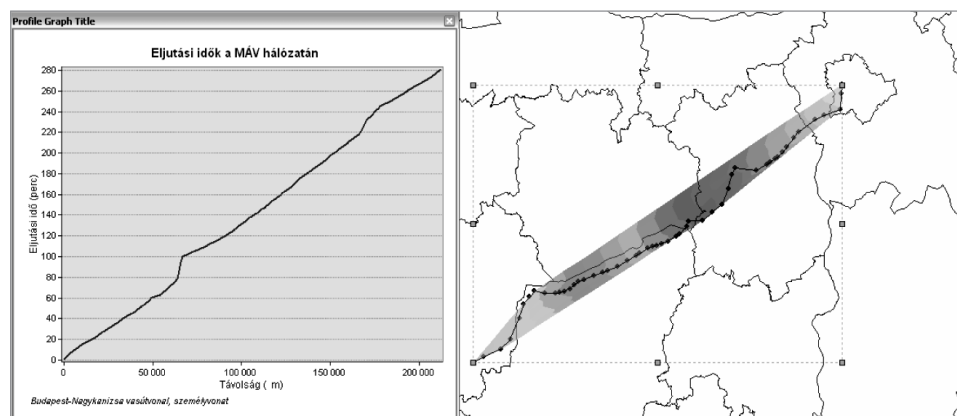
A térinformatikai szoftverek lehetőséget nyújtanak nem csak síkbeli, hanem valós térbeli (3D) megjelenítésre és elemzésre is. Az alapvetően geometriai, esetenként topológiai és attribútum adatok kezelése bizonyos átalakításokkal megjeleníthető térbeli koordináta rendszerben is. Az állományok kezelése – kevés kivételtől eltekintve – alapvetően síkbeli, azonban van lehetőség a 2D » 3D konverzió végrehajtására. A térbeli ábrázolás alkalmazásának a DDM előállítása jelenti az alapját, ami a Föld egy-egy területére vonatkozóan a magassági adatok alapján előállított domborzatmodell (Digitális Domborzat Modell). Azonban a Z tengely irányába eső harmadik koordinátát nem csak a magassági adat jelentheti, hanem bármilyen más olyan leíró adat is, amely minden mintavételi pontra vonatkozóan rendelkezésre áll; tehát az eddig bemutatott minden egyes elemzés kiinduló adatát lehet koordinátaként értelmezni. Természetes, hogy ebben az esetben a magassági modell értelmezése megváltozik, és a modell azokat az adatokat ábrázolja, amelyeket magassági adatként adtunk meg.

Szórt ponthalmaz esetében a magassági adatok – Z koordináta – ábrázolására elterjedt a TIN modell, amely minden szomszédos három pontra illeszt egy háromszöget úgy, hogy a háromszög köré írt körbe egyetlen más pont se essen. Maguk a háromszögek szabálytalanok, és nagyságuk a terep változásától függ; sík vidéken nagyobbak, helyvidéken kisebbek a magasságkülönbségek változása miatt. A háromszögfelbontás nem csak a mérési eredmények konzerválása szempontjából előnyös, hanem a különböző elemző funkciók végrehajtását is segíti, ugyanis síkháromszöglapokból álló poliéderekkel modellezi a bonyolultabb terepidomokat, s ez lehetővé teszi az esésviszonyok, benapolás, kitettség, illetve tetszőleges helyhez kötött adatsor valósághű elemzését. (47. ábra) A TIN modell az alapja az ún. profilmeteszet készítésnek, amely a terepfelszín magasságértékének meghatározását jelenti kiválasztott, adott helyszínrajzi koordinátával rendelkező pontsorozat alapján. A pontsorozat elemeinek összekötésével felülnézetben a helyszínrajzi tengelyt, míg magasságilag a hossz- vagy keresztmetszvény fogalmához juthatunk el. A hossz-szelvény terepvonal előállításához minden meghatározott tengelypontban ki kell számítani a terepfelszín magasságát. Amennyiben a pontsorozatokhoz tartozó Z koordináta eljutási időket tartalmaz, akkor segítségével előállítható egy kiválasztott viszonylatra a távolság–idő függvény. (48. ábra) Ha a Z koordináta magasságértékeket jelent, akkor a terep tetszőleges metszete leképezhető, amely kiemelt fontosságú pl. az infrastrukturális beruházások földmunka igénye meghatározásának tekintetében.

47. ábra: Települési önkormányzati segélyben részesültek arányának tematikus 3D ábrázolása TIN hálóval és osztályozással

Forrás: A TEIR / KSH TSTAR adatok alapján a szerző szerkesztése

48. ábra: Eljutási idő profilmetSZete a Budapest–Nagykanizsa vasútvonalon a fővárosból közvetlenül közlekedő személyvonatra értelmezve 2011. évben

Forrás: A MÁV honlap alapján a szerző szerkesztése

VI.5.2. Területfejlesztési és területrendezési információs rendszer (TeIR)

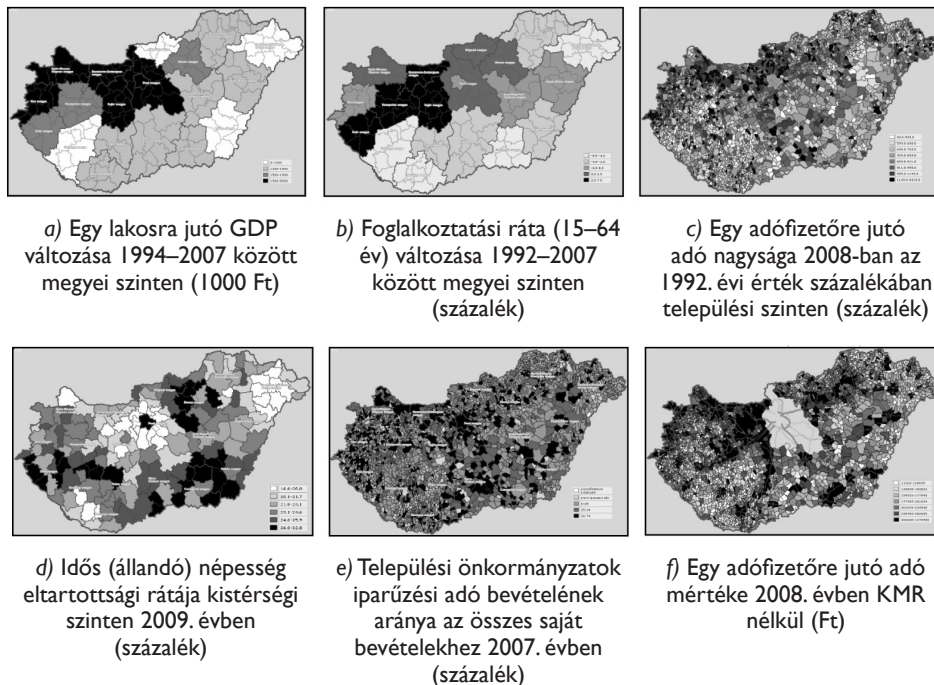
A TeIR egy nyilvános és regisztrációhoz kötött modulokat tartalmazó webes alkalmazás, amely statisztikai és térképi adatok segítségével tesz lehetővé egyedi statisztikai és térinformatikai elemzéseket a felhasználó számára. Az Interaktív Elemző modul segítségével a TeIR adatbázisában szereplő széleskörű statisztikai adatokkal készíthetők különböző elemzések és az előállított kartogramok (tematikus térképek) kombinálhatók más grafikus fedvényekkel. Az alkalmazás egyedi összetett elemzések végrehajtására, egyedi statisztikai mutatók készítésére, illetve az alapadatok tematikus összegyűjtésére használható oly módon, hogy az egyes statisztikai adatok és adatkörök egymással kombinálhatók, választott területi szintre aggregálhatók és jeleníthetők meg. Az elemzések eredményeit kartogram, diagram és riport formájában képes előállítani, és az elemzések elmenthetők későbbi felhasználás céljából.

A rendszer lehetőséget ad egyedi – a területi számjelrendszerben fellelhető – területi egységek, vagyis funkcionális területek, illetve a felhasználó által összeállított egyéb területi egységek vizsgálatára. A vizsgálatok megfelelő vonatkozási szintű elemi adatok esetében akár a statisztikai egységeket kombinálva – pl. települések és járás / kistérség, megye és település, stb... – is elvégezhetők. Az elemzés során felhasználni kívánt területi szűkítő feltételek egyszerre vonatkozhatnak területi egységekre, valamint a leíró adatok értékére (értéktartományára), így biztosítva korlátlan szabadságot a felhasználó számára. Tény, hogy a TeIR Interaktív Elemző alkalmazása komolyabb, például az SPSS program által felkínált statisztikai vizsgálatok elvégzésére nem alkalmas, azonban kialakítása során ez nem is volt célja. Az alkalmazás jelentősége abban rejlik, hogy:

- a felhasználó egyszerű szabályok szerint *rendezett, adott területi szinten értelmezett* elemi adatokat kombinálva állíthat elő *tetszőleges mutatókat*, függetlenül az adatgazda szervezettől,
- lehetőség van *különböző területi szintek kombinálásával* megoldani a statisztikai egységektől eltérő, de segítségükkel származtatott területi elemzéseket,
- *tetszőleges területi, illetve egyéb szempontok szerinti szűkítésre* van lehetőség,
- az adatok kapcsán *megtakarítható az adatok beszerzésére, tisztítására, feldolgozására és rendszerezésére fordított idő* mind a térképi, mind a numerikus statisztikai adatok esetében,
- a *statisztikai adatok* mentési formátuma lehetővé teszi azok *további feldolgozását*, illetve más rendszerekben való felhasználását,
- a meghatározott *mutatók* statisztikai térségekre vetítve a *térben tetszőleges osztályozással és színekkel jeleníthetők meg* és az előállított kartogramon bármely, a rendszerben rendelkezésre álló réteg (pl. közlekedési hálózatok, névjajz) megjeleníthető.

A TeIR egyike azon rendszereknek, amelyek fontos információkat biztosítanak a szakembereknek, az állampolgároknak, az államigazgatási és közigazgatási szervek munkatársainak, jelen van továbbá az oktatásban és a kutatásban is. Az eredeti Digitális Föld elkép-

zeléshez igazodva ennek egyik jelentős elemét prezentálja ma hazánkban: a szakterületi adatok és információk hozzáférését és felhasználását. Mivel idősoros adatokat tartalmaz, ezért a változások mértékének detektálására, valamint akár „outlier” elemek azonosítására is alkalmazható minden olyan (nem csak statisztikai) területi szinten, amely a település, mint statisztikai egység segítségével maradéktalanul lefedhető. (49. ábra)

49. ábra: A TeIR alapján készített tematikus térképek példái

Forrás: A TeIR / KSH MRSTAR (a, b és d), TeIR / APEH (c és f), illetve TeIR / TÁKISZ, MÁK (e) alapján a szerző szerkesztése

VI. 6. Korszerű térinformatikai technológiák a Digitális Föld szolgáltatában

Egyre növekvő mértékben ismerik fel, hogy a modern társadalom legfőbb kihívásainak egyike a társadalmilag igazságos fejlesztés és az állampolgároknak nyújtott szolgáltatások tökéletesítése. Mindezen feladatok elvégzéséhez döntő fontosságú a térinformáció, és ezen információnak nem csupán léteznie kell, hanem tudni kell róla azt, hogy kinél áll rendelkezésre, megfelel-e az adott célnak, hogyan érhető el, és össze lehet-e kapcsolni másféle információval vagy sem. Az „interoperabilitás” az INSPIRE alapján annak lehetősége, hogy a téradat-készleteket összekapcsolják és a szolgáltatások között ismétlődő manuális beavatkozás nélkül kölcsönhatás álljon fenn oly módon, hogy az eredmény koherens, az adatkészletek és szolgáltatások többletértéke pedig növelt legyen.

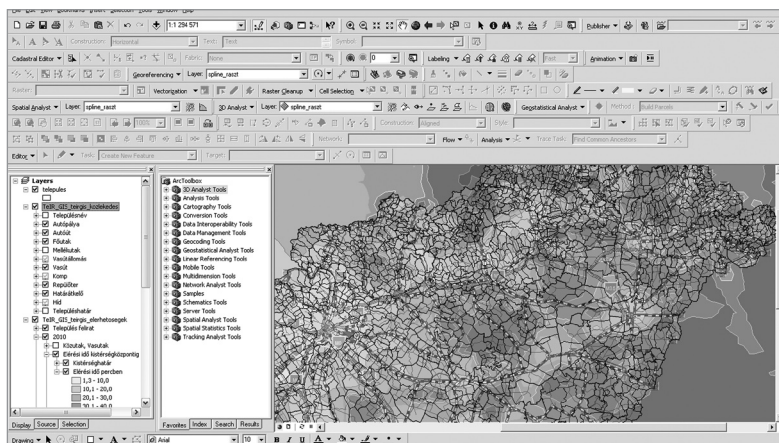
Az Európai Unió törekvése egy európai szintű, egymás között átjárható térinformációs infrastrukturális rendszer létrehozása, amelynek segítségével az állampolgár tájékozódni tud a környezetében található fontosabb jelenségekről és folyamatokról. A rendszer létrehozásához szabványok kidolgozása volt, és van is szükség, amelyek segítségével az egyes rendszerek közötti átjárhatóság (interoperabilitás) biztosítható. Az INSPIRE irányelv törekvése egy egységes, európai szintű rendszer kialakítására minden állampolgár és szervezet érdeke, azonban a szabályozás megalkotása és a rendszer kialakítása hosszú folyamat.

Napjainkban egyre inkább előtérbe kerülnek a webes térképi szolgáltatások szerte a világban. Számos ország tucatnyi térképszervere ajánlja ki a birtokában lévő térképeket nap mint nap a felhasználók számára, akik a szolgáltatás függvényében képként, avagy akár vektoros állományként is hozzáférhetnek a digitális állományokhoz.

A közszolgáltatások információrendszerei közötti együttműködés és az adatok egységes használata több szempontból is a társadalom érdekeit szolgálja. Gyorsabb, olcsóbb, pontosabb tájékoztatást tesz lehetővé az érintetteknek, s olyan infrastruktúrát teremt, mely közvetetten számtalan szakterületre jótékony hatásokat eredményez. A korszerű GIS-nek az együttműködési képesség és a szabványok támogatása ugyanúgy beépített funkciója, mint a geometriai és attribútum-információk elemzése, vagy akár a metaadatok automatikus kezelésének támogatása. A technikai vagy műszaki interoperabilitás biztosítja, hogy az információrendszerek közötti együttműködés technikai értelemben megvalósulhasson. A korszerű technológiáknak biztosítani kell, hogy a nyilvántartások, az e-szolgáltatások, a térképek, az e-szolgáltatások szerverei, stb. összhangban legyenek az OGC (Open Geospatial Consortium) OpenGIS specifikációkkal. Ehhez az OGC legújabb publikációi szolgáltatnak alapot, valamint ajánlott a részvétel az ISO 19XXX-ben és a webes szolgáltató szabványszervezetekben (W3C, OASIS, IETF, etc.).

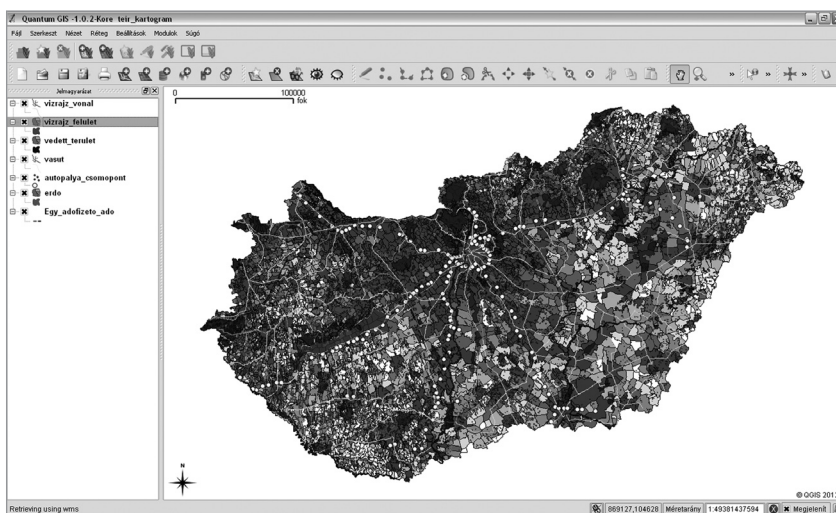
VI.6.1. Webes térképi szolgáltatások – WMS technológia

A WMS technológia (Web Map Service) lényege, hogy egy szóban forgó, érdeklődésre számot tartó állományt egy térképszerver a weben mindenki számára hozzáférhetővé tesz raszteres állományként, amelyet a CAD és a GIS rendszerek megjeleníteni képesek. Az állomány kizárólag megjelenítési funkcióval rendelkezik, rajta módosítás nem végezhető, térinformatikai elemzések sem végezhetők el a segítségével. Mégis igen nagy jelentősége van, mivel ezzel a felhasználó rendelkezésére állnak olyan térképi adatok, amelyek ingyenesek és legalisan használhatók fel bármilyen elemzéshez, illetve döntéshozáshoz. Az ArcGIS térinformatikai rendszerben elvégzett elemzéseink kiegészíthetők nyílt hozzáféréssé, pl. a TeIR rendszer által kijánlott térképi adatokkal, amely azt a célt szolgálja, hogy a megjelenített rétegek által képviselt egyes feltételek egy adott szempontrendszernek való megfelelése egy lépésben vizsgálható. (50. ábra)

50. ábra: Önkormányzatok pénzügyi autonómiájára vonatkozóan interpolációs technikával ArcGIS rendszerben elvégzett elemzési térkép kombinálva WMS szolgáltatásként kijánlott elérhetőségi idő illetve közlekedési hálózat térképekkel
Forrás: A TeIR / TÁKISZ, MÁK adatok és a TeIR/Térinformatikai alkalmazások alapján a szerző szerkesztése

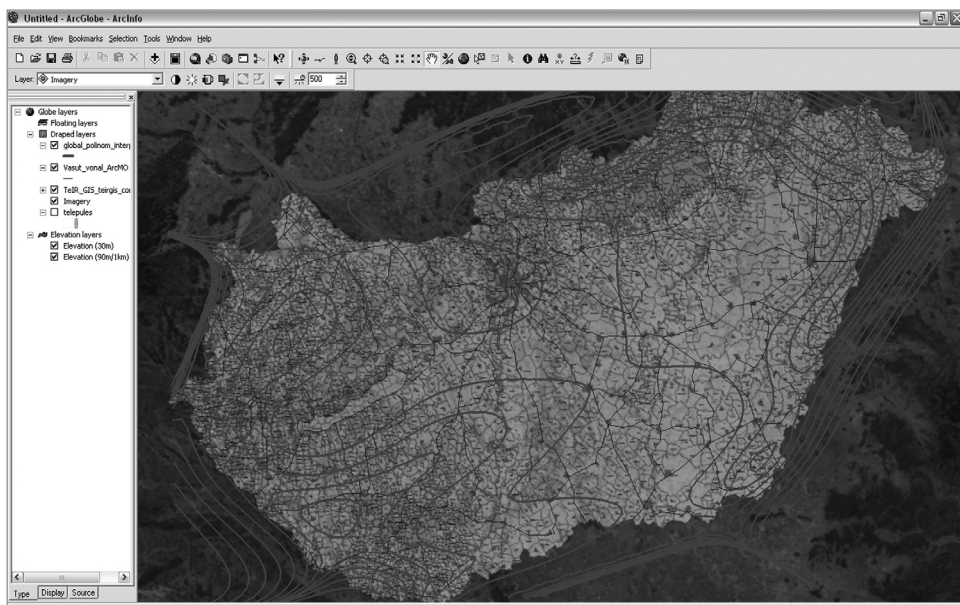
A TeIR rendszer Interaktív elemző moduljának – amellyel tetszőlegesen kiválasztott adatokból végezhető el a felhasználó által meghatározott egyedi mutató előállítására bármely településekkel lefedhető területi szinten és tetszőleges területi, illetve statisztikai szűkítéssel kartogram és riport formájában – segítségével az egyedi elemzés kartogramja WMS szolgáltatásként elérhető a felhasználó számára pl. nyílt forráskódú térinformatikai rendszerek használata segítségével (QGIS). (51. ábra)

51. ábra: Egy adófizetőre jutó adó mértékére vonatkozó kartogram
 TeIR által kijánlott WMS állománya kombinálva különböző vektoros térképekkel
Forrás: A TeIR / NAV alapján a szerző szerkesztése

VI.6.2. ArcGlobe

Az ESRI ArcGIS egyik alkalmazása az ArcGlobe, amely lehetővé teszi a szoftver által kezelt állományok glóbuszon történő megjelenítését, hasonlóan a Google Earth alkalmazáshoz. Míg a Google Earth kizárólag a saját koordináta rendszerében (WGS-84) lévő korlátozott kiterjesztésű (georaszter, kml, kmz, stb...) állományokat kezeli, addig jelen alkalmazás minden georeferenciával rendelkező saját állományt fogad és a transzformációt a beolvasás előtt elvégzi felhasználói interakció alapján. (52. ábra)

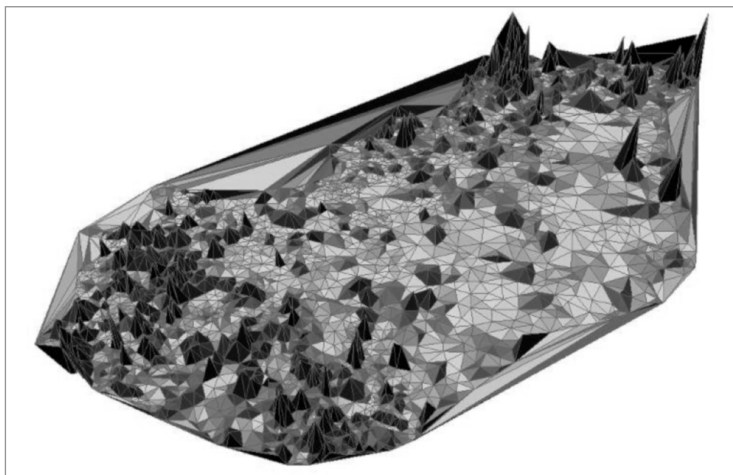

52 ábra: Globális polinomos interpoláció eredménye a TelR CORINE felszínborítottsági térkép WMS szolgáltatásával kombinálva az ArcGlobe alkalmazásban

Forrás: A TelR/Térinformatikai alkalmazások és TelR adatok alapján a szerző szerkesztése

VI.6.3. Google Earth

A Google Earth alkalmazás segítségével megvalósíthatjuk azt, hogy megtervezzük a nyaralásunkat otthon a karosszékben ülve, amely aspektust az eredeti Digitális Föld vízió is hasonló formában tartalmazott. A térinformatikai technológiáknak köszönhetően saját elemzéseinket is meg tudjuk jeleníteni a Földön, amennyiben a rendszer, amivel dolgozunk, képes kml, vagy kmz állományt előállítani. Az ArcGIS szoftvercsomag ArcScene alkalmazása képes egy elemzés adatainak valódi 3D térbeli megjelenítésére TIN háló alkalmazásával (53. ábra), valamint a felületek színezésére egy választott paraméter szerint. Elmentve un. layer állományként KMZ formátumba konvertálható az állomány, amely megjeleníthető a Google Earth felületén is. (54. ábra)

53. ábra: Az önkormányzati segélyben részesülők népességhez viszonyított arányának térbeli ábrázolása az ArcScene alkalmazással

Forrás: A TELR / KSH TSTAR adatok alapján a szerző szerkesztése

54. ábra: Az elemzés eredményének megjelenítése a Google Earth alkalmazásban

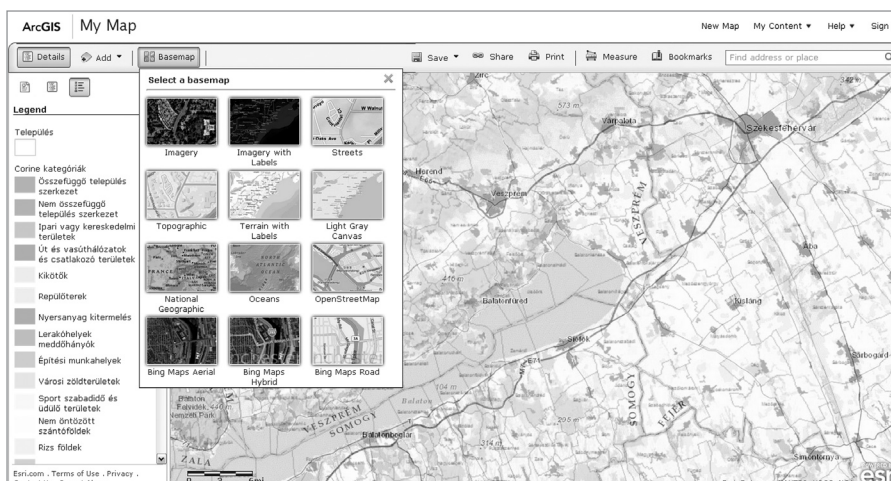
Forrás: A szerző szerkesztése

VI.6.4. ESRI ArcGIS Explorer

Az ArcGIS térinformatikai szoftver amerikai fejlesztő cége, az ESRI olyan webes alkalmazást hozott létre, amely kezelni képes a világon működő térképszerverek kiejánlásait és ezen állományokat testreszabható módon képes a felhasználónak szolgáltatni. Az ArcGIS Explorer alkalmazásában a felhasználónak lehetősége van további térképi elemeket hozzáadni az alaptérképhez, amely alapvetően topográfiai térkép, de az alkalmazás lehetővé teszi az alaptérképek megváltoztatását: a topográfiai térkép mellett rendelkezésre állnak

távérzékelte felvételek (külön úthálózattal kiegészítve), utcahálózat, az OpenStreetMap térképe, valamint a Microsoft Bing térképei. (55. ábra) A webes térképszolgáltatásként a felhasználói felületen megjelenített térképek jelkulcsainak megjelenítését külön-külön teszi elérhetővé, és a transzparencia beállításával nyílik lehetőség egyszerre több feltétel, azaz több térképi állomány kérdéses területre vonatkozó vizsgálatára. (56. ábra)

55. ábra: Alaptérkép választásának lehetőségei az ArcGIS Explorerben

Forrás: ArcGIS Explore

56. ábra: Az ArcGIS Explorer felhasználói felülete WMS rétegekkel kiegészítve

Forrás: ArcGIS Explorer és TelR/Térinformatikai alkalmazások

VI. 7. Kitekintés – jelen és jövő

A Digitális Föld Nemzetközi Szervezetében (ISDE) hazánkat a HUNAGI képviseli, amely munkája során többek között részt vesz az eredeti koncepció újrafogalmazásában, visszacsatolást ad a jelentős hazai informatikai és K+F rendezvényekről, valamint részt

vesz az ISDE ad-hoc bizottságában. A kapcsolódó 2010–2014. évekre vonatkozó nemzeti stratégiát a Nemzeti Fejlesztési Minisztérium készítette el „Digitális megújulási cselekvési terv” címmel, amely részletesen kitér az egyes szegmensek fejlesztésére és az akciók ütemezésére is. (NEMZETI FEJLESZTÉSI MINISZTERIUM 2010)

Tény, hogy a fejlett országokban a mai kor emberének mindennapjait átszövi az internet, nem létezik a webes szolgáltatások nélkül. Közösségi portálok szerveződnek, adatok hatalmas mennyiségéhez férünk hozzá böngészőprogramokon keresztül, és mi, saját magunk is lehetünk építői ennek a virtuális információsztrádának, ha úgy akarjuk. Az egyes programok egyre inkább platformfüggetlenek, megjelentek a fizetős szoftverek mellett a nyílt forráskódú, ingyen letölthető és használható alkalmazások, amelyeket közösségek fejlesztenek. A társadalom mindennapi tevékenységeinek mobilitása fokozatos nő még napjainkban is, elég csak a mobilinternetre, az okostelefonokra, a laptopokra, az iPad eszközökre gondolni, amelyek segítségével kvázi helytől és időtől függetlenül képes bárki az internet hálózatára vagy más, számára értékes adatfolyamra csatlakozni. Otthonunkban, a karosszékből intézzük pénzügyeinket, tervezzük meg a családi nyaralást, utazás közben keresünk szállást a következő városban, amit az internet segítségével le is foglalunk. A webes térképészet fejlesztése és a következő generációs Digitális Föld kihívás a térképészek és a térinformatikai szakemberek, kutatók, informatikusok számára, és a kényelem következő lépcsőfokát jelenti majd a világ társadalmának életében.

Visszatekintő kérdések

- Milyen fejlődési irányok és követelmények jellemzik a Digitális Föld jövőképét?
- Mi a térinformatikai rendszerek lényege és miben jelölhetők meg főbb funkciójuk?
- Milyen módszerei vannak a térinformatikai modellalkotásnak?
- Milyen lehetőségei vannak a térinformatikai elemzéseknek?
- Mi a Területfejlesztési és területrendezési információs rendszer (TelR) lényege, és mi a jelentősége a hazai területfejlesztésben és kutatásban?
- Ismertessen néhány korszerű térinformatikai technikát!

VII.

Turizmusföldrajz

A turizmus a világgazdaság egyik legdinamikusabban fejlődő területe. A magyar gazdaság jövőjében is kulcsszerepet kap ez az ágazat. A következő alfejezetből áttekintő képet kaphatunk a turizmus nemzetközi helyzetéről, a magyar turizmus jellemzőiről és azokról a természeti tényezőkről amelyek elválaszthatatlanok az idegenforgalomtól. A fejezet elsősorban a Turizmus és vendéglátás szakos hallgatóknak lehet hasznos, de a turizmus igen szerteágazó kapcsolódásai és sokszínűsége miatt sokaknak adhat hasznos ismereteket ez a kis összefoglaló.

KULCSÁR DEZSŐ

E fejezet összeállításának az a célja, hogy összefoglaló képet adjon a turizmus mint gazdasági ágazat földrajzi aspektusairól. Ennek megfelelően azokra a kérdésekre helyezi a hangsúlyt, amelyek *egyrészt* a földrajzi környezet és a turizmus kölcsönhatásait érintik, *másrészt* a turizmus területi jellemzőivel foglalkoznak, és csak érintőlegesen szerepelnek magyar témák. A jelen fejezet meg sem kísérelheti, hogy egy átfogó turizmustankönyvet helyettesítsen, vagy összegezzon, azt azonban feltétlenül meg kell tennünk, hogy egy jól használható kötetre felhívjuk a figyelmet, amely a turizmusföldrajz egészét átfogja. (MICHALKÓ G. 2007b)

A célkitűzésből következik, hogy mellőzzük azoknak az ismereteknek a részletezését, amelyek nem feltétlenül tartoznak a szorosan vett földrajzi megközelítéshez, bár sok turizmusföldrajz tankönyv foglalkozik velük. E témaköröket, csak olyan mélységben érintjük, amennyire az adott téma tárgyalásának logikája megköveteli. Értelemszerű, hogy egy tankönyvi fejezet nem térhet ki a turizmus gyakorlati szakembereinek nélkülözhetetlen, leíró jellegű, tételes turizmusföldrajzi ismeretekre, ezeket legfeljebb példák szintjén említjük. Meg kell azonban jegyezzük, hogy a turizmus eredményes gyakorlati műveléséhez ugyanúgy szükséges a turisztikai célok, látnivalók tételes földrajzi ismerete, mint a magas szintű nyelvtudáshoz a megfelelően bő szókincs. A leíró jellegű ismeretanyagra akkor is szükség van, ha ez nem tartozik a tudomány első lépcsős egységeihez, a világot előrevivő felfedezői, feltalálói tudományterületekhez.⁸⁷ (A mindennapi turizmushoz az útikönyvek is kellenek.)

A tárgyköri lehatárolásból következik, hogy csak a legszükségesebb mértékig érintünk olyan kérdéseket, amelyek a turizmus és kapcsolatrendszerének lehatárolásával, az utazási formákkal, a turizmus motivációival, a szervezeti és irányítási problémákkal, a turizmus hatásvizsgálatának módszertani lehetőségeivel, a turisztikai marketing eszköztárával, a turisztikai infrastruktúra problémáival és általánosságban a turizmus gazdaságtanához tartozó kérdéskörökkel foglalkoznak. A gyakorlati tapasztalatok alapján joggal feltételezzük, hogy a gazdaságtanokkal foglalkozó olvasó akár a felsőoktatáshoz, akár más területekhez kötődik az élete, az említett témákban otthonosan mozog, vagy más tárgyakból szerezte, vagy szerzi meg e tárgykörökhöz kapcsolódó tudását.

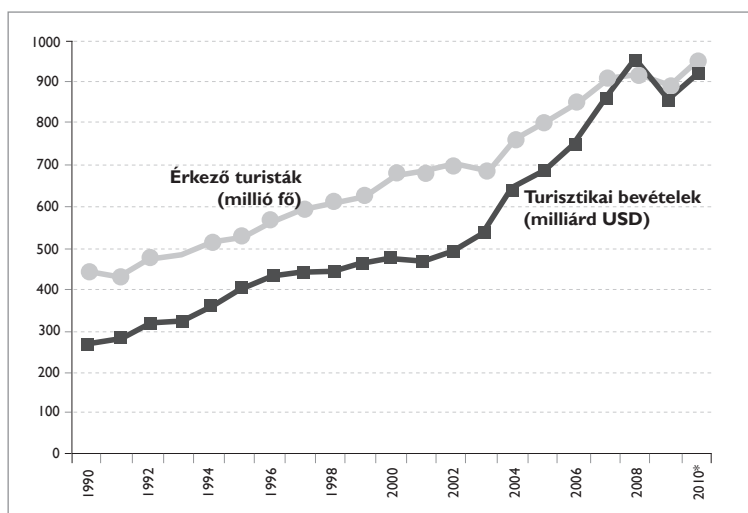
⁸⁷ Mind a turizmus általános gazdasági kérdéseire, mind pedig a konkrét turizmusföldrajzi ismeretek bővítéséhez fontossági sorrend nélkül ajánljuk BÁNFI J. (1995), BODNÁR L. (2005), LENGYEL M. (2004) és TASNÁDI J. (2002) azon könyveit, melyeket irodalomjegyzékünkben szerepeltetünk.

A földrajz és a turizmus kapcsolata axiomatikus jellegű. Természeteszerű, hogy a turizmus nem tárgyalható a földrajzi vonatkozások nélkül. A turizmus történelmileg – eltekintve egy igen szűk társadalmi réteget érintő, a felső osztályok még szűkebb, külföldre is utazó tagjaitól –, a könnyen elérhető, közeli környezetet megismerni vágyó, és így némi olcsó pihenéshez jutó középosztályok természetjárásával kezdődött.

VII. 1. A turizmus gazdasági szerepe

Napjainkra a turizmus a modern társadalmak elszakíthatatlan jellemzőjévé, a fejlett gazdaságok egyik igen fontos szolgáltatási ágazatává vált. Az elmúlt fél évszázad *világ-gazdaságának* ágazati szerkezetében az egyik legnagyobb változás, hogy a szolgáltatási szektor szerepe igen erősen megnőtt, és ezen belül a turizmus részaránya különösen megerősödött. Sok nemzet gazdasági előrejutásának a záloga lett a turizmus. (Gondoljunk csak a szomszédos Ausztria példájára.) Ez nemcsak a fejlett világ országaira, de a feltörekvő gazdaságokra is jellemző.

A *turizmus rendkívül gyors növekedésének számos oka* van. A legjelentősebb faktor kétség kívül a gazdasági növekedés, a gazdasági jólét emelkedése. A különböző növekedést serkentő tényezők között nem hagyható figyelmen kívül a közlekedési lehetőségek forradalmi megváltozása (mind technikailag, mint a költségcsökkenést tekintve), a szabadidő növekedése, és általánosabban a szociális gondolkodás, illetve gondoskodás megerősödése is. Szerepet játszott a turizmus gyors növekedésében – különösen az 1990-es éveket követően –, a politikai kapcsolatok rendeződése, a nemzetközi együttműködés gazdasági kényszere, és még számos, itt nem részletezett tényező. (57. ábra)

57. ábra: Turisták a nemzetközi forgalomban 1990–2010 (világadat)

Forrás: UNWTO 2011

A turizmus gyors növekedésének számos jellemzője közül pusztán két általános vonást emelünk ki.

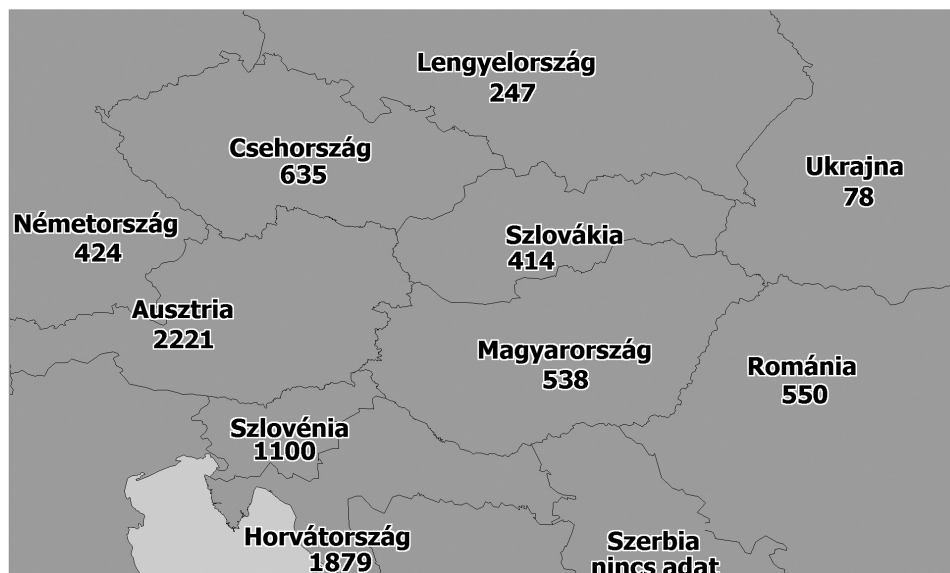
- 1.) *Egyrészt*: A gyors növekedés magával hozta a turizmus jellegének megváltozását, nevezetesen azt, hogy a merev programokat adó, „sorozatban gyártott” turisztikai termékeket a kilencvenes évektől számítva fokozatosan bővítik a *flexibilis szolgáltatások*, melyek az igényekhez igazítva, a „just in time” kínálattal törekszenek fejleszteni a turizmust. Természetesen ez a változás összefügg a globalizációs jelenségekkel, a versenyfeltételek erősödésével is. (AUBERT A. 2007)
- 2.) *Másrészt*: magával hozta a turizmus *gazdasági rangjának*, társadalomban betöltött szerepének, a gazdaságban való megerősödésének, és az egyes országok *gazdaságpolitikájába való bekerülésének* megjelenését, a gazdaságfejlesztési célokban való szerepeltetését.

A *világgazdaság egészét* tekintve turizmus nemzetgazdasági jelentősége országonként igen eltérő. A turizmust sokan ma is csak a szórakozás, a kedvelt időtöltés egyik formájának tekintik, közgazdasági értelemben azonban a turizmus egy fontos nemzetgazdasági ágazat, amely jelentős mértékben járulhat hozzá a GDP növekedéséhez. Az hogy egy ország gazdaságában relatíve milyen súlya van az idegenforgalomnak természetesen elsődlegesen az adott ország egyéb gazdasági ágazatainak szerepétől, végső soron a *gazdaság szerkezetétől* függ. A turizmus tényleges súlyát azonban abszolút méreteiben és viszonylagos súlyában együtt kell szemlélni. Kézenfekvő példa erre az USA, amely a világon magasan a legnagyobb turisztikai bevételt mondhatja magáénak, de ez a 100 milliárd dollár feletti bevétel az USA GDP-jének az 1 százalékát sem éri el. (UNWTO 2011) A gazdaság szerkezetén kívül a turizmus országon belüli jelentőségét nagyban meghatározzák a turisztikai *adottságok* (természeti és minden egyéb adottság), a turisztikai *potenciál*, illetve ennek kihasználási foka, a turizmus *gazdasági környezete* (ideértve a kapcsolódó mikro- és makrostruktúrákat), de *legdöntőbb szerepe a gazdaságpolitika prioritási sorrendjének* van. (Ez utóbbi tényező gyakorlatilag azt takarja, hogy az állam turizmusfejlesztési szerepe perdöntően meghatározó egy ország turisztikai eredményeiben.) A WTTC⁸⁸ 2005-ös becslése alapján a világ országaiban a turizmus jóval több mint 200 millió embernek ad kenyeret, ami az összes munkahely több mint 8 százaléka. Hasonlóan fontos a GDP létrehozásában betöltött szerepe is. Becslések szerint a világ egészét tekintve a GDP 11–12 százalékát a turizmus termeli meg. (TASNÁDI J. 2006) Természetesen vannak olyan országok, amelyek gazdaságában a turizmus átlagot meghaladó mértékben járul hozzá a GDP előállításához. Az Eurostat adatai szerint Svédországban és Spanyolországban például a turizmus részesedése a GDP egészében tartósan meghaladja a 12 százalékot.

Magyarország a turizmus világrangsorában a *jó-közepes mezőny határmezsgyéjén* szerepel, a nemzetgazdasági szerepe egyre fontosabb, és az ország gazdaságpolitikai célkitűzésit tekintve kitüntetett szerepet játszik a gazdaságfejlesztésben. Az ország a legkedveltebb célállomások rangsorában igen előkelő helyen, egyes felmérések szerint a legkedveltebb célállomások első negyedében szerepel. Mindenképpen kiemelendő, hogy *Magyarország szerepe a világturizmusban sokkal jelentősebb, mint a világban elfoglalt demográfiai és gazdasági szerepe*. Az ezredfordulót követően a nemzetközi turizmusban a látogatók számából 2–3 százalék között mozgott a magyar részesedés, a bevételeket tekintve pedig 1 százalék körül alakult a részesedésünk. (Összehasonlításként: Magyarország a világ népességéből 0,12 százalékkal, a világon megtermelt GDP-

⁸⁸ WTTC = World Travel and Tourism Council, London (Utazási és Turisztikai Világtanács)

ből pedig 0,22 százalékkal rendelkezik) A magyar foglalkoztatottak számát tekintve az új évezred első évtizedében 3–4 százalékos részarányt képviselt a turizmus, a GDP előállításában játszott szerepe pedig 5–6 százalék között mozgott. Ezenél az arányszámoknál azonban 3–4 százalékkal magasabb értéket képvisel a turizmus, ha a tovagyrűző hatásokat és a kapcsolódó tevékenységeket is figyelembe vesszük. Ezeket a kapcsolódó tevékenységeket a nemzetközi összehasonlítást is lehetővé tevő szatellit számlák rendszerével vonják be a makrogazdasági eredményekbe. (Részletesebben lásd: NEMES A. 2008) A Magyarországra látogató külföldiek szolgáltatási csoportok szerint 2010-ben kiadásainak majdnem felét (45,4 százalékát) szállásra és vendéglátásra fordították, de jelentős arányban költöttek egészségmegőrzésre (8,8 százalék), kulturális szolgáltatásra (6,8 százalék) és ajándékvásárlásra, illetve személyes szükségleteik kielégítésére is (17,6 százalék). Makrogazdasági szinten számolva Magyarországon a turizmus teljesítménye lényegesen nagyobb mint például a hagyományos agrárium, vagy a kitermelőiparok hozzájárulása a nemzetgazdasági teljesítményhez. (KSH 2011) A magyar turisztikai bevételek fajlagos nagyságát tekintve a körülettünk lévő országokkal nagyságrendileg azonos csoportba tartozunk, kivéve Ausztriát, Szlovéniát és Horvátországot. Az egy lakosra jutó magyar turisztikai bevételek nagyságát és a környező országok hasonló adatát a 58. ábra tartalmazza.

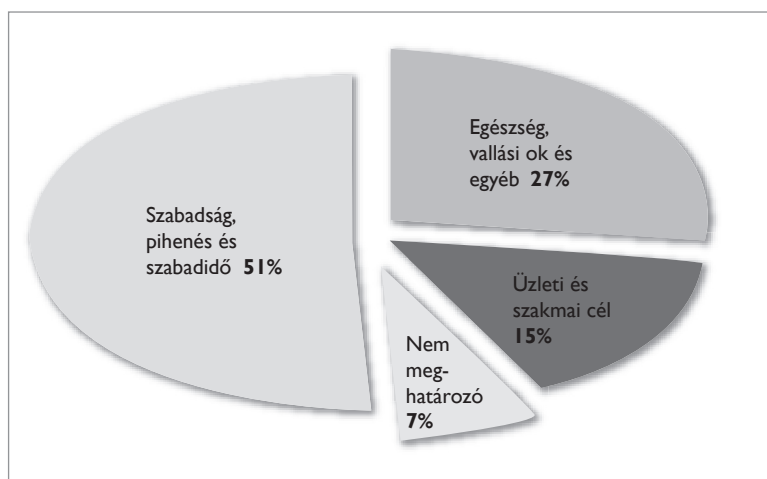

58. ábra: Néhány Magyarország körüli állam / lakosra jutó turisztikai bevétele 2010-ben (ezer euró)

Forrás: UNWTO és az Eurostat adatai alapján Varga Ágnes szerkesztése

A turizmus mint szolgáltatás igen sokszínű tevékenységi kört fog át. Az egyéni motiváció, az utazás módja, a felkeresett területek, és az igénybe vett szolgáltatások igen változatos turisztikai összképet eredményeznek. A turizmus világhelyzetének áttekintésénél a UNWTO 2010-es *utazási célok* szerinti csoportosítását vesszük alapul. E szerint az érkező turistákat a következő csoportokba sorolhatjuk: (59. ábra)

- szabadidő turizmus (pihenés, szabadság, ünnepek)
- személyi indíttatású turizmus (egészség, vallás, baráti és rokonlátogatás)
- professzionális indítékú turizmus (üzleti és szakmai)
- statisztikailag nem meghatározható célú utazás

59. ábra: Turisták az utazás célja szerint (világadat 2010)

Forrás: UNWTO 2011

A világ turisztikai statisztikája azt mutatja, hogy az újonnan jelentkező, többségükben a nem behatárolható kategóriában szerepelő turisztikai indítékok és termékek növekvő szerepe ellenére a világturizmus több mint felét a hagyományosnak nevezhető szabadidős turizmus adja. Az egészségturizmus magas aránya nyilvánvalóan a gazdasági fejlődés és a jólét növekedésének a következménye.

Minden tudományág fejlődése szempontjából fontos, hogy elfogadott fogalomrendszerrel rendelkezék. Ez a fogalomrendszer a tudományág fejlődése során úgy alakul ki, hogy egy adott időszakra a tudományág művelői előtt széleskörűen ismerté és általánosan elfogadottá válik. A turizmus utóbbi fél évszázadban tapasztalt viharos gyorsaságú fejlődése számos új fogalmat, egymáshoz kapcsolódó elméleti és gyakorlati rendszerelemet hozott létre.

A turizmussal foglalkozó tankönyvekben a turizmus többféle osztályozásával találkozunk. Napjainkban a turizmus motivációk szerinti (például: bevásárló turizmus vagy egészségturizmus) osztályozása helyett az átfogóbb osztályozási kategóriák kerülnek előtérbe. Példaként megemlítiük a Michalkó Gábor által alkalmazott osztályozási ismérveket. (MICHALKÓ G. 2007a) E szerint az egyének funkcionális időbeosztása alapján: hivatás-, és szabadidős turizmust, mint turizmus fajtát; a tartózkodás külsőségeiben megnyilvánuló megjelenése, a turisták élményeinek és a környezettel való kapcsolat visszatükröződése szerint: tömegturizmust és alternatív turizmust, mint turizmus formát; a turisták mozgásának iránya és kiterjedtsége alapján: belföldi és nemzetközi turizmusról, mint turizmus típusról beszélhetünk.

VII. 2. A földrajzi tényezők a turizmus motivációiban

A turizmus kialakulásában számos tényező játszik szerepet. A legalapvetőbb tényezők *egyrészt* az ember biológiai jellemzőiből, lelki adottságaiból, társadalmi kötődéséből fakadnak, *másrészt* a természet adta lehetőségekhez kapcsolódnak. A tanulásvágy, az ismeretlen megismerése, a kíváncsiság, az élményszerzés vágya, a gyógyulás reménye, a kulturális értékek felfedezése, a történelmi múlt emlékeinek megismerése, a személyes kapcsolatok teremtése és fenntartása, a valláshoz kötődő tevékenység megvalósítása, a pihenés szükségessége, az önmegvalósításra törekvés, a kikapcsolódás igénye mind az *emberi szubjektumhoz* köthető. Az üzleti működés, illetve annak sikere, a vásárlás, a marketing tevékenység, a kiállítások és vásárok és a szakmai konferenciák az *emberi oldal társadalmi vetületéhez*, és a gazdálkodás kényszeréhez kapcsolódnak.

A különböző turisztikai motivációknak azonban *objektív tényezője a földrajzi környezet*. Ez azontúl, hogy közhely, tudományos szempontból axiomatikus tény. Azt, hogy a földrajzi környezet minden társadalmi és gazdasági működésnek szükségszerű feltétele azért fontos külön is hangsúlyozni, mert minduntalan lábra kapnak olyan nézetek, amelyek a természeti tényezők szerepét degradálják, és a gazdaságfilozófiában a földrajzi nihilizmus⁸⁹ irányába hatnak. Gazdaságtörténeti tény, hogy *a természeti tényezők fel- és leértékelése kor és tér specifikusan sajátos fejlődési ciklusokhoz kapcsolódik*. (A kor- és térspecifikusság szinte valamennyi termelési, növekedési tényező szerepére igaz, csak nem annyira szembeötlő, mint a természeti erőforrások esetében.) Ez a tendencia a turizmus mint gazdasági ágazat esetére is jellemző. A természeti tényezők turisztikai szerepe hol előtérbe kerül, hol pedig teljesen háttérbe szorul, az éppen regnáló gazdaságpolitikák függvényében. A valóságban azonban a földrajzi környezet konkrét elemeiben maga is turisztikai mozgatórugó, indíték lehet. Ez kétféle értelemben is megnyilvánul. *Egyrészt, mint természeti erőforrás*⁹⁰ jelentős turisztikai értéket képviselhet, *másrészt, mint természeti adottság* igen erőteljes turizmust indukálhat. *Természeti erőforrásként* (mint konkrét turisztikai vonzerőként) vehetjük számításba az olyan természeti erőforrásokat, mint a gyógyvíz, a termálvíz, vagy a gyógyhatású klíma. Turizmust indukáló *természeti adottságnak* tekintjük a magas napsütéses órák számát, a nagy valószínűséggel biztosra vehető időjárási tényezőket, a sportolásra kedvező hatású domborzati adottságokat, a kiemelkedő élményt biztosító tájképi szépséget stb. A fejezet témája determinálja, hogy a fentebb említett turisztikai indítékok közül értelemszerűen *csak a földrajzi vonatkozású vonzerőket tárgyaljuk, először: általánosságban, majd a fontosabb tényezőket konkrétan értékelve*.

VII.2.1. A földrajzi tényezőkről általánosságban

A turizmust motiváló *földrajzi tényezők általános értékelésénél* abból kell kiindulnunk, hogy természeti tényezők szerepe a gazdasági és társadalmi időléptékekhez képest értelemszerűen *tartósabb*, a természeti adottságok minden változásuk ellenére is bizonyos *állandóságot, stabilitást* képviselnek. A konkrét természeti erőforrások a technikai és gazdasági változásokra, az igényekre érzékenyebbek ugyan, de szerepük semmiképpen sem köthető rövid, vagy középtávú periódusokhoz. (Gazdaságtörténeti tény, hogy jelentős

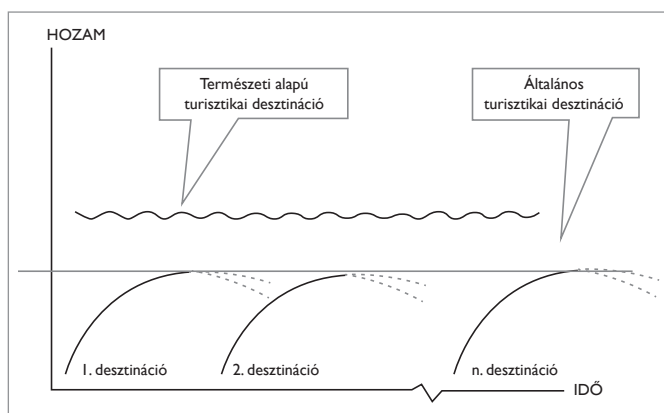
⁸⁹ A földrajzi nihilizmus olyan gazdaságfilozófiai irányzat, amely tagadja a földrajzi környezet szerepét a társadalmi-gazdasági fejlődésben.

⁹⁰ Lényegét kiemelő összefoglalásként: a természeti erőforrás konkrét szükséglet-kielégítést biztosíthat, a természeti adottság egy konkrét erőforrást jellemez, egy környezeti elemet kedvezőnek, vagy kedvezőtlennek minősít.

szerepváltozás évszázadok sorozatához kötődik.) A természeti tényezők stabilitása értelemszerűen vonatkozik a turizmusra is.

Egy általános turisztikai desztináció életciklusát, az egyéb gazdálkodási és szolgáltatási produktumokhoz hasonlóan, felmenő, stagnáló, majd eltérő intenzitású csökkenő szakaszok jellemzik. Ezzel szemben a meghatározóan természeti tényezőkön alapuló turisztikai desztinációk általános életciklusára inkább jellemző a kis ingadozásokat mutató, stabil forgalmi jellemzőket eredményező tendencia. (Míg egy általános turisztikai desztináció életciklus görbéje a Gaus-féle haranggörbére hasonlítható, a természeti tényezőkön alapuló desztinációk életciklus görbéje egy elnyújtott sinus görbéhez hasonlítható.) Egyszerű példákkal élve: egy gasztronómiai desztináció, egy zenei stíluson alapuló rendezvény, vagy egy gazdasági, szakmai sikerhez kötött esemény turisztikai stabilitása lényegesen kisebb, mint egy igen eredményes terápiát jelentő gyógyforrás, egy igen kedvező adottságú téli sportterület, vagy egy kedvező klímájú nyári tengerpart által biztosított turisztikai kereslet stabilitása. (60. ábra)

60. ábra: A természeti desztináció

Forrás: A szerző szerkesztése

A vázlat azt akarja jelezni, hogy egy térség, ország turisztikai teljesítményének, bevételeinek folyamatos szinten tartása az általános (döntően nem természeti tényezőkön alapuló) turisztikai desztinációk esetében az állandóan megújuló termékek sorozatával (1., 2., ... n. desztinációval) lehetséges, míg a természeti tényezőkön alapuló desztinációk lényegében megújulás nélkül, hosszú ideig biztosítják a turisztikai teljesítmény adott szintjét.

A természeti alapú turisztikai desztináció tartósságának, stabilitásának előnye azonban nem automatikusan jön létre. Egy természeti erőforrás és adottság nem önmagában jelent előnyt (vagy negatív externáliaként felfogva hátrányt) a turizmus számára sem, ezért a természeti tényezőkkel kapcsolatban néhány általános megjegyzést érdemes megemlíteni:

- 1.) A természeti tényezők a turizmusban is *relatív jelleggel* léteznek, azaz a többi motiváló tényezővel együtt hatnak. Ahogy nem létezik egytényezős növekedési rendszer, úgy nem létezik pusztán természeti alapú turizmus sem. Közgazdasági értelemben a *természet önmagában sohasem hoz létre turisztikai desztinációt*, mint

ahogy a természet a társadalomtól függetlenül, önmagáért sohasem képvisel sem gazdasági sem egyéb társadalmi értéket. (Olyan szélsőséges esetek persze akadtak a világban, és Magyarországon is, amikor úgy próbáltak turisztikai látványosságot létrehozni, hogy közben megtiltották a védett terület látogatását is.) A tényezők rendszerében nemcsak a szokásos (általános értelemben vett) tőkét és a munkaerőt kell számba venni, hanem számos olyan konkrét tényezőt is, amely napjainkban az általános gazdasági fejlődést meghatározza. Így fontos szerephez jut a szervezés, az oktatás, az együttműködés, az innováció, a gazdaságpolitika irányultsága, a társadalmi tőke minősége stb.

- 2.) A természeti tényezők relatív jellegéből is következik, hogy a földrajzi tényezők a *turisztikai potenciál részeként* értelmezhetők. Maga a potenciál általános értelemben kihasználásra váró lehetőséget jelent. Ennek megfelelően a természeti tényezők konkrét turisztikai hasznosítása a gazdasági környezettől és a gazdaságpolitikai döntésektől függ. (Példaként említve: a Niagara-vízesés sem magasság, sem szélesség tekintetében nem éri a Viktória-vízesés méreteit, de turisztikai kihasználtságban, a turisztikai forgalomban magasán megelőzi afrikai társát. A Viktória-vízesésre tehát elmondhatjuk, hogy még jelentős turisztikai potenciállal rendelkezik, amely megfelelő gazdasági körülmények esetén jelentős turisztikai forgalomnövekedést hozhat.)
- 3.) A természeti környezet turisztikai hasznosításánál is kulcsfontosságú a *természet terhelhetőségének korlátozottsága*. Egy adott térség értelemszerűen csak meghatározott számú turistát tud fogadni, és meghatározott turisztikai létesítményt tud üzemeltetni a természeti környezet jelentősebb károsodása és a turisztikai tevékenység színvonalának esése nélkül. A terhelhetőséget most a földrajzi tényezők szempontjából vizsgáljuk, és nem térünk ki a fogadóképesség (pl. a szálláshely-kapacitás) fizikai korlátaira. Általános értelemben azt mondhatjuk, hogy a természeti környezet egy olyan *természeti infrastruktúrát* jelent a turizmusnak, melynek bővítési lehetőségei sokkal jobban korlátozottak, mint a *művi infrastruktúráé*. Magától értetődik, hogy a terhelhetőség megítélése számos szubjektív elemet, kulturális momentumot hordoz magában, ennek ellenére elfogadható tűréshatárok között meghatározható. A Balaton terhelhetőségére nézve például több fajta becslés is ismert. Ezek 500–700 ezer főre teszik az üdülőövezet terhelhetőségét. A gyakorlatban megvalósult 1–1,2 milliós hétvégi csúcsok bizonyítják, hogy egy idő után, még a művi infrastruktúra bővítése ellenére is elviselhetetlenek a tömeghatás negatív következményei. Egy másik példával élve: közsismert, hogy kedvelt európai sípályákon elektronikus beléptető-rendszerrel korlátozzák a sportolók számát. A gyakorlatban a természet védelmével kapcsolatos terhelhetőséget általában az *ökológiai terhelhetőség* fogalmával azonosítjuk, amely a turisztikai tevékenységeknek azt a határát jelöli, ahol még nem következik be a természetben visszafordíthatatlan változás. (PUCZKÓ L. – RÁTZ T. 2004)
- 4.) A turizmusban szereplő természeti tényezők egyértelműen a *természeti tőke* fogalomkörébe sorolhatók, és az ezen alapuló turisztikai desztinációk fundamentumát jelentik. Mint ismeretes a természeti tőkének az a része amely a *kritikus természeti tőke* fogalmába tartozik nem pótolható, és nem is helyettesíthető sem ember által előállított, sem pedig más természeti tőkével. (BUDAY-SÁNTHA

A. 2004) Értelemszerűen ez a megállapítás a turizmusra is igaz. (A Balatont mint vízi turisztikai desztinációt, egy visszafordíthatatlanul tönkrement vízműség esetén nem lehet egy másik Balatonnal pótolni, és nem is lehet emberi erővel egy új Balatont létrehozni.) A turizmusban hasznosítható természeti tőke értelemszerűen előnyt jelent azoknak a turisztikai versenyben részt vevő vállalatoknak, akik helyi természeti (tágabb értelemben helyi környezeti) sajátosságokat tudnak nyújtani vendégeiknek. Turisztikai gazdasági eredményt produkáló természeti tőkeként foghatók fel a világörökség részét képező természeti értékek, a ritka állat- és növényfajok, akkor is, ha ezek konkrét gazdasági értékelése nehézségekbe ütközik, vagy lehetetlen. (A természeti tényezőknek sokfajta gazdasági értékelési módja létezik, de ezek többségét a gyakorlati piaci szempontú gazdaságtanok gyanakvással fogadják. Meg kell jegyeznünk, hogy az úgynevezett *eszmei értékeknek* nincs közvetlen közgazdasági tartalmuk, ezek tájékoztató jellegűek és büntetőjogi vonatkozásúak.) A természeti tényezőkre épülő turizmus szükségszerűen használja, az esetek döntő többségében *kihasználja a természeti tőkét*, a turisztikai természeti erőforrást és a természeti adottságokat is. Olyan turizmus nem létezik amely a környezetet ne használná, a természetben alapuló turizmus esetében pedig kifejezetten kihasználja a természetet. A társadalom és a gazdaság szempontjából a környezetterhelés önmagában nem minősíthető sem rossznak, sem jónak. A terhelés minősítésének perdöntő pontja a mérték, vagyis az, hogy az adott turisztikai tevékenység milyen környezeti egyensúlybontást, (egyensúlybomlást) eredményez. A dinamikus egyensúly⁹¹ alapján csak azt a környezeti egyensúlybomlást tekinthetjük károsnak, amely nem teszi lehetővé a természetben egy másfajta új egyensúly létrejöttét. Az egyensúlybontás akár természeti indokok, akár gazdasági indokok alapján jön létre mindaddig a mértékig megengedhető, amíg a természeti környezetnek azt a képességét nem veszélyezteti, amellyel egy új egyensúlyi helyzetet létre tud hozni. (Ezt fejezi ki a fentebb említett ökológiai terhelhetőség fogalma is.) Ismert a Kiskörei-vízlépcső építésének esete, amely igen jelentős, de nem végzetes környezeti egyensúlybomlással járt. Az is ismeretes azonban, hogy a természet egy új egyensúlyt teremtve napjainkra egy sajátos és igen értékes ökoszisztémát hozott létre, melynek igen nagy a turisztikai értéke is. Az ifjabb nemzedék talán nem is tudja, hogy a Tisza-tó hogy jött létre, és őshonos, őstermészetei érékként, vadvízként tekint a tórendszerre. (Hasonló példával szolgál Szlovákiában a bösi duzzasztógáthoz kapcsolódó, Dunacsúnynál [Čunovónál] létrehozott tározó is.) Általános tapasztalat, hogy a természet megújuló képessége, vagyis egy új egyensúlyi állapot elérésére törekvése igen erős. (Példaként említve: a Szigetközben száz éve kipusztult hód 1991-től természetes úton ismét betelepült, és igen nagy szaporulatot mutat.) Környezeti terhelés nélkül nincs turizmus, de létezhet *környezetbarát turizmus*. (zöld turizmus, szelíd turizmus stb.) A turizmus és a környezet kapcsolatánál igen fontos megjegyeznünk, hogy a turizmus nemcsak veszélyezteti a környe-

⁹¹ A dinamikus egyensúlyfelfogás lényegkiemelő összefoglalása: minden rendszer működése során egy egyensúlyi állapot elérésére törekszik, de ezt elérve, vagy megközelítve külső, vagy belső hatásra egy új egyensúly megvalósulása irányába fordul. Az állandóan változó egyensúlyi feltételek felé haladás tartja folyamatosan egyensúlyban a rendszert, de mindig más és más egyensúlyi jellemzőkkel. (Ez az egyensúlyfelfogás a statikus egyensúlyfelfogás ellentéte, amely minden egyensúlybomlást negatívan értelmez.)

zetet, de igen jelentősen emeli annak értékét, akár esztétikailag, tájépítészetileg, vagy egyszerűen a kedvezőtlen természeti folyamatok visszaszorításával. (A környezetet a turizmus szempontjából a földrajzi környezetnél sokkal tágabban szokás értelmezni, ideértve a művi környezetet is.)

- 5.) A természeti tényezőkön alapuló turisztikai tevékenység eredményes fenntartásához is szükséges a *folyamatos gazdasági ráfordítás*. A természeti tőkén alapuló desztinációk előnye nem az abszolút ráfordítás-mentességben jelenik meg, hanem ezek *relative kisebb arányában* és az *élettartam stabilitásában*. Nincs olyan természetes alapú desztináció, amely ne igényelne folyamatos ráfordításokat, és állandó marketing tevékenységet.

VII.2.2. Konkrét földrajzi tényezők

A turizmust befolyásoló földrajz tényezők konkrét tárgyalásánál nem tekinthetünk el attól a közhelynek számító tényről, hogy minden társadalmi–gazdasági tevékenységnek *szükségszerűen természeti és térbeli vonzata van*. Ebből adódóan a turizmusra ható konkrét természeti tényezők is igen nagy számúak. A *természetföldrajzi faktorok* a Föld mágneses terétől az időzónáig, a *társadalmi–gazdasági tényezők* a népesség etnikai és korösszetételétől kezdve a GDP mutatókig sorolhatók. A jobb áttekinthetőség szempontjából az alábbiakban csak azokat a legjelentősebb földrajzi tényezőket emeljük ki amelyek markáns összefüggésben vannak a turizmussal.

- 1.) A *földrajzi helyzet* önmagában ritkán hat meghatározó erővel a turizmusra. Nehéz lenne olyan általános értékű összefüggést találni, amely valamely földrajzi elhelyezkedést eleve előnyösnek minősítene a turizmus szempontjából. Általában a tömegturizmus szempontjából kedvezőtlen földrajzi helyeket szokás megnevezni. Ilyenek a szélsőséges éghajlati és időjárási viszonyokkal jellemezhető területek (pl.: a sarkvidékek, a sivatagok), a kedvezőtlen domborzati adottságok, a szélsőséges vízjárású térségek. Ha mégis meg akarunk jelölni egy olyan földrajzi elhelyezkedést, amely a tömegturizmusnak megfelelő feltételeket biztosít, akkor a közepes magasságú szélességi övek közé eső zónát nevezhetnénk meg. (A térítő-körök és a sarkkörök közötti övezetet.) Sokszor hallani azonban, hogy a turizmus igazi térségei a szubtrópusi (különösen a száraz szubtrópusi övezet, a mediterrán) területei. Ez igaz is, ha a turizmust a vízi és a vízparti turizmusra szűkítjük le. A földrajzi elhelyezkedéssel szorosan összefügg a *távolság* kérdése. A turizmusban a küldő és a fogadó terület közötti távolságot – a sok távolságfogalom közül –, a legdöntőbben a *költség- és az időtávolsággal* jellemezhetjük. A turisztikai döntéseknél a távolság kérdésében elsőrendű az utazási költség. Az utazási idő (a közlekedési eszközök sebességének általános emelkedésével) lényegesen lerövidült, így szerepe a turisztikai döntéseknél csökkent, de nem tűnt el. Általánosságban igaz, hogy a távolság növekedésével csökken az utazások gyakorisága, és nő a tartózkodási idő. Ez a praktikus hétköznapi gondolkodásból következik, nevezetesen az a pszichológiai és gazdaságossági megfontolás az alapja, hogy nagytávolságú és nagy költségű utakat általában ritkábban, de hosszabb időre terveznek az emberek. Példaként megemlíthetjük, hogy az új évezred első évtizedében átlagosan 9–10-szer annyian érkeztek Magyarországra a közeli Németországból, mint a jó-

val nagyobb népességszámú, de távoli USA-ból. Ugyanakkor ezen időszakra vonatkozóan a németek átlagosan 5–6 napot töltöttek Magyarországon, míg az amerikaiak átlagos tartózkodási ideje 10 nap körül volt. A távolság és a turisztikai célú utazások gyakorisága közötti összefüggést azonban nem lehet tudományos pontosságú törvényszerűséggel, például a gravitációs modellel leírni. E téren is meg kell elégedni a gyakorlati tapasztalatokból leszűrhető általános következtetésekkel. Az egyenlítő és a sarkok közötti elhelyezkedésnél a turizmus szempontjából azonban fontosabb egy térség vagy ország *relatív földrajzi helyzetének* az értékelése. Ez esetben elsősorban a földrajzi erőközpontokhoz és a szomszédos területekhez való viszony illetve kapcsolódás a lényeges. Kétség kívül előnyös turisztikai helyzetet jelent a világgazdasági központok közelsége (pl. USA), a politikai és a gazdasági tömörülésekben való részvétel (pl.: Európai Unió), de igen fontos a *közlekedési tranzithelyzet is*, amely átutazó turizmust indukálhat, illetve lehetőséget teremt az átutazó turizmus időleges megtartására. *Magyarország* földrajzi helyzete mind az abszolút, mind a relatív értelemben a turizmus szempontjából jónak mondható. Az egyenlítő és az északi sarktól való közepes távolság, a mérsékelt éghajlati öv turisztikai szempontból a közepesnél kedvezőbb helyzetnek minősíthető. A *relatív földrajzi helyzet* megítélésénél pedig Magyarország helyzete igen kedvező. Az ország EU tagsága ha nem is biztosít közvetlen előnyt a gazdasági fejlesztésnél, a turizmus nemzetgazdasági szerepének erősítéséhez mindenképpen biztonságos környezetet jelent. Az ország közlekedési *tranzithelyzete* pedig kifejezetten jónak mondható, és még számos potenciális fejlesztési lehetőséget is biztosít. (Pl.: a légiközlekedésben, a vízi közlekedésben stb.) Az ország igen kedvező tranzithelyzetét az is bizonyítja, hogy egyetlen környező országban sincs olyan kedvező észak–déli és kelet–nyugati irányú átjárási lehetőség, mint Magyarországon.

- 2.) *Az országnagyság* a turisztikai lehetőségeket az által befolyásolja, hogy mennyire változatos, mennyire sokszínű látnivalót tud kínálni a látogatóknak. Értelemszerűen a nagy kiterjedésű országokban sokkal változatosabb a felszín, több a természeti látványosság előfordulási valószínűsége. Az országnagyság hatása *csak a potenciális lehetőségek* terén hat a turizmusra, és elsősorban a természetföldrajzi faktorok oldaláról. Az USA vagy Oroszország kiterjedésénél fogva több természeti látnivalót biztosít, mint egy miniállam. Az országnagyságnak arra is hatása van, hogy a turisták mennyi időt töltenek az országban. Egy olyan nagy kiterjedésű országban például, mint Ausztrália, ahol a kiemelkedő jelentőségű turisztikai látnivalók távol vannak egymástól, már csak az utazási idő növekedése miatt is magasabb a látogatók tartózkodási ideje. *Magyarország* az EU 27 országa között a közepes nagyságúak között szerepel, a világban azonban a kis országok közé sorolható. A turisztikai mutatókban – mint már említettük –, kedvezőbb Magyarország helyzete, mint azt a terület és népességnagyság szerinti arányunk indokolná. Magyarország esetében azonban az egyéb tényezők mellett a *területnagyságnak nincs szignifikáns szerepe* a turizmusban. Az EU 27 országa közül a turizmusban sokkal alacsonyabb Magyarország teljesítménye, mint a méreteiben kicsinek számító Ciprus vagy Málta produktuma; a nagyoktól (Németország, Franciaország, Egyesült Királyság) eltekintve Magyarország jobb helyezését, mint a méreteiben sokkal nagyobb Lengyelország.

3.) A *domborzati, vízrajzi és geológiai adottságoknak* igen nagy jelentőségük van a turizmusban. Látványosan megmutatkozik a *domborzat* turisztikai szerepe a hegyvidéki téli sportoknál és a hegyvidéki üdülőhelyek kialakulásánál. Az Alpok és a Kárpátok téli sportokban betöltött szerepével egyetlen európai ország sem versenyezhet. Sajátos turisztikai desztinációt jelentenek a vulkánikus jelenségek, a magas hegycsúcsok, a tengerszemek, a gejzírek, a különleges barlangrendszerek, a vízesések, a különböző geológiai képződmények; stb. A *vízföldrajzi adottságokat* a turizmus egyik legfontosabb vonzó tényezőjének tekinthetjük. A leglátványosabban ez a kedvező éghajlathoz kötődve, a vízparti turizmusnál nyilvánul meg. A vízpartoknak szórakozási, üdülési, pihenési, sportolási, horgászati jelentősége van. Megszámlálhatatlan turisztikailag joggal híres tengerpart, tópart, szigetcsoport szerepel a nemzetközi turistaparadicsomok között. A legnépszerűbbek a szubtrópusi tengerek és tengerpartok, ahol az elő- és utószezon is igen jelentős forgalmat hoz, de számos egyéni jellegzetességgel rendelkező vízi turisztikai térségről tudunk. A turizmusban a geológiai adottságok közül különlegesen fontos szerepet játszanak a *termál- és gyógyvízi* adottságok. (Ezek vízrajzi adottságként is kezelhetők.) Önmagában a *termálvíz* (30°C feletti hévíz) is igen jelentős turisztikai vonzerőt jelent akár a hagyományos, akár a wellness (egészségmegőrző) turizmusban. Bár a hagyományos gyógyászatban nagy jelentőségűek a hideg (egyszerű szénsavas, meszes, keserű, jódos stb.) gyógyvizek, az igazi turisztikai vonzerőt a gyógyhatású termálvizek jelentik. A termálvizekben gazdag országok sorrendjét nehéz felállítani, hisz eltérő sorrendet kapunk a készletek, a kitermelés, a működő kutak, a kiépített fürdők, a víz hőfoka, az energiatartalom, a gyógykezelési eredmények szerinti rangsorolásnál, de a gyakorlati tapasztalatok alapján mégis megnevezhetők a termálvizekben legjelentősebb országok. A termálvíz nagyhatalmak közé tartozik: Izland, Japán, USA (Kalifornia), Olaszország, Magyarország, Franciaország, Csehország, Új-Zéland, Kína. Említésre méltó még Magyarország környezetében, mint potenciális versenytárs ország: Görögország, Ausztria (Örvidék), Horvátország, Románia is. A termálvizek gyakorlati turisztikai jelentősége természetesen a kihasználás függvénye, amely a jelentős beruházást igénylő infrastruktúra létrehozásától függ. A termálvízkészlet turisztikai haszna attól függ, hogy mennyire jutunk előbbre a hasznosítás ranglétráján. (Fúrt kutak, működő kutak, fürdők, minősített fürdők, szálláshelyhez kapcsolódó gyógyfürdők, gyógyszállók, termál kórházak, betegbiztosítási rendszerbe bekapcsolt gyógyszállók és kórházak.) A gyógyvizeket a legjellemzőbb hatóanyaguk szerint szokás csoportosítani. A leggyakrabban előforduló típusok: szénsavas, meszes, hidrogén-karbonátos, kloridos, alkalikus, szulfátos, vasas, kénes, jódos, bromidos, és radioaktív gyógyvizek. Bár nemcsak a domborzathoz kötődnek, itt említjük meg a *nemzeti parkok* turisztikai szerepét is. A nemzeti parkok olyan területek, melyeknek *ökológiai egysége* jogi védettséggel a jövő nemzedékeinek is megőrzendő. A nemzeti parkok tehát domborzati elemeket, vízrajzi feltételeket, éghajlati jellemzőket, élőhelyi adottságokat, sajátos flóra és fauna társulást és kulturális elemeket is egy-egybe foglaló területek. A világon az első törvénnyel védett területet az Egyesült Államokban hozták létre 1864-ben. (E terület a kaliforniai Yosemite Valley volt, de nem nemzeti park névvel.) A nemzeti parkok történetét 1872-től számíthatjuk, amikor a Yellowstone Nemzeti Park létrejött. A Természeti Világszövetség

(IUCN)⁹² adatai alapján jelenleg a világon, – különböző törvényi védeltségi fokozattal –, több mint 1800 nemzeti park működik. A nemzeti parkok hazája az USA, ahol a szóbeszéd szerint az év napjainak számánál is több nemzeti park van, valójában azonban a törvénnyel védett és nemzeti parknak nevezett területek száma: 58 db. A nemzeti parkoknak külön megemlítendő az oktatási szerepe, így az ökoturizmusban különösen fontosak. *Magyarország domborzati adottságai* turisztikai szempontból *nem tekinthetők jelentősnek*. Az ország felszíne ugyan változatosnak mondható, de sem a hegyvidékek, sem a síkságok nem rendelkeznek olyan jellemzőkkel, melyek komolyabb, nemzetközileg is számottevő tömegturisztikai hatást tudnának kiváltani. (Ez persze nem jelenti azt, hogy geológiai szempontból nincsenek érdekes területek Magyarországon.) *A magyar vízrajzi adottságokat tekintve* turisztikai szempontból legjelentősebb a Balaton. Nemzetközileg is erős turisztikai motivációt képvisel. Az új évezred első évtizedében a Magyarországra érkező külföldi turisták harmadának célállomása volt a Balaton. A belföldi turizmusban betöltött szerepe még meghatározóbb. (2010-ben a négy éjszakánál hosszabb időt eltöltő belföldi turisták legkedveltebb régiója a Balaton volt, kétszer akkora értékkel, mint a második helyen szereplő Budapest–Közép-Duna-vidék Turisztikai Régió. Az ország többi tava (a Tisza-tó, a Velencei-tó és a Fertő-tó) elsősorban a belföldi turizmusban játszanak szerepet, az üdülés mellett a horgászati és sportolási lehetőségeikkel növelik a belföldi turizmus teljesítményét. Folyóvizeink nemzetközi turisztikai vonzereje kicsi, sem a Duna, sem a Tisza turisztikai potenciálja nincs kihasználva. (A sok infrastrukturális hiányosság közül csak egyet említve: sem a Duna, sem a Tisza mentén nincsenek számottevő, a vízi sportolók számára kiépített fogadóhelyek.) Általánosságban is elmondható, hogy a Duna, mint európai vízi út igen sok, ma még kihasználatlan lehetőséget biztosít a turizmus számára. Domborzati különlegességekben ugyan szegényesek Magyarország látnivalói, a földtörténeti örökségünkben azonban vannak *geológiai kincsek* is. Ezek közül a legjelentősebb a termálvízkészlet, amely az elvékonyodott földkéreggel és a *geotermikus grádiens*⁹³ alacsony értékével függ össze. A termálvízkészletek tekintetében a turisztikai szakemberek többségének véleménye alapján világon az első öt ország között szerepel Magyarország. Ez a kincs már ma is igen fontos turisztikai bevételhez juttatja az országot, de nem tekinthető vágyálomnak az sem, hogy erre az adottságra építve Magyarországot a gyógyfürdők és a gyógyszállók országaként fogják emlegetni a világon. Reális lehetőségként kell kezelni, hogy a termálvíz és a gyógyvíz bősége lehetővé teszi a magyar egészségturizmus igen jelentős fejlődését. Magyarországon 2010-ben több mint 500 termálvíz előfordulást jegyeztek. (A termál kutak száma meghaladja az 1.200 darabot, de nem mindegyik működik.) Az országban számos nemzetközileg is ismert, (Közép-Európában pedig jól ismert) gyógyfürdő működik. Ezek közül a legismertebbek: Bükfürdő, Gyula, Hajdúszoboszló, Harkány, Hévíz, Sárvár, Zalakaros. Magyarország *nemzeti parkjai* elsősorban a belföldi turizmusban jelentősek, külföldi

⁹² A Természeti Világszövetség (IUCN = International Union for Conservation of Nature and Natural Resources) 1948-ban alakult, központja Gland (Svájc).

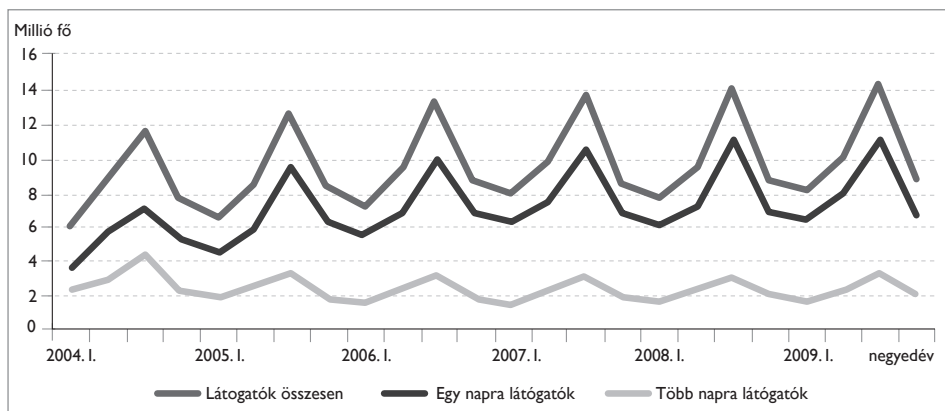
⁹³ A geotermikus grádiens azt mutatja, hogy a Föld belseje fele haladva hány méterenként emelkedik a hőmérséklet 1 °C-t. Magyarországon ez az érték átlagosan 20 méternek vehető, a világátlag 33 m. Használatos még a reciprok mutató is, amely a 100 méterenkénti hőmérséklet emelkedését jelöli.

vonzerőt elsősorban a szakembereknek jelentenek. Magyarországon a nemzeti parkok viszonylag későn alakultak ki, az első 1972-ben hozták létre. Védett területek és védett természeti értékek persze már korábban is voltak Magyarországon. A védett területek a kiegyezést követően megjelentek a törvényalkotásban, például az 1879-es erdőtörvényben már szerepel a tájképi értékek, a lápi erdők és néhány növény- illetve állatfaj területének védelme. Ezek azonban elsősorban természetvédelmi célzatú jogi szabályok voltak és nem hasonlíthatók a mai értelemben vett nemzeti parkok rendszeréhez.⁹⁴ Nemzeti parkjaink a törvényalkotás sorrendjében: Hortobágyi (1973), Kiskunsági (1975), Bükki (1977), Aggteleki (1985), Fertő–Hanság (1991), Duna–Dráva (1996), Körös–Maros (1997), Balaton-felvidéki (1997), Duna–Ipoly (1997) és az Őrségi Nemzeti park (2002). A nemzeti parkok jelentős ökoturisztikai vonzerővel rendelkeznek, fontos szerepet töltenek be a környezettudatos nevelésben.

4.) Az *éghajlati tényezők hatása* a turizmusra igen erősnek mondható. A szélsőséges éghajlati és időjárási jellemzők kedvezőtlenül hatnak a turizmusra, vagy ki is zárják az idegenforgalmat. A természeti értékeit, látványosságait tekintve turisztikailag igen vonzónak minősíthető Szibéria, Alaszka, vagy a sarkkörön túli területek csak a turizmus speciális fajtáinak (pl. vadászatnak) kedveznek. Az olyan igazi látványosság, mint a sarki fény is csak korlátozott látogatószámot produkál. Az éghajlat turizmust befolyásoló szerepe abból fakad, hogy közvetlenül, fizikailag a látogató biológiai életkörülményeire hat. A természeti tényezők közül az éghajlat tekinthető olyannak, amely *a többi természeti tényező hatását integrálja*, felerősíti, vagy gyengíti. A kedvező domborzati, ökológiai, vízrajzi, stb. adottság többnyire csak az éghajlattól függően érvényesül. Általánosságban igaz, hogy a turizmus számára a legkedvezőbb *éghajlatot*⁹⁵ a szubtrópusok és a mérsékelt éghajlati övek jelentik. Ezekre az éghajlati övekre is jellemző azonban az évszakok ritmikus változása, alapvetően a négy évszak elkülönülése. A szezonális jelenléte szinte minden ország turizmusára jellemző. A szezonális csökkentése csak azokban a nagy kiterjedésű országokban hozott némi eredményt, amelynek éghajlatát több éghajlati öv határozza meg. Az *éghajlaton* túlmenően azonban erős az *időjárás* hatása is. A szeszélyes időjárás ingadozóvá teszi a turizmust is, és a kiszámíthatóság bizonytalansága miatt általánosan csökkenti a látogatószámot is. (A hosszú távú meteorológiai előrejelzések pontosságának növekedésével ez a hatás természetszerűen gyengül.) *Magyarország* a mérsékelt éghajlati öv szárazföldi, hosszúnyarú területéhez tartozik. (Köznapi elnevezéssel éghajlatunk kontinentális jellegű.) Magyarország nem rendelkezik olyan éghajlati jellemzőkkel, melyek a nemzetközi mezőnyben kiugró turisztikai vonzerőt jelentenének. (Éghajlati adottságaink miatt igen kevesen keresik fel Magyarországot.) A mérsékelt éghajlati övre jellemző négy évszak igen erős turisztikai *szezonálitást* eredményez. Az ezredfordulót követő évekre ugyanúgy jellemző a szezonális, mint a korábbi évtizedekre. (61. ábra)

⁹⁴ Magyarországon a természetvédelem jogrendszere korán kialakult, és 1979-ig, az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal (OKTH) megalakulásáig élesen elvált környezetvédelemtől. A magyar természetvédelmi szabályok napjainkban is jóval szigorúbbak, mint az EU hasonló tartalmú szabályai.

⁹⁵ Az időjárást az éghajlati elemek (hőmérséklet, csapadék stb.) jellemző adatainak időszaki (napi, heti) ingadozásaként, kiszámíthatóságaként értelmezzük.

61. ábra: A látogatóforgalom negyedéves szezonálitása Magyarországon

Forrás: KSH 2011

A szezonálitás görbéi szinte matematikai pontosságú ritmust és stabilitást jeleznek. A szezonálitás radikális csökkentése irreális célkitűzés lenne. A gazdasági döntés sarokpontja e kérdésben az, hogy milyen viszonyban áll egymással a szezonálitás csökkentési költsége és az általa elért hozamnövekedés. Az elmúlt évtizedek gazdaságtörténeti tényei azt a véleményt erősítik, mely szerint a szezonálitáshoz mint objektív adottsághoz kell alkalmazkodnia a turizmus gyakorlatának, és nem a szezonokat kell a turizmus elméleti elvárásaihoz igazgatni.

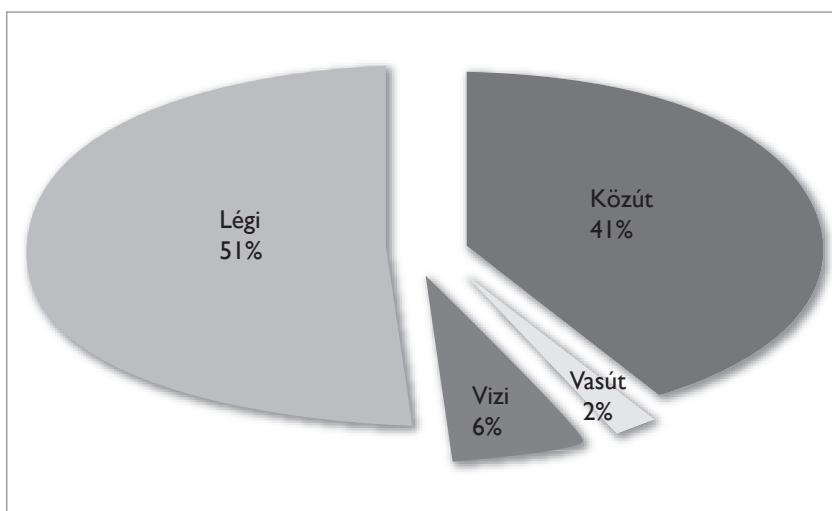
A mérsékelt éghajlati öv sajátosságaiból adódó északváltásokhoz kötődő szezonálitáson túlmenően a magyarországi turizmusra igen erős hatás gyakorol az *időjárás bizonytalansága*. Magyarország helyzeténél és medencejellegénél fogva éghajlati küzdőtér, amely három nagy éghajlati hatás érvényesülésében jut kifejezésre. Az *atlanti hatás* hűvös, csapadékos nyarat és enyhébb, ködös telet hoz; a *mediterrán hatást* a száraz, forró nyár, napsütéses őszi (indian nyár, vagy népiesebb nevén a vénasszonyok nyara) jelzi; a szélsőséges *kontinentális hatás* pedig száraz, meleg nyarat és a kemény telet hoz az országra. A sokéves adatsorok ezen hatások nyarainak, őszeinek és teleinek az igen változatos keveredését bizonyítják. A meteorológiai szélsőségekre vadászóknak nem kell sokat fáradozniuk azon, hogy napjaink szélsőséges adatait az „utoljára száz éve ekkor, meg akkor” jelzőkkel illethessék. Magyarországon a július hónap ugyanúgy lehet egy angliai típusú nyári hónap, mint egy mediterrán típusú, száraz, forró nyárközép. Ez a turisták számára az üdülések, nyaralások bizonytalan kimenetelét, a szerencse szerepének növekedését jelenti. Ez az időjárási függőség a kínálati oldaltól a gyorsan felajánlható alternatív programok létrehozását igényli.

VII. 3. A turizmus nemzetközi jellemzőinek összefoglalása

A turizmus a modern világgazdaság egyik jellemzője, de ahogy a globális világ egészére nem használható a modern jelző, úgy a turizmusra sem használható a globális kiterjedés, mint általános alapvonás. Valamilyen szinten persze mindenhol jelen van a turizmus, de különbségek olyan óriásiak, hogy nem lehet egységes turisztikai világról beszélni. Az IMF ország csoportjai szerint a fejlett gazdaságú országokra jut a turiz-

mus bevételeinek⁹⁶ kétharmada (, a világ népességéből ugyanakkor csak 20 százalékkal részesednek. Az érkező turistákat tekintve már kisebb a fejlett világ részesedése (53 százalékos), de ezt a bevételi arányokkal összevetve kitűnik, hogy a fejlett világ országai az érkező turistákra nézve fajlagosan jóval nagyobb bevételhez jutnak. Az elmúlt két évtized fejlődési trendjei azonban reménykeltőek. A fejlődő gazdaságok turisztikai növekedése jóval az átlag fölött volt, és kétszeresen meghaladta a fejlett világ növekedését. A UNWTO előrejelzései szerint az elkövetkezendő évtizedekben a jelenlegi feltörekvő kategóriában lévő országok turistaforgalma megelőzi majd a fejlett gazdaságú országok turistaforgalmát.

A világ egészét nézve a turisták legkedveltebb *utazási módja* a légiközlekedés. 2010-ben az utazások több mint fele már légi úton történt. Motorizált világunkban természetes a közúti közlekedés 40 százalék körüli aránya. (62. ábra) A legfeltűnőbb a vasúti közlekedés szerepének igen alacsony volta (2 százalék).

62. ábra: Érkező turisták az utazás módja szerint

Forrás: UNWTO 2011

A világ nagy turisztikai régióit nézve szembeötlő az európai fölény. Nyugodtan fogalmazhatunk úgy is, hogy *a világturizmus központi térsége Európa*. Az európai kontinens meghatározó volta a turizmus kezdetektől megvan; szerepe az évtizedek múlásával egyre erősödött, és az előrejelzések szerint a jövőben is a turizmus vezető kontinense marad, bár részarányának jelentős csökkenése várható. (Az UNWTO előrejelzése szerint 2030-ra az európai 51 százalékos turistaérkezési részesedés 41 százalékra csökken.) Az ezredfordulót követve a legjelentősebb változás az *Ázsiai kontinens és a Csendes óceán térségének előretörése, és a közép-keleti régió erősödése*. (28. táblázat)

⁹⁶ A nemzetközi adatok forrása (a továbbiakban is): World Tourism Organization (UNWTO 2011).

Térség	Érkező turisták (millió fő)		Az érkező turisták számának változása (%) 1990–2010	A térség részesedése	
	1990	2010		a bevételek- ből	az érkező turisták számából
VILÁG:	435	940	216	100	100
Fejlett gazdaságok	296	498	168	63	53
Feltörekvő gazdaságok	139	442	318	37	47
UNWTO régiói szerint:					
1. Európa	261	477	183	44	51
2. Ázsia és Óceánia	56	204	364	27	22
3. Amerika	93	150	161	20	16
4. Afrika	15	49	327	3	5
5. Közép-Kelet	10	60	600	6	6

28. táblázat: A turizmus néhány összefoglaló adata
Forrás: UNWTO adatai alapján a szerző összeállítása

Európában a 2010-es adatok alapján a legkedveltebb ország *Franciaország* volt. (Európán belül az érkező turisták 16 százaléka Franciaországot keresi fel), majd nagyságrendileg a *mediterrán területek* következnek, *Spanyolország* és *Olaszország* vezetésével. Szinte bizonyos, hogy az éghajlati adottságok szerepe jut kifejezésre abban a tényben, hogy Spanyolország turisztikai teljesítménye (érkező turisták, és bevételek) megközelítőleg kétszer akkora, mint a népességszámban jóval nagyobb Egyesült Királyságé. *Magyarország* az *Európába* érkező turisták 2 százalékát fogadja, és az európai turisztikai bevétel 1,3 százaléka jut Magyarországra.

Ázsiában és az *óceániai térségben* a turisztikai teljesítményt is *Kína* vezeti (56 millió érkező turista). Igen jelentős még *Malaysia*, *Hong Kong* és *Thaiföld* szerepe, de meg kell említeni a tulajdonképpen városállamként működő *Singapore* 10 milliós turistaérkezéseit is. Az óceániai szigetországoknak nemzetközileg nincs jelentős turizmusuk, bár a saját gazdaságukon belül igen jelentős az idegenforgalom szerepe. A legnagyobb forgalmat az *USA tagállamaként működő Hawaii-szigetek* bonyolítja le (évi 7 millió körüli látogató); rajta kívül csak Guam-sziget turistaforgalma jelentős. (Az évi 1 milliónál nagyobb számú látogatót fogadó sziget az USA külbirtoka. Érdekességként: lakói amerikai állampolgárok, de az elnökválasztásban nem vehetnek részt.)

Az *amerikai kontinens* idegenforgalmában az *Egyesült Államoké* a vezető szerep. Az egész kontinens érkező forgalmának 40 százaléka az USA-ra esik, és a kontinens turisztikai bevételeinek jóval több mint fele az USA-nak jut. Közép-Amerikában a legjelentősebb turistaforgalmat *Mexikó* bonyolítja (a kontinensen belül 15 százalékos érkező turista részesedés, és 6 százalékos bevételi forgalom részesedés). Dél-Amerikában *Brazília* és *Argentína forgalma számottevő* (5–5 milliós érkező látogatószám).

Afrika a turizmus szempontjából kedvező természeti adottságok és a tényleges forgalom közötti szoros kapcsolat hiányának az összes problémáját magán hordja. Bár az elmúlt évtizedek fejlődése jelentős, a turizmus infrastruktúrájának óriási hiányai vannak, az informatikai rendszerektől kezdve, a közlekedési hálózaton keresztül a szálláshelyek mennyiségi és minőségi mutatóikig sorolhatóan. Afrika turizmusának döntő hányada a Földközi-tenger vidékére és Dél-Afrikára koncentrálódik. (A Szahara és a mindennapos esők öve eleve természeti korlátokat jelent a tömegturizmusnak.) A kontinens turizmu-

sának felét (2010-ben: 49,2 százaléka) mindössze három ország, *Marokkó, a Dél-afrikai Köztársaság és Tunézia* adja. (Ha ehhez az arányhoz hozzáadjuk az UNWTO besorolása szerint a Közép-Kelethez tartozó *Egyiptomot*, közel 2/3-os részesedést ad a négy ország.)

Közép-Kelet, mint UNWTO régió a világ leggyorsabban növekvő turisztikai régiója. A térség az 1990-es látogatószámot hatszorosára növelte 2010-re. Arányában persze így is alacsony marad a világturizmusban betöltött szerepe, de a gyors növekedés azt eredményezte, hogy részesedése meghaladja az afrikai kontinens részesedését. (2010-ben az érkező turisták számából Afrika 5,2 százalékkal, Közép-Kelet pedig 6,4 százalékkal rendelkezett.) A térség turisztikai előretörésében szerepe van az olajállamok struktúraváltási gazdaságpolitikájának is, amely kiemelt szerepet szán a turizmusnak. (Találkozhatunk olyan irreális elképzelésekkel is, amely szerint az Egyesült Arab Emírátsok 2020-ra a világ vezető turisztikai hatalmává óhajt válni.) A Közép-Kelet turizmusának megítélésénél nem tekinthetünk el attól a tényről, hogy itt van a muszlim világ központja, és ez igen jelentős vallási turizmust indukál. Egyiptomot követően a turizmusban *Szaúd-Arábia* van az élen. (Itt van az 1,2 milliárdos muszlim világ egyik fontos vallási központja: Mekka.) Jelentős még *Szíria* és az *Egyesült Arab Emírátsok* szerepe a turizmusban.

A világturizmusban földrajzilag fontos ugyan a nagy régiók szerepének megítélése, de a turizmus, – hasonlóan más gazdasági tevékenységekhez –, az egyes *nemzetgazdaságok* működéséhez kötődik. Nemzetgazdasági szinten dőlnek el a fejlesztési kérdések, alapvetően nemzetgazdasági rendszerben működik az infrastruktúra nagy része, államokhoz rendelték a fejlesztési források és országhatárhoz kötöttek a természeti erőforrások és adottságok is. A turisztikai verseny is nemzetek között zajlik, nemzetközi mezőnyben. (Nem szabad elfelejtenünk, hogy a nemzetközi vállalatok is nemzetekhez kötött „multik”.)

Az országok turisztikai rangsora ugyanolyan problémákat vet fel, mint minden egyéb gazdasági rangsor felállítása. Az UNWTO adatai alapján, két fontos turisztikai mutató, az érkező turisták száma és a turisztikai bevételek alapján 2010-ben a 29. táblázatban közre-adott rangsorok rajzolódnak ki.

Ország	Az érkező turisták (millió fő)	Ország	A turisztikai bevételek (mrd amerikai dollár)
Franciaország	77	USA	104
USA	60	Spanyolország	52
Kína	56	Franciaország	46
Spanyolország	53	Kína	46
Olaszország	43	Olaszország	39
Egyesült Királyság	28	Németország	35
Törökország	27	Egyesült Királyság	30
Németország	27	Ausztrália	30
Malaysia	24	Hong Kong	23
Mexikó	22	Törökország	21

29. táblázat: Az országok turisztikai rangsora 2010 (kerekített adatok)

Forrás: UNWTO adatai alapján a szerző összeállítása

A turisztikai bevételek és a látogatószám különbségei alapján képet nyerhetünk a fajlagos turisztikai bevételek alakulásáról is. Az egy érkező turistára jutó bevételt tekintve

kiugró értékkel vezet Ausztrália, ahol 5000 amerikai dollár felett van az 1 főre eső turisztikai bevétel. (Nyilvánvaló, hogy az VII.2.2. alfejezet 2. pontjában említett országnagysággal összefüggő utazási költségek és a nagyobb tartózkodási idő miatt.) E kiugró esettől eltekintve az USA fajlagos bevételi adata tekinthető a legjobbnak. (1 érkező turistára több mint 1700 dollár bevétel jutott 2010-ben.) Az átlagos bevétel a turizmus vezető országaiban 800–1000 dollár körül mozgott az új évezred első évtizedének végén. A vendégszám alapján a világranglista élén álló Franciaország fajlagos turisztikai bevétele viszont relatíve alacsony, 600 dollár körül mozgott. (Magyarország hasonló értéke 2010-ben az UNWTO adatai alapján 566 dollár volt.)

VII. 4. Magyarország turisztikai adottságainak értékelése

Magyarország turisztikai adottságait tekintve nem számítható a világ kiemelkedő vonzerővel rendelkező államai közé, sem a természeti adottságokat, sem a kulturális, történelmi és egyéb értékeket tekintve. Az ország turisztikai vonzerejét összefoglalóan úgy határozhatjuk meg, hogy *sok turisztikai adottság együttes hatásaként jelentkezik olyan turizmus vonzerő, amely az ország általános gazdasági jellemzőihez viszonyítva relatíve jelentős idegenforgalmi teljesítményt eredményez*. A sokszínű vonzástényező persze eltérő súlyú, és az egyes potenciális lehetőségek sem egyforma súllyal esnek latba jövőbeni fejlesztési lehetőségeknél. Az ország turisztikai vonzerejének térbeli kiterjedése lényegében Európát érinti, ezen belül is Magyarország döntően a közép-európai turizmusban jelenik meg célterületként.

A *természeti tényezőket* értékelve egyértelműnek vehető, hogy sem hegyeink, sem felszíni vizeink nem jelentenek olyan különleges értékeket, melyeknek alig lelnénk párját a világon. Kétség kívül jelentős vonzó hatása van a Balatonnak, a többféle céllal érkező turistáknak érdekes lehet a magyar puszta, de nemzetközileg egyik sem olyan különlegesség amely világviszonylatban, vagy akár csak európai méretekben tömeges turizmust hozna létre. Általános természeti értékeinket tekintve a szomszédos országokhoz képest is szerények az adottságink. (Sem a közeli Alpok, vagy Kárpátok síparadisomaihoz, sem a mediterrán tengerpartokhoz nem mérhetjük magunkat.) Természeti kincseink között azonban a *termál- és gyógyvizek* olyan jelentőséggel szerepelnek, amely joggal tarthat igényt *nemzetközi elismerésre*. (Ezek jelentőségét a VII.2.3. alfejezet 3. pontjában már tárgyaltuk.) A gyógyvíz készletünk mindenesetre lehetővé teszi hogy az egészségturizmus (talán nem is csak a távoli jövőben) a magyar turizmus egyik jellemző részévé váljon.

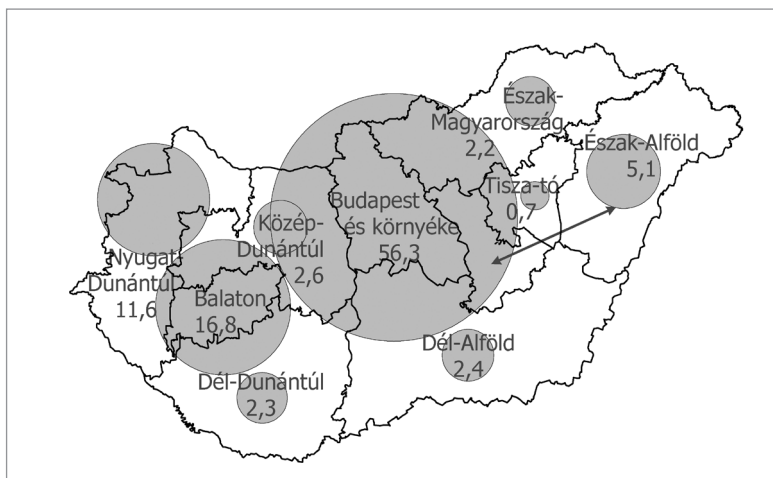
A *társadalmi–gazdasági* tényezők között sokszor magyar specialitásként emlegetett lovas rendezvények, a magyar konyha, a magyar bor, a vadászat, a magyar vendégszeretet, a népi hagyományok, stb. igen jelentősek, de önmagukban egyik sem olyan érték, amely számtalan más helyen ne jelentkeznék. (A műemlékek, a fennmaradt történelmi nevezetességek, a kulturális ritkaságok tekintetében bizony szegényebbek vagyunk mint az olaszok, vagy a franciák.) Magyarország geopolitikai szerepe sem olyan, amely komolyabb turizmust hozna. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy a szomszédos országok magyar lakta területeinek jelentős turizmusnövelő hatása van. Az országba érkező turisták mintegy harmadának rokonlátogatás és a baráti kapcsolatok ápolása a fő motiváció. (A turizmus szempontjából Magyarország igazán kedvező geopolitikai helyzetben a két Németország létezéséig volt, amíg a kelet- és nyugat-német családok a Balatonnál találkoztak.) A sok társadalmi gazdasági tényező között azonban van egy-két jelentősebb

is. Ilyen Budapestnek, mint fővárosnak és a magyar turizmus központjának a vonzereje, a rendezvények (zenei, szakmai, spotrendezvények) szerepe, és a sok összetevőből álló szabadidős turizmus vonzástényezői.

Az ezredfordulót követő évtized végén a Magyarországra látogató külföldiek mintegy harmada turisztikai céllal érkezett. 2010-ben a KSH adatok szerint több mint 13 millió turisztikai céllal érkező látogató járt Magyarországon. Az egy napnál hosszabb időt eltöltő látogatók, azaz a turisták száma meghaladta a 8 milliót. (KSH 2011)⁹⁷. A turisták utazási motivációja *leggyakrabban a szabadidő eltöltése* (pihenés, üdülés, szórakozás) volt. Érdeemes megemlíteni, hogy 2010-ben több mint 4 millió turista *baráti és rokonlátogatási* céllal érkezett Magyarországra, és 1,8 millió volt a *gyógy- és egészségturizmusban* résztvevő külföldiek száma. Magyarország külgazdasági nyitottságával is összefügg, hogy átlagban több mint másfél millió turista *üzleti céllal* érkezik.

A Magyarországra érkező turistákat a *küldő országok szerint* csoportosítva hagyományosan *Ausztria és Németország* viszi a pálmát. A turisták létszámát tekintve Ausztria vezet, az eltöltött napokat nézve azonban sokkal jelentősebb Németország szerepe. Az Ausztrián kívüli *szomszédos országok* együttes turistaforgalma Ausztriához hasonló nagyságrendben mozog. A magyar turizmus Európa központúságát mutatja, hogy az érkező turisták megközelítően 80 százaléka az EU 27 országból érkezik. Az olyan távoli térségekből, mint például Amerika, a turisták 4–5 százaléka jön. Gazdasági szempontból a látogatók kiadásai jelentik a turizmus egyik legfontosabb mutatóját. A látogatók kiadásait tekintve Magyarországon a németeké a vezető szerep (több mint 220 mrd Ft). Az osztrák látogatók kiadásai a németekének két ötödét tették ki (86 mrd Ft). Érdekességgént meg kell említeni, hogy az USA-ból érkező, 400 ezernél is kisebb számú látogató kiadásai közelítik a 70 milliárd forintos szintet, ami az országok szerinti kiadási rangsorában a harmadik helyet jelenti.

A *külföldről* érkezők legkedveltebb célpontja *Budapest*. A főváros és környékének túlsúlyára jellemző, hogy a külföldi vendégéjszakák több mint a fele erre a régióra esett. (63. ábra)

63. ábra: A külföldi vendégéjszakák számának megoszlása 2010-ben, régióként

Forrás: MAGYAR TURIZMUS ZRT. 2010

⁹⁷ A következőkben a Magyarországra vonatkozó valamennyi külön hivatkozás nélküli adat forrása: KSH (2011): Jelentés a turizmus 2010 évi teljesítményéről c. kiadvány.

A külföldi és a belföldi látogatók együttes vendégéjszakáiból szintén Budapest és környékének a részesedése a legmagasabb. E mutató esetében azonban már alacsonyabb a főváros és környékének részesedése, és a Balaton részaránya is magasabb. A szállásdíj bevételek tekintetében azonban magasan Budapest és a Közép-Duna-vidék vezet a kereskedelmi szálláshelyek összegzett listáját. A vendégéjszakák régiók szerinti megoszlásának és a szállásdíj bevételi arányoknak az anomáliái jól tükrözik az egyes térségek turizmus teljesítményeinek gazdasági különbségeit, hatékonysági eltéréseit. (30. táblázat)

RÉGIÓ	A régió részesedése		
	az összes vendégéjszakából (%)	a külföldi vendégéjszakákból (%)	a szállásdíj bevételekből (%)
Budapest és környéke	34,8	56,3	70,9
Balaton	21,6	16,8	10,2
Nyugat-Dunántúl	13,0	11,6	8,0
Közép-Dunántúl	4,3	2,6	2,2
Dél-Dunántúl	4,3	2,3	1,8
Észak-Magyarország	6,9	2,2	1,7
Észak-Alföld	8,3	5,1	3,0
Dél-Alföld	5,5	2,4	1,9
Tisza-tó	1,3	0,7	0,3
ÖSSZESEN:	100,0	100,0	100,0

30. táblázat: A kereskedelmi szálláshelyek vendégforgalmának régiónkénti megoszlása 2010

Forrás: MAGYAR TURIZMUS ZRT. 2011 adatai alapján a szerző összeállítása

A külföldiek által legkedveltebb városok köre az elmúlt évtizedben egy-két város rangsorban betöltött helyzetének változásától eltekintve nagyjából stabilnak mondható. A külföldiek által legkedveltebb városok közé 2010-ben *Budapest, Hévíz, Bük, Hajdúszoboszló, Siófok, Balatonfüred, Sárospatak, Győr, Zalakaros*, és *Sopron* tartozott, míg a belföldiek által legkedveltebb 10 város között *Eger* és *Gyula* is szerepelt, Sárospatak és Győr azonban nem. (KSH 2011) A városok sora jól példázza a víz turisztikai szerepének fontosságát.

Visszatekintő kérdések

- Milyen okokra vezethető vissza a turizmus gyors növekedése?
- Jellemezze a turizmus szerepét a világ- és a magyar gazdaságban!
- Értékelje a földrajzi tényezők általános turisztikai szerepét!
- Mit jelent a természeti tényezők relatív jellege a turizmus szempontjából?
- Értelmezze természeti potenciál és a természeti terhelhetőség fogalmát!
- Mit jelent a természeti egyensúly dinamikus felfogása?
- Miben nyilvánul meg a földrajzi helyzet hatása a turizmusban?
- Ismertesse a termál- és gyógyvizek szerepét a turizmusban?
- Miben jut kifejezésre az éghajlat turizmust befolyásoló hatása?
- Ismertesse a világ turizmusának legfontosabb területi jellemzőit!
- Összefoglalóan értékelje Magyarország turisztikai adottságait!

VIII.

A világgazdaság új földrajza

A világgazdaság erőközpontjai az elmúlt 30–40 évben igen jelentősen átrendeződtek. Napjaink egypólusú világrendjében az USA vezető politikai, gazdasági és katonai hatalma megkérdőjelezhetetlen. Kirajzolódni látszanak azonban olyan erővonalak is, amelyek egy több pólusú világrend irányába mutatnak. Milyen erők azok, amelyek meghatározzák a világgazdaság további fejlődését, és milyen irányú lehet ez az elmozdulás. Ilyen és ezekhez hasonló kérdésekkel foglalkozik ez a fejezet, melyet elsősorban a nemzetközi gazdálkodással foglalkozó hallgatóknak ajánlhatunk. Nem árt azonban azoknak is elolvasni, akik a magyar gazdaság világgazdasági alkalmazkodását is fontosnak tartják.

BERNEK ÁGNES

VIII. 1. Paul Krugman és az „új gazdaságföldrajz” fogalma

Paul Krugman⁹⁸ „Geography and Trade” című, 1991-ben megjelent könyvében írja: „Bár egész életemben a nemzetközi közgazdaságtan kutatásával foglalkoztam, de csak közel egy éve ismertem fel, hogy valójában mindvégig a gazdaságföldrajzról írtam és gondolkodtam anélkül, hogy ennek tudatában lettem volna.” (KRUGMAN, P. 1991a) Ez a könyv lényegében a szerző első olyan értekezése, amelyben a gazdaságföldrajzzal foglalkozik. A könyv címe is jelzi, hogy Krugman a nemzetközi kereskedelem kutatása során jutott el ahhoz a felismeréshez, hogy a térbeli elhelyezkedés, a lokalizáció a gazdasági folyamatok egyik meghatározója.

De mitől lesz „új” a szerző által képviselt gazdaságföldrajz? S egyáltalán a Krugman nevéhez kapcsolható „új gazdaságföldrajzi” irányzat egyáltalán gazdaságföldrajz-e vagy sokkal inkább közgazdaságtudomány?

Jelen tanulmány az „új gazdaságföldrajz” paradigmáját a globális világgazdaság felől kísérli meg bemutatni. Ezt egyébként az is indokolja, hogy Krugman eredetileg a nemzetközi közgazdaságtannal foglalkozott. Krugman már a „Geography and Trade” című könyvében kiemeli, hogy az 1990-es évekre a gazdaságföldrajz és a nemzetközi közgazdaságtan jelentősen eltávolodott egymástól. Ennek okát ekkor abban látta, hogy a gazdaságföldrajz elsődlegesen egy adott országon, illetve országokon belüli konkrét, valós helyek elemzésével, leírásával foglalkozik.

Vagyis a gazdaságföldrajz véleménye szerint feladta a tér modellező, elméleti jellegű vizsgálatát, annak ellenére, hogy korábban a gazdaságföldrajznak e téren komoly tradíciói voltak. Krugman „gazdaságföldrajzi” modelljeiben rendszeresen hivatkozik THÜNEN, J. H. (1826) az izolált város körüli földhasznosítási modelljére a Ricardo nevéhez kapcsolható komparatív előnnyel összefüggésben, vagy WEBER, A. (1909) lokalizációs elemzéseire, vagy akár Christaller 1933-as munkáját követő LÖSCH, A. (1954) központi hely elméletére és az eredetileg ISARD, W. (1967) nevéhez fűződő regionális elemzési irányzatra. (KRUGMAN, P. 1998) Krugman megfogalmazásában az „új gazdaságföldrajz” éppen azért lesz „új”, mert a gazdaságföldrajz klasszikus irányzatába beépülnek az elméleti modellek.

⁹⁸ Paul Krugman (1953–) amerikai közgazdász. A nemzetközi kereskedelem és a gazdasági fejlődés földrajzi elemzésében elért eredményeiért 2008-ban Nobel-emlékdíjat kapott.

Ezek a modellek a klasszikus lokalizációs elméletek mellett kiemelten épülnek az „új növekedési” és az „új kereskedelem-elméleti” irányzatokra.

Krugman szerint a gazdasági tevékenységek földrajzának legfontosabb tényezője a koncentráció. Modelljei a növekvő skáláhozadék elvét alapul véve vizsgálják az agglomerációs gazdaságok kialakulását. A következő táblázat – Paul Krugman összeállításában – a földrajzi koncentrációt elősegítő (centripetális) és az azzal szembenálló (centrifugális) erőket foglalja össze. (31. táblázat)

Centripetális erők	Centrifugális erők
Piaci méret hatásai (kapcsolatok)	Immobil tényezők
Hatalmas munkaerőpiacok	Ingatlanhasználati díjak
Tisztán pozitív externhatások	Tisztán negatív externhatások

31. táblázat: A földrajz koncentráció ható erők

Forrás: KRUGMAN, P. 1999

Napjainkra egyre többen vélik úgy, hogy „az új gazdaságföldrajz” paradigma sokkal inkább közgazdaságtudomány, mint földrajztudomány. Mészáros Rezső megfogalmazásában: „földrajzi gazdaságtan”, amelynek „leggyengébb pontja az, hogy szinte teljesen figyelmen kívül hagyja a valóságos helyet a térbeli agglomerációs modelljében”. (MÉSZÁROS R. 2000) Bár maximálisan egyetértek Mészáros Rezső megállapításával, mégis úgy gondolom, hogy a gazdaságföldrajz szemléletváltásának egyik meghatározó tényezője kell hogy legyen, a valóságos helyek új szemléletű, nem kizárólag a tényekre koncentráló, hanem összefüggéseket elemző, elméleti kutatási irányokat felvázoló átalakulása. S nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a „földrajzi gazdaságtan” kialakulása azzal is indokolható, hogy az egyes valós helyek földrajzi elemzése immár elképzelhetetlen az alapvető közgazdasági fogalmak, a piacgazdaság lényegi folyamatai nélkül.

Az „új gazdaságföldrajz” paradigmájának – a földrajztudomány képviselőinek minden jogos kritikája ellenére (MARTIN, R. 1999) – véleményem szerint nagyon fontos jelentősége van. Ugyanis e paradigma révén a földrajzi elemzések, térbeli vizsgálatok visszakerülhetnek, vagy talán inkább bekerülhetnek a közgazdaságtudomány „mainstream”-jébe, vagyis főáramlatába. Ez egyfelől a gazdaságföldrajz számára is kihívás, hiszen sürgetővé teszi a szemléletbeli váltást, másfelől a közgazdaságtudomány számára is az elméleti, modellező irányzatok újragondolását teszi szükségessé. Vitathatatlan tény, hogy a globális világgazdasági korszak az interdiszciplináris kutatási témakörök megerősödését vonja maga után, így a közgazdaságtudomány és a földrajz „együtműködése” igen prespektikus kutatási területnek nevezhető.

Véleményem szerint a gazdaságföldrajzban – legalábbis a világgazdaság térbeli szerveződésének kutatásában – már megkezdődött a paradigmaváltás, s ez elsődlegesen az 1990-es évtizedre alapvetően megváltozott gazdasági, társadalmi, politikai tényezőkre, vagyis összefoglalóan a világgazdasági globalizációra vezethető vissza. Ugyanakkor rendkívül „szerencsés” időbeli egybeesésnek nevezhető, hogy az „új gazdaságföldrajz” paradigmája Paul Krugman kutatásai révén az 1990-es évtizedben jelenik meg a nemzetközi szakirodalomban.

VIII. 2. A lokalizáció fogalmának átértékelődése a különböző világgazdasági korszakokban

Az 1970-es években a világgazdaság fogalmát rendszerint úgy értelmezték, mint az egyes nemzetállamok összességét és a közöttük lévő külkereskedelmi kapcsolatokat. A fokozódó

nemzetköziesedés alapmutatójának rendszerint azt tekintették, hogy a II. világháború utáni évtizedekben a nemzetközi kereskedelem növekedési rátája meghaladta a nemzetgazdaságok összteljesítményének alakulását. *E nemzetgazdaságok szintjén felépülő világgazdaságnak megfelelően, a közgazdaságtudományi szakirodalom a "lokális" kifejezés alatt általában a nemzetgazdaságot (országokat), vagy az ún. nagytérégi régiókat (pl. Európa, Kelet-Ázsia vagy Észak-Amerika) értette (sőt gyakran érti ma is).*

A világgazdaság szerkezeti átalakulása az 1980–1982. évi stagnálás után új irányt vett, s egy tőke- és technológia-intenzív növekedési szakasz vette kezdetét. A világgazdaság legfontosabb folyamatai már nem kizárólag az egyes nemzetállamok szintjén valósulnak meg, s az egyes országok közötti gazdasági tranzakciók egyre inkább háttérbe szorúlnak a globális szintű gazdasági folyamatokhoz képest. Korunk világgazdaságát a szakértők olyan átmeneti korszaknak tekintik, amelyben az egyes országok közötti politikai–gazdasági kapcsolatok összességén alapuló világgazdasági rendszer egy világméretű piacgazdaság kialakulása felé halad. Vagyis *a világ fokozódó globalitása egyben azt is jelenti, hogy az önálló nemzetgazdaságok felől a hangsúly a globális világpiac meghatározó szerepe felé tolódik el.* (BERNEK Á. 1999)

Napjainkban a legfontosabb térségi szint maga a globális gazdaság. E térségi szinten szerveződnek és érvényesülnek a világgazdasági globalizáció legfontosabb elemei és tendenciái: a rendkívüli gyors technológiai, kiemelten kommunikációs technológiai fejlődés; a transznacionális vállalatok és az általuk szervezett nemzetközi termelés; valamint a pénz szerepének és fontosságának korábban sohasem tapasztalt felfutása. De e globális gazdasági folyamatok már nem elsődlegesen a nemzetgazdasági térszinten szerveződnek, sőt a nemzetállamok egyre inkább elvesztik korábbi domináns politikai–gazdasági szerepüket. *A világgazdasági globalizáció területi szerveződésének lényegi eleme, hogy a nemzetgazdasági szint feletti – nemzetközi integrációk – és különösen a nemzetgazdasági szint alatti térségi szintek – regionális gazdaság, lokális gazdaság – szerepe egyre fontosabbá válik. Így a társadalomtudományok körében is a lokalizáció kifejezése jelentősen átalakul. A transznacionális vállalatok nemzetközi üzletpolitikájában immár a nagytérégi erőterek és az országok mellett egyre inkább előtérbe kerülnek a régiók, a térségek, a települések.*

Az alábbiakban a világgazdasági globalizációs folyamatok elemzésével választ keresünk arra a kérdésre, hogy *a koncentrációs és a dekoncentrációs tendenciák hogyan érvényesülnek a globális világgazdaság térszerveződésében.* Vagyis a világgazdasági kutatások terén keresünk igazolást arra a „krugmani” megállapításra, miszerint a gazdasági tevékenységek térbeli szerveződésének legfontosabb eleme a koncentráció. Továbbá, tanulmányunk végén összefoglaljuk a világgazdaság új földrajzának legfontosabb elemeit és a XXI. század most alakuló többpólusú világgazdaságának kiemelt „jellemzőit”.

VIII. 3. A technológiai fejlődés hatása a termelési folyamatok átalakulására és ezek térbeli szerveződésére

A legfontosabb “térshűkítő” technológiák a közlekedési és kommunikációs eszközök. Ezek nélkül napjaink globális rendszere nem is létezhetne, a transznacionális vállalatok által szervezett nemzetközi termelés nem is valósulhatna meg. *A kommunikáció fejlődése átalakította a világ minden része között a tér–idő kapcsolatokat.* Egyre inkább megszün-

nek azok a tér- és időhatárok, amelyek korábban elválasztották egymástól a nemzetgazdaságokat. De ez nem minden földrajzi helyet és minden embert egyformán érint. *Az időben és térben konvergáló folyamatokhoz paradox módon földrajzi egyenlőtlenség társul.* Általában azt mondhatjuk, hogy azok a földrajzi helyek, amelyek képesek e kommunikációs innovációk előnyeit kihasználni, az információs világ számára “fontos” helyek. A kommunikációs technológia újításai általában piacorientáltak, így azokra a földrajzi helyek irányulnak, ahol a várható haszon a legnagyobb. A kumulatív hatás abban nyilvánul meg, hogy egyaránt “megerősödnek” a *globális szintű kommunikációs hálózatok és e hálózatok központjai is (városok és/vagy országok).* (DICKEN, P. 1992)

A gyors technológiai fejlődés nagyon fontos – illetve alapvető – a termelés, a termelési folyamatok változásában. A fordista termelési rendszert a nagyon nagy méretű, futószalag rendszerű termelési egységek jellemezték, amelyek nagy volumenben állítottak elő standard jellegű termékeket tömegfogyasztási célra. Az új termelési rendszer, a posztfordizmus lényege a flexibilitás: rugalmas termelési rendszerek, azonnal változtatható vállalati szervezettség és legfőképpen szoros kapcsolat a gyártó cégek és a fogyasztók, a piac igényei között.

A jelenlegi globalizációs korszakban mindezek a technológiai változások nagyon szoros kapcsolatban állnak a transznacionális cégek termelési folyamataival. Az erős piaci versenyben az új termékek gyártása, illetve az állandó újítás elengedhetetlen a vállalatok profit termeléséhez, s általában véve a vállalatok fennmaradásához.

Megnevezés	Fordista	Posztfordista
A meghatározó gazdasági tevékenység	Az ipar (s ezen belül is a nehézipar és a gépgyártás)	A szolgáltatás, és az iparon belüli elektronika és a K+F intenzív ágazatok
Az ipari termékek, szolgáltatási tevékenységek legfontosabb piaca	A nemzetgazdaság	A világgazdaság
A legfontosabb telepítő tényezők	A természeti erőforrások	A piac
A térbeli szerveződés meghatározó eleme	Iparvidékek	Hálózat a valós és a virtuális térben
Az egyes iparágak közötti kapcsolatok	Az egyes iparágak egymásra épülése, ún. vertikális integráció révén	Az egyes szolgáltatási tevékenységek és a K+F intenzív iparágak egymásra épülése, ún. vertikális integráció révén
A termékek előállításának módja	Tömegtermelés	Kis szériájú termelés
Az előállított termékek jellege	Homogén termékek	Terméktípusok
A gyártási folyamat és a termékek ellenőrzése	Késztermékek ellenőrzése	A gyártási folyamat egészének és a késztermékeknek igen szigorú ellenőrzése
A termelési folyamat szervezettségi szintje	Nem összehangolt termelés	Teljes mértékben összehangolt termelés
A raktározás jellege	A tömegtermelés révén a raktározás kiemelkedő fontosságú, a raktár-nyilvántartás nem az azonnali helyzetet tükrözi	A vonalkódnak köszönhetően minimális raktározás. A logisztika feladata a termelők, a szállítók és az eladók közötti azonnali kapcsolat megteremtése

32. táblázat: A fordista és a posztfordista termelési rendszer főbb jellemzői

Forrás: A szerző összeállítása

Vitathatatlan tény, hogy a korszerű kommunikációs technológiák révén a nemzetgazdaságok földrajzi határai korábbi elválasztó szerepüket elvesztik, s a gazdasági folyamatok korábbi erős területi koncentrációja is megszűnik. Míg a fordista termelési rendszer klasszikus iparvidékeinek legfontosabb telepítési tényezői a természeti erőforrások voltak, addig a szolgáltatási tevékenységek dominanciájával jellemezhető *posztfordista termelési rendszer legfőbb meghatározó tényezője a piac, s mindez a területi dekoncentráció, a területi diffúzió irányába hat.*

De a XXI. században a területi dekoncentrációval egy időben *a gazdasági koncentrációs folyamatok is újraélednek, nevezetesen a kutatási és fejlesztő tevékenységek által kialakított technológiai övezetek vagy más szóval ipari körzetek révén.*

„Az ipari körzetek esetében a lokalitáson, a körzeti kapcsolathálón van a hangsúly. E lokális kapcsolatháló 'szemei' a következők: a helyi üzleti szféra, a lokális kormányzati szervek, a helyi egyetemek és kutatóintézetek, illetve a helyi nem állami közszolgálati intézmények.” (KOC SIS É. – SZABÓ K. 2000)

Az *európai ipari körzetek* (pl. a németországi Baden–Württemberg és a Harmadik Olaszország: – Toscana, Emilia és Veneto tartományok) tanulmányozása során több szerző is kiemeli a gazdasági szereplők közötti bizalmi kapcsolatokat és a történelmileg kialakult lokális kultúrából fejlődő helyi intézmények rendszerét illetve hálózatát. Ezzel ellentétben *az észak-amerikai ipari körzetekben* a piaci elvekre épülő partnerség dominál a gazdasági szereplők és az intézmények kapcsolatában, s ezt elsősorban az innováció és a versenyképesség vezérli. A bizalommal szemben inkább a kiszámíthatóság elve érvényesül. De e „bizalom” is átértékelődik, így az egész világgazdaság vezető K+F területén, a *Szilícium-völgyben* a kulcsjelenséget a „teljesítmény generálta bizalomban” jelölik meg. Vagyis a bizalom a teljesítményből indul ki, s nem a közösségekből. (KOC SIS É. – SZABÓ K. 2000)

Mind az európai, mind az észak-amerikai K+F tevékenységeket tömörítő ipari körzetekhez képest eltérően szerveződnek a *japán technopoliszok*. Ugyanis a japán technológiai körzetek létrehozatala annak a tudatos kormányzati programnak a részét alkotja, amelynek az elsődleges célja a gazdasági élet térbeli koncentrátsági fokának csökkentése. Ugyanis Honshu szigetének délkeleti partján húzódik végig az az ipari sáv, ahonnan Japán ipari termelésének 2/3-a származik. A Tokió–Kawasaki–Yokohama városeggyüttes egymaga adja az ország ipari termelésének közel 1/3-át. Az 1990-es évek elején meginduló *technopolisz program* is e keleti parti nagy koncentrációk túlsúlyának csökkentését tűzte ki célul. A K+F ágazatokat, s az ehhez kapcsolódó kutató és fejlesztő tevékenységeket, egyetemeket tömörítő, legkorszerűbb infrastruktúrával, kommunikációs hálózatokkal felszerelt új városokat a szigetek azon területeire telepítik, amelyek az ország gazdasági fejlődéséből mindeddig kimaradtak.

VIII. 4. A transznacionális vállalatok világgazdasági jelentősége és nemzetközi tevékenysége

A transznacionális vállalatok, különösen a világ egészét átfogó legnagyobb cégek legfontosabb jellemzői az alábbiak:

- a gazdasági termelés feletti ellenőrzési joguk több mint egy nemzetgazdaságra terjed ki;
- képesek kihasználni az egyes országok, régiók termelési tényezői közötti különbségeket;

- rendkívül nagy mértékű a földrajzi flexibilitásra vonatkozó képességük: globális szinten mérlegelik az egyes lokális erőforrásokat és hoznak döntést arról, hogy milyen erőforrásokat kívánnak felhasználni, valamint arról, hogy az egyes lokális tényezők között milyen jellegű vállalati integrációt kívánnak kiépíteni.

2010-ben az ENSZ több mint 100 ezer transznacionális céget tartott nyilván, s e cégeknek közel 900 ezer külföldi leányvállalata volt. A külföldi leányvállalatok bruttó termelési értéke a 2000-es években több mint tízszeresére nőtt. A 2010. évi adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a külföldi kézben lévő vállalatok termelési értéke immár meghaladta a világ összes GDP értékének 25 százalékát. Sőt a külföldi tulajdonú cégek exportja 2010-re már a világ összes exportértékének több mint 1/3-át érte el! (UNCTAD 2011)

A globális és a lokális tényezők közötti kölcsönös összefüggés a globális világgazdaság minden folyamatában meghatározó szerepet játszik. A globális integráció és a lokális fogadókészség kapcsolatát a nemzetközi üzletpolitika azáltal is szemlélteti, hogy megkülönbözteti a termelés- illetve terület-specifikus lokalizációs döntéseket. Ha a vállalati stratégiában elsődlegesen a világpiaci sikeresség, a világgazdasági konkurencia, a tőke- és technológia-intenzitás, s legfőképpen a költségminimalizálás elve érvényesül, *akkor termelés-specifikus* nemzetközi üzletpolitikáról beszélünk. *Míg területspecifikus* a nemzetközi üzletpolitika akkor, ha a differenciált fogyasztói és termelési igények, a differenciált piaci struktúrák és az eltérő nemzetgazdasági politikák a legfontosabb meghatározó tényezők. Nyilvánvaló, hogy a globális integráció irányába ható tényezők és a lokális fogadókészséget erősítő elemek nagyon szorosan összefüggnek egymással, ezért a transznacionális vállalatok működésének *egyik legfőbb feladata az is, hogy a globális és lokális tényezők közötti egyensúlyt kísérelje meg fenntartani.*

VIII. 5. A transznacionális vállalatok központjai

A transznacionális vállalat “headquarter”-e (magyarul: „főhadiszállása”, azaz székhelye), a továbbiakban HQ-ja a vállalatok működésében meghatározó jelentőséggel bír. *A stratégiai döntések teljes körét itt hozzák, a hosszú távú vállalati politika minden tényezőjét itt elemzik. A központi HQ a transznacionális vállalatok többségében a regionális HQ-k rendszerén át irányítja a vállalatot.* Bár a vállalati nemzetközi szakirodalom ezt „regionálisnak” nevezi, de e regionális vállalati központok különböző térségi szintekhez kapcsolódhatnak. Leggyakrabban nagytérségi régióhoz, pl. Európai Unió, vagy Kelet-Közép-Európa, vagy akár Délkelet-Ázsia. De kiemelkedően fontos nemzetgazdasági piacon – pl. Oroszország vagy Kína – országos jelentőséggel bírnak. E regionális HQ-k általában döntéshozó és irányító jogkörrel az adott befogadó térség vonatkozásában rendelkeznek.

A központi és regionális HQ-k meghatározó telepítőtényezői a következők:

- A legfontosabb telepítőtényező *a stratégiai földrajzi helyzet.* Az 1970-es évek világgazdaságán belül ez főként a gazdasági-politikai szempontból meghatározó szereppel bíró országban, térségben vagy akár településen lévő elhelyezkedést, valamint az igen kedvező közlekedésföldrajzi helyzetet jelentette. A globális világban mindez kiegészül az információs hálózaton belüli elérhetőséggel, vagyis a virtuális térben lévő stratégiai helyzettel.

- Napjainkban egyre meghatározóbb telepítőtényező az, hogy *a központi illetve a regionális HQ-nak teret adó település milyen minőségű üzleti központ*. Nevezetesen, hogy milyen jellegűek és főként színvonalúak az itt lévő szolgáltatási tevékenységek. Továbbá, hogy rendelkezésre áll-e speciálisan képzett – főleg az információs technológiában jártas – munkaerő. Új fogalomként jelent meg az utóbbi időben, az ún. „globális munkás” kifejezés, amely adott lokális szinten élő, de a globális világpiac igényének megfelelő képzettségi színvonallal rendelkező munkavállalót jelent.
- *A vállalati és regionális központok területi agglomerálódási folyamatokat eredményeznek*. Adott területi agglomeráció megléte illetve az ezt elősegítő tényezők önmagukban véve is meghatározó telepítési tényezőket jelentenek. Különösen a földrajzi közelség, az ún. „face-to-face” kontaktus az, amely a vállalatok közötti sokrétű kapcsolatokat segítik elő.

A globális világgazdaság irányító központjai az ún. „global city”-k, vagyis a globális városok. New York, Tokió és London a globális világ központjai. E három város nemcsak a legnagyobb vállalatok HQ-jait tömöríti, de egyben a világ legnagyobb pénzügyi központjai is. A transznacionális vállalatok és nemzetközi pénzügyi folyamatok szoros összefonódására utal az is, hogy a regionális szerepkörű vállalati központok és pénzügyi központok is közel megegyeznek egymással.

Arra a kérdésre, hogy mely városok a legfontosabbak a globális világban, talán a legegyszerűbben úgy adhatunk választ, hogy megvizsgáljuk, hogy a világ 500 legnagyobb vállalatának (vagyis az ún. Global 500-nak) hol vannak a HQ-jai. Ezt ábrázolja a következő térkép is.

64. ábra: A világ TOP 25 üzleti központja, 2008

Forrás: FORTUNE GLOBAL 500 honlapja⁹⁹ és a szerző alapján Zentai László szerkesztése

A korábban említett erős térbeli koncentrációs hatásoknak köszönhetően adott városok, nemcsak bizonyos vállalatok központjait, hanem más vállalatok regionális központjait is tömörítik. Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy *az adott nemzetgazdasághoz kötődő legnagyobb vállalatok központjainak területi elhelyezkedése* (pl. hol vannak a “Global 500” között szereplő amerikai, vagy japán, vagy kínai cégek HQ-jai?) *megfelel az adott nemzetgazdaság térbeli szerveződésének*. Nevezetesen a legfejlettebb országokban – mivel sokkal inkább kiegyenlítettebb a gazdaság területi szerveződése – a vállalatok központjai az adott nemzetgazdaság vezető városaiban találhatók. Ugyanakkor a gazdasági fejlettség alacsony vagy közepes szintjén álló nemzetgazdaságokban lényegében csak a fővároshoz (illetve az ország legjelentősebb városához) kapcsolódnak a legnagyobb vállalatok HQ-jai. Például Kínában Peking, Dél-Koreában Szöul, vagy Oroszországban Moszkva az, amely ezen nemzetiségű világcégek HQ-jait tömöríti.

Az ún. Global 500 2010. évi rangsora¹⁰⁰ alapján megállapíthatjuk, hogy a világ 500 legnagyobb vállalata közül 361 vállalat mindössze 6 nemzetállam kezében van. Ezek sorrendben a következők: USA 133, Japán 68, Kína 61, Franciaország 35, Németország 34 és az Egyesült Királyság 30 vállalat.

A japán gazdaság igen erős területi koncentrációjára utal, hogy a 68 japán cég közül több mint 50-nek a székhelye Tokióban található. De Kína esetében is hasonló a helyzet, a 61 kínai vállalat közül 41-nek volt Pekingben a HQ-re.

De hol is vannak az USA legfontosabb HQ-jai? Ez szoros összefüggésben áll, az USA nemzetgazdaságának jelenlegi térszerveződésével, vagy más szavakkal a tőke- és technológia-intenzív ágazatok által dominált új gazdaság ún. forró pontjaival. Az új gazdaság, avagy a jelen és a jövő legfontosabb húzóágazatai a következők: a hardver- és a szoftvergyártás, a telekommunikáció, a biotechnológia, a filmgyártás, a pénzügyi szolgáltatások, valamint a turizmus.

A XX. század közepén az USA gazdasági termelésének központja három régió volt: nevezetesen Új-Anglia, a Közép-Atlanti térség és a Közép-Nyugat keleti államai. Ebből a térségből származott ekkor az ország összes ipari termelésének 2/3-a. Bár napjainkban ezek az államok már csak 1/3-át adják az USA összes ipari termelésének, de jelentőségük meghatározó, hiszen a világ és az USA legnagyobb cégeinek székhelyeit tömörítik. A világ egyik legnagyobb vállalatának, a General Motorsnak a székhelye Detroitban található. A Ford Motor székhelye Michigan államban, a General Electric székhelye Connecticutban van. E “klasszikus” iparágak fontosságát megtartva e régió gazdasági szerepköre alapvetően megváltozott, immár az USA globális világpiaci vezető szerepköréhez kapcsolódó tevékenységeket tömöríti. Kiemelkedően fontosak a pénzügyi szolgáltatások, a világ legnagyobb bankjainak itt van a központja. A legtöbb amerikai banknak és pénzügyi szolgáltatást végző cégnek New Yorkban van a székhelye, így például a Citigroupnak, az American Expressnek, J. P. Morgan & Co.-nak.

A déli államok gazdasági jellegéhez rendszerint a gyapot- és dohánytermelést (és feldolgozást), valamint a kőolaj-kitermeléshez (a világ legnagyobb kőolaj-finomító cégének, az Exxon Mobilnak a székhelye Irvingben, Texas államban található) kapcsolódó vegyipart szoktuk társítani. Austin, Houston vagy Orlando immár az elektronikai és biotechnológiai ágazatok főbb központjai. A gyorsan fejlődő Atlanta (a Coca-Cola és a Home

⁹⁹ <http://money.cnn.com/magazines/fortune/global500/2009> Letöltve: 2012. november 1.

¹⁰⁰ Fortune, August 8, 2011.

Depot székhelye) és Charlotte (itt található a Bank of America Corp.-nak, a világ egyik legnagyobb kereskedelmi és hitelbankjának a vállalati központja) immár pénzügyi tevékenységeikről is ismertté váltak. A nemzetgazdasági fellendülésre és a fizetőképes vásárlóerő növekedésére utal, hogy a belföldi és a nemzetközi turizmus (Branson, Orlando, Miami) is húzóágazatnak minősül. A déli államok jelentőségének növekedése 1994-től a NAFTA (az Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Megállapodás) aláírásának is köszönhető. A NAFTA-tag Mexikón kívül a többi latin-amerikai ország is egyre fontosabbá vált az USA-nak. A térségben több olyan transznacionális cég székhelye található, amelyek elsődlegesen Latin-Amerikába helyeznek ki működő tőkéket.

A nyugati államok felemelkedése részben a csendes-óceáni térség gazdasági fellendülésének is köszönhető. 1989-ben lépett életbe az APEC (Ázsiai-Csendes-óceáni Gazdasági Konferencia), amely a Csendes-óceán menti legjelentősebb országokat fogja össze. (Ma már 21 tagja van.) A hegyvidéki régióban lévő Provo és Denver az elektronikai és telekommunikációs cikkek, valamint a szoftvergyártás központjai. A Szilícium-völgy (Hewlett-Packard, Intel) a mai napig a csúcstechnológiai iparágak legfontosabb kutatóközpontjait tömöríti. Az USA szoftvergyártása nagyrészt a Csendes-óceán mellékére települ: San Jose (Cisco Systems), Portland, Redmond (Microsoft) a vezető „szoftverbirodalmak”. Kalifornia egyben „speciális” szolgáltatási ágazatairól is híres: úgymint a filmgyártás és a turizmus.

A transznacionális vállalatok regionális HQ-jainak vezető városa Szingapúr: A szingapúri kormányzat az ún. „Operatív HQ terv” keretében dolgozta ki azt a gazdaságpolitikai irányvonalat, amelynek eredményeként napjainkra Szingapúr a transznacionális vállalatok délkelet-ázsiai tevékenységének „fellegvára”, sőt a Fortune magazin felmérése szerint *a világ legjobb üzleti központja*.

VIII. 6. A transznacionális vállalatok termelési egységei

A transznacionális vállalatok termelési egységeinek térbeli szerveződését illetően négy alaptípust különböztetünk meg. (DICKEN, P. 1998)

- 1.) *A globálisan koncentrált termelés* a legegyszerűbb típus. A teljes termelési folyamat egyetlen földrajzi helyen (az esetek többségében egyetlen országban) lokalizálódik, s a termékek a transznacionális vállalatok marketing tevékenysége és értékesítési hálózata révén kerülnek a világpiacra. Porter ezt a vállalati versenysztratégiát „basic” globális stratégiának is nevezi. (PORTER, M. E. 1990) A nemzetközi vállalatokkal foglalkozó szakirodalom szerint e vállalati termelési típus azokra a japán cégekre jellemző, amelyek a termelést még nem, de az értékesítést már globális szinten szervezik.
- 2.) *A fogadóország piacára irányuló termelést* a szakirodalomban „stand-alone” vagy „multidomestic” stratégiának is szokták nevezni. Lényege, hogy a leányvállalatok termelésének elsődleges célja a fogadóország piacának ellátása az adott termékekből. Porter meghatározásával élve: a nemzetközi termelést folytató cég elhelyezkedése földrajzilag dekoncentrált és a cég tevékenységének koordinációja még kevésbé szervezett, hiszen a leányvállalatok még viszonylagos önállósággal rendelkeznek. A fogadóország piacára irányuló termelés esetén a speciális lokalizációs kritéri-

umok a következők: a piac mérete; az adott termékre vonatkozó fogyasztói kereslet; a fogyasztói ízlés kulturális különbségei; a költségsökkentésből eredő előnyök; az adott piacra történő exportálás túlságosan magas vámtételei. Bár a közlekedési, s főleg a kommunikációs technológiák révén az 1990-es évektől lehetőség nyílik a cégek tevékenységének magas szinten szervezett koordinációjára, mégis napjainkig fennmaradt a fogadóország piacára irányuló termelés. Ennek oka egyrészt az adott vagy a jövőbeli potenciális piachoz való közeli jelenlét, amely a fogyasztói igények jobb felmérését és így kiszolgálását teszi lehetővé. Mindez egyébként megerősíti a földrajzi differenciációk fontosságát a nemzetközi üzletpolitikában. Másrészt a fogadóország piacára irányuló termelés háttérében állnak a vámok és a nem-vám jellegű kereskedelmi akadályok is. Japán és néhány délkelet-ázsiai ország Nyugat-Európában és Észak-Amerikában lévő feldolgozóipari leányvállalatainál az egyik legfőbb telepítési szempont volt a nem-vám jellegű kereskedelmi akadályok kikerülése.

3.) *A globális illetve regionális piacra irányuló termékspecializáció* a világgazdaság regionális kereskedelmi blokkjainak következtében mindig is meghatározó volt, de az 1990-es évek elején kezdődő globális világban új értelmezést kapott. Ugyanis az új regionalizmus eszmerendszerének – a cél nem az integráció vertikális elmélyítése, hanem a tagállamok világpiaci sikerességének elősegítése – “szellemében” két szabadkereskedelmi övezet alakult. 1994-től lépett életbe a NAFTA, valamint 1989-ben az APEC. Az amerikai és a csendes-óceáni térségeknek, mint nagytérségi piacoknak a szerepe határozottan felértékelődött a transznacionális vállalatok telepítési politikájában. Ugyanakkor az Európai Unió regionalizációs folyamatai is megerősödtek napjainkra. *Az EU integrációjának elmélyülése, regionális folyamatainak megerősödése a transznacionális vállalatok nemzetközi üzletpolitikáját is részben megváltoztatta.* Ennek legfontosabb elemei a következők: (SIMAI M. – GÁL P. 2000)

- Az EU egységes piaca nyomán előtérbe került az optimális üzemméret újratervezése, újonnan történő kialakítása, valamint a vállalati hálózatok átszervezése.
- A transznacionális vállalatok többsége elkezdte koncentrálni termelő- és szolgáltatóvállalatait az EU keretén belül a legkedvezőbbnek tartott területre.
- Felgyorsult az EU térségére kiterjedő elosztóhálózatok, kiskereskedelmi láncok kiépítésének folyamata.
- Az EU keretén belül lényegesen megnöttek a vállalatok egymás közötti befektetései.
- A transznacionális vállalatok EU-ra kiterjedő termelési és szolgáltatási hálózataiban egyre fontosabb szerephez jutottak az újonnan csatlakozott országok.

4.) *A transznacionális vertikális integráció* a komplex globális integráció alapján szerveződő transznacionális vállalatok térbeli szerveződési módja. Ezt leegyszerűbben talán úgy lehetne meghatározni, hogy a földrajzilag különböző helyeken történő gyáripari termelés félkész termékeit, típusfélésegeit a kommunikációs és közlekedési technológia révén végső összeszerelésre más földrajzi helyre szállítják az iparágon belüli és a vállalaton belüli kereskedelem keretében. De ugyanúgy működik mindez a szolgáltatási tevékenységek keretében is, csak a hálózatokon keresztül, a virtuális térben. A nemzetközi szakirodalom rendsze-

rint mindezt vállalati értéktermelési láncolatnak („value-added chain”) is nevezi. Milyen lokalizációs következményei vannak e transznacionális vertikális integrációnak? Az egyik legfontosabb, hogy a korábbi tradicionális termelési és piaci kapcsolatok megszűnnek. A transznacionális vállalatok által újrászervezett termelési láncolatban már sok esetben nincs is közvetlen kapcsolat az adott termelési hely és ennek közvetlen piaca között (vagyis az előállított termék az adott nemzeti piacon nem is kerül eladásra). A fogadó-országok többsége immár „exportplatformokká” alakul át. *De e vállalati értéktermelési láncolat a lokalizáció fogalmát is teljesen új alapokra helyezi. Nevezetesen a földrajzi helyek hálózatát a térbeli áramlások hálózata váltja fel. Vagyis a „globális tér” kulcsszava a hálózat.* A hálózat csomópontjai a globális világgazdaság irányító illetve ehhez hierarchikus rendben csatlakozó, speciális feladatkörrel rendelkező városai. A hálózatot magát e csomópontok közötti információs csatornák rajzolják ki. De e hálózat egyszerre valós és virtuális is. A globális világgazdaság egyik legnagyobb kérdése azonban az, hogy milyen az ellentmondás a virtuális tér és a valós tér között. Mi lesz a sorsa azoknak a tényleges földrajzi helyeknek, tradicionális térbeli gazdasági-társadalmi kapcsolatoknak, amelyek kimaradnak e globális virtuális térből?

VIII. 7. A monetáris világgazdaság térbeli szerveződése

Az 1990-es évek globális világgazdaságát másként monetáris, vagyis pénz központú világnak is szokták nevezni. Mindenki számára egyre nyilvánvalóbb, hogy a pénzügyi áramlások sebessége hihetetlen mértékben megnőtt és a „pénzügyi tér” drámaian „összszeszugorodott”. A pénz új formái alakultak ki, s a „virtuális” pénz rendkívül könnyen, rendkívül alacsony költséggel mozog a „Föld körül”. (ALLEN J. – HAMNETT, C. eds. 1995)

„Közgazdasági értelemben megállapítható, hogy egy határtalan túlfejlődés ment végbe a nemzetközi pénzügyi rendszerben, amely eredeti céljától, a nemzetközi reálfolyamatok (kereskedelem, nemzetközi ipari munkamegosztás) szükségleteitől elszakadva, azt sokszorosan meghaladó nagyságúra nőtt, s a reáltevékenység nélküli nemzetközi jövedelem-transzferek terepévé vált. A legfejlettebb ipari országokban, azaz a legfontosabb tőkeexportőr országokban – statisztikailag bizonyíthatóan – a reálgazdasági tőke (elsősorban a termelő és részben az áruforgalmi és újabban a szolgáltatási szférában működő tőke) profitrátája tendenciálisan csökkent az elmúlt két évtizedben, (s 1992–1993-ban mélyponton volt). A termelőtőke átlagos profitabilitása a világgazdaságban az 1990-es évek első felében 3–15 százalék (utóbbi érték inkább csak a nagyon kedvező külföldi működőtőke befektetésekre – főleg az elmaradott országokban – jellemző), míg a pénzügyi befektetések – bevallott – hozadéka 10–20 százalék között mozog. (FARKAS P. 1997)

Technológiai szempontból már lehetséges mindenfajta pénzügyi tranzakció 24 órás, („twenty-four-hour-trading”) vagyis szünet nélküli lebonyolítása. Az elektronikus adatok elvileg a Föld bármely pontjára eljuttathatók, függetlenül a tényleges földrajzi távolságtól, függetlenül attól, hogy ott éppen milyen napszak van. Bár ez a szünet nélküli kereskedelem néhol még erős korlátokba ütközik, vagy a nem megfelelő technikai színvonal, vagy a nemzeti korlátozó szabályozások révén. De az vitathatatlan, hogy a 24 órás globális kereskedelmi rendszer már elvileg bármilyen pénzügyi szolgáltatás esetében megvalósítható. (DICKEN, P. 1992)

A *Forex* (Foreign Exchange), vagyis a nemzetközi devizapiac, a világ legnagyobb piaca, napi forgalma – a baseli székhelyű Nemzetközi Fizetések Bankja (Bank for International Settlements) hivatalos adatai szerint – *immár megközelíti a 4 milliárd amerikai dollárt!* A piac egyedülálló a világon a tekintetben is, hogy 24 órás piac, vagyis *a nap 24 órájában lehet kereskedni hétfőtől péntekig.* Lényegében azt mondhatjuk, hogy a Forex egy olyan globális elektronikus piac, amely a világ összes bankját, összes pénzintézetét összeköti. Vagyis *bárhol is vagyunk földrajzilag a világon, a nap 24 órájában tudunk kereskedni a világ különböző valutáival.* A különböző időzónák alapján felvázolható a 24 órás devizapiac földrajza. A világ devizakereskedelmének központja a londoni city, annak köszönhető, hogy innen indul a greenwichi időszámítás. Londonon kívül a nemzetközi pénzvilág központja még a másik két „global city”: *New York és Tokió.* E három városon kívül, a Forex piacán még *Frankfurt*nak és *Sydney*-nek van kiemelt jelentősége. Frankfurtnak annak köszönhetően, hogy itt van az Európai Központi Bank székhelye. Sydneynek pedig azért, mert közép-európai idő szerint vasárnap este 10 órakor innen indul meg a kereskedés.

Bár globális pénzügyi rendszerről beszélünk, de *a nemzetközi pénzpiac rendkívüli mértékben koncentrált.* A világ pénzügyi forgalmának legnagyobb részét 25 pénzpiaci központ bonyolítja le. Sőt még ezeken a központokon belül is a néhány vezető pénzintézet a meghatározó szerep. Így például *a nemzetközi devizaforgalom 60 százalékát a világ vezető 20 legnagyobb bankja bonyolítja le.*

65. ábra: A világ TOP 25 pénzügyi központja, 2009

Forrás: Z/YEN GROUP LTD. – GLOBAL FINANCIAL CENTRES adatai¹⁰¹ és a szerző alapján Zentai László szerkesztése

¹⁰¹ <http://www.zyen.com/pdf/GFC%207.pdf> Letöltve: 2012. november 1.

A globális pénzügyi rendszer koncentrációjának alapja a New York–London–Tokió hárompólusú tengely. Bár New York és London globális pénzpiaci szerepköre messze fontosabb, mint Tokióé. Ugyanis Tokiónak elsődlegesen nemzetgazdasági jelentősége van. New York-i Értéktőzsde egyértelműen a világ legnagyobb értéktőzsdéje, így a nemzetközi kötvény- és részvényforgalom központja, valamint New York a legfontosabb nemzetközi bankok székhelye is egyben. Míg London a világ devizakereskedelmének és az európai pénzügyi tranzakcióknak a központja.

A globális világgazdaság e három irányító központjához még közel 20 világgazdasági jelentőségű város társul. A világ top25 pénzügyi központját szemlélteti a fenti térkép. De e városok nem csak egyszerűen pénzpiaci központok, hanem a transznacionális vállalatok székhelyei illetve legfőbb regionális központjai, valamint szoros kapcsolatban állnak az adott nemzetgazdasággal is. Az ezt követő térségi szinthez a globális vezető szerepre törekvő városok társíthatók, majd a következő térségi szintnek a regionális pénzpiaci központok felelnek meg.

A pénzügyi tevékenységek földrajzi szerkezetére, ugyanakkor a kommunikációs technológia fejlődése révén a dekoncentrációs tendenciák is jellemzőek. Ez a pénzügyi tevékenységet folytató cégek foglalkoztatási politikájában már térbelileg is nyomon követhető. A pénzügyi cégek legfontosabb tevékenységüket (elsődlegesen azokat, amelyekhez a nemzetközi pénzpiacon való jelenlét ténylegesen fontos) a pénzpiaci központokba telepítik, s ezt másként „front-office” funkciónak is nevezik. Míg a többnyire rutinszerű adatfeldolgozásból álló pénzügyi munkákat a központtól távolabb lévő, térbelileg elszórtan elhelyezkedő kisebb irodák végzik. Az ilyen „másodlagos” pénzügyi tevékenységre a „back-office” fogalmát alkalmazzák. (DICKEN, P. 1992)

VIII. 8. A globális világ térbeli szerveződésének „jelszava”: a hálózat

A globális világgazdaság térbeli szerveződésének legfontosabb elemeit a következőkben foglalhatjuk össze:

- *A globális gazdasági tevékenységek meghatározó térbeli eleme a koncentráció.* De e koncentrációs tendenciák mellett a dekoncentrációs térbeli folyamatok is határozottan kimutathatóak.
- A koncentrációval (különösen a termelő és a pénzügyi tőke koncentrációjával) összefüggésben *a világgazdaság térbeli szerveződésének fontos jellemzője a nemzetközi függőség és hierarchia.* A régiók, nemzetgazdaságok, lokális helyek szerepe, térbeli szerveződése elsősorban a transznacionális társaságok érdekeltségétől függ, illetve attól, hogy az adott térbeli egység milyen előnyöket tud számukra biztosítani.
- *A földrajzi helyzet relatív értelmezése az elsődleges.* De a relativitás már nem az egyes centrumokhoz való közelséget, hanem sokkal inkább az adott földrajzi helyek elérhetőségét jelenti. Mivel a tényleges tér részben virtuális térré alakul, így az elérhetőség e virtuális térben való kapcsolatteremtő képességet (pl. a kommunikációs infrastruktúra fejlettségét) is jelenti.

- *A hálózat csomópontjai a virtuális tér irányító központjai, s e csomópontokat az információs csatornák kötik össze. A virtuális tér irányító központjai többnyire meg-egyeznek a valós tér irányító helyeivel, például az ún. globális városokkal.* A XXI. századot immár egyre többen a hálózatok évszázadának tekintik, s minden földrajzi kötöttségtől mentes kommunikációról beszélnek. Az információs technológiai fejlődés elvileg mindenre lehetőséget ad, s így a virtuális térben a vállalati tevékenység elvileg korlátlanul bővíthető. De ez csak elvileg van így. Hiszen a valós tér, az adott földrajzi helyek gazdasági–társadalmi adottságai még erősen határokat szabnak a virtualitásnak. Vagyis *a virtuális tér lehetőségei és a valós tér adottságai közötti kölcsönös összefüggés illetve ellentmondás az, amely a globális világgazdaság térbeli szerveződését megszabja.*
- A globális világpiac időszakában a földrajzi helyek történelmileg kialakult hálózata mellett egyre fontosabb szerephez jutnak a térbeli áramlások. Castells azt állítja, hogy a történetileg kialakult földrajzi szemlélet, *„a helyek a térben vagy a helyek tere (space of place) helyett a valós folyamatok az áramlások a térben vagy áramlások tere (space of flows) szemléletét* indokolják. (MARTIN, R. 1994)
- *A jelenlegi világgazdaság elsődleges elemzési egységei már nem kizárólag az országok, hanem a világvárosok és a nagyvárosok rendszere.*
- Az eddigiekben összefoglalt „új térbeli szemlélethez” két, immár „klasszikus” – igaz némileg átértékelődő – tendencia is társul. Egyrészt a nemzetközi gazdaság globális változása meglehetősen egyenlőtlen, *a földrajzi differenciáció* sokkal meghatározóbb, mint valaha. P. DICKEN (1992) megítélése szerint az a klasszikus térszerkezeti megközelítés, hogy a nemzetközi termelés, a nemzetközi kereskedelem, a külföldi működőtőke-beruházások és a pénzügyi áramlások a centrum, a félperiféria és a periféria viszonylatában szerveződnek, már nem helytálló. Sokkal inkább *egy komplex térszerkezeti struktúra van kialakulóban*, amelyet P. DICKEN (1992) „az állandó változás állapotában lévő egyenlőtlenségek mozaikjának” nevez. Így a globális gazdaság sokkal inkább multipoláris rendszernek tekinthető.
- Másrészt *a világgazdasági globalizáció a regionális folyamatokat is átértékeli.* A földrajzi egyenlőtlenségek mozaikjában világosan megmutatkozik a három regionális blokk, a NAFTA, az Európai Unió valamint Kelet- és Délkelet-Ázsia gazdasági fölénye. Sőt az 1990-es évektől új fogalom jelenik meg, az *„új regionalizmus” kifejezés.* E szerint az integrációnak a legfőbb célja a tagországok világpiaci sikeressége, s a regionalizációs folyamatok feladata ennek elősegítése. Mindez az Európai Uniónak, mint a világ egyetlen „tényleges” integrációs szervezetének (vagyis a gazdasági unió legmagasabb szintjén, a monetáris unió szintjén álló EU-nak) azt is jelenti, hogy a jövőbeli világgazdasági sikeresség reményében az integrációs szervezet átalakítása szükségszerű és tovább már nem halasztható.

VIII. 9. Úton a többpólusú világgazdaság felé?

Bár lehet, hogy egy-két évtized múlva a kínai nemzetgazdaság összes teljesítménye (GNI értéke) alapján meg fogja előzni az USA-át, de ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy vége lesz az USA vezető világgazdasági szerepkörének. Az USA vezető világgazdasági szerepének legfontosabb tényezői a következők:

- A világ legnagyobb külföldi működőtőke-exportáló országa az USA. 2010-ben a világ összes külföldön lévő működőtőke-érdekeltségének 24 százaléka volt amerikai tulajdonban. Fontos kiemelni azt is, hogy az USA sokkal inkább működőtőke-exportáló, mint működőtőke-importáló ország, 2008-ban az USA összes külföldi működőtőke-export értéke közel 140 százaléka volt az USA-ban lévő összes külföldi működőtőke-import értékének.
- Ahogy azt már korábban is említettük, 2010-ben a világ 500 legnagyobb vállalata közül (*Fortune – Global 500*) 133 vállalat volt amerikai, s ezek a vállalatok 7,7 billió amerikai dollár jövedelemértéket értek el. Ez 30 százaléka a Global 500 összes jövedelemértékének, s ez messze meghaladja a legnagyobb japán és a legnagyobb kínai vállalatok összes jövedelemértékét is.
- A Forbes magazin 2010. évi listája alapján a világ 100 leggazdagabb emberéből (állampolgárság szerint) 33 – vagyis a világ 100 leggazdagabb emberének 1/3 (!) – amerikai állampolgár. E 33 leggazdagabb amerikai állampolgár összes vagyona közel 530 milliárd dollár. Mennyi ez az 530 milliárd dollár? Ez négyszerese a magyar nemzetgazdaság 2010. évi összes GNI értékének. De ami még inkább elgondolkosztató, hogy az alacsony jövedelmű országok összes GNI értéke csak 510 milliárd dollár. Így a kérdés egyértelműen az, hogy e hatalmas amerikai magánvagyonnak milyen világgazdasági és legfőképpen milyen világpolitikai jelentősége van? A köznyelv egyszerűsítő kérdését alapul véve: kik irányítják a világot?
- A nemzetközi pénzügyi és üzleti központok rangsorában New York vezető szerepe vitathatatlan. Arra a kérdésre, hogy honnan irányítják a világot, a válasz egyértelmű, gazdaságilag New York-ból és politikailag Washingtonból. Egyébként a világ TOP 25 pénzügyi központjából 5, TOP 25 üzleti központjából 3 található az USA-ban.

A NAFTA, az EU és a NATO által alkotott *atlanti erőter* mellett napjainkra egyre inkább formálódik a FÁK, a Sanghaji Együtműködési Szervezet és az ASEAN területi egységeként alakuló *eurázsiai erőter*.

Eurázsia a jelenlegi geopolitikai gondolkodásunk egyik legvitatottabb fogalma. Az európai kontinens nyugati és középső részének országai mereven elutasítanak minden olyan geopolitikai megközelítést, amely Európa önállóságát megkérdőjelezi. Ugyanakkor Eurázsia a 2000. évtől kialakuló *új orosz geopolitika* központi elemévé vált, mivel a *neoeurázsiai*ság, vagyis az új bipolaritás kialakítása – az eurázsiaiáság szemben az atlantizmussal – a jelenlegi orosz nagyhatalmi törekvések kiemelt tényezője. (DUGIN A. 2004)

Az amerikai hegemonia, az amerikai geopolitika számára az eurázsiai erőter feletti politikai hatalomgyakorlás mindig is a világméretű hatalomgyakorlásnak egyik kiemelt tényezője volt. Zbigniew Brzezinski „A nagy sakktabla” c. világhíres könyvében erről a következőképpen ír: „Nyilvánvaló, hogy az egész világon szerteágazó kapcsolatokat ápoló Amerika számára, ha meg akarja őrizni világhatalmi szerepét – aminek érdekében ajánlatos megakadályozni egy egyeduralkodó és ellenséges eurázsiai hatalom létrejöttét –, központi kérdés marad, hogy eligazodjon az eurázsiai hatalmi viszonyok között”. (BRZEZINSKY, Z. 1999)

Több mint tíz évvel Brzezinski könyvének megjelenése után a világ döbbenetben nézi a töretlen kínai gazdasági növekedést, s joggal kérdezi, hogy *feltámad-e újra a Csing-dinasztia XVIII. századi Mennyei Birodalma?* Vitathatatlan, hogy Kína világgazdasági szerepkörének hatalmas mértékű előretörése révén, 2010-re immár globális világgazdasági hatalom, s a kínai gazdasági érdekszféra globális szintű kiterjesztése is egyértelmű tény. De az még erősen kérdéses, hogy e gazdasági érdekszféra jelent-e politikai érdekszférát is. Az USA szempontjából nézve az alapvető kérdés az, hogy térben meddig terjedhet e kínai érdekszféra, legfőképpen úgy, hogy az ne veszélyeztesse az amerikai gazdasági és politikai erőteret. Brzezinski szavait idézve: „Azonban pontosan itt, a földgolyó legfontosabb játékterén, Euráziában jöhet létre valamikor egy olyan ország, amely képes lesz Amerikával rivalizálni”. (BRZEZINSKY, Z. 1999)

A tér „újrafelfedezése” a közgazdaságtudományban a globális világgazdasági korszakhoz kapcsolódik. A globalizáció és a lokalizáció egymással párhuzamosan zajló, összekapcsolódó folyamatok. A világgazdasági globalizáció területi szerveződésének lényege, hogy a nemzetgazdasági szint feletti – nemzetközi integrációk – és különösen a nemzetgazdasági szint alatti térségi szintek – regionális gazdaság, lokális gazdaság – szerepe egyre fontosabbá válik. A globális gazdasági tevékenységek meghatározó térbeli eleme a koncentráció. A koncentrációval összefüggésben a világgazdaság térbeli szerveződésének fontos jellemzője a nemzetközi függőség és hierarchia. Napjainkban a földrajzi helyzet relatív értelmezése az elsődleges. A globális világpiac időszakában, a földrajzi helyek történelmileg kialakult hálózata mellett egyre fontosabb szerephez jutnak a térbeli áramlások. A XXI. század világgazdaságának egyik fő kérdése, hogy megszűnik-e az USA hegemon világgazdasági szerepköre, s ezzel összefüggésben kialakul-e egy új többpólusú, nem kizárólagosan az amerikai piacgazdasági „logika” alapján szerveződő világgazdaság.

Visszatekintő kérdések

- Miért a koncentráció az „új gazdaságföldrajz” paradigmájának legfontosabb eleme?
- A globális világgazdaságban mit jelent a lokalizáció fogalma?
- Miért mondjuk azt, hogy a közlekedési és kommunikációs eszközök térszűkítő technológiák?
- A K+F tevékenységek hogyan koncentrálnak térben?
- Miért a Szilícium-völgy a világ K+F tevékenységének „fellekvára”?
- Mit jelent a stratégiai földrajzi helyzet fogalma és miért fontos ez a nemzetközi vállalatok esetében?
- Mondjon konkrét példákat a „HQ”-ek földrajzi elhelyezkedésére!
- A transznacionális vállalatok termelési egységei hogyan szerveződnek térben?

- AZ EU integrációs folyamatai hogyan változtatták meg a transznacionális vállalatok nemzetközi üzletpolitikáját?
- Mit jelent a „value added by chain” fogalma és milyen jelentősége van ennek a transznacionális vállalatok térbeli szerveződésére?
- Mely városok a globális pénzügyi rendszer központjai?
- Miért a hálózat a globális világ térbeli szerveződésének „jelszava”?
- Véleménye szerint hogyan alakul a jövőben az USA vezető világgazdasági szerepe?

IX.

A virtuális tér gazdasága

A következő két alfejezet¹⁰² legfontosabb célkitűzése, hogy a korábbi fizikai érzékeléshez kötött térfelfogást kiegészítse a társadalom és az egyén életében egyre nagyobb szerepet játszó virtuális tér fogalmával. A fejezet szakmegkötés nélkül ajánlható minden gazdasággal és tágabb értelemben a társadalomtudománnyal foglalkozó hallgatónak, hisz a kibertér az élet szinte minden területét átszövi. Napjainkban a virtuális tér használata, az abban történő eligazodás nélkül a gazdasági életben megmozdulni sem lehetne.

MÉSZÁROS REZSŐ – JAKOBI ÁKOS

IX. 1. A kibertér és a gazdaság

A XX. század második felében újfajta tér jelent meg, a *virtuális tér* vagy *kibertér*. Ezzel a különös, láthatatlan térrel a kapcsolataink igen sajátosak. Mindennapi munkánk során, vagy szórakozásunk, kikapcsolódásunk közben az új térforma számos változatával találkozhatunk. A közösségi cselekvéseink, egyéni életünk egyre több területe ma már szinte működésképtelen a virtuális tér „közreműködése”, „segítsége” nélkül. Nem túlzás azt állítani, hogy napjainkban a virtuális tér életünk részévé vált.

A virtuális tér egyre terebélyesedő rendszer. Sokan vannak azon a véleményen, hogy a virtuális tér a világ meghatározó tere lett. Ez talán túlzás, de kétségtelen, hogy a virtuális tér az emberiség immár elválaszthatatlan, vagy inkább leválaszthatatlan „hozzátartozója”. De hogy meddig, az összetett tudományos, technológiai, gazdasági és társadalomfejlődési kérdés. Mindenesetre az emberiség jelenének és közeli jövőjének sorsa elképzelhetetlen virtuális tér nélkül – minden áldásával és átkával együtt.

Ha a gazdasági összefüggéseket vizsgáljuk, széleskörű megközelítést kell alkalmaznunk, mert így lehetőség lesz az egyéb felületeket is feltárni. A virtuális tér és a gazdaság kapcsolatrendszere sajátos, kölcsönös függőségi viszony, miközben a virtuális tér a gazdasági folyamatoknak a „hordozója”, „segítője”. A virtuális tér és a gazdaság összefüggése akkor lesz kellően érthető, ha magáról a virtuális térről is elegendő információval rendelkezünk, ezért a *virtuális tér lényegének, létrehozásának és terjedésének, illetve néhány társadalmi és az egyént érintő vonatkozásainak* megismerése feltétlenül szükséges.

IX.1.1. A virtuális tér (kibertér)

A különböző tudományterületek művelői, valamint a science fiction írók különböző irányból próbálták megközelíteni és megfejteni a *virtuális tér*; a *kibertér* lényegét. Azonban szinte azonnal felmerült a kérdés: virtuális tér vagy kibertér? A kérdés indokolt, mert mindkét formulát egyaránt használják a tudományos feldolgozásokban és a közbeszédben. A „virtuális”, illetve a „kiber” jelző alkalmazását illetően megoszlanak a vélemények, de

¹⁰² A kibertér és a gazdaság összefüggéseivel foglalkozó IX.1-es alfejezet szerzője Mészáros Rezső, az internet gazdasági és földrajzi hatásait tárgyaló IX.2-es alfejezetet pedig Jakobi Ákos írta.

egyre több elfogadottnak tűnő szóhasználatot ismerünk (virtual community, virtual world, cyberculture, cybercity). A nemzetközi szakirodalomban is van némi elkülönülés a két szó használatában, de különösebb rend vagy rendszer nem vehető észre. Ha csak abban nem, hogy a két szó eredeti jelentésében némi különbség van. A „virtuális” vagy „kiber” jelzők alkalmazásakor azonban lényegi különbség alig fedezhető fel. A „virtuális” a szélesebb értelmezés lehetőségét adja, a „kiber” pedig népszerűbb, közkedveltebb lett.

Talán ismert, hogy a névadó WILLIAM GIBSON sci-fi író volt, aki egy regényében (Neuromancer, 1984) *kibertérnek* (cyberspace) nevezte a hálózatba kapcsolt számítógép terminálokról elérhető digitális, navigálható teret. A kibertér Gibson felfogásában olyan mátrix, amely színes, elektronikus (Descartes-féle) adattérkép, amely a számítógépes adatok egyfajta grafikai reprezentációjaként sajátos kollektív hallucináció formájában jelenik meg. A kibertér olyan tér, amelyben interaktív kapcsolatok jönnek létre. Ezért a kibertér ott jelentkezik a maga térkínálatával, ahol valamilyen társadalmi igényt elégíthet ki, amely a kibertér társadalmi eredetét is bizonyítja.

Gibson „találmányának” sikere végül is abban van, hogy volt tehetsége, képessége megfelelő időben találó nevet adni, egy új fogalmat alkotni az akkor legmodernebb technológiák, illetve technikai rendszerek működésének eredményét „befogadó” térnek, amely által ez a név (fogalom) széleskörű alkotói és egyéni, társadalmi képzelőerőt is ki tudott váltani. Gibsonnak a kibertérről alkotott víziói nem a semmiből keletkeztek. Jelen-tős mértékben segítségére voltak azok a technikai és társadalmi innovációk, amelyek nagy hatással voltak a fejlett világban élő emberek világlátására. Feltételezhető, hogy ismerhette Norbert Wiener munkásságát is, aki 1948-ban a *kibernetika* fogalmát alkotta meg.

A tudományos szakirodalomban, de a különböző színvonalú tudományos–fantasztikus irodalomban is, szinte külön területté fejlődött a *virtuális tér (kibertér) elméleti* kérdéseinek vizsgálata. A tudományos szakirodalomban az értelmezések széles skálán mozognak, és sok a fogalom meghatározásának kísérlete is. MARTIN DODGE (1998) a virtuális tér kutatásának egyik legnagyobb tekintélye azt hangsúlyozta, hogy a virtuális tér egy sajátos közeg, amelyben a kommunikáció, a számítástechnika és az emberek találkozása valósulhat meg, és nem csak infrastruktúra vagy technológia. JOHN PERRY BARLOW (1991) abban látta a kibertér lényegét, hogy a szülőföldje az információs korszaknak, és az a „hely”, ahol a jövő polgárainak rövidebb-hosszabb időt el kell majd tölteni. MICHAEL BENEDIKT (1991) úgy érvelt, hogy a kibertér többdimenziós mesterséges vagy virtuális valóság, amely globális hálózattal rendelkezik, számítógépek tartják fenn, és ezek a számítógépek teszik általánossá. WILLIAM MITCHELL (1995) viszont tagadja a kibertér tér-jellegét. Véleménye szerint nem lehet megmondani a kibertérről, hogy hol van, az alakját, az arányait sem tudjuk úgy leírni, hogy emlékezni lehetne rá, de azt sem, hogy miként lehet eljutni oda. A Háló körülvesz bennünket, nincs konkrétan sehol, de mindenütt ott van, nem *odamegyünk*, hanem *bejelentkezünk*. Manuel Castells nézete nagyon érdekes, „...a kibertér nem igazi tér, csak úgy hívjuk. Inkább egy folyosó a valódi terek között. Az ember él a maga terében, azután kalandozik egy kicsit a Cyberben, ami azt jelenti, hogy másutt élő emberekkel találkozik anélkül, hogy közben kimozdulna otthonról. A kibertér beépíthető az ember szellemi terébe ... A kibertér tehát olyan hipertér, amely csak a fejünkben található, nap mint nap bejárhatod, és találkozhatsz benne más idegen emberekkel, máshonnan és más időkből származó gondolatokkal”. (CASTELLS, M. – INCE, M. 2006) De még hosszan lehetne sorolni a megközelítéseket (JAKOBI Á. 2007 és MÉSZÁROS R. 2008 és 2010 részletes értékelést írt erről). Kétségtelen azonban, hogy a fogalomértelmezési nézetkülönbségek ellenére mind a két elnevezést a gyors tudományos és technikai fejlődési folyamat állandóan „ébreden tartotta”.

A virtuális tér, bár társadalmi eredetű, mégis korábban egyértelmű volt, hogy az információ szállítására, feldolgozására van a legnagyobb hatással. A kutatások azonban azt igazolták, hogy a virtuális térnek egyre nagyobb a hatása a *társadalomra* és az *egyénnre*. Nagy mértékben befolyásolja a társadalmi viszonyok, kapcsolatok és az egyéni életutak alakulását. Egyre konkrétabb tapasztalatok bizonyítják, hogy a virtuális tér átalakítja a társadalom térvizsionait. Az is nyilvánvaló lett, hogy a virtuális tér olyan térkínálatot nyújt, ahol az ember testtelenné válhat azzal, hogy olyan kölcsönhatások terébe lép, amelyek függetlenek a testtől és a testtel kapcsolatos olyan meghatározottságoktól, mint például a bőrszín, a nem vagy a méret. Mindenesetre a virtuális tér alkalmas arra, hogy használói új közösségeket hozzanak létre. Ezeket az új virtuális társadalmi struktúrákat a közös érdeklődés, a gondolatok cseréje tartja össze. Ismert, hogy a számítógép tömeges elterjedésével együtt különös kötődés alakult ki az ember és a gép között, és ez a kötődés erősödött az internet és a világháló létrejöttével. A kapcsolódás sokakban kóros mértékűvé válhat.

A virtuális teret az *információs társadalom* is „sajátjának”, történetesen egy sajátos belső terének, egyik megjelenési formájának tekinti. 1963-ban a Kyoto Egyetem professzora, Tadeo Umesao és Kisho Kurokawa építész az információs és kommunikációs ágazat jelentős gazdasági térnyerését érzékelve előre vetítette az információs társadalom eljövételét. Mintegy ennek eredményeképpen, 1972-ben Japánban széleskörű számítógépesítési és kutatási program indult az információs társadalom szerkezetéről és problémáiról. Azóta az információs társadalom korunk igen kedvelt és gyakran használt, rendkívül szélesen értelmezett fogalmává vált. (JAKOBI Á. 2007) Mindenesetre a virtuális tér kérdésköréhez szűk vagy tág értelmezésben is kapcsolódik.

IX.1.2. A virtuális tér létrehozása és terjedése

A XX. században számos nagyívű és nagyhatású tudományos–technikai eredmény született. Közülük különösen fontosak azok, amelyek elősegítették a globálissá váló átalakulásokat, a gazdasági, társadalmi és területi folyamatokat. Ilyen folyamat az elektronika és szoros kapcsolatban vele az informatika fejlődése, amely *új tudományos–technikai forradalom* erősödött. A folyamatnak lényegében egymással összefüggő négy fő ágát, irányát lehet elkülöníteni:

- az elektronikai alap- és alkalmazott kutatásokat, amelyek alapvetően távközlési célúak voltak, és az informatika fejlődését,
- az elektronikai miniaturizálást, amely lehetővé tette az integrált áramkörök, a félvezetőipar, a mikroelektronika kialakulását,
- ebből következett az a lehetőség, amely az információfeldolgozás és -szállítás, az *információs és kommunikációs technológia* gyors fejlődését eredményezte,
- amely hozzájárult új, magasabb szintű technológiák létrehozásához (biotechnológia, nanotechnológia).

Látni kell, hogy ez esetben egy több mint száz éves, a lényegét tekintve innovációs folyamatról van szó, ami különböző típusokból álló globális rendszerré formálódott. A rendszer Kaliforniában, a Stanford Egyetemen indult, majd az Egyetemet övező térségben (később Szilícium-völgynek elnevezett térségben) – és környezetében – teljesedett ki. A Szilícium-völgy azonban nem jött volna létre azon kutatások, fejlesztések, vállalkozások és spin-off cégek nélkül, amelyek a Stanford Egyetem alapítása (1885) és a második

világháború közötti időszakban történtek. Például kiemelkedő jelentőségű volt az 1909-ben alapított a Szövetségi Táviró Vállalat laboratóriumában 1911–1913 között az első vákuumcső erősítő és oszcillátor megépítése, de hasonló jelentőségű volt 1938-ban William R. Hewlett és David Packard audio oszcillátor-fejlesztése is. Ezek a kutatások és fejlesztések vezettek a rádiós kommunikációhoz, a televízióhoz és az elektronika korához.

A második világháború után a világ több kutatási–fejlesztési központjában és az egyetemeken folytatódott a munka. Az 1950-es években már megindult a két nagyhatalom között a hadiipari alapú versengés is, ami ismét serkentő hatású volt az elektronikai ágazat fejlődésére, de most már minőségi változások történtek a rendkívül gyors fejlődésben. Szinte egyidőben történtek egymással összefüggő, fontos események, túlnyomó részben az Egyesült Államokban, de jelentős eredmények születtek a Szovjetunióban (ezek titkosak voltak), Európában és Japánban is. Az Egyesült Államokban az elektronikával összefüggő kutatások és fejlesztések meghatározó térsége a háború után még hosszú ideig a Szilícium-völgy maradt (és jelenleg is a világ legnagyobb és legfejlettebb információs és kommunikációs technológiai kutatási–fejlesztési, tervezési és részben gyártási térségeinek egyike). A második világháború után a Szilícium-völgyben gyors fejlődés következett be. Ennek a gyors fejlődésnek, hosszú ideig tartó versenyképességet fenntartó erőnek volt néhány különleges szervezeti, személyi, és intézményi vonatkozása. 1946-ban az Egyetem közreműködésével megalakult a Stanford Kutató Intézet, majd 1951-ben a Stanford Ipari Park (ami sajátos kutatási, fejlesztési képződmény volt az egyetem területén). Az 1950-es évek elején megteremtették a tudásgazdaságot azzal a céllal, hogy elsőrangú kutatók, mérnökök, technikusok dolgozzanak itt. Lényeges dinamizáló körülmény volt, hogy az 1950-es évek elején sikerült Palo Alto-ba hívni a Nobel-díjas William Shockley-t, a tranzisztor feltalálóját, aki nagy lendületet adott a félvezető ipar fejlődésének a térségben. Ezek a körülmények elősegítették az új, nagy tudományos–technikai eredmények megalkotását is, elsősorban a számítástechnika, a félvezetők gyártása, új technológiák kidolgozása terén, amelyek biztosították a gyors fejlődés alapjait. Az így kialakult környezetben született meg 1958-ban az *integrált áramkör*, majd 1968-ban megalapították a neves processzor gyártó céget, az *Intel*-t. 1960-ban már 25 nagy cég üzemelt. A Szilícium-völgy volt az Egyesült Államok leggyorsabban fejlődő régiója az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején. Ez volt tehát az egyik alapfeltétel vagy feltételrendszer, amely a világon akkor sehol máshol nem állt volna rendelkezésre.

A következő alapvető feltétel, amely már a virtuális tér kialakulása szempontjából közvetlenül fontos volt, az *első személyi számítógépek* megépítése (Apple I 1976, az Apple II 1977 – Steve Jobs, Steven Wozniak és a Macintosh 1984 – Jef Raskin), a Szilícium völgy termékei. Időközben megjelent az IBM PC (1981), amely már nem a Szilícium-völgyben, hanem a New York állambeli Armonkban készült. Kezdeményezések történtek más számítógépgyártó cégek részéről az Egyesült Államokon belül, sőt Európában és Japánban is. A számítógépgyártás a leányvállalatok révén is globalizálódni kezdett. Lényeges, nagy jelentőségű körülmény volt, hogy 1983-ban megjelent a *notebook*, majd az 1990-es években új gyártók jelentek meg és ez az ágazat is globalizálódott. A kutatás–fejlesztés is felgyorsult e téren, a termékkinálat most már az *iPad*-nál (2010) tart.

A virtuális tér bővítésének volt egy másik vonulata is, a *mobiltelefon fejlesztés*, amely az 1970-es évek második felében vett érdemi lendületet. A mobiltelefonok földrajzi elterjedése és technológiai generációinak előrehaladása igen érdekes képet mutat. A harmadik generációs (3G), többfunkciós mobiltechnológiát ugyanis csak a XXI. század első éveiben fejlesztették ki, de akkor is csak néhány ország számára adott teljes körű kommunikációs

lehetőséget. A mobiltelefon-használat rendkívül gyorsan terjed. 2000-ben még csak 720 millió mobil előfizető volt a Földön, ez 15,1 százalékos értéket mutatott. 2007-ben már 3,4 milliárd előfizető volt, 46,1 százalékos mobilpenetráció értékkel. (ERDŐSI F. 2006 és 2007) Az Ericsson becslése szerint 2011 végére 1 milliárd szélessávú mobil előfizető lesz a világon, és az új felhasználók zöme az ázsiai, csendes-óceáni térség lakói lesznek. 2015-re a szélessávú mobil előfizetések száma elérheti a 3,8 milliárdot. (BODNÁR Á. 2011)

A virtuális tér létrehozása, mint Gibsontól tudjuk, csak összekapcsolt számítógépekkel lehetséges. 1976-ban a Xerox Palo Alto-i laboratóriumában megvalósították a kapcsolódási lehetőséget a személyi számítógépek között (ethernet). Ez a fejlesztés valójában hozzájárult a földi infrastruktúrák gyors kiépüléséhez, alapvetően és elsődlegesen a *távközlési hálózatok* felépítéséhez és az internetkapcsolat felé történő fejlesztéséhez. A kapcsolat lehetősége (különösen akkor, amikor az ethernetet felváltották korszerűbb technológiai megoldások) kibővült, új rendszerfejlesztések történtek, létrejöttek a *kábeltelevíziós rendszerek*, a *vezeték nélküli technológiákra épülő rendszerek*. (NAGY G. 2010)

Miközben ezek a fentebb bemutatott legfontosabb, lényegében technikai feltételek teljesültek, *az a hálózat is kezdett kiépülni, amit ma internetnek nevezünk, és ami tulajdonképpen a virtuális teret "megjelenítheti"*. A történet még az 1950-es évek végén kezdődött. Az első Szputnyik felbocsátása után (1957) az Egyesült Államok kormánya, attól tartva, hogy a Szovjetunió az amerikai kommunikációs rendszert egy esetleges atomháborúban megsemmisíti, létrehozott a védelmi minisztérium felügyelete alatt egy kutatási szervezetet, a DARPA-t. A DARPA vizsgálta a számítógépes hálózatok kiépítésének lehetőségét is. 1968-ban készen volt a hálózat terve, 1969-ben létrehozták a hálózatot négy csomóponttal. A hálózat az ARPANET nevet kapta. 1971-ben a hálózathoz csatlakozott a Hawaii ALOHANET, 1973-ban, pedig nemzetközivé bővült, az University College of London és a norvégiai Norsar is csatlakozott. Így formálisan is kezdett kialakulni az a háló, amit 1983 óta *internetnek* neveznek. 1993-ban *bejelenték a világháló (World Wide Web.) megalkotását*, aminek alapjait Tim Berners-Lee dolgozta ki 1989-ben a Bernben működő európai fizikai kutatóintézetben, a CERN-ben. Az internet és a világháló jövőjével kapcsolatban felmerült néhány lehetséges fejlődési irány. Például a különböző, de az internethez kapcsolódó iparágak összekapcsolódása, összeolvadása, amelyet „ICE age”-nek nevezték el a három iparág kezdőbetűjéről (information technology, communication, entertainment), vagy a kötelező minimális sáv szélesség kérdése, vagy a szerzői jogi kérdések, stb.

Mérföldkő volt a virtuális tér felhasználása szempontjából az is, hogy Bill Gates 1995-ben megalkotta a *Microsoft Windows '95*-t, megindult az ún. *kereső programok* fejlesztése (ilyen kereső program a Google is). Ez azért szükséges, mert az internet vertikális struktúra, tehát a lokális szinttől a globálisig épül, valamint lényeges tulajdonsága, hogy sok kereső program révén szinte számtalan út vezet az információhoz. Azután egyre-másra kialakultak a globálissá növekedő, a tulajdonosi szerkezetüket gyakran változtató vállalkozások, például a Yahoo (1995), a Google (1998), majd a Skype (2003), a Facebook (2004), a Twitter (2006), stb., de a szabványok és a globális jogi szabályozás hiányosságai miatt a helyzet korántsem megnyugtató, amely természetesen hatással van a virtuális térrel kapcsolatos viszonyokra is.

Az ezredfordulóhoz közeledve az *internet érzékelhetően népszerűbbé vált*, egyre több családban lett elérhető. Míg a 2000 év végén az internet használók száma 361 millió volt a Földön, 2011. március 31-én már túllépte a 2 milliárdot. Az internet penetráció (a felhasználók aránya a lakosság számához viszonyítva) 2011. március 31-én 30,2 százalék. Ezen időszak alatt felzárkózási, kiegyenlítődési tendencia figyelhető meg az elmaradott,

illetve feltörekvő országok és a fejlett országok között e téren, még ha jelentős minőségi különbségek meg is maradnak. De a kontinensek között még mindig nagy különbségek vannak, az országok között még inkább.

IX.1.3. A virtuális tér és a gazdaság

A XX. század második felének fejlődését végigkíséri az információs és kommunikációs technológiák folyamatos és viszonylag gyors beépülése a gazdaságba, a gazdasági folyamatokba. Ennek következtében is új típusú, zömében multikulturális vállalatsszervezeti formák, regionális integrációk alakultak ki. De más irányból közelítve azt is észre kell venni, hogy ez az új információs és kommunikációs technológia új térbeli konfigurációk kialakulását is segítette a világ gazdaságban, elsősorban azért, mert számos helyen megváltozott a gazdálkodási, vállalatsszervezési szemlélet is, ami egyre inkább kifejeződött a globális, regionális és lokális gazdasági tér felhasználásban is.

A tér felhasználásnak a gazdasági folyamatokban szoros kapcsolata van azokkal a tendenciákkal, amelyek a világ népesedési és településfejlődési folyamataiban megfigyelhetők. A Föld lakosságának rohamos létszámbeli gyarapodása, a településhálózat átalakulása azt is eredményezte, hogy a XXI. század elejére a városlakók többségbe kerültek. Ennek igazi jelentősége abban van, hogy különösen a globális nagyvárosoknak kiemelkedő a gazdasági, hatalmi, irányító, társadalomszervező szerepe, és egyféle csomópontjai a virtuális térnek is.

Ezek a folyamatok, technológiák és az egyéb világméretű rendszerek (világkereskedelem, leányvállalatok, az intranet rendszerek, az innováció, a tudás cirkulációja) a XX. század második felétől segítették egyre gyorsuló folyamattá erősödni a *globalizációt*. Természetesen ezek a gazdasági folyamatok kölcsönös hatásmechanizmusban voltak (vannak) a virtuális térrel. Amikor a virtuális tér lehetőségei egyre jobban tudatosultak, az információs és kommunikációs technológiák fejlődése nem lassult, s eközben a gazdaságföldrajz szerepe is némiképp átvértékelődött. Ismert, hogy az 1970-es évektől kezdődően átfogó folyamatok indultak el a világ gazdaságban. Nagy szerkezetátalakulások történtek, kialakultak a multinacionális és transznacionális vállalatok és ezeknek sajátos térbeli mozgásfolyamatai. Az információs és kommunikációs technológiák fejlődése, terjedése nagy *földrajzi rugalmasságot* adott, és ad ma is, amely lehetővé teszi a feladatok és információk (munkafolyamatok) időben és térben való áttelepítését.

Az 1970-es években elkezdődött tehát egy gazdasági folyamat, amelynek a virtuális térrel való összefüggése nagyon tanulságos, ezért is szükséges néhány konkrétumot bemutatni.

- 1.) Az információs és kommunikációs technológia bevezetésének első szakaszában, különösen a fejlett országokban, elsősorban a munkaerő felé fordult a figyelem. Az automatizálás és a munkahelyek új viszonyáról beszéltek, felmerült a „technikai eredetű munkanélküliség” kérdése. Egyre jobban előtérbe került a *női munkaerő* alkalmazásának fontossága, ugyanis bizonyossá vált, hogy a munkaerőpiac nagyarányú és folyamatos szerkezetváltáson megy át, és ezt erős konkurencia, bizonytalanság kíséri. A munka és a munkahelyek áttelepítése más földrajzi helyekre az információs és kommunikációs technológiával a virtuális tér segítségével elsősorban olyan iparágakban sikeres, ahol a munkaerő nagy része nő. A kezdetekhez képest főként a női munkaerő képzettségében történt változás. Korábban a beta-

nított munka volt szinte kizárólag a jellemző (ruházati ipar, pl. Benetton), utóbb a munkaerő iskolázottságának magasabb szintje a követelmény (szoftveripar, pl. India, Indonézia). A világgazdaság folyamatai azonban még most sem zárják ki azt a lehetőséget, hogy ezeken a helyeken nemcsak bér munkáról, kihelyezett gazdasági tevékenységről, vagy egy újfajta, a virtuális téren „keresztül” irányított alávetettségről van szó, hanem a gazdasági felzárkózás (felzárkóztatás) megalapozásáról.

- 2.) A világméretű átszervezés jelentős stratégiai iránya volt az *irodai munka gépesítése* és ehhez kapcsolódott, az internet kezdetétől, az ún. *hátsó irodák* (back offices) megszervezése. Ez esetben oda viszik az adminisztratív, hivatali munkát a nagyvállalatok, ahol olcsóbbak a működési költségek (munkabér, irodák bérleti díja, stb.). Segítette ezt a tevékenységet, hogy a dokumentumokat gyakorlatilag az egész Földön körbe utaztathatják. A Föld forgása következtében ugyanis valahol mindig van nappal, máshogy megközelítve, kihasználható a világméretű, 24 órás munkaerő. Egyes iparágak, például az olyan üzleti vállalkozások, ahol a távszolgáltatások meghatározóak (fogyasztószolgálati központok, telefontársaságok, piackutatás, stb.), vagy a távtranzakciókat lebonyolító vállalatok (repülőjegy foglalás, szállodaláncok, bankok, stb.) gyorsan felfedezték a hátsó irodákban rejlő lehetőségeket. A hátsó irodák mellett az információs és kommunikációs technológiához kapcsolódóan egyes cégeket ez arra ösztönözte, hogy vizsgálják meg a *táv munka* előnyeit. Annak ellenére, hogy a vizsgálat komoly gazdasági előnyöket mutatott, a nagy cégek mégis eleinte óvatosak voltak a felhasználásával. Tudnivaló, hogy a távmunka az alkalmazott otthonában, vagy a lakóhelyén, vagy út közben, vagy valamilyen közösségben végzett munkát jelent, amit a távközlési szolgáltatások segítségével teljesít. Ebből következően a távmunka nagy rugalmasságot jelent az egyén és a cégek számára. Jellemző, hogy a távmunka az 1970-es évektől bevezetett új foglalkoztatási forma, de számottevő arány még 2002-ben is csak a legfejlettebb országokban alakult ki, ahol a társadalom is erre befogadóképes. Néhány magas értéktől eltekintve, amely esetekben (Hollandia, Finnország, Dánia és az USA) 20 százalék fölötti a távmunkások aránya az összes foglalkoztatotton belül, a vizsgált országokban ez az arány alig haladta meg az 5 százalékot. (SZABÓ K. – HÁMORI B. 2006) Azóta ez az arány regionálisan és mennyiségileg is folyamatosan növekszik.
- 3.) A távmunkához kapcsolódó igen sikeres elképzelés volt a *teleház*, amelynek kezdetben az volt a célja, hogy közösségeket kapcsoljanak be az internetre. Továbbá központokat hozzanak létre bennük az információhoz való hozzájutásra, és megfelelő helyet teremtsenek a távmunka számára. A teleházakat Svédországban fejlesztették ki, és hamar kedveltek lettek. Az első teleház Håjedalenben készült el, de a Vemdalen-i lett világhírű, amelynek alapítója Henning Albrechtsen volt, aki nyugdíjasként telepedett ebbe a Stockholmtól 450 km-re fekvő kis faluba. Felismerte, hogy az elszigeteltség feloldásának egyik lehetősége az információhiány megszüntetése. Ez 1985-ben volt. Nemcsak a falu, hanem az egész térség is fejlődésnek indult.
- 4.) A világhálón már az 1990-es években megjelentek olyan *szolgáltatások*, amelyek a szolgáltatótól (például a könyveket forgalmazó Amazon, vagy háztartási gépeket, rehabilitációs segédeszközöket kínáló eBay) földrajzilag távol vannak, de a

fogyasztó akár otthonában, saját számítógépén is megrendelheti azokat. Az 1997–2000 közötti visszaesés után az utóbbi néhány évben ismét felgyorsultak azok a szolgáltatások, amelyek a szolgáltató és megrendelő között létesülnek, de a virtuális tér közbeiktatásával. Ezeknek a szolgáltatásoknak a választéka folyamatosan bővül, minősége javul, mert erős a konkurencia.

- 5.) A virtuális tér és a *modern árutermelés* természetesen összefügg az előbbieken felsorolt általános tételekkel, körülményekkel, átalakulási folyamatokkal, a konkrét megvalósulást tekintve azonban számos változat, számos megjelenési forma alakult ki. Az 1980-as évektől megkezdődött a termelési folyamatok széttelepítése, mert az új termelési filozófia egyik alaptétele a gyorsaság lett. Mindez abból az egyszerű okból történt, hogy a termelés jobban tudjon alkalmazkodni a fogyasztói igényekhez. A rugalmas termelés az 1990-es évekre bebizonyosodott, hogy dinamizálja a gazdaságot, de azzal együtt alapvetően át is alakította világ gazdaság vállalati struktúrájának szerkezetét, főleg a nemzetközi nagyvállalati kategóriában. Megfigyelhető volt, hogy a multinacionális és transznacionális vállalatok száma jelentősen megnőtt. Később a méretük is növekedett, manapság nem ritka az a transznacionális vállalat (TNC), amelyik „belső hálózatokat”, „vállalati hálózatokat” működtet.
- 6.) A *szoftvergyártás* térbeli fejlődése is egyik jellemző példa. A szoftvergyártás már a XX. század utolsó három évtizedében is a világ gazdaság egyik fontos, dinamikus, tudás és innováció-intenzív iparága volt, de azóta is a jelentősége kiemelkedően növekedett. Szoros kapcsolata természetesen az információs és kommunikációs technológiával van, de a fejlődés eredményeként minden olyan technológiával is, amelyben az információs technológia felhasználásra kerül (biotechnológia, nanotechnológia, űrtechnológia, stb.). A szoftvergyártás különleges iparág, a terméknek be kell épülnie abba a berendezésbe (hardver), amelynek működését biztosítja. Az iparág térbelisége is sajátos és érdekes. Globális szinten nézve a szoftvergyártás területileg koncentrált, hiszen a világ összes jelentősebb szoftvergyártó vállalata központjának több mint a fele az Egyesült Államokban van. Utána nagy űr van, Japán csak 10 vállalattal tud második lenni, Franciaország 6 vállalattal a harmadik. A további sorrend: Egyesült Királyság (4), Németország (3), Kína (2), Hollandia (2), Dél-Korea (2) majd az egyéb országok (6) (2009). Ennél azonban árnyaltabb a kép, a szoftvergyártás (gyakran a teljes folyamat, vagy egyes részfolyamatai) szinte világméretűvé vált. Kína, Dél-Korea az első tíz tagja, de India, Indonézia, Brazília, Izrael és Írország szoftveripara is egyre inkább gazdasági tényezővé válik.
- 7.) A virtuális tér, az internet megjelenése megváltoztatta a *termékeknek a fogyasztókhoz és a felhasználókhoz történő eljuttatását*. Alapvetően megváltozott a logisztika infrastruktúrája, módszerkészlete. Új üzleti modellek, új intézményi megoldások jelentek meg. A logisztikában és a termékek szétterítésében is áttolódott a hangsúly a gyorsaságra, a kereslet változására mennyiségről. Ezért az információs és kommunikációs technológiák egyre inkább átalakítják a *termékáramlások menedzselését, a logisztikát is*. Ma már az alaphelyzet az, hogy a termékeknek a földrajzi tér egyik pontjából a másik pontba való eljuttatásában meghatározó a virtuális tér. Az ipari társadalomban a termelő és a fogyasztó vagy a felhasználó közé még

számos gazdasági szereplő halmozódott fel, közöttük talán a legnagyobb szerepe volt a nagykereskedőnek. A virtuális tér (az internet) azonban egyszerűbbé tette ezt a helyzetet. Globális információval és szinte korlátlan csatlakozási lehetőséggel rendelkezik. Az expressz fuvarozó vállalatok összehangolják vállalásaikat, hogy eleget tudjanak tenni az elektronikus rendelések által diktált sebességnek. A rak-tározást, pedig információkkal helyettesítik. Végül a termékáramlások logisztikájának másik fontos eleme az *áru és árukat mozgó eszközök nyomon követése*. (SZABÓ K. – HÁMORI B. 2006)

8.) A virtuális tér rendkívül dinamikusan fejlődő területe a *virtuális valóság* körébe tartozik. A virtuális valóságnak azokat a számítógépes alkalmazásokat nevezzük, amelyek segítségével olyan mesterséges, háromdimenziós világokat lehet alkotni, amelyeket a felhasználó bejárhat, felfedezhet, módosíthat. Tehát a virtuális valóságnak ez a formája egy új, magasabb szintű lehetőség az ember és a számítógép együttműködésében. Az 1990-es évek közepén egyre erőteljesebben felmerült egy elméleti jellegű kérdés, van-e határ a valódi és a virtuális között? Híressé vált az „ír bár” esete. Sokszor előfordul, hogy egy ír bár pontos másolatát valahol elkészítik, ami látszólag másolat, valójában utánzat (simulacrum), olyan másolat, amelynek nincs eredetije. Ugyanis ebben az esetben az ír bárak jellemző vonásaiból válogattak, ezeket keverték egymással, hogy olyan helyet hozzanak létre, amely a bár vendégeiben a jellegzetes „ír bár” hangulatát igyekszik adni. Az olyan esetet, amikor az utánzat hitelesebbnek látszik az eredetinel, hiperrealitásnak nevezzük. JEAN BAUDRILLARD (1983) szerint a mai világunk zöme ilyen hiperreális illúzió, amely zsúfolva van olyan tárgyakkal, épületekkel, amelyek eredetinek tűnnek, és amelyek a térképen feltüntetett helyek helyébe léptek. Ilyen módon félő, hogy a tömegközlelési eszközök képei is ezt a torzulást közvetítik. A virtuális valóság alkalmazásai igen sokfélék. Ma már közismert alkalmazási kör a *számítógépes szimulátor* technológia és technika. Ezen a téren nagy volt a fejlődés és szinte beláthatatlanok a lehetőségek. Néhány példa: szimulációs térbeli gyakorlások (űrhajó-, repülőgép- és autóvezetés, hadászat, különféle játékok); kutatásban a kísérletek térbeli modellezése; a gyógyászatban a műtétek előkészítésénél és a műtéteknél; az idegenforgalomban, szimulációs termékbemutatásnál, stb. Ez a nagy lehetőség nyitott a tanulás számára is, szinte minden területen és minden szinten.

9.) A filozófiáját, a koncepcióját tekintve kezdetben kevés volt a találkozási pont a *virtuális város* és virtuális valóság között. Most már egyre több van. A virtuális város (cybercity, digital city) olyan elektronikus szolgáltató központot kínál a használatnak, ahol a különböző tevékenységeket, információkat és embereket a számítógép összehozza egy „hely”-re a képernyőn úgy, ahogy azt a valódi városok is teszik a földrajzi térben. Vagyis a virtuális városok a valódi városoknak olyan digitális megfelelői, amelyekben a valódi városoknak már elég sok jó tulajdonsága együtt van ahhoz, hogy a virtuális város használóiban azt az érzetet keltsék, hogy valódi városi helyen vannak. Természetesen ez egyszerűsített kép, és a virtuális város fejlesztési folyamata bonyolult és a világhálón széles értelemben használják, sokféle információs tartalmat és csatlakozási felületet írnak le vele. Az első két virtuális várost 1994-ben hozták létre (De Digitale Stad Amsterdam, Iperbole Bologna). A kifejezés ma már valójában gyűjtőfogalom. Nagy funkció-

nális különbségek vannak a világhálón egyre szaporodó virtuális városok között. A virtuális városok megjelenítését segítő technológiai háttér lehetővé teszi, hogy a virtuális városok között fejlettségi típusokat különítsünk el. Ezek alapján például vannak olyan virtuális városok, amelyek a hálózaton közvetlenül elérhetők, de csak hirdetések, városkalauzok. A következő típus a kétdimenziós ún. flat virtuális városok, amelyek síkban ábrázolt várostérképeket, épületeket, vagy más objektumokat mutatnak a további információk felé vezető csatlakozási felületek számára. A harmadik típus a virtuális valóság technológiát használja, és a virtuális várost három dimenzióban ábrázolja. A legfejlettebb (továbbfejlesztés alatt álló típus) a „valódi” virtuális város, amely valóban olyan térbeli érzést is kelt, mintha a szemlélődő valóban ott lenne. Ehhez azonban megfelelő csatlakozófelületekre, más oldalról pedig, széles szolgáltatási kínálatra van szükség. Az „igazi” virtuális város akkor valósul meg, ha sikerül megvalósítani a virtuális városban való „tartózkodás” közösségi élményét. Ennek az igen bonyolult problémának a megoldására két úton folynak kísérletek. Az egyik út a virtuális játékok köre. A játékok legújabb generációi már csaknem tökéletesek ebből a szempontból, de hiányzik belőlük a közösségi élmény, még nem olyan fejlett a társalgás, a közösségi élet. A másik út a virtuális városi környezet megteremtésére irányul és szép fantáziatereket hoz létre a virtuális városban. A kommunikáció pedig általában természetfeletti képességekkel felruházott ún. avatárokkal történik (ezt már a filmvilág is átvette). Ha ezek a programok ingyen letölthetők lesznek az otthoni számítógépekre, még inkább széttörödelhetik a földi kultúrákat, társadalmakat.

- 10.) Az Egyesült Államokban már az 1960-as évek második felében elméletet dolgoztak ki arra, hogy miként lehet a gyorsan fejlődő információs és kommunikációs technológiát a városok belső működtetésében felhasználni, de az áttörést a személyi számítógépek elterjedése és az internet kialakulása hozta meg. Azok a városok, amelyek egyre inkább az információs és a kommunikációs technológia felhasználásával kezdték működtetni magukat, szívesen használták az *intelligens város* kifejezést. A definíció pontosan tartalmazza az intelligens város lényegét, de a követelmény rendszere maximalista. Az intelligens város olyan fejlett információs infrastruktúrával rendelkező település, amely biztosítja a városi önkormányzat, a kommunális szolgáltatások, a közművek működtetését, a vállalkozások, a nonprofit szféra és az állampolgárok közötti korszerű információcserét, valamint az üzleti és a közhasznú tranzakciók lebonyolítását. Ez a környezet új lehetőségeket biztosít a vállalkozók, a beruházók számára, és ezáltal javítja az életminőséget is. Az intelligens város létrehozása, teljes körű kiépítése és fejlesztése hosszú távú feladat, aminek vannak technikai, pénzügyi és gyakran érzelmi összefüggései is. Mindenesetre az a tendencia (nálunk is) a versenyképesség növelése érdekében, hogy egyre több város (a világon jellemző, hogy nemcsak város, hanem nagyobb település is) „bekábelezi” magát. Ezekben a településekben a városi funkciók egyre nagyobb része is a virtuális térbe kerül (például *m-, t-közigazgatás* formájában, Tózsá I. 2008).
- 11.) Aligha tagadható, hogy a *kultúra* és a *médiumok* egyre több ágazata, tényezője, megjelenési formája egyre inkább a virtuális teret használja. Ebben a folyamatban az alapvető változást a média globalizációja idézte elő. A média globalizációjában

pedig az internet, majd különösen a világháló megjelenése teremtett új lehetőségeket. Nagyon hamar létre jött a globális média, kialakultak a nagy médiabirodalmak, a nyomtatott sajtó elektronikus változatai, a könyvek elektronikus letöltési lehetőségei (ebook). Nagyon érdekes, hogy az információs és kommunikációs technológiának a szerepe ez esetben is alapvető változásokat gerjeszt. A fentieken túl fontos kiemelni, hogy

- a kultúra új típusú áruvá vált, létrejött a kulturális gazdaság, kialakult a kulturális globalizáció,
- a közlekedés fejlődése, az angol nyelv terjedése a médiában, a média globalizációja részben összefonódott a kultúra globalizációjával a virtuális térben, de a folyamatot egyre inkább a tömegmédia generálta. A tömegmédia és a globális szórakoztatóipar – a különböző felmérések, becslések szerint – növekedése az ezredforduló óta évente meghaladta a 7–7,5 százalékot. Ennek összetevői sokfélék, videojátékok, filmek készítése, sugárzása, a különféle fájlok letöltései, a hirdetési bevételek, stb.).
- A média, a társadalom és a politika viszonya a nagy informatikai hálózatok, az internet korában megváltozott, aminek következtében módosul a nyilvánosság szerkezete. Lokális, regionális és globális szinten egyre fokozódik az érdeklődés a virtuális tér és a politikai kommunikáció, politikai sikeresség között. A virtuális tér egészen más minőségű politikai esélyeket teremt azáltal, hogy új helyeket kínál az eszmecserehez.

IX.1.4. Pénzáramlás a virtuális térben

Többnyire általános az egyetértés abban, hogy a pénzügyi szektor az, amelyikben a számítógép használat, az informatika a legátfogóbb és a legmélyebb változásokat hozott. Lényegében alapvetően átalakította a szektor szolgáltatási filozófiáját és a világgazdasági hatásrendszerét. Az 1970-es évek elején, gyakorlatilag a világgazdasági szerkezetátalakítás kezdetével közel azonos időben kezdődött el a nemzetközi pénzügyi rendszer új korszaka is. A folyamatnak meghatározó jellemzője volt az árfolyamok szabad alakulása; a nemzetközi pénzügyi áramlások szabályainak liberalizálása; a tőkeáramlás új formáinak megjelenése, gyors szaporodása; a nemzetközi tőkeforgalom technikájának tökéletesedése és a költségek csökkenése; új pénzügyi központok kialakulása; a nemzetközi tőkeáramlás szerkezetének módosulása. Az 1980-as években a folyamat minőségi és mennyiségi fejlesztésekkel folytatódott. Megjelentek és gyorsan terjedtek a származékos ügyletek, a derivatívák, és nagy ütemben folytatódott a nemzetközi pénzforgalom komputerizálása. Ez azt eredményezte, hogy az országok határain átlépő pénzeszközök nagysága hirtelen megnőtt. (BERNEK Á. – FARKAS P. 2002)

Könnyű belátni, hogy a pénzügyi ágazat a világgazdaság különös, egyben különleges szereppel ellátott ágazata, egyben a világgazdaság legfontosabb és legnagyobb terjedelmű szolgáltató ágazata is, aminek a határai a többi szektoréval összemosódnak, mert a pénz a piaci körforgási folyamatokban valamilyen formában megjelenik, és közvetítő intézményei bekapcsolódnak a gazdasági folyamatokba is. Különösen a pénzáramlások területén, a pénzügyi piaci tér vonatkozásában érzékelhető, hogy az információs és kommunikációs technológia milyen nagy átalakulást eredményezett. Az információs és kommunikációs technológiák rendkívül gyors fejlődése és a pénzügyi szférában történő szinte hasonlóan gyors alkalmazása következtében a pénzügyi tranzakciók sebessége ugrásszerűen nőtt, a

tőke forgási sebessége felgyorsult, tehát a tér–távolság mellett az idő dimenziói is összehusogorodnak. Ez azt is jelentette, hogy a pénzügyi információk szállítása nemcsak gyors, hanem „egyidejűvé és egyterűvé” is vált, tehát napi 24 órás adathozzáférést tesz lehetővé, vagyis létre jött egy globálisan integrált pénzügyi kereskedési rendszer. (GÁL Z. 2010)

Mindebből az is következik, hogy a *pénzügyi tevékenység térbelisége kitágult*. A pénzügyi tevékenységgel foglalkozó cégek hamar felismerték, hogy rendkívül fontos a világ-méretű (vagy legalább a nagytérsegi) pénzügyi jelenlét, ezért tevékenységük egy részét ide telepítik. A kisebb, adatfeldolgozás-jellegű munkákat a „hátsó irodákban” végzik el a világ különböző helyein. Ez a tény feltételezi a *pénzügyi központok* számának szaporodását is. A pénzügyi tevékenység térszerkezetének meghatározó pillérei a pénzügyi központok, amelyek a modern városfejlődésben is kiemelkedő szerepet játszanak. A nemzetközi pénzügyi központoknak hierarchiája és egyre bővülő globális hálózata van. A jelentősebb pénzügyi központoknak határon átnyúló, nemzetközi pénzügyi funkciókat is ellátó szerepköre van. A világ legnagyobb pénzügyi központjai közé néhány világváros tartozik, amelyek már hatással van a globális folyamatokra is (London, New York, Tokió, Frankfurt, Párizs, Toronto, Tajpej, Hongkong, Szingapúr, Amszterdam, stb.).

A pénzügyi központoknak van egy másik típusa is: az ún. *offshore központok* a transznacionális tér részei, tulajdonképpen egyfajta területen kívüliséget élvező zárt területek. Az offshore központok többnyire a globális pénzügyi központok és a nagyrégiók közelében vannak és a hagyományos (*onshore*) központok tevékenységét egészítik ki. A „szürke-gazdasági szférában” végzik tevékenységüket, a pénzvagyonok egy részének a hagyományos központokból való kimenekítése céljából jöttek létre. Információs és kommunikációs rendszerük igen fejlett. (GÁL Z. 2010)

A számítógépes pénzügyi szolgáltatások egyre több formáját vezetik be a feltörekvő országokban is. A rendszerben egyre kevesebb a készpénz, az csak a folyamat első és utolsó fázisaiban lényeges, utána csak információ áramlik az interneten a különböző pénzügyi és gazdasági szereplőkhöz, közvetítő rendszerekhez. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az elektronikus átutalás „dróton” keresztüli formája már hosszú idő óta – általában telefonvonalakon – de a világ egyes területein még működik, igaz az internet térhódítása ezekben a térségekben is egyre erősebb. Az egész rendszer alapja az *elektronikus pénz* (eCash). Az elektronikus pénz fogalmának meghatározásában nincs egység. Az elektronikus pénz több elemből áll össze: magán, kiiktatja a közvetítőt, a valódi készpénz tulajdonságaival egyező fizetőeszköz, biztonságos, a globális gazdaság része, egyfajta „cybercash”.

Nagy fejlődés volt a pénzáramlások tömegesítésében és a pénzáramlás költségkímélésében a *bankkártya* megjelenése. Ugyan első bankkártyás műveletek már az 1950-es évek végén megtörténtek, a fejlett világban – különösen az Egyesült Államokban – az 1990-es években váltak általánosan elfogadottakká. Még inkább hasznos „eszköz”-nek bizonyult a bankkártyára épülő *intelligens kártya* (elektronikus pénztárcának is nevezik, mert feltölthető). A kártyahasználat gyorsan terjed, de ezen a téren még nagy területi eltérések vannak.

A XX. században számos nagyhatású tudományos eredmény született. Közülük különösen fontosak azok az eredmények, fejlesztések és irányzatok, amelyek elősegítették a globális átalakulásokat, az emberiség számára új távlatokat nyitó gazdasági, társadalmi, területi folyamatokat. Ilyen folyamat az *elektronika*, az *informatika* fejlődése, amely új tudományos–technikai forradalomra erősödött. Ebből a több mint száz éves folyamatból számunkra elsősorban az 1950-es évektől kezdődő történések lényegesek,

vagyis az információs és kommunikációs technológia megerősödése és gyors fejlődése. Ez a folyamat szoros összefüggésben volt a *virtuális tér (kibertér)* kialakulásával. A virtuális tér olyan összefüggérendszer, amely kialakulása óta egyre intenzívebben közreműködik a gazdaság modernizálásában, a gazdaság térbeliségének megvalósításában, valamint a kultúra, a média, a környezeti folyamatok és egyes társadalmi jelenségek globalizációjában.

A virtuális térnek napjainkban már nem csak informótároló, átalakító, közvetítő szerepe van, hanem a virtuális tér összetett, komplex hatásmechanizmus is. A virtuális tér a mindennapi élet része. A virtuális térnek a komplex hatásai azóta különösen „életképek”, amióta egyre jobban kiterjed az internet és a világháló.

Ha csak a virtuális tér és a gazdaság összefüggéseit vizsgáljuk, akkor egészében és sok részletében is egyértelműen látszik az információs és kommunikációs technológiák meghatározó szerepe. Könnyen érthető, hogy ezek a technológiák milyen módon segíthették az átalakulást, az új (világ)gazdasági filozófia kialakulását, az új vállalatszervezeti formák létrejöttét, az új típusú térbeli folyamatokat, a sajátos pénzáramlásokat, a gazdasági globalizáció kialakulását, terjedését. A bemutatott példák ezekre a folyamatokra is utalnak, de azt is világossá teszik, hogy a virtuális tér felhasználása is egyre gyakoribbá, szélesebbé és átfogóbbá vált. A gazdaság részéről éppúgy, mint a felhasználó részéről. A kínálat, a kereslet, illetve most már a gyorsuló igény egyre inkább „virtuális tér kompatibilis” megoldásokat fogad el.

IX. 2. Az internet gazdasági és földrajzi hatásai

Manapság a virtuális térben folytatott gazdasági tevékenységeket, munkavégzést alapvetően az internet segítségével végzett cselekvésként értelmezik, bár esetenként a mobiltechnológia világát, mint különálló közeget is ide sorolják. Az utóbbi évek konvergens folyamatai, az okostelefonok elterjedése végül is azt eredményezte, hogy a virtuális tér már nemcsak a számítógépek mellől, de a hordozható készülékekről is elérhető. Bárhogyan is legyen, végső soron ugyanazt a virtuális teret használjuk ilyenkor, melynek kulcseleme maga az internet, amely a XX. század végétől a szimpla informatikai adatcserén túl egyre nyilvánvalóbb gazdasági lehetőségeket is biztosított.

IX.2.1. Az internetgazdaság alkotóelemei és földrajzi összefüggései

Az akadémiai és kutatási hálózati szolgáltatásaiból kilépve az internet kereskedelmi célú megnyitása az 1990-es évek elején teljesen új üzleti és később meghatározó gazdasági irányok kifejlődését indította el. A kezdeti internetes alkalmazások lényegében még nem jelentettek mást, mint az információk, hírek publikus közlését, a vállalatok számára az üzleti lehetőségek inkább csak az évtized második felében kezdtek kibontakozni, amikor szélesebb körben terjedni kezdtek az elektronikus kereskedelem (e-commerce) és az elektornikus üzletvitel (e-business) megoldásai. Az első lényegi lépések az internet valódi üzleti célú alkalmazásaival kapcsolatban az 1990-es évek közepére tehetők, amikor az IBM a Comdex számítástechnikai kiállításon először mutatta be az e-business fogalma mögött rejlő lehetőségeket. Az eleinte csupán hangzatos marketing-kifejezés később közelebbi és széles körben használt fogalomná nőtte ki magát lényegében a vállalatok üzleti tevékenységének részben vagy egészben az internetre való helyezésével. Ez a jól időzített

és a piaci igényeket jól felismerő innováció rövidesen ahhoz vezetett, hogy megváltozott, kiegészült a vállalatok tevékenységi köre. Az internetre helyeződött az áru vagy a szolgáltatás kiválasztása, megrendelése, a szervizelés vagy a szállítás szervezése, a piackutatás, a marketing vagy az üzleti tranzakciók többsége.

Az internetben rejlő üzleti lehetőségek relatíve gyors felismerése az 1990-es évek második felében az on-line üzleti tevékenységet folytató vállalkozások számának élénk növekedését eredményezte. Ezek az ún. dotcom cégek (ejtsd: dotcom, utalva a .com végződésű honlapokkal rendelkező, lényegében csak az interneten működő vállalkozásokra). Az internetes üzleti világba elsőként belépő vállalkozások kezdeti nagy sikerei igen vonzóak voltak, így mind többen próbálkoztak nyomdokaikba lépni. Az eltűzött várakozások által gerjesztett dotcom lufi azonban 2000-ben kidurrant, az elektronikus kereskedelem fejlődése megtorpant. A dotcom papírok tőzsdei árfolyama mélyrepülésbe kezdett, amely megtépázta az elektronikus kereskedelem mítoszát, és az egész iparág fejlődését lelassította. A dotcom válság eredményeként az effajta vállalkozások túlnyomó része megszűnt, de a fogyasztók, az új vagy a megújult aktív cégek a világhálón maradtak, és várták a kedvező gazdasági, piaci környezetet. A konszolidáció, majd a fellendülés 2003–2004 körül indulhatott meg.

Az elektronikus üzletvitel és az elektronikus kereskedelem a „tanulópénz” megfizetése után mégis elnyerte ismertségét, fogalmi környezete is egyre kiforrottabbá vált, bár általánosan elfogadott meghatározásai nincsenek. Az e-business gyűjtőfogalom, amely magába foglal elektronikus úton végrehajtott üzleti tevékenységet, üzleti folyamatokat, kereskedelmi tranzakciókat, üzleti környezetet, sőt bizonyos szervezeti rendszereket is. Az e-commerce, vagy e-kereskedelem ennél valamivel szűkebb, csak a kereskedelmi funkciókra fókuszáló kifejezés, bár az is előfordul, hogy az elektronikus üzletvitellel megegyező értelemben, avagy általános internetes vállalkozási megoldásként használják.

Az elektronikus kereskedelem az abban résztvevő szereplők és a kereskedelem iránya alapján több típusra osztható:

B2B (business-to-business): a vállalatok közötti kereskedelem legrégebbi típusa, az üzleti partnerekkel, beszállítókkal, viszonteladókkal való elektronikus kapcsolat. Az ilyen megoldások célja az értéklánc (termelés – gyártás – disztribúció – lakossági értékesítés) hatékonyságának növelése, a ciklusidők (a termékfejlesztés, beszerzés, gyártás időráfordításának) csökkentése. Tipikus megoldása a virtuális piactér, ahol nem kell a vállalatnak közvetlen kapcsolatot kiépítenie a többi üzleti partnerrel, csak a piactérrel, ami biztosítja az ehhez szükséges technológiát, biztonságot.

B2C (business-to-consumer): a vállalat és fogyasztó közötti, a termékek és szolgáltatások közvetítésében alkalmazott elektronikus kereskedelmi forma, lényegében a kiskereskedelem internetes változata.

C2C (consumer-to-consumer): a fogyasztók egymás közötti kereskedelme, mely kereskedelmi közösségek kialakulását eredményezte. A fogyasztók közvetlen megállapodásai alapján működik, az üzleti célú csere megvalósulása virtuális térben, gyakran pedig aukciós jellegű (pl. eBay, Vatera). Ezt a típust P2P (person-to-person) formációnak is nevezik.

C2B (consumer-to-business): a fogyasztók kereskedelme a gyártók, vállalkozók felé, lényegében elhanyagolható, igen ritka, általában alku jellegű megoldásokat ölel fel.

B2A (business-to-administration) vagy B2G (business-to-government): a vállalatok és a kormányzat szervei között megvalósuló elektronikus kereskedelmi folyamatok, illetve az elektronikus ügyintézés, elektronikus közbeszerzés különféle internetes megoldásai sorolhatók ide.

Az elektronikus kereskedelem a fent említett főbb típusokon túlmenően részleteit tekintve számos további formában, igen változatos módokon valósulhat meg. Lényegében nincs egy általános recept, amely a cégek internetes kereskedésében alkalmazható lenne, inkább az egyénre, cégre szabott megoldások és a közös tapasztalatok vegyítése figyelhető meg az e-commerce gyakorlati megvalósulásakor. A közös tapasztalatok jó példájaként érdemes megemlíteni az elektronikus piacteret, ami egy olyan kombinált kereskedelmi forma, amelyben virtuálisan egy helyen és egy időpontban sok eladó és vevő vesz részt a kereskedelemben. Az elektronikus piactér tulajdonképpen sajátos elektronizált áru- és szolgáltatástözsdeként fogható fel, és nem egyszerűen egy vállalat e-kereskedéséről van szó. Lényegét tekintve az elektronikus piactér az ókori agorákhoz, a középkori heti vásárokhöz, vagy az ipari társadalmakban működő tőzsdéhez hasonlít. De van egy lényeges különbség: az előbbieket a valóságban léteztek, míg az elektronikus piactér tisztán kibertéri formáció. (SZABÓ K. – HÁMORI B. 2006) Az elektronikus piacterek horizontális és vertikális formában is működnek. A horizontális változatok nagyszámú vállalatot céloznak meg a legkülönbözőbb gazdasági szektorokból. Ez a piactér számos katalógust foglal magában, amelyek mindenféle terméket tartalmaznak, valamennyi szektor vállalatai számára. A vertikális piacterek ezzel szemben specializálódtak és csak a gazdaság egy adott szektorát célozzák meg (például az autógyártókat). Működésük lényege, központi eleme az ágazat kiszolgálása, több és „mélyebb” szolgáltatással, stratégiai vásárlásokkal.

Az elektronikus kereskedelem résztvevői a földrajzi és a virtuális térben lévő telephelyük (boltjuk) alapján is külön csoportokba sorolhatók. A fentebb már említett dotcom megjelölés érvényes azokra a cégekre is, amelyeknek nincs hagyományos értelemben vett telephelyük, boltjuk, tehát csak az interneten vannak jelen és csak a virtuális térben adják el termékeiket. Ezzel ellentétben a brick-and-mortar („tégla és malter”) megjelölésű vállalkozások valódi bolttal és címmel is rendelkeznek, kereskedelmül többségét nem az interneten végzik, ugyanakkor van internetes tevékenységük is. A két említett típus között foglalnak helyet a click-and-mortar cégek, melyeknek bár a valóságban is van boltjuk vagy üzletük (például ügyfélszolgálati célból), de alapvetően és döntő részben az interneten kereskednek, a virtuális térben termelik meg bevételeiket, itt értékesítik termékeiket.

A szerzőnként különféle módon, hol információs gazdaságként, hol hálózati gazdaságként, hol elektronikus gazdaságként nevezett új formációban általában 4 elkülönülő gazdasági réteget szokás megnevezni. Az első réteg az internetes infrastruktúra rétege, ahol a hardver-, szoftver- és egyéb hálózati berendezések, internetes gerinchálózatok szolgáltatói, vállalatai foglalnak helyet. A második réteget az internetes alkalmazások rétege képviseli az online kereskedelem működtetéséhez szükséges webes fejlesztő rendszerekkel, multimédia szoftverekkel, e-kereskedelmi alkalmazásokkal és internetes tanácsadói körrel. A harmadik réteget az internetes közvetítők képviselik, azaz olyan vállalatok, amelyek valamilyen formában összekötik az eladókat és a vevőket. Ide sorolhatók a különféle portálok (kapuk), mint pl. az Index, Origo, Yahoo, továbbá például az online brókerházak. Végül a negyedik réteget maguk a kereskedő vállalatok, azaz az internetes kereskedők képviselik. Az elektronikus gazdaságban résztvevő vállalatok ebben a rendszerben pozícionálják magukat, természetesen többségük a negyedik, kereskedői rétegbe sorolható, ha egyáltalán már az elektronikus gazdaság szereplőjének tekinthető egy adott vállalat.

Egy tipikus vállalat életútja jól tükrözi, hogy miként válik egy cég valódi e-vállalattá. Első lépésben még csupán ún. e-tudatos vállalatról beszélhetünk. Az ilyen vállalat tisztában van az internet és a digitális technikák növekvő szerepével a gazdaságban

és a társadalomban, a cég például működtet már saját honlapot, de a vállalati stratégia még nem az elektronikus lehetőségek kihasználására épül. A második szintet képviselő e-képes vállalatnál az elektronikus technológiai alkalmazások már beépülnek a vállalati működésbe (napi szinten, a hatékonyságnövelés érdekében), például egységes vállalati számítógépes rendszer és intranet (vállalati belső kommunikációs rendszer) működtetése mellett. A harmadik lépcsőfokot pedig már maga az e-vállalat képviseli, ahol a működést teljes mértékben áthatja a rendelkezésre álló (megszerezhető) és saját fejlesztésű elektronikus és digitális technológiák alkalmazása (pl. integrált vállalatirányítási rendszer működtetésével).

Az sem mindegy, hogy ki milyen termékkel kereskedik az internet világában. Az internetgazdaságba ugyanis könnyebb belépni olyan termékekkel, amelyek eleve jól elkülöníthetők a fizikai tértől, azaz lényegében nincs materiális vonzatuk. Kevésbé alkalmasak az internetes kereskedelemre az ún. high-touch-items kategóriába eső termékek, melyek vásárlás előtt kipróbálást, tapintást, kóstolást vagy egyéb közvetlen tapasztalást igényelnek a vásárlói döntés meghozatalához. Az ilyen termékeket nem elég a monitor képernyőjén látnunk. Tipikusan ebbe a csoportba sorolhatók a ruhák, cipők, zöldséggfélék stb. Alkalmasabbak az elektronikus kereskedelemre az ún. low-touch-items csoportba eső termékek, melyek nem igényelnek különösebb kipróbálást a vásárlás előtt, mivel a vásárlói döntések meghozatalához szükséges összes alapvető információ a termékről kodifikálható, szövegesen leírható. Ebben a kategóriába esnek például a könyvek, a cd-k, a számítógép-alkatrészek stb. Megkülönböztethető azonban egy olyan termékcsoport is, amely különösen alkalmas az interneten folytatott kereskedelemre. Ezek azok a termékek, amelyek képesek digitális formát ölteni, így valós fizikai termék nem is vesz részt az üzleti tranzakcióban. Példaként említhetők a filmek, zenék, vagy könyvek digitális változatai, továbbá például az adatbázisok, vagy a metainformációk (az információkról szóló információk).

Térgazdasági értelemben éppen az internetes kereskedelemben előforduló termékek különbözősége eredményezhette azt, hogy egyes cégek teljesen függetlenedni tudtak a földrajzi tértől (lásd fentebb), a telephelyválasztás így nagy szabadságot kaphatott. Azok a cégek, amelyek csak digitalizált termékekkel kereskednek, lényegében bárhol belekezdhettek az üzleti tevékenységükbe, egyedül az volt fontos, hogy hozzáférhessenek a virtuális világ szférájához. Persze mindezek mellett, illetve ezek hátterében egy megfelelő szak tudású, képzettségű vállalati munkaerő megléte is szükséges lehetett (cégtől függően), ami viszont már ismét megkötötte a vállalatok létesítésének és üzemeltetésének földrajzi helyeit, hiszen ezek alapvetően a városokban, illetve a fejlett területeken voltak igazából elérhetők. A virtuális tér által nyújtott szabadság tehát inkább látszólagos, és ritkán valósul meg abszolút formában.

A virtuális tér mindazonáltal mégiscsak átalakította a vállalatok térhez való viszonyát, s a vállalatok működésének térbeli vonatkozásaira is kihatott. A cégek üzleti tevékenységének internetre való helyezése lényeges vállalatszerkezeti következményekkel járt, a vállalatok térbeli munkaszervezése és folyamatszervezése átalakult, vagy átalakulhatott. Az internetes és egyéb kommunikációs lehetőségek széles körű fejlődése révén a termelés és az irányítás egymástól egyszerűen külön válhatott, hiszen az információk, az utasítások pillanatok alatt áramolhattak a központ és a telephelyek, az anyavállalat és a leányvállalatok között, de ugyanígy a vállalati partnerek vagy beszállítók között is. Mindezek hátterében az anyagáramlás is átalakult. Az idő és tér termelési összefüggéseinek felismerésével a just-in-time rendszerek elterjedése bizonyította, hogy

a vállalati folyamatok modern működésében az összehangolt idő–tér megoldásoknak innovatív jelentősége lehet, sőt ez a rendszer részben már a tőkemozgást is magába foglalta.

Az áramlásokkal jellemzett tér (space of flows) széles körben elterjedt kifejezéssé vált az újfajta üzleti környezet leírására. Manuel Castells jól látta, hogy ebben a nem statikus áramlási környezetben az összekötöttség, a hálózati gazdaság és a hálózati társadalom lesz a jövő kulcsfogalma. (CASTELLS, M. 1996) Véleménye szerint nem a gazdasági tevékenységek megváltoztatására kell fordítani a fő figyelmet, amikor az információs gazdaság másféleségét igyekszünk felismerni. A lényeg egészen más, szemléleti síkon keresendő. Abban a globális gazdaságban, melyben először jött létre a Földön egyetlen gazdasági tér, a kapcsolatoknak és a kommunikációnak kiemelt szerep jut. A multinacionális vállalatokat (a kulcsszereplőket) ezért csak hálózati szerveződésben és működési rendben lehet elképzelni. Ebben a térben a fent említett új vállalati stratégiák kaptak értelmet, a just-in-time megoldások, illetve a nagyfokú térbeli decentralizáció. Tulajdonképpen az információs gazdaság ezen tényezők működési mechanizmusainak összessége.

A telephelyválasztási és térbeli vállalati munkaszervezési kérdéseken túl a földrajz más, eddigiektől teljes mértékben különböző szerepben is feltűnik a gazdaságban. Az információs világban maga a földrajz is árucikké válik, pontosabban a geográfiai információk (GI) kereskedelmi és piaci értéke növekszik meg. Az újabban formálódó sajátos üzleti ág, a geobusiness, az internetre és más technológiákra építve földrajzi információkat szolgáltat a felhasználók számára. Ezek közül a legismertebbek az okostelefonokon működő navigációs szolgáltatások, illetve a helyzeti információkat kihasználó speciális helyfüggő szolgáltatások (location based services). Az információk kereskedelme itt a virtuális térben zajlik, de a valódi tér információs termékeivel. Összességében ez a példa is jól jelzi tehát, hogy az internet új termékeket és új szolgáltatásokat hozott a gazdasági életbe, melyhez számos új vállalati megoldás vagy stratégia kidolgozása szükséges.

IX.2.2. Az internet és a földrajz kapcsolatának radikális értelmezései a térgazdaságtanban

Ha összehasonlítjuk az internet előtti, vagy interneten kívüli világot az internet által befolyásolt világgal, akkor nem alaptalan módon úgy érezhetjük, hogy ebben a világban nem igazán fontos az, hogy konkrétan hol vagyunk, vagy épp milyen messze vagyunk másoktól, hiszen az internet nyújtotta információk lényegében mindenhol és azonnal elérhetők, az interneten a távoli ismerőseinkkel is pillanatok alatt kapcsolatot létesíthetünk.

A „földrajz vége” (the end of geography), illetve a „távolság halála” (death of distance) végletes megfogalmazások, valamint a „földrajz számít” (geography matters) vagy más fordításban a „földrajz fontos” formulák, illetve a rokon tartalommal felbukkanó „a távolság bosszúja” (revenge of distance) és a „földrajz visszatér” (geography returns) szófordulatok az internet földrajzi hatásainak érdekes kettősségére hívják fel a figyelmet. Ezek a látszólag mulatságos, máskor rémisztően egyenes kifejezések kétségtelenül szélsőségesek, ezzel próbálva nyomatékosítani azokat a tapasztalati megállapításokat, amelyek feltűnő újdonságokról tesznek említést az információs korban. A fogalmak mögött tulajdonképpen a hagyományos földrajzi szemlélet és szempontrendszer megváltozása rejtőzik, illetve az a bűjtatott figyelmeztetés, vagy egyszerűen csak felismerés, mely szerint a földrajzi fogalmak mai használatával kapcsolatban gyakorta óvatosnak kell lennünk. Az egyszerű, hétköznapi vagy megszokott értelemben használt távolság definíciónk, vagy a

tér, a hely, a térbeli mozgás és egyéb tértudományi fogalmaink, bármely fenti szófordulatot is válasszuk, szignifikáns értelmezésbeli változásokon mentek át. Szélsőségesebb állásponton lévők szerint nemcsak a fogalmak tartalmi megváltozásáról és átértékelődéséről lehet beszélni, de azok fundamentális újszerűségéről is, avagy az eddigiektől radikálisan eltérő értelmezési formáik kialakulásáról.

Az igazi ellentétet a két legátfogóbb reakció, a földrajz végét hirdető és a földrajz ismételt (ismét felismert) fontosságát hangsúlyozó nézetek között fedezhetjük fel. Az egyik tehát abból indul ki, hogy az internet biztosította lehetőségek aurájában eltűnnek a térbeliségből eredeztethető hétköznapi gondjaink, azaz az emberiség egyik hón áhított vágya, a tér legyőzése valósággá válhat. A másik szemlélet ezzel szemben éppen a földrajzi elméletek és fogalmak igazolódását látja újból kirajzolódni az információs és kommunikációs hálózatok korában. Ez a nézet – bizonyos értelemben – semmi különöset nem mond, csak annyit, hogy a társadalmi folyamatok és differenciák térbeli vonatkozásai továbbra is fontos meghatározói életünknek.

Az 1990-es éveket megelőzően soha fel sem merült bármi hasonló gondolat, amely a földrajz, avagy a térbeliség szerepének ignorálását látta volna kifejlődni a világban, leszámítva az utópista, esetleg futurisztikus, de semmiképpen sem empirista tudományos elképzeléseket. Az utóbbi évtized hagyományait tekintve azonban a földrajz súlytalanná válását hirdető nézetek részben az információs társadalom vizsgálati problematikájától függetlenül több különböző összefüggésben is megjelentek. (lásd globalizációs gondolatok OHMAE, K. 1990, O'BRIEN, R. 1992) Egyes időről időre felbukkanó közgazdasági elméletek a nemzetállamok szerepének megszűnését hirdetik egyrészt a multinacionális vállalatok megjelenése, másrészt a globális piaci szisztémák növekedése miatt, következésképpen ettől fogva lényegtelen szempontnak vélik az egyes országok geográfiai elhelyezkedését bolygónkon. Később erre rakódtak rá az internet okozta megváltozott interakciós lehetőségek, amelyek az információs gazdaság terében lényegtelené tették a korábbi földrajzi szempontokat. Az internetes és az intranetes technológiák látszólag azonnali kommunikációs lehetőségeinek megjelenésével összefüggésben gyakorta feltételezik a tér-idő viszonyok radikális mértékű összetömörödését, ami a térnek az idő általi teljes „megsemmisítését” eredményezhette. (BRUNN, S. D. – LEINBACH T. R. eds. 1991) A probléma többrétű, amely alapvetően a hely-tér-idő változó viszonyrendszerének filozófiai vizsgálati körébe tartozik, de az elérhetőség kérdéskörét is tartalmazza, amelynek vállalati, különösen globális vállalati szinten komoly térszemléleti vonatkozása is van. Az internetes technológiák terjedése révén elsősorban az információtovábbítás sebessége, az egységnyi idő alatt továbbított információ mennyisége nőtt meg. Ez azt eredményezte, hogy a gazdasági folyamatok egyre nagyobb része a kiinduló hely és a célállomás között (pl. központ és leányvállalatok, telephelyek között) átkerült a virtuális térbe a számítógépes kommunikáció miatt. Az ember azért szeretné egyre gyorsabban legyőzni a teret, hogy hamarabb jusson információhoz, termékhez, munkához, munkaerőhöz, illetve megkísérelje irányítani a virtuális térben zajló eseményeket. Végeredményként a távolság szerepe átértékelődött, és az idő jelentősége megnőtt a menedzsment gondolkodásában (lásd például a fentebb említett just-in-time rendszereket).

Bizonyos megfogalmazásokban ez az új digitális és globalizált világ egy gombostűfejhez, vagy legalábbis annak az „érzetéhez” hasonlítható. (NEGROPONTE, N. 1995) Az internetes technológiák gyors diffúziója nyilvánvalóan új és eddig elérhetetlen lehetőségeket is kínált a vállalkozási tevékenységek átstrukturálására például új egyensúlyok kialakítása

formájában a centralizált és decentralizált funkciók között vagy például a termékek és szolgáltatások távfelügyelet melletti előállítása kapcsán. Ez eredményezhette azt, hogy sok szolgáltatási ágazat, mely korábban egyértelműen helyspecifikus volt és relatíve védett a nemzetközi verseny hatásaitól, a fogyasztás helyétől kevésbé függővé vált azáltal, hogy akár a Föld másik oldaláról is irányíthatóvá vált. (CAIRNCROSS, F. 1997) Mindezek gazdasági értelemben összességében többször is racionálisnak tartották a tér mellőzését a döntéshozatalban. Másrészt az is igaz, hogy a földrajzi helyzet nem kulcskérdés többé az üzleti döntésekben (fate of location). A vállalatok a „képernyőhöz köthető” tevékenységeiket a Föld bármely pontjára kihelyezhetik, ahol a legjobb munkaerő-kínálatot és termelési feltételeket találják.

A földrajz és a távolság „halálát” képviselő nézetek alapján véve egyrészt a globalizáció szélesen értelmezett hatásaival, másrészt a digitalizáció következményeivel érvelnek, melyek közül azonban egyik sem tűnik tarthatónak. KEVIN MORGAN (2001) szerint e vélemény képviselői túlértékelik az info-kommunikációs technológiák „távolság-megszüntető” hatásait, miközben a kulcsproblémát az jelenti, hogy ez a megközelítés egyszerre használja a térbeli elérhetőség és a társadalmi mélység, azaz a kommunikációs interakciók tartalmi mélységének elemeit, és közben elfelejti, hogy az információs és a kodifikált tudás gyors terjedése nem jelenti azt, hogy a tacit tudás is szabadon hozzáférhető lenne. Véleménye szerint a földrajzi teret a szimpla fizikai tér mellett vagy helyett ilyen esetekben inkább kapcsolati térként javasolt értelmezni.

A térbeli viszonyok radikális transzformációja, a földrajz átértékelődése és jelentőségének csökkenése ellen vannak azok, akik a vita másik végpontját képviselve a földrajz fontosságával érvelnek. A radikális álláspontokkal szemben egyre inkább elfogadottá válik, hogy bár az internetnek és a virtuális térnek lényeges módosító hatásai vannak a tér–idő relációkra, a geográfiai szempontoknak számos tekintetben továbbra is jelentős szerepük van, több okból is kifolyólag. Először is, az információs és kommunikációs hálózati kapcsolati lehetőségek és a kommunikációs kapcsolatok gyorsaságát meghatározó sávszélesség infrastrukturális adottságai továbbra is egyenlőtlenül oszlanak meg a térben. A globalizáció nem homogenizáló folyamat, amely egyenlőbb eloszlás létrehozása felé irányul, hanem olyan, amely a tőke minél hatékonyabb újratermelését célozza, következésképpen a globális infrastrukturális előnyök és hátrányok a jövőben is továbbélnék valamilyen formában. A nemzetközi különbségek a digitális korban, az új e-szolgáltatások mellett is továbbélnék fennmaradnak. (HUWS, U. 1999) Másodszor, amikor az információ on-line formát ölt, földrajzi értelemben látszólag lokalizálatlan lesz, és csak abban a lokalításban válik hasznossá, amelyben értelmezhető, felhasználható. Ezzel a tér bizonyos pontjai az információ szempontjából ismét kitüntetetté válnak. Harmadszor, a „földrajz-talan” virtuális tér mégis függ a való világ térbeli megköthetőségeitől, a hozzáférési pontok földrajzi helyzetétől, a vezetékek materialitásától, illetve vezetékeken kívüli világ más infrastrukturális és egyéb hatásaitól is.

Ezzel szemben a földrajzi helyválasztás szabadságát képviselők egyik további érve az, hogy a kommunikációs technológiák immáron lehetővé teszik, hogy a népesség és a gazdasági tevékenység ne kötődjön egyes földrajzi helyekhez annak köszönhetően, hogy a telekommunikáció képes a központokon kívüli perifériális helyeket is hálózatba kötni. Az internetet ezek a nézetek az üzleti világ nagy kiegyenlítő erejének tekintik, mivel lehetővé teszik a távoli helyek versenybe szállását akár a nagyvárosi térségekkel is. (GORMAN, S. P. 2002) Az internet és az intranet, vagy ahogyan ROBERT M. KITCHIN (1998) nevezi a „kibertéri technológiák”, ezzel szemben vagy ezzel egyidejűleg a földrajzi helyek közötti

differentenciák kiélesedését vagy a verseny erősödését is okozhatják azzal, hogy a termelés-szervezésben lehetővé teszik tetszőleges környéken az olcsóbb béreket és jobb munkaeörü kínáló helyek elérését. Nagyjából ugyanez a Krugman-féle új gazdaságföldrajzi iskola következtetése is az információs és kommunikációs technológiai eszközöknek a vállalati telephelyválasztásban betöltött szerepéről. (KRUGMAN, P. 2000) Sok esetben az információs technológiák felerősítik a centralizációs tendenciákat azáltal, hogy a nagyvárosok telekommunikációs infrastruktúrájához és társadalmi miliőjéhez kötődnek. Hasonlóképpen azon szolgáltatások, amelyek decentralizációra képesek, inkább a számukra megfelelő munkaerőpiaci és közlekedési helyzetű térségekbe települnek (CASTELLS, M. 1996). Krugman szerint tehát az információs és kommunikációs technológiák (IKT), azaz az internet terjedése lehetővé teszi a földrajzi eredetű tranzakciós költségek csökkentését, következésképpen egyéb telephelyválasztási tényezők szerepe válik fontossá a vállalatok számára, mint például az agglomerációs előnyök, a specializáció és a területi koncentráció. A koncentrálódás irányába mutató hatásokat igazolja az, hogy a koncentrált urbánus terek szerepe nő, illetve továbbra is lényeges, hiszen az IKT a már meglevő, magas hozzáadott értékű ipar és szolgáltatások mellé települ, melyek eleve ezekben a zónákban tömörülnek, továbbá az IKT oda települ, ahol megfelelőek az innovációs adottságok, hogy biztosíthassa a folyamatos versenyképességét, sőt az IKT keresleti oldalát is többségében a városok jelentik. Ezzel egy időben ellentétes, a perifériákat felértékelő hatások is jelen vannak. Az internetes, avagy IKT technológiák segítségével a városok és a periférikus térségek között el fognak tűnni a különbségek, hiszen az internet immáron bárhol elérhető, s így a szolgáltatások mindenütt hozzáférhetővé válásával a rurális térségek relatíve felértékelődnek (mivel itt olcsóbbak az ingatlanok és tisztább a környezet). Mindazonáltal többségében mégis a térbeli koncentrációs hatások a jelentősebben, mivel a tapasztalatok szerint a periférikus területeken csak az alacsonyabb hozzáadott értéket termelő szolgáltatások terjedtek el, azaz az internet nem oldott meg minden egyenlőtlenségi problémát a térben.

Az, hogy a földrajz szerepét érintő két radikálisan különböző narratíva együttesen létezik, mindaddig tarthatatlannak tűnik, amíg valaki fel nem ismeri, hogy valójában ugyanazon dolog különböző aspektusú szemléléséről van szó. A „földrajz végét” valló felfogás a globalizáció kiegyenlítő hatásaira összpontosít, míg a „földrajz fontos” felfogás képviselői a nemzeti, regionális és lokális árnyalatokban megjelenő területi differenciálódás álláspontját fogadják el. Ez a két tendencia – kiegyenlítő és differenciálódás – permanens dialektikát alkot a regionális gazdaságtanban.

IX.2.3. Földrajzi egyenlőtlenségek

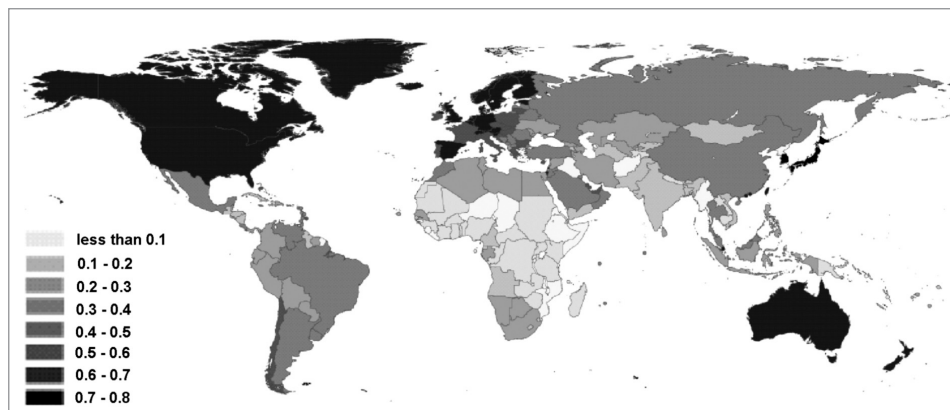
Az internet valós vagy vélt kiegyenlítő szerepe ellenére jelentős mértékű egyenlőtlenségek jellemzők ma a gazdaságban és a társadalomban. A szakmai körök ezt a jelenséget digitális megosztottságnak, esetleg digitális szakadéknak nevezik. A fogalom mögött alapvetően a hozzáférés társadalmi csoportok közötti különbözősége húzódik meg, ami kumulatív módon felerősíti a meglevő társadalmi–gazdasági egyenlőtlenségeket, azaz a társadalom adaptációs készsége, humán kapacitása, anyagi tőkéje stb. sok szempontból alapvetően meghatározó az információs korbéli sikerességben. A digitális egyenlőtlenségeknek sok különböző oka és magyarázata van (lásd pl. SZARVÁK T. 2004), melyek között említhetők gazdasági okok (pl. magas hozzáférési költségek), infrastrukturális okok (pl. kiépítetlen vezetékhálózatok), társadalmi okok (pl. alacsony

iskolázottság), kulturális okok (pl. mintaadó csoportok hiánya) vagy tartalmi okok (pl. elégtelen információk).

Az egyenlőtlenségek továbbá a gazdaságföldrajzi dimenziók mentén is kimutathatók, melyek a fenti tényezők területi kombinációiból származnak. Éppen ezért a legtöbb nemzetközi kutatás komplex indikátorkészlettel próbálja meghatározni az egyes országok információs társadalmi fejlettségét. A különféle indexek (pl. DAI – Digitális Hozzáférés Indexe, DOI- Digitális Lehetőségek Indexe, KEI – Tudás Gazdasági Index, EIU e-üzleti rangsor) a rendelkezésre álló infrastruktúra, a hozzáférés megfizethetősége, a különböző iskolai intézmények diákjainak aránya, az információs és kommunikációs szolgáltatások minősége, az információs gazdaság színvonala vagy az internet-előfizetések stb. adatainak felhasználásával alakítják ki a rangsorokat. Miközben a különböző indexek nyilvánvalóan eltéréseket mutatnak, néhány vonásukban mégis hasonló képet tükröznek. Az információs kor legfejlettebb országai között találjuk általában és elsősorban a skandináv államokat (Svédország, Dánia), továbbá Nyugat-Európa országait (Hollandia, Nagy-Britannia), az Amerikai Egyesült Államokat, valamint egyes távol-keleti országokat (Dél-Korea, Japán), míg a lemaradók között főként a közép-afrikai országok, illetve egyes ázsiai területek említhetők.

Az internet országonként eltérő gazdasági súlyáról készített tanulmányt a McKinsey Global Institute, melyben az internet GDP-növekedéshez való hozzájárulását becsülték meg néhány (összesen 13) fejlett és fejlődő országban. Az eredmények szerint 2009-ben a vizsgált országokban az internet hozzájárulása a GDP-hez átlagosan 3,4 százalék volt. Időben vizsgálva azonban jelentős növekedés látható. Már az 1995–2009 közötti időszakra mért átlagosan 10 százalék körüli hozzájárulás is jelentős, de a 2004–2009 közötti periódust nézve a GDP növekedésének már 21 százalékban az internetnek volt köszönhető. Látható tehát, hogy az internet gazdasági jelentősége szignifikánsan növekedett. A kutatás eredménye bizonyította azt is, hogy az internet életképesebbé teszi a kis- és a középvállalkozásokat. A határozott online jelenléttel és rendszeres internet kapcsolattal rendelkező kis- és középvállalkozások növekedése és exportja több mint a kétszeresével haladta meg azon vállalkozásokét, amelyek csak egy honlappal, vagy még azzal sem rendelkeznek. Munkaerőpiaci szempontból is érdekes eredmények születtek: a tanulmány szerint a francia gazdaságban az elmúlt 15 év alatt az internet miatt félmillió munkahely szűnt meg, de közben 1,2 millió létesült. Általánosságban pedig az látható, hogy a web minden megszüntetett állás helyére átlagosan 2,6 újat hozott létre. A számokból az is kitűnik, hogy az internetes piac fejlettsége a vizsgált országok között jelentős különbségeket mutat, azaz valóban léteznek földrajzi különbségek. A felmérés szerint az Amerikai Egyesült Államokban a legfejlettebb az internetes gazdaság kínálati oldala. Az internet működéséhez szükséges feltételek (hardver, szoftver, internetes tartalom) 38 százaléka az Egyesült Államokból származik, Japán részesedése 14 százalék, Kínáé pedig 10 százalék. De ha vállalati szinten vizsgálódunk, akkor azt láthatjuk, hogy Nagy-Britannia és Svédország cégei járnak elől. Az elektronikus gazdaság főbb szektorait nézve az Egyesült Államok a hardver- és a szoftvergyártásban, az internet és a telekommunikáció ágazataiban is erős, Európában viszont főleg a telekommunikációs vállalatok a meghatározók, Dél-Korea pedig például a hardware szektorban domináns. A felmérés szerint a vizsgált országok közül Kína és India internetes gazdasága növekszik a leggyorsabban, de az ilyen célú innovációra Svédország és Japán költi a legtöbbet. (McKINSEY GLOBAL INSTITUTE, 2010)

66. ábra: A „Digitális Lehetőségek Indexe” (Digital Opportunity Index) a világ országaiban

Forrás: ITU 2006

A különféle felmérések és a rendszeresen megjelenő nemzetközi statisztikák azt tükrözik, hogy az országok közötti digitális szakadék az utóbbi években nem csökkent jelentős mértékben. A megjelenő technológiai innovációk, amelyek az internet-használatot serkentik és az internet gazdasági célú felhasználását növelik, az egyes országokba nem ugyanolyan eséllyel jutnak el. Globális szinten tehát továbbra is lényeges cél a digitális felzárkóztatás az ún. e-inclusion (e-befogadás) programjainak sikeres végrehajtása.

Visszatekintő kérdések

- Melyek a virtuális tér lényegi vonásai?
- Melyek azok az okok, körülmények és történések, amelyek segítették a virtuális tér létrehozását és terjedését?
- Milyen folyamatokkal és alkalmazásokkal (példákkal) jellemezhető a virtuális tér és a gazdaság összefüggérendszer?
- Mi a szerepe és jellemző vonása a virtuális térben történő pénzáramlásnak?
- Milyen gazdaságföldrajzi jellemzői vannak az elektronikus kereskedelemnek és az elektronikus üzletvitelnek?
- Miként befolyásolja az internet a vállalatok térbeli döntéseit?
- Mivel indokolható a „földrajz halála” illetve a „földrajz fontossága” az internet korában?
- Melyek a földrajzi egyenlőtlenségek jellemző vonásai az információs korban?

X. A közlekedés földrajza

A közlekedés a társadalom és a gazdaság olyan szegmense, amely a pályák, a csomópontok rendszerén keresztül mozgatja az emberek, a termékek, a szolgáltatások és az információk tömegeit, miközben maga is a gazdálkodási rendszer működési mechanizmusának alávetettje. A közlekedés a tér szülőtte, de működése közben éppen az őt létrehozó tér eltüntetésén fáradozik. A gazdaság ezen ér- és idegpálya rendszerének bemutatásával és működésének sajátosságaival foglalkozik ez a fejezet, melyet elsősorban a szolgáltatásokhoz kötődő szakoknak ajánlunk, de igen hasznos lehet a vidékfejlesztés és a turizmus iránt érdeklődőknek is.

JÁSZBERÉNYI MELINDA

X. 1. A közlekedésföldrajz kapcsolódásai

A közlekedésföldrajz a földrajz egyik segédtudománya, mely áruk, emberek és információk helyváltoztatásával foglalkozik. Rávilágít a térbeli korlátok és jellegzetességek valamint a helyváltoztatások kiindulópontja, célállomása, mértéke, természete és célja közötti összefüggésekre.

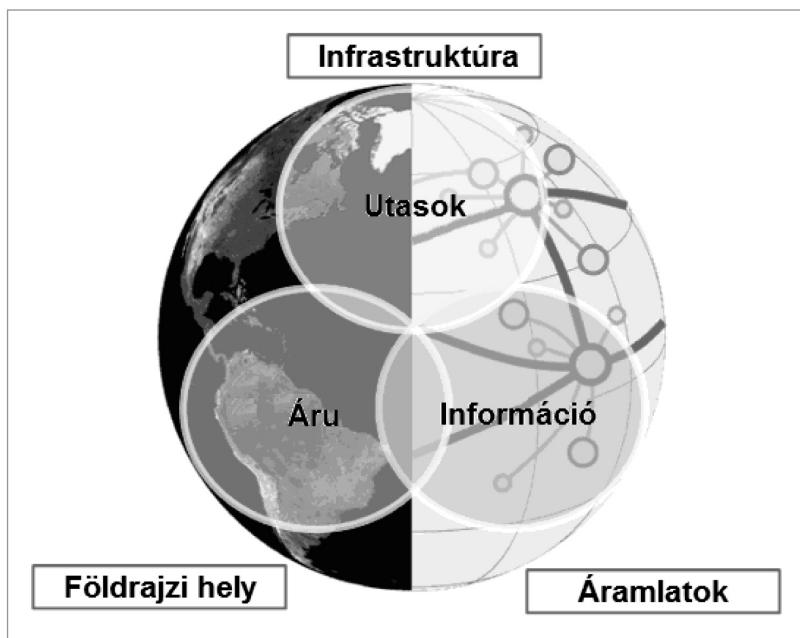
A közlekedésföldrajz tehát *két fontos szempont* alapján része a földrajztudománynak. *Egyfelől*, a közlekedési infrastruktúra, a terminálok és hálózatok fontos helyet foglalnak el a térben és egy összetett térbeli rendszer alapját képezik. *Másfelől*, mivel a földrajz térbeli viszonyokat vizsgál, a közlekedési hálózatok azért különösen érdekesek, mert e kölcsönhatásoknak ők a legfontosabb elősegítői.

A közlekedésföldrajz mint diszciplína a XX. század második felében nőtt ki a gazdaságföldrajzból. A közlekedés hagyományosan fontos tényezője a földrajzi tér gazdasági megnyilvánulásainak, mégpedig a gazdasági tevékenységek helyszínének és a távolság pénzügyi költségeinek szempontjából. A közlekedésföldrajz önálló kutatási területként való kiemelkedését az utasok és áruk növekvő mobilitása indokolta. Az 1960-as években a költségeket kulcsfontosságú tényezőként ismerték el a térelméletekben¹⁰³, a közlekedésföldrajz pedig egyre inkább kvantitatív módszerekre kezdett támaszkodni, különösen a hálózat- és térkapcsolat-analízis során. Az 1970-es évektől azonban a globalizáció megkérdőjelezte a közlekedésnek sok földrajzi és regionális fejlesztési kutatásban betöltött központi szerepét. Ennek következtében a hetvenes és a nyolcvanas években a közlekedés alulreprezentáltnak vált a gazdaságföldrajzban, még ha az emberek és áruk mobilitásának, a kereskedelem és termelés globalizációjának fontos tényezője is volt.

Az 1990-es évek óta a közlekedésföldrajzot megújult figyelem övezi, főként mivel a mobilitás, termelés és elosztás kérdései bonyolult földrajzi környezetben kapcsolódnak össze. Mostanra felismerték, hogy a közlekedés egy olyan rendszer, amely figyelembe veszi lényegi összetevőinek bonyolult kapcsolatait. Ezek a lényegi összetevők a hálózati

¹⁰³ Jóval korábban, a klasszikus telephelyelméletek kialakulásában és egyszerű modelljeiben a szállítási költség alaptényezőként szerepelt. Lásd: Johann HEINRICH VON THÜNEN (1826) vagy ALFRED WEBER (1909) munkásságát.

tok, csomópontok és igények. A közlekedésföldrajznak rendszerszemléletűnek kell lennie, hiszen a közlekedési rendszer egyetlen eleme számos másikkal kapcsolódik. (67. ábra)

67. ábra: Közlekedési rendszerek

Forrás: HAGGETT, P. 2001

A közlekedés fogalma több területet foglal magába, melyek közül néhány a közlekedésföldrajz lényegét képezi, míg mások perifériálisabbak. A közlekedési rendszerek *három központi fogalma* azonban jól beazonosítható:

- **Közlekedési csomópontok.** A közlekedés elsősorban helyszíneket köt össze, melyeket gyakran csomópontoknak neveznek. Ezek egy elosztórendszerhez való hozzáférési pontként vagy egy közlekedési hálón belüli átrakodási / átszállási helyként szolgálnak.
- **Közlekedési hálózatok.** A közlekedési infrastruktúra és terminálok térbeli szerkezetét és elrendezését jelenti.
- **Közlekedési igény.** Foglalkozik a közlekedési szolgáltatások iránti igénnyel, illetve a helyváltoztatások elősegítésére használt módokkal.

Ezen fogalmak analízise gyakran olyan más tudományágak által kidolgozott metodikákra támaszkodik, mint a közgazdaságtan, a matematika, a tervezés és a demográfia. Ezek mindegyike más-más szempontrendszert kölcsönöz a közlekedésföldrajznak. A közlekedési hálózatok térbeli szerkezete például elemezhető a gráfelmélettel, melyet eredetileg a matematika számára fejlesztettek ki. Továbbá sok, a helyváltoztatások elemzésére kifejlesztett modellt, például a gravitációs modellt, a fizikától kölcsönözték. Következésképpen a közlekedésföldrajznak fontos jellemzője a multidiszciplinaritás.

A közlekedésföldrajz feladata a közlekedési rendszerek által létrehozott *térbeli viszonyok* megértése. Ehhez elengedhetetlen olyan közlekedési problémák vizsgálata, mint kapacitás, megbízhatóság, multimodalitás vagy a közlekedési rendszerek integrációja. A közlekedésföldrajz számára ehhez *három alapvető földrajzi szempont* lényeges:

- *Elhelyezkedés.* Mivel minden tevékenység valamilyen helyhez kötődik, minden helynek megvannak a maga jellemzői, melyek erőforrások, termékek, szolgáltatások vagy munka potenciális keresletével és/vagy kínálatával ruházzák fel. Az elhelyezkedés meghatározza a megvalósítandó helyváltoztatás természetét, kiindulópontját, célállomását, távolságát, sőt, a lehetőségét is. Egy nagyváros például a fogyasztási cikkeken túlmenően sokféle tevékenységi szektorban foglalkoztatást is kínál.
- *Komplementaritás,* egymást kiegészítő jelleg. A helyek természetes igénye az áruk, emberek és információk cseréje. Ebből következik, hogy egyes helyeknek feleslege van, míg másoknak deficitje. Egyensúlyi állapot egyedül a felesleggel rendelkező helyek és a deficittel rendelkező helyek közötti helyváltoztatásokon keresztül érhető el. Például komplementaritás keletkezik egy bolt (árufelesleg) és annak vásárlói (áruigény) között.
- *Lépték.* A komplementaritás által generált helyváltoztatások – a tevékenység jellegétől függően – különböző léptékekben fordulnak elő. A lépték azt mutatja meg, hogy a közlekedési rendszerek lokális, regionális vagy globális földrajzi szinten jönnek létre. Az otthon–munkahely közötti utazások például általában lokális vagy regionális léptékűek, míg egy multinacionális vállalat értékesítési hálózata minden valószínűség szerint a világ több régióját lefedi.

Következésképpen a közlekedési rendszerek természetüknél fogva területet foglalnak el és elősegítik a helyek közötti kapcsolatot.

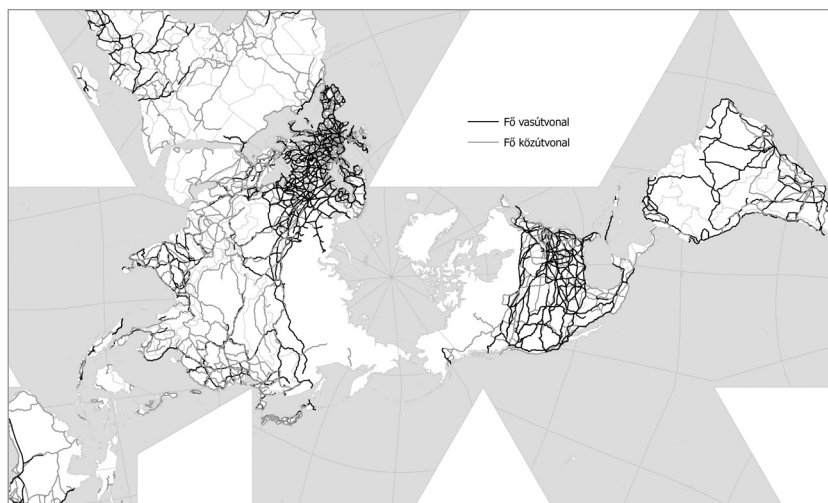
X. 2. Közlekedés és a térbeli szerkezet

A *fekvés és helyzet* fogalmai alapvetőek a földrajz és a közlekedés számára. Míg a *fekvés egy adott hely földrajzi jellemzőire utal, a helyzet a más helyekhez való viszonyait vizsgálja.* Így minden hely viszonylagos a többihez, a helyzet viszont nem állandó sajátosság, hiszen a közlekedési fejlesztések megváltoztatják az elérhetőségi szinteket és ezzel együtt a helyek közötti kapcsolatokat. Egy hely fejlődése tükrözi a közlekedési infrastruktúra, a gazdasági tevékenységek és az épített környezet közötti halmozott kapcsolatokat. A következő *tényezők* különleges fontossággal bírnak a *térbeli szerkezet alakításában*:

- *Költségek.* A tevékenységek térbeli eloszlása a távolság tényezőivel állnak összefüggésben. Az elhelyezési döntések gyakran a közlekedéshez kötődő költségek minimalizálásának céljából születnek.
- *Hozzáférhetőség.* Minden helynek van egy elérhetőségi szintje, de egyesek jobban megközelíthetők, mint mások. A közlekedés miatt így egyes helyek értékesebbnek tűnnek fel, mint mások.

- **Agglomerálódás.** A tevékenységek hajlamosak agglomerálódni (egy helyre tömörülni), hogy kihasználják meghatározott helyek értékét. Minél értékesebb egy hely, annál nagyobb az agglomerálódás valószínűsége. A tevékenységek szervezése alapvetően hierarchikus, mely az agglomerálódás és a hozzáférhetőség közötti lokális, regionális és globális szintű kapcsolatokból ered.

Sok jelenkori közlekedési hálózat a múltból öröklődött ránk, különösképpen a közlekedési infrastruktúra. Noha az elmúlt kétszáz évben az új technológiák sebesség, kapacitás és hatékonyság tekintetében forradalmasították a közlekedést, sok hálózat térbeli szerkezete nem sokat változott. (68. ábra)

68. ábra: Világ közút- és vasúthálózata

Forrás: RODRIGUE, J. P. – COMTOIS, C. – SLACK, B. 2009

Néhány közlekedési hálózat térbeli szerkezetének erős helyhez kötöttsége (inerciája) két fő tényezővel magyarázható:

- **Fizikai sajátosságok.** A természeti feltételek módosíthatók és az emberi használathoz igazíthatók, de nagyon nehezen kikerülhető korlátot jelentenek, kiváltképp a szárazföldi közlekedés számára. Így nem meglepő, hogy a legtöbb hálózat a legkönnyebb (legkevésbé költséges) útvonalakat követi, amik általában völgyeken és síkságokon át haladnak. Az útépitést néhány száz évvel ezelőtt befolyásoló megfontolások ma is érvényesülnek, bár néha könnyebben korlátozhatók.
- **Történelmi megfontolások.** Az új infrastruktúra általában megerősíti a történelmi váltakozássémákat, főként regionális szinten. Franciaország jelenlegi főúthálózata például nagyrészt a XX. század elején épült nemzeti úthálózat által kijelölt mintákat követte. Ezt a hálózatot a királyi úthálózatra fektették le, ami viszont jórészt a rómaiak által épített utakat követte. Városi szinten az utcák mintája gyakran régi mintákról öröklődik, amelyekre ugyanakkor az azokat megelőzően meglévő vidéki struktúrák lehettek hatással.

Míg a fizikai és történelmi megfontolások továbbra is szerepet játszanak, az új közlekedési technológia bevezetése vagy új közlekedési infrastruktúra hozzáadása a létező hálózatok átalakulásához vezethet. A közlekedési rendszereket érintő újabb keletű fejlesztések, mint például a konténerhajók, korszerű repülőgépek, valamint az információ-technológiának a menedzsment szállítására történő széles körű felhasználása új közlekedési környezetet és új térbeli szerkezetet teremtett. Ezek a közlekedési technológiák és újítások élenkítették a globális kölcsönhatásokat és átalakították a helyek viszonylagos elhelyezkedését. Ebben a rendkívül dinamikus környezetben *két folyamat zajlik* egyszerre:

- *Specializálódás (szakosodás)*. Az egymáshoz kapcsolódó földrajzi entitások olyan árucikkek előállítására tudnak specializálódni, melyekre nézve előnnyel rendelkeznek, elcserélve őket arra, amit nem állítanak elő. Ennek eredményeképpen a hatékony közlekedési rendszerek többnyire magasabb szintű regionális specializációhoz kötődnek. A termelés globalizációja világosan kiemeli ezt a folyamatot, mivel specializálódás akkor történik, amennyiben az létrejövő termelési költségmegtakarítás nagyobb, mint a felmerülő szállítási pluszkiadások.
- *Szegregáció (elszigetelődés)*. Az egymáshoz kapcsolódó földrajzi entitások az egyiküknek a többi kárára történő megerősödését tapasztalhatják, különösen a méretgazdaságosságból, a növekvő volumenhozadékból kifolyólag. Ez a végkimenetel gyakran ellentmond annak a területfejlesztési politikának, amelynek célja, hogy egy régióon belül egységes elérhetőségi szinteket biztosítson

A közlekedési technológia folyamatos fejlődése nem feltétlenül a várt hatással van a térbeli szerkezetre, mivel *két erő működik: koncentráció* (központosodás) és *diszperzió* (szétszóródás). Egy közkeletű hiedelem a közlekedést kizárólag mint a szétszóródás erejét írja le, mely a tevékenységek térben való terjedésének kedvez. De nem mindig ez a helyzet. Számos példában a közlekedés az központosodás ereje, főként az üzleti tevékenységek esetében. Mivel közlekedési infrastruktúrát építeni általában drága, először azért hozták létre, hogy a legfontosabb helyeket szolgálja ki. Az autó, noha a szétszóródás fontos tényezője volt, elősegítette több tevékenység adott helyeken és nagy mennyiségben való koncentrációját. E folyamat idevágó példái a bevásárlóközpontok, ahol központi helyek emelkednek ki egy szétszóródott környezetben.

X. 3. A közlekedés sajátosságai

X.3.1. A közlekedés fejlődése

Az emberi társadalom fejlődésének már a kezdeti szakaszaiban is fellelhetők a közlekedési tevékenység egyes elemei. A kezdetleges közlekedési tevékenységek időben és térben igen változó intenzitású, rendkívül összetett fejlődési folyamaton mentek keresztül, míg eljutottak a mai modern, az egész világot behálózó közlekedési rendszerig.

A tengerek és folyók kiemelkedően jelentős szerepet kaptak a közlekedés fejlődésében. Nem véletlen, hogy a világ nagyvárosait folyók vagy tengeri útvonalak mellé telepítették. Az ókor fejlett hajózási ismeretei hozzájárultak az ókori görög városállamok és a római birodalom kiépüléséhez. A középkori tengerhajózás fejlődése új földrészek felfedezéséhez

vezetett. A tengerek ma is alapvető szerepet játszanak a világkereskedelemben. Európában a XVII. századra kialakult a folyók és csatornák hálózata, amely lehetővé tette a nagytömegű áruk szállítását.

A *gőzmozdony* feltalálása a vasúti közlekedés fejlődésének adott lendületet. A XIX. század második felében és a XX. század elején a szállításban vitathatatlanul a vasúti szállítás volt az elsőbbség. A vasút megjelenése forradalmat jelentett a közlekedésben azzal, hogy drasztikusan megváltoztatta a szállítás feltételeit. A városokban a ló vontatta omnibuszokat felváltották a villamosok, megteremtve ezzel a mai értelemben vett tömegközlekedés feltételeit.

Az *első repülőgép*, a Wright testvérek találmánya 1903-ban emelkedett a levegőbe az USA-ban. Ennek ellenére polgári repülésről csak a XX. század második felétől beszélhetünk. A légiközlekedés ekkor vált versenytársává a vasútnak a közép- és hosszú távú járatokon.

A *modern közúti közlekedés* csak néhány évvel előzte meg a repülést. Kialakulása annak köszönhető, hogy egymás után jelentek meg a technikai újítások. 1880-ban kifejlesztették az első négyütemű motort, majd a dízelmotort 1897-ben. Az első személy- és teherautók sokkal gyorsabban terjedtek el, mint a repülőgépek. Az autó gyors elterjedését mutatja, hogy például Franciaországban 1895-ben 300, 1900-ban már 3000, 1914-ben pedig meghaladta a 100 ezret a személyautók száma. Nem meglepő, hogy a két világháború között az európai közlekedési palettán a gépjárműnek jelentős szerep jutott. Az eddigi közlekedési módokkal szemben a gépkocsi rugalmasabban, gyorsabban alkalmazkodott az igényekhez, lehetővé téve a háztól házig szállítását stb. A XX. század a közúthálózat kiépítésének időszaka. Gyorsforgalmi úthálózat kiépítésére először Németországban és Olaszországban került sor az 1930-as években. Nyugat-Európa többi országában az autópálya-építések a XX. század második felére tehetők. Motorizált közlekedési eszközzel az évi egy főre jutó megtett km 1300-ról 40 év alatt 11 500-ra nőtt, napi átlagát tekintve 4 km/főről 30 km/főre.

A fejlődés azonban nem azonos mértékben érintette az egyes közlekedési módokat. A *növekedés különösen a közúti közlekedésben, ezen belül is a gépkocsiforgalomban volt a legdinamikusabb.*

A *közlekedési rendszer fejlettségének szintje* két dimenzióban vizsgálható. Egyrészt a meglévő közlekedési hálózatok és berendezések mennyiségi és minőségi paraméterei jellemzik a fejlettséget, *másrészt* az ezen eszközökkel előállított közlekedési teljesítményeknek az országos igényeket tükröző fajlagos értékei függvényében minősíthető. A közlekedés fejlettségi szintjét kifejező fajlagos mutatók a lakosság létszáma vagy nemzetgazdasági szintű értékmutatókra vetítve tükrözik a szállítási teljesítmények alakulását.

A gazdasági fejlődés előrehaladtával az áruszállítások volumene növekszik, azonban fajlagos értéke a kezdeti emelkedő szakasz után csökkenni kezd, amiben tükröződik a szerkezetváltozás hatása. A természetes gazdálkodás után – a munkamegosztás révén – előtérbe kerülnek a szállításiigényes, nagytömegű áru szállítását igénylő kitermelőipari és nehézipari ágazatok, a magasabb fejlettségi szinten viszont felváltják ezeket a kisebb tömegű feldolgozóipari termékek, amelyek átlagos szállítási távolsága viszonylag alacsony. A *globalizáció eredménye, hogy a fajlagos szállítási teljesítmények ismét emelkednek, amelynek oka a szállítási távolságok növekedése.* A globalizáció hatására növekedik a szállításiigényesség is. A személyszállításban a teljesítmények volumene és fajlagos értéke is növekszik, viszont lényeges struktúráváltozás megy végbe a tevékenységen belül: a személyszállítási teljesítményekben megnő az egyéni közlekedés aránya a tömegközlekedés rovására, ezzel párhuzamosan a szabadidős utazási forgalom a hivatásforgalommal szemben.

X.3.2. A közlekedés jellege, osztályozása

A közlekedést különböző szempontok szerint csoportosíthatjuk, amelyek közül a fontosabbak a következők: a szállítás tárgya, a közlekedési pálya jellege, a szállítás távolsága, a szállítóeszköz igénybevételi lehetősége, a technikai sajátosságok.

A legáltalánosabb a *szállítás tárgya* szerinti csoportosítás, amely szerint *áru- és személyszállítást* különböztetünk meg. A *pálya*, mint elsődleges műszaki elem *szempontjából* beszélünk *szárazföldi, vízi és légiközlekedésről*. Az általános osztályozási szempont az *alkalmazott műszaki megoldások, főleg a pálya szempontjai szerinti csoportosítás*: vasúti, közúti, vízi és légiközlekedés, valamint csővezeték szállítás. Ezen csoportosítás jellemzői a következők szerint foglalhatók össze:

- *Vasúti közlekedés:*
  - viszonylag nagy volumenű, közepes és nagy távolságra irányuló szállítások lebonyolítására alkalmas, közepes sebességű követelmények esetén;
  - az áruszállításban speciális járművek és forgalmi feltételek meglétekor értékes vagy gyorsan romló áruk gyors továbbítására, nagy távolságra történő szállításra is alkalmas (pl. zöldségszállítás);
  - nagy árutömeg és közvetlen összeköttetés (pl. iparvágány) során kis távolságra is indokolt az igénybevétele;
  - személyszállításban főleg nagy utasáramlatok mozgatására alkalmas (pl. elővárosi hivatásforgalom).
- *Közúti gépjármű-közlekedés:*
  - rugalmas, változó feltételekhez kis volumen mellett is jól alkalmazkodik, így döntően rövid távolságon, kis járműegységekben történő szállítások alapvető módzata;
  - viszonylag nagy járműválasztéka a speciális igények kielégítésére is alkalmassá teszi (pl. tömegáru fuvarozás kis távolságra, különleges járművel való szállítás).
- *Belvízi hajózás:*
  - a földrajzi feltételek megléte esetén nagyobb árutömegek hosszabb távolságra történő szállítására hivatott, ha az nem igényel nagy sebességet;
  - személyszállításban egyre inkább csak a kiránduló- és üdülőforgalomnak van inkább szórakoztatási, mint közlekedési jelentősége.
- *Tengerhajózás:*
  - főként a külkereskedelmi szállítások igényeinek kielégítésére hivatott, adott relációban, meghatározott áruféleségek nagy tömegben, hosszú szállítási távolságon történő fuvarozását végzi;
  - személyszállításban a kis távolságú kompforgalmon túl a turizmusban játszik nagyobb szerepet.
- *Légi közlekedés:*
  - áruszállításban kis mennyiségű, nagy értékű áruk nagy távolságra való gyors elfuvarozása a feladata;
  - kis utasáramlatok viszonylag nagy távolságra történő eljuttatását végzi.

• *Csővezetékes szállítás:*

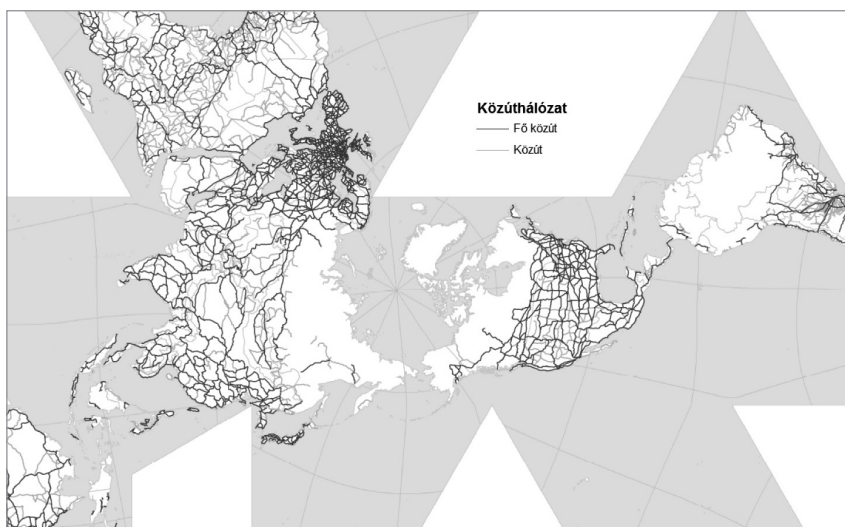
- folyékony és légnemű áruk szállítására alkalmas mód, amely nagy volumenek folyamatos továbbítására képes;
- magas beruházási költségek mellett a folyamatos ráfordításigénye alacsony.

A szállítóeszközök igénybevételi lehetőségei alapján történő csoportosítás a következő: *közhasználatú és nem-közhasználatú közlekedés*. A közhasználatú közlekedéshez soroljuk a szállítási ágazatokba tartozó magán-, állami, önkormányzati tulajdonban lévő vállalatok által végzett áru- és személyszállítási tevékenységeket. Ezeket jellemzően meghatározott díjtételek és feltételek mellett bárki igénybe veheti. A nem-közhasználatú közlekedés esetén saját járművel, saját célra történik szállítás. E körbe tartozik az egyéni közlekedés és azok a szállítások, ahol nem közlekedési profilú gazdasági egységek, intézmények stb. saját gépjárművel végeznek személy-, illetve áruszállítást saját részükre.

X. 4. Közlekedési ágazatok

X.4.1. Közúti közlekedés

Bár a világ úthálózata látszólag összefüggő, inkább országos hálózatok összességének nevezhető. (69. ábra) Az egyedüli jelentős kivétel Európa, ahol stratégiai cél egy Transzeurópai Hálózat (TEN) létrehozása, és Észak-Amerika, ahol a kanadai és amerikai főútrendszerek jól kapcsolódnak egymáshoz. A közúti infrastruktúra minőség és kapacitás tekintetében meglehetősen változatos, ami tükröződik a szállítási költségekben. Földrajzilag a közúti szállítást súlyos forgalmi egyenlőtlenségek jellemzik. Nem ritka, hogy a közúthálózat 20 százalékán zajlik a forgalom 60–80 százaléka. Ezt a megfigyelést kiegészíti az a tény, hogy a fejlett és a fejlődő országok között jelentős különbségek vannak a közúti szállítási infrastruktúra sűrűsége, kapacitása és minősége terén.

69. ábra: Világ közúthálózata

Forrás: RODRIGUE, J. P. – COMTOIS, C. – SLACK, B. 2009

A közúton közlekedő járművek technológiai fejlődése az első autók megalkotása óta töretlen, az alapvető technológia azonban nagyon hasonló, mivel a közúti közlekedés erősen a belsőégésű motorra épít. A jövőben várhatóan új anyagok (kerámia, műanyag, alumínium, kompozit anyagok, stb.) üzemanyagok (elektromosság, hidrogén, földgáz, stb.), és informatikai technológiák (járműirányítás, helymeghatározás, navigáció és úthasználati díj beszedés) válnak az autózás részévé és fejlesztik a közúti közlekedési rendszerek hatékonyságát. Vannak azonban arra utaló jelek, hogy a közúti közlekedés mobilitási csúcspontját csak akkor éri el, amikor az autó elterjedése valamilyen optimális szintre áll be. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy ellenirányú erők is hatnak, úgy mint túlszűfolttság, a népesség öregedése, vagy a jövedelem csökkenése.

A városi népesség számottevően növekedett az elmúlt 50 évben, és 2000-re a Föld népességének kb. 50 százaléka urbanizálódott (kb. 3 milliárd ember). A fejlődő országok számára nem csak a jövedelem hiánya miatt lehetetlen majd elérni a fejlett országokéhoz hasonló arányokat a saját tulajdonú járművek terén, kiváltképp az Egyesült Államokhoz viszonyítva, hanem a magas szintű gépjárműtulajdon elhelyezéséhez szükséges tér fizikai hiánya miatt. Ez új vagy alternatív közúti teher- és utasszállítási módszereket fog kikényszeríteni a városi övezetekben. A járművek kibocsátásának és az infrastruktúra környezetre gyakorolt hatásának csökkentése elengedhetetlen a fenntartható környezet elősegítéséhez. Ilyen körülmények között a kerékpározás megfontolandó alternatívája az autónak a városi övezetekben, ami a fejlődő országokban már széles körben elterjedt, noha inkább gazdasági okokból kifolyólag. Várható a specializált úttípusok és forgalmi típusok közötti szimbiózis.

A közúti szállítás jelentős előnyökkel bír más módokhoz képest:

- A járművek *tőke költsége viszonylag kicsi*. Ebből származik a közúti közlekedés több kulcsjellemzője. Az alacsony járműköltségek aránylag könnyűvé teszik új használatok számára a belépést, ami hozzájárul ahhoz, hogy például a közúti teherfuvarozási iparban rendkívül nagy a verseny. Az alacsony tőke költségek azt is biztosítják, hogy az innovációk és az új technológiák gyorsan terjedjenek az iparágban.
- A közúti közlekedés előnye a *járművek aránylag magas sebessége*.
- Fontos jellemzője az *útvonalválasztás rugalmassága*, amint az úthálózat rendelkezésre áll. A közúti közlekedés nyújtja egyedül a háztól-házig szolgáltatás lehetőségét mind az utasok, mind az áru számára.

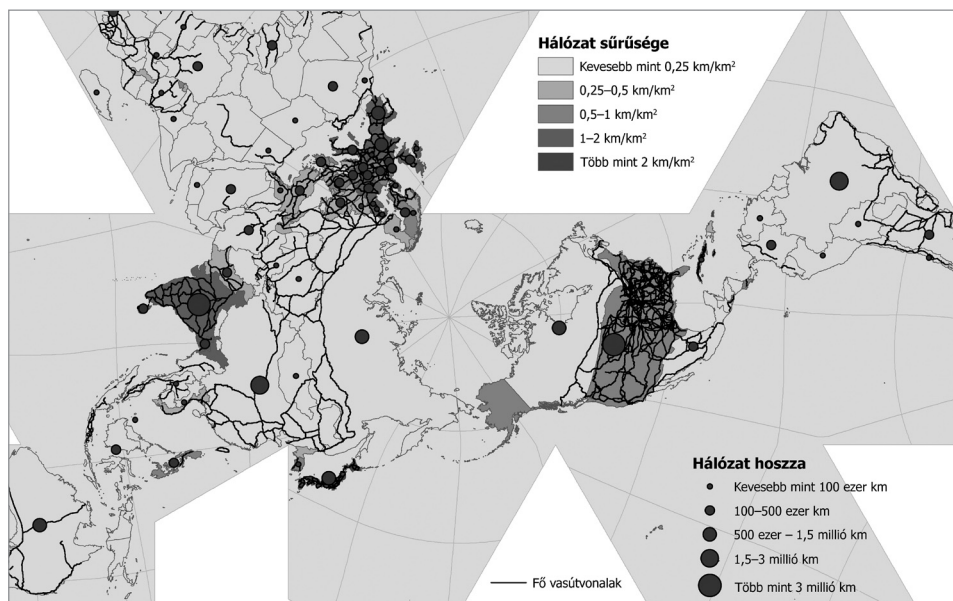
Ezen többszörös előnyök következtében vált az autó és a teherautó választott szállítási móddá számos utazási cél esetében, és vezettek piaci dominanciájukhoz a rövidtávú utazások terén.

X.4.2. Vasúti közlekedés

Bár számos nyomtáv használatos a világon, hat fő nyomtáv uralja a világ vasúti rendszereit, melyek közül a *normál nyomtáv (1435 mm) a legáltalánosabb*. Mivel Észak-Amerika vasúttjainak ugyanaz a nyomtávja, vasúti rendszerei jól integráltak. Európában az eltérő nyomtáv szélesség miatt aktuális kérdés az együttműködő képesség az Ibériai-félszigeten és a volt szovjet köztársaságokban. Dél-Amerikában és Afrika túlnyomó részén a vasúti rendszerek nemzeti és nem integráltak, ami rendszerint korlátozza piaci potenciáljukat, mivel ezek főként egy kikötőtől egy nyersanyag-orientált hátszországba behatólók vonalak. Az *integrált nyomtávrendszerek előnyei* a következők:

- **Alacsonyabb eszköz költség.** A standard eszközök jellemzően olcsóbbak a méretgazdaságosságból fakadó előnyök miatt.
- **Eszközallokáció.** Elérhetővé tehető egy eszközbázis, mely az igények ingadozása szerint megosztható a rendszer különböző szegmensei között. Ez a eszközkihasználás magasabb szintjét eredményezi.
- **Piaci térhódítás.** Az integrált vasúti rendszer egy egységes szállítási piacnak is felfogható, ami kedvez a különböző átjárók közötti versenynek. Ez végső soron megaszállítók létrejöttét eredményezi.

Az 1950-es évektől a fejlett gazdaságokban a vasúti rendszerek számára egyre nagyobb versenytársat jelent a közúti közlekedés, váltakozó eredménnyel.

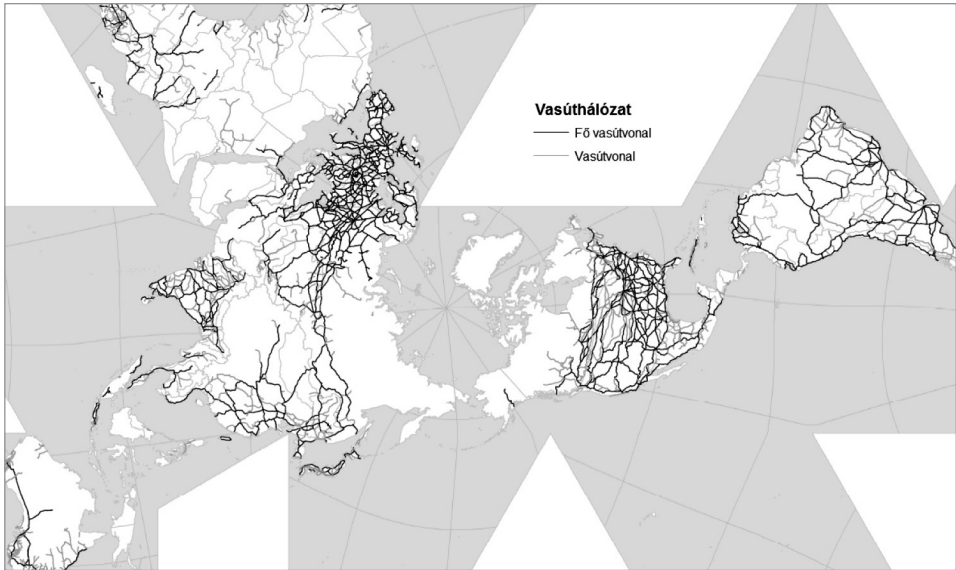

70. ábra: Világ szárazföldi szállítási hálózatának hossza és sűrűsége

Forrás: RODRIGUE, J. P. – COMTOIS, C. – SLACK, B. 2009

Több országban, például Kínában, Indiában és Japánban, a városok közötti utasszállítás túlnyomó részét a vasúti közlekedés adja. A fejlett országok között földrajzi különbségek mutatkoznak a vasúti közlekedés gazdasági elsőbbsége terén. Európa számára a vasúti közlekedés még mindig nagyon fontos, főleg az utasszállításban, de az utóbbi évtizedekben hanyatlásnak indult. Növekvő népszerűségnek örvendenek azonban a nagy sebességű utasszállító vasúti projektek, és a verseny főként a légit közlekedési szolgáltatások számára volt érezhető. Észak-Amerikában a vasúti közlekedés a teherszállításhoz kötődik szorosan, az utasok a csupán a főbb városi közlekedési vonalak mentén játszanak marginális szerepet. Ez eljutott arra a pontra, hogy az utasszállító vonatokat egyre többet késnek, mert a teherszállítás kap elsőbbséget. Egyesült Államokban például csak a legészakkeletibb részén járnak pontosan az utasszállító vonatok, mert a pályák az Amtrak (az állami tulajdonú utasszállító vasúttársaság) tulajdonában vannak. (70. és 71. ábra)

71. ábra: Világ vasúthálózata

Forrás: RODRIGUE, J. P. – COMTOIS, C. – SLACK, B. 2009

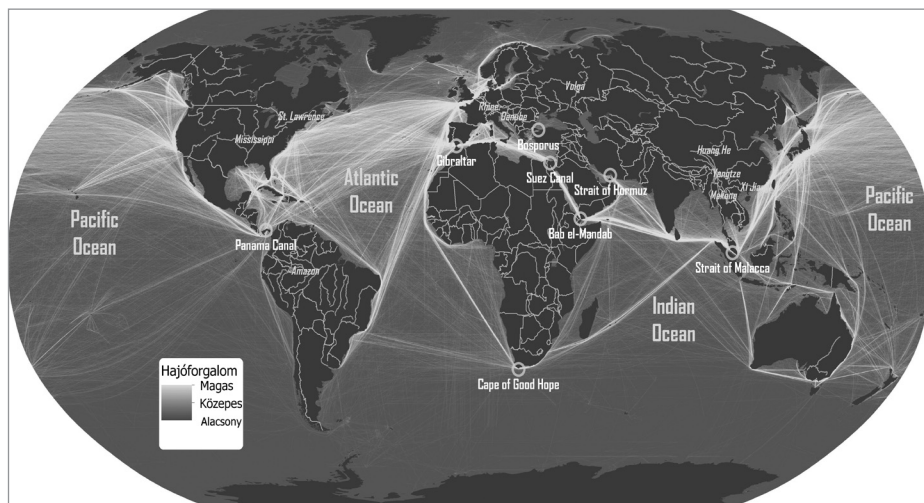
A vasúti versenyképesség egyik fontos kérdése az a távolság, ami fölött a vasút költséghatékonyabbá válik a közútnál. Hagyományosan az intermodális vasút és tehergépjármű között az USA-ban ez a távolság a 600–800 mérföldes (950–1300 km-es) tartományba esik. Noha a vasúti szállítás elsősorban a nemzetgazdaságok kiszolgálására jött létre, a globalizáció jelentős hatással van a vasúti teherszállítási rendszerekre. Ezek a hatások *szintspecifikusak*:

- *Makroszinten* új nagytávolságú alternatívák bukkannak elő nagytávolságú szállítási lánc (hajó–vasút–hajó) formájában Észak-Amerikában, valamint Európa és Ázsia között. Észak-Amerikában a vasút mindig sikerrel szolgálta ki a nagy távolságra levő intermodális piacokat, aláhúzza a vasút hatékonyságát nagy terjedelmű és nagy távolságú áramlatoknál.
- *Mezoszinten* a vasúti közlekedési hálózatot befolyásolja az energiafogyasztás szintje. Egy másik fontos trend a vasúti és hajózási szállítási rendszerek növekvő integrációja. A vasúti szállítás így a hajózási beszállítói láncok kiterjesztésévé vált. Az egyik kulcskérdés a vasúti folyosók kialakításába történő beruházások koncentrációja.
- *Mikroszinten* a legújabb tendenciák – főként a kiterjedt nagyvárosi régiókban – arról árulkodnak, hogy a vasúti forgalom specializálódik, valamint hogy egyes árucikkek a vasúti hálózatról áttevődnek a folyami és a közúthálózati rendszerekre. A kikötőket kiszolgáló vasutak jellemzően egyre inkább a konténerforgalom mozgatójára összpontosítanak. A vasúti fuvarozók által követett ezen stratégia lehetővé teszi egyrészt az áruszállítás növekedését, másrészt pedig a háztól-házig szolgáltatás megteremtését az áruknak a különféle szállítási módok közötti jobb

megosztása révén.

X.4.3. Hajózás

Az óceánok és a folyók képezik a hajózási forgalom két fő alkotóelemét. Az óceáni víztömegek a földfelület 71 százalékát teszik ki. A hajózási forgalom tekintetében három óceán: Csendes-óceán (165 millió km²), Atlanti-óceán (82 millió km²), Indiai-óceán (73 millió km²), valamint a Földközi-tenger (2,5 millió km²) a legjelentősebb. Bár a Csendes-óceán messze a legnagyobb, hajózási forgalom szempontjából nem a legfontosabb.

72. ábra: Világ hajóforgalma

Forrás: NATIONAL CENTER FOR ECOLOGICAL ANALYSIS AND SYNTHESIS honlapja¹⁰⁴

A szállítási sűrűséget a kereskedelmi vízi járművek mobil adatpontjainak egy 1 km²-es cellaméretű rácson egy éven keresztül számlált útvonalaiából kapjuk meg. Ez hajómérettel nincs súlyozva, és nem feltétlenül teljesen reprezentatív minden kereskedelmi tevékenységre nézve. Noha a hajózási szállítás jelentős fejlődésen ment keresztül mind biztonság, mind megbízhatóság tekintetében, a tengeri útvonalakat még mindig akadályozzák az uralkodó széljárások, az áramlatok, és az általános időjárási körülmények. Az Atlanti-óceán és a Csendes-óceán északon (északi szélesség 50–60°) a tél folyamán olyan heves hullámtevékenységnek van kitéve, ami néha nehezíti a hajózást, és arra kényszerítheti a hajókat, hogy alacsonyabb szélességi körök mentén válasszanak útvonalat, miáltal növekszik az útvonalak hosszúsága. A nyári monszunidőszakban (áprilistól októberig) az Indiai-óceánon és Dél-kínai-tengeren válhat kockázatosabbá a hajózás.

A folyók akkor nem használhatók kereskedelmi hajózás céljára, ha irányuk nem felel meg a szállítási szükséglet irányainak. Példa erre Oroszország sok folyója, melyek észak–dél irányban folynak, míg a fő kereskedelmi és utasforgalom kelet–nyugati irányú. A sekély vizek és a nagy kiterjedésű akadályok, mint például a zuhatagok, szintén korlátozhatják a hajózást. Ezzel szemben sok folyó, mint a Rajna vagy a Jangce, jelentős főútvonala a vízi közlekedésnek, mert az óceánok felől elérhetővé teszik a belföldi piacokat.

¹⁰⁴ <http://www.nceas.ucsb.edu/> Letöltve: 2012. november 1.

Földrajzilag a hajózási tevékenységek két fő csoportba sorolhatók:

- *Belföldi vízi utak.* A folyami szállítás rendkívül alkalmas a tömeges teherszállításra, alacsonyak a költségei, és a leginkább környezetbarát. Fontos szerepet játszik sok ipari országban, melyek nagy vízi útszettel rendelkeznek, mint például a Volga, a Nagy-tavak, a Mississippi, és a Rajna. A belföldi hajózás jelentős különbségeket mutat Észak-Amerikában, Európában és Kínában a hajóméret tekintetében, ami eltérő működtetési jellemzőket von maga után. A legtöbb vízi utat kizárólag a tömeges teherszállítási követelmények indokolják. Ugyanakkor nagy ipari régióknak a hajózási szállításba történő gyorsuló integrációja figyelhető meg a folyami–tengeri hajóknak köszönhetően, különösen Nyugat-Európában. Szintén uralkodó trend a tevékenységek növekedése és diverzifikációja a kínai vizeken, miután Kína integrálta a globális gazdaságot és belföldi gazdaságának növekedése a folyami hálózatán szállított árutömeg növekedését eredményezte.
- *Transzkontinentális vízi utak.* A tengeren lebonyolított kereskedelem nagyban növekedés tapasztalható, különösen a Csendes-óceánon. Ez érzékelhetően a fejlett országok energia-, ásvány- és agrártermék-függőségéhez köthető. Megnövekedett a nagy tengerhajózási vállalatok jelentősége, éppúgy, mint a tengerészetben belüli munka- és tőkeelosztás. Piacokról, technológiáról és tőkéről a fejlett, munkaerőről a fejlődő országok gondoskodnak.

X.4.4. Légi közlekedés

Intézményi háttér

A repülésnek, ahhoz hogy *világméretű, egységes rendszerré válhasson*, két területen kellett átfogó *nemzetközi megegyezést létrehoznia*. Az egyik az állami *szuverenitás* érvényesülése az ország fölötti *légtérben* és ennek következményei, a másik a lehető legnagyobb mértékű *technikai, eljárási jellegű egységesítés*. Mindkét igény a repülés sajátos üzemeltetési körülményeiből, határokon átvívelő jellegéből fakad.

Az ICAO (Nemzetközi Légügyi Szervezet) az ENSZ szervezete. Az 1944-ben aláírt Chicagói szerződés rögzítette a légi közlekedés kereteit, definiálta az alapvető fogalmakat és rögzítette az állami légi fennhatóság elvét. A szervezet 1947-ben kezdte meg működését Montreálban. Az *ICAO alkotja az egész világra érvényes, a polgári repüléssel kapcsolatos szabványokat*. Ezeket a szabványokat úgynevezett Annexek formájában rögzítik és folyamatosan frissítik. Jelenleg 18 hatályos Annex van, amely a szervezet mind a 185 tagja köteles betartani. Magyarország 1969-től teljes jogú tagja az ICAO-nak.

A légi társaságok nemzetközi szervezetei közül a *másik jelentősebb szervezet a IATA* (Légitársaságok Nemzetközi Szövetsége). A légitársaságok nemzetközi érdekképviseleti egyesületeként működik, megteremti a feltételeket a légitársaságok közötti együttműködéshez, illetve koordinálja azok tevékenységét az információcsere elősegítésével, adatok gyűjtésével, elemzésével, konferenciák szervezésével. Feladata még a légi forgalommal kapcsolatos kereskedelmi, tarifális, okmányolási, jogi, műszaki kérdések megvitatása és a tagok számára kötelező érvényű megállapodások létrehozása. 1945-ben átszervezték és azóta a kanadai Montreál a székhelye. 250 taggal rendelkezik.

Dereguláció és liberalizáció

A légi közlekedés intézményi háttere az utóbbi évtizedekben jelentősen megváltozott. Az *Egyesült Államokban* 1978-ban elfogadott Airline Deregulation Act az amerikai bel-földi légi közlekedési piac teljes liberalizációját eredményezte. A deregulációs törvény alapján minden USA-ban bejegyzett társaság indíthatott repülőjáratokat bármely két amerikai város között, ha megkapta az Amerikai Légügyi Hivatal (FAA, Federal Aviation Agency) engedélyét.

Az 1980-as években rengeteg új belépő volt, amelynek többsége alulfinanszírozottság és a felkészületlen menedzsment miatt csődbe ment vagy beolvadt más légitársaságokba, tehát a nyolcvanas éveket az USA-ban a konszolidálódás és a racionalizálódás időszakának nevezhetjük. Következményei: több úticél, magasabb színvonalú szolgáltatás alacsonyabb áron, ami óriási mértékben megnövelte a keresletet a légi közlekedés iránt.

A dereguláció következménye az ún. hubrendszer kialakulása¹⁰⁵ volt. Ennek lényege, hogy a nagyobb légitársaságok csak kevés, 10–15 kiemelt forgalmú repteret (hubot) használnak nagy kapacitású gépekkel, naponta többszöri repüléssel. Ezekre a repülőterekre kisebb légitársaságok szállítják az utasokat.

A nagyobb amerikai légitársaságok – amelyek többsége részben vagy egészben állami tulajdonban volt – hirtelen szembe találták magukat a sokkal rugalmasabb, áramvonalasabb amerikai konkurenciával. Az USA-n kívüli légitársaságok esetében az állami szabályozás és állami támogatás megvédte a gazdaságtalan működést, a magas árakat és az alacsony szintű szolgáltatásokat. Ezek a légitársaságok tehát olyan konkurenssekkel kerültek szembe, amelyek már rákényszerültek arra, hogy piaci elvek alapján működjenek, áramvonalasabbá tegyék tevékenységüket, valós, piaci árat kérjenek, továbbá az utasok kegyeit keressék, és ne a szabályozó testületekét.

Ez az egyenlőtlen küzdelem ahhoz vezetett, hogy az *Európai Közösség* is belátta, a különböző kapacitások és bevételek elosztására vonatkozó rendelkezései, amelyek az európai légi közlekedést irányították, nem biztosítják a verseny hatékonyságát. Ennek következménye volt az a tízéves, fokozatos európai liberalizálási folyamat, amelynek célja főleg az volt, hogy az európai légi közlekedés felkészüljön az amerikaiakkal való versenyre: 1987-ben határozta el a Miniszterek Tanácsa, hogy egyszerűsítik és megreformálják az árak szabályozását, a piacra való belépést, és a piaci arányokat a nemzeti légitársaságok között. A legfontosabb lépés 1993-ban következett be, az *Európai Unió* létrejötté az árak liberalizációját és az országok nemzetközi útvonalaiiba való szabad belépést hozta. Majd 1997 áprilisától a hazai piacok is megnyíltak a verseny számára. Ez a liberalizáció az Európai Unió tagállamain kívül Norvégiára, Izlandra és Liechtensteinre is vonatkozott.

A verseny erősödése különösen a jól fizető útvonalakra lett jellemző. Az Európán belüli légi piac liberalizációja mellé társult az egyes uniós tagállamok és az Egyesült Államok közötti bilaterális egyezmények megkötése. Az első Open Sky – (Nyitott Égbolt) egyezményt, ami az engedélyezési eljárás nélküli szabad légi forgalmat jelenti, az USA-val 1992-ben Hollandia kötötte meg, ezt követte több kisebb európai ország, majd 1996-ban Németország írta alá.

¹⁰⁵ Hub = központ, gyűjtőpont, elosztó központ, (kerékagy).

Az észak-amerikai mellett az EU lett a második liberalizált piac, minden más kontinensen kétoldalú légügyi egyezmények szabályozzák a forgalmat. Az uniós szabályok annyiban különböznek a teljesen szabad amerikai modelltől, hogy a Nyitott Égbolt égisze alatt a légitársaságoknak közszolgálati feladatokat is fel kell vállalniuk. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a szolgáltatóknak – a zavartalan közlekedés fenntartása érdekében – a kisebb és bizonytalanabb forgalmú, ennél fogva kevésbé jövedelmező útvonalakat is fenn kell tartaniuk.

A liberalizáció megvalósulása *intézkedési csomagok bevezetésével* történt meg. Az első csomag, amely a tarifákról, a kapacitás megosztásáról és az útvonalakról rendelkezett, még számos kivételt engedett a versenyszabályok alól. A már nagyobb piacnyitást előirányzó második csomagot pár éven belül követte a harmadik csomag, amely megalapozta az európai légi közlekedés teljes liberalizációját. A tarifa-megállapítás szabadsága érvényesül, és a közösségi státust elnyert légitársaságok szabadon hozzáférhetnek a Közösségen belüli légi útvonalakhoz. Ez utóbbi alól kivétel volt a kabotázspiac¹⁰⁶, melyet az 1997 áprilisáig tartó átmeneti időszakban fokozatosan nyitottak meg. 1997 áprilisától a közösségi piacon megvalósult a szolgáltatás teljes szabadsága, igaz, csak a tagállamok társaságai számára. A légitársaságok engedélyezéséről szóló tanácsi rendelet ugyanis a többségi közösségi tulajdon meglétéhez köti a közösségi státust, ezáltal a szabad útvonalhoz (vagyis a piacra) jutás jogát is.

A liberalizációnak kezdetben az utasok látták előnyét, akik immár több légitársaság ajánlata közül tudták kiválasztani a nekik legmegfelelőbbet. Az állam védőszárnyai alatt felnevelkedett légitársaságoknak fájdalmas volt az új körülményhez történő igazodás. A zászlsós légitársaságok az amerikai versenytársak mellett kénytelenek voltak újonnan alakult, olcsó költségvetésű légitársaságok (EasyJet, Ryanair) versenyével szembenézni. Az átrendeződés néha kaotikus állapotokat teremtett nemcsak a társaságok, hanem az utasok részre is.

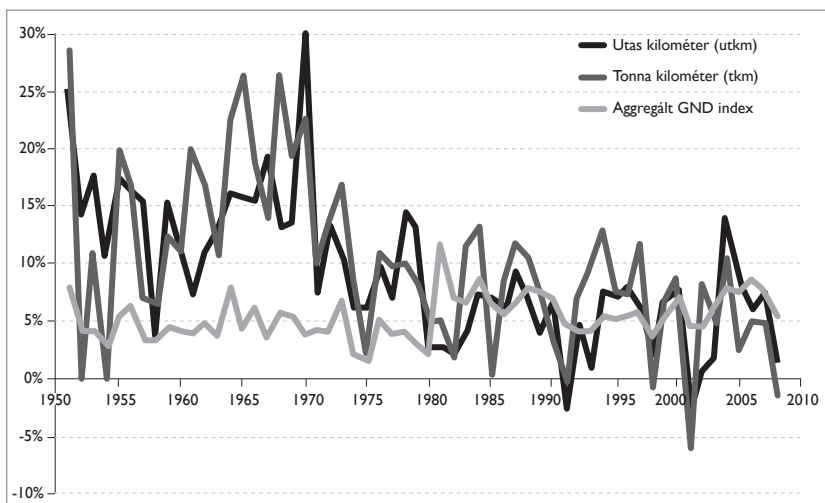
Az amerikai tapasztalatok szerint az állami beavatkozás megszűntével a versenytársak még nem férhettek teljesen hozzá az egyes régiók piacaihoz. A verseny így korlátozott volt, aminek az utasok látták kárát a magas díjtételek formájában. A fel- és leszállási időpontok örökletes birtoklása szintén segítette az egyes légitársaságokat, hogy növeljék dominanciájukat a központi elosztó repülőtereiken.

Az Európai Unió úgy látta, hogy a liberalizáció bővítette a légi közlekedés kínálatát, ami erős versenyhez vezetett globális szinten. Az európai légitársaságok közül azonban többen pénzügyi problémákkal küszködtek, így nem tudtak felzárkózni az újonnan kialakult versenyszférához. Többségük állami forrásból hajtotta végre a szükséges strukturális átalakításokat, és még így sem lettek elég versenyképesek az amerikai vagy ázsiai versenytársaikhoz képest. Az európai légikikötők általában kisebb utas-kapacitásúak, és így zsúfoltságuk tovább csökkenti az európai légitársaságok versenyképességét. Az európai piacon bizonyos desztinációkra az üzleti osztályért fizetendő díj irreálisan magas.

A légi közlekedés ciklikus fejlődése

Az elmúlt évtizedek folyamán a légi ipar, 4–6 százalék körüli növekedést mutatott, köszönhetően a GDP növekedésének, valamint a globalizáció okozta nagyobb utazási keresletnek. A repülés egyre inkább árucikké vált.) (73. ábra)

¹⁰⁶ Kabotázs tevékenység = külföldi fuvarozó által végzett belföldi szállítási tevékenység.

73. ábra: Légi közlekedés forgalma (utas- és áruszállítás) és az össztermék alakulása

Forrás: JÁSZBERÉNYI M. – PÁLFALVI J. 2009

Az 1990-es években a globális gazdasági fellendülés fokozta az utazási igényt, csakúgy mint a hajlandóságot ezen magas költségek megfizetésére – különösen a business utazók esetében. Továbbá a nagyobb légitársaságok kihasználták a számítógépes technológiák és az optimalizációs módszerek fejlődését. Kifinomult kvantitatív elemzések segítettek összehangolni a (becsült) keresletet és a kapacitás kínálatot, valamint magas hatékonyságú útvonalterveket kidolgozni. A deregularizációs és liberalizációs folyamatok révén a nagyobb társaságok – jelentősebb hubok köré szerveződő – globális hálózatokat hoztak létre.

Ez idő tájt a hagyományos légitársaságok igyekeztek minél nagyobb forgalmat csatolni a hubjaikhoz, ezáltal növelni a csatlakozásaik számát – megemelt árakon. A nagy amerikai társaságok egyenesen *multi-hub rendszereket* létesítettek. Az uralkodó optimalizációs cél az volt, hogy a lehető legtöbb keresleti kategóriát lefedjék (mind a járatok, mind pedig az utasok tekintetében), valamint növeljék az összekapcsolódási lehetőségeket a hubokon belül.

Ez utóbbit a „hullámszerű” közlekedési minták alkalmazásával érték el, arra törekedve, hogy egy beérkező járatral minél több induló járatot lehessen elérni. A stratégia negatív aspektusa azon utasok megalégedettségének elvesztése, akik a közvetlen járatokat preferálják, továbbá a társaságnál jelentkező jelentős működési költségnövekedés. A „hullámszerű” forgalom súlyos működési terhet ró a hubokra, mely jelentkezik az időszaki torlódásokban, az időkritikus csatlakozásokban, valamint a földi kezelőeszközök és a személyzet erős fluktuációjában. Továbbá a torlódások és a nagy számú időkritikus csatlakozás tipikusan gyenge pontosságot eredményez.

Mivel nem létezett alternatív üzleti modell, az ügyfeleknek nem volt más választásuk, mint alkalmazkodni a hagyományos légitársaságok által kialakított működési elvekhez, fizetve az azzal járó komplexitásért is. A magas viteldíjak – különösképp a business és first class utasokéi – kompenzálták az alacsonyabb haszonkulcsú utazásokat. A termék-megkülönböztetés pedig, amit viszonzásul kaptak, meglehetősen szegényes volt – és a mai napig is az. Főként a kevésbé kötött helyfoglalási gyakorlatra, valamint a repülés köz-

beni szolgáltatásokra szorítkozik, a földi tevékenységek csak ritkán voltak specializáltak. Gyakorlatilag a társaságok a legkevésbé értékes ügyfelek szükségletei köré szervezték a működésüket, akiket a hubok igénybevételére szorítottak. A válság hamarosan, a 2000-es év második felében jelentkezett, mikor – szembesülve a gazdasági recesszióval – ezek a korábban jól fizető utasok egyre inkább vonakodtak kifizetni a prémium árakat.

A hagyományos légitársaságok számára egyedül nyitva maradó lehetőség a szövetségek, partnerségek kiépítése maradt. Ez be is következett a 1990-es évek második felében. A jelentősebb légitársaságok különféle partnerségi viszonyokba szerveződtek, és globális szövetségek alakultak. Mint az utasoknál, mint pedig a társaságoknál jelentkező hasznok (skála hatás a beszerzéseknél, összekapcsolt IT rendszere) meglehetősen sikeresekké tették ezeket a szövetségeket. Mindamellett az utóbbi húsz év deregularizációs törekvései ellenére sem sikerült megváltoztatni a korlátozó tulajdonlási kikötéseket és a bilaterális közlekedésjogi megállapodásokat (egy-két olyan kivételtől eltekintve, mint az „Open Sky”). Így hát ezen szövetségek szükségszerűen korlátozott céljai bár párosulva a további integrálódás vágyával, azt eredményezték, hogy a bennük rejlő költségsökkentési potenciál nem lett teljesen kiaknázva. A szövetségeknek tehát – annak ellenére, hogy stratégiaileg továbbra is fontosak – nem sikerült tagjaikat felkészíteniük a diszkontok jelentette kihívásokra.

A légi közlekedési piac szereplői

Szakértők véleménye szerint a légi közlekedésnek szüksége van a konszolidációra. A három stratégiai szövetség mentén végbemenő konszolidáció elkerülhetetlen. *Európa nem engedhet meg magának 20 nagy légitársaságot*, amikor *Amerikában a nagy légitársaságok száma ötre zsugorodott*. Az iparágban óriásfúziók vannak kilátásban. Amerikában, és ugyanez a sors vár Európa légitársaságaira is hosszabb távon, amelynek eredményeként három nagy európai légitársaság, a British Airways, a Lufthansa és az Air France–KLM fogja uralni a piacot. A légi szövetségek feltételezhetően a jövőben is fennmaradnak, csak lehet, hogy más formában. Amint az a szövetségek eddigi összetételéből kiderült, az egyes rendszerek elsősorban egy adott régió meghatározó légitársaságait próbálják saját körükbe csábítani, a kisebb légitársaságok pedig kevésbé vonzóak számukra.

A jelenleg működő légitársaságokat több szempont szerint lehet *csoportosítani*. A csoportosítás lehetséges szempontjai lehetnek a rendszeresség, menetrendszerűség, hálózatlanság, stb. A nem menetrendszerű kategóriát a közforgalmú közlekedésben a charter légitársaságok képviselik: járataikat szezonálisan, időszakosan működtetik.

A *menetrendszerűen közlekedő* vállalatok közül *elsőként a kiterjedt hálózattal rendelkező „mamut” légitársaságokat* kell megemlíteni, akik hosszú távon szállítják az utasokat: Air France–KLM, vagy a British Airways tipikusan ebbe a csoportba tartoznak. A *második szinthez tartoznak* az olyan szintén menetrend szerint közlekedő, *hálózati légitársaságok*, amelyek egy része egyben *nemzeti légitársaság*. Jellemzően egy adott régió légi közlekedési igényeit elégítik ki, illetve úgynevezett ráhordó szerepet játszanak. A *harmadik szintet* a *low-cost légitársaságok* alkotják. A tapasztalatok azt mutatják, hogy az Atlanti-óceán mindkét partján a keresletet az árak alakítják, azaz az árcsökkenés az üzlet felfutását idézi elő. Így a modell sikeresen működik és egyre nagyobb szeletet hasít ki a légi közlekedés piacán. A *negyedik csoportot* a *regionális légitársaságok* alkotják, amelyek szerepköre a jövőben valószínűleg módosulni fog. Az eddigi hagyományos tevékenység helyett inkább a túlterhelt hub-okat kikerülve ponttól-pontig rendszerű non-stop szolgáltatásokat

fognak nyújtani kis gépekkel. Ezzel a szolgáltatásszerkezet-változtatással képesek lesznek az üzleti ügyben utazók magas igényeinek is megfelelni, tehát így meg tudják tartani ügyfeleik nagy részét, a viszonylag magas árak ellenére. A légi közlekedésben a hálózati légitársaságok és a regionális társaságok közötti határok mind jobban összemosódnak. A verseny, az alacsonyabb díjszabások, az új technológia, a nagyobb hatékonyság irányába kényszeríti a túlélő légitársaságokat. A konszolidáció tovább terjed az iparágban. A jövő légitársaságai hub-and-spoke¹⁰⁷ és point-to-point¹⁰⁸ rendszer alapján is fognak üzemelni. Valószínűleg a mostaninál sokkal kevesebb zászlós légitársaság marad életben.

X. 5. A közlekedési piacok főbb jellemzői

X.5.1. A közlekedési piac sajátosságai

A közlekedési piac egy sajátos áru, a közlekedési teljesítmény cseréjének színtere. A piaci csere tárgyát képező teljesítmény a személyek és áruk valamely viszonylatban, kijelölt időben és meghatározott minőségben történő térbeli áthelyezését jelenti. *A közlekedési piac más áruk piacához viszonyított különlegessége magának a teljesítménynek, mint a csere tárgyának sajátosságából, valamint előállítási és felhasználási jellegzetességéből következik.* A csere tárgya a közlekedési teljesítmény, az anyagi termelés produktumaitól eltérően nem nyer materiális formát, fizikai valóságában nem lelhető fel. A közlekedési szférában a termék – a szolgáltatási szektor többi ágazatához hasonlóan – a termelés-értékesítés folyamatától nem különíthető el, a termék is csak addig létezik, amíg tart az „előállítás folyamata”. A teljesítmény előállító és felhasználó folyamatának egységéből következik, hogy a közlekedési teljesítményt nem lehet raktározni.

Az anyagi termelési szférában a termelés kívánatos egyenletessége és a fogyasztás ingadozása között fennálló ellentmondás feloldásának eszköze a készletre termelés, a raktározás. A közlekedési teljesítmények esetében a fogyasztás térbeni és időbeni ingadozásainak csökkentésére nincs lehetőség. Így a közlekedés elesik azoktól az előnyöktől, amelyek az egyenletes ütemű termelésben, a teljesítmények tervezhetőségében rejlenek. Közvetlenül piacra termel, így korlátozott lehetősége van a piac szeszélyeit szelídítő szelepek beépítésére. További *fontos jellemző, hogy nincs lehetőség az értékesítés optimális helyének és idejének meghatározására.* Szükséges kiemelni, hogy az anyagi termelés szférájában tapasztalható törekvés, a termékek legkedvezőbb piaci feltételek között történő értékesítése, a közlekedés területén csak korlátozottan érvényesíthető.

A piachoz való alkalmazkodás *további jellegzetessége, hogy a teljesítmény a kereslet változásakor csak „nehézkesen” tud igazodni a piaci igényekhez.* A piaci értékesítés nehézségei között meg kell említeni, hogy mivel a közlekedés terméke nem jelenik meg materiális formában, nem jeleníthető meg vizuálisan a teljesítmények választéka. A teljesítmények leírása pedig nem nyújthat elegendő információt a legmegfelelőbb termék kiválasztásához. A termékek közötti választás egyik fontos szempontja a termék *ára*, ami sokszor *csak bonyolult módon, közvetetten*, díjszabási adatokból való kalkuláció útján *kapcsolható a termékhez.* Míg az árutermelés piacán a cserét annak időbeli lefolyása nem jellemzi, addig *a közlekedés jellemző vonása, hogy a csere időben erősen megnyújtva jelentkezik.* A közlekedés piaca mindig kétpólusú, miután a csere – a közlekedés dina-

¹⁰⁷ Hub-and-spoke = gyűjtő-elosztó forgalomszervezési rendszer.

¹⁰⁸ Point-to-point = két város közötti forgalom.

mikus tevékenysége miatt – a tényleges termelési folyamatnak csak a befejező pontjára rögzíthető, ily módon a piac területének határai kitágulnak. Mindezekből következően *a közlekedésben a piaci viszonyok megbízható feltárása nehezebb, mint a materiális termék-piac esetében.*

A közlekedés piacán a kínálatot *a potenciális helyváltoztatási képesség testesíti meg.* Ez a képesség a térbeli mozgás céljait szolgáló eszközökben (pálya, jármű) jelenik meg. A közlekedés kínálatának a fizetőképes kereslettel való találkozása a helyváltoztatás folyamatának kezdőpontján valósul meg. Közlekedési sajátosság, hogy *a kereslet–kínálat találkozás minden esetben a kereslet által jelölt ponton megy végbe.* A csere lebonyolódásával a közlekedés ugyanolyan nagyságú potenciális kínálattal bír, mint amellyel a folyamat kezdetén rendelkezett. A piac magában hordozza azt a kockázatot, hogy a felszabadult kapacitások lekötésére az adott helyen és időben nincs kereslet. A közlekedés piacának kétpólusú átrendezése miatt a teljesítménykínálat értékesülése az árupiacnál megszokottól nagyobb kockázatot rejt magában.

A közlekedési kereslet jellegzetessége, hogy mindig származtatott, illetve járulékos kereslet. A közlekedési piac erőteljesen függ a gazdaságban lejátszódó folyamatoktól, miután a gazdasági és társadalmi élet „mozgásigényének” kiszolgáló, integráló faktora.

X.5.2. A keresletet befolyásoló tényezők

Az előzőekben már utaltunk rá, hogy a közlekedés *egyrészt* nyersanyagok, félkész- és késztermékek közbülső vagy végső felhasználóhoz való eljuttatását szolgálja, *másrészt* lehetővé teszi személyek bármilyen célú mozgását. A közlekedés keresletét számtalan külső tényező befolyásolja. A tényezőkre való aktív ráhatás a sokrétűség miatt rendkívül nehéz, már az oksági változók azonosítása és a hatások teljes körű feltérképezése is szinte lehetetlen. A közlekedés kereslete alig függ saját jellemzőitől, tehát jelentős mértékben származtatott, *derivált keresletnek* tekintjük. *A közlekedési keresletet meghatározó főbb tényezők a következők:*

- *Az ipari termelés szintje és struktúrája.* Egy ország gazdaságának fejlődése során a szállítandó árumennyiség növekszik. Kezdetben a nyersanyagigényes ágazatok (a nehézipar és a vegyipar) dominálnak, később azonban ezek veszítenek relatív súlyukból, helyettük a kevésbé szállításiigényes, de nagyobb hozzáadott értéket termelő ágazatok jutnak egyre nagyobb szerephez. Ebből következően a közlekedésnek egyre kevésbé kell a nagy tömegű, viszont alacsony fajlagos értékű termékek szállítására koncentrálnia. A kisebb tételben szállítandó, magas értékű termékek pontos és hibátlan fuvarozása kerül előtérbe. A csökkenő méretű szállítási egységek, valamint a pontosság iránti fokozott igény a kínálati rugalmasságot könnyen fokozni képes alágazatokat, elsősorban a közúti és légiközlekedést hozta előnyös helyzetbe.
- *A lakosság életmódjának és lakóhelyének változásai.* A szabadidő növekedésével a személyszállítás iránti igények is megváltoznak. A turizmus robbanásszerű fejlődése a közlekedés minden alágazatának keresletét pozitív előjellel érinti. A turisták adott desztinációkba való eljuttatásán kívül a közlekedés önmagáért való szolgáltatásként is megjelenik (elsősorban a sétahajókra, keskeny nyomtávú vasutakra gondolunk). A személyszállítás iránti igényt növeli a szuburbanizáció, az „elővárosiasodás” is. A napi ingázás távolságának növekedése és a területi decentralizáció új megoldá-

sokra kényszeríti a közlekedési ágazatot. Az alacsony népsűrűségű kertvárosokban a személygépkocsi, a városba bevezető útvonalakon a közforgalmú közlekedés képes csak megfelelő színvonalú szolgáltatást biztosítani, így az intermodalitás, a P + R rendszer¹⁰⁹ megkerülhetetlen kényszerűséggé válik.

- *Növekvő mobilitás és jólét.* Mind az áru-, mind a személyszállításban jelentkezik a minőség és a sebesség iránti fokozott igény, miközben a kereslet ár-rugalmassága csökken. Ez a tendencia azt jelzi, hogy a közlekedés manapság alapvető, nélkülözhetetlen létszükségletté vált. Ez lehetővé teszi, hogy a közlekedési szolgáltatók magasabb színvonalú szolgáltatásait a fogyasztókkal elismertessék, miközben az olcsó és gyenge minőségű kínálat iránti igények fokozatosan csökkennek. Az a szolgáltató, amely ezzel a trenddel nem képes lépést tartani, szükségképpen veszít a piaci részesedéséből. A vasút például nagyon magas tőkeigényénél fogva és az erős állami szabályozása miatt nem képes időben eléggé rugalmasan követni a kereslet változását

X.5.3. Közlekedéssel szemben a kereslet oldaláról támasztott követelmények

A *sűrűség*, rendszeresség az utas közlekedéshez való alkalmazkodásának szempontjából fontos. Egy 4–5 percenként közlekedő villamosviszonylat esetében a fogyasztónak nem kell figyelembe vennie a menetrendet programjának tervezésekor. Másik végletként a naponta mindössze 6–7 alkalommal induló, mellékvonali vonathoz történő kényszerű alkalmazkodás teljes egészében meghatározza az utas napirendjét, és ez a kényszerű korlátozás a vasúti szolgáltatást a többi közlekedési alágazattal szemben akár versenyképtelenné is teheti.

Pontosság, megbízhatóság nélkül a várható menetidő jelentősen megnő, a célba érés kockázata miatt az árut még korábban kell elindítani, illetve az utasnak elindulni. Ez a főlegesen várakozás szintén a kereslet csökkenését vonja maga után abban az esetben, ha egyéb szállítási módok is rendelkezésre állnak. A pontosság magas kockázata elsősorban a közúti közlekedés sajátossága, főleg hosszú távolságok és erős forgalom esetén.

A *kényelem* vonatkozásában külön kell választani a jármű és az állomás komfortfokozatát és a zsúfoltságot. A komfort vonatkozásában egyszeri beruházással a problémák orvosolhatók, a csúcsidők szűk kapacitásánál a helyzet ennél jóval bonyolultabb.

Az *elérhetőség, lefedettség* és az üzemidő a keresleti paraméterek vonatkozásában szintén kiemelkedően fontos. Hiába nyújt egy vállalat első osztályú szolgáltatást valamely viszonylaton, ha a megfelelő csatlakozásokat nem képes biztosítani. Az utazóközönség és a szállítatók a hosszú „rágyaloglási”, illetve „ráfuvározási” távolságokat általában nem fogadják el. Ugyanez a helyzet a rövid üzemidővel is, amikor a szolgáltatás csak a nap meghatározott óráiban, esetleg csak munkanapokon napközben áll rendelkezésre.

Az *utazási, szállítási biztonság* a legalapvetőbb igények közé tartozik, meg kell azonban különböztetnünk a vélt és valós kockázatokat. Az utas általában vélt kockázatok alapján dönt, a szállítató viszont hajlamos lehet a veszély pontosabb számszerűsítésére is.

Az *információ* rendelkezésre állása vagy hiánya a keresletet gyökeresen átformálhatja, az egyébként jó minőségű szolgáltatást a gyengébbel szemben hátrányba hozhatja. Az a szolgáltatás, amelyet a fogyasztó nem ismer, nyilván nem lehet sikeres, bármilyen jellemzőkkel bír is. Ezért szükséges, hogy mindig naprakész, kezelhető mennyiségű és struktú-

¹⁰⁹ P + R (park & ride) = „parkolj és utazz” szlogen a személygépkocsival történő utazás és a tömegközlekedés összekapcsolásának rendszerét szorgalmazza.

rájú információmennyiség álljon rendelkezésre már az utazás/szállítás tervezésekor. Az utazás közbeni információszolgáltatás az utas biztonságérzetének növeléséhez és az esetleges fennakadások gördülékeny elhárításához nélkülözhetetlen.

A *gyorsaság, sebesség* tervezésekor mindenkor szem előtt kell tartani, hogy mindig a személy vagy áru háztól házig történő eljuttatásának idejét kell alapul venni. Hiába képes a repülő a vasútnál többszörösen gyorsabban haladni, ha a repülőtérré való eljutás, illetve onnan a városba érkezés, a ki- és beszállás hosszú időt igényel. Ugyanez a helyzet akkor is, amikor zsúfoltság miatt az utasnak a pénztárnál az állomáson kell várakoznia, esetleg kiadott menetrend hiányában kénytelen feleslegesen állni a megállóban, vagy a nem megfelelő csatlakozások miatt egyes átszállóhelyeken kell hosszú időt eltöltenie. A sorbaállás, átszállás vagy átrakás szükségessége egyébként önmagában minőséget rontó tényezőként jelenik meg a legtöbb utas és szállító szemében még akkor is, ha többlet időráfordítással nem is jár.

A közlekedési ágazat keresleti jellemzésénél ki kell emelni a rendkívül erős napi, heti és évi *ingadozást*. Ez a szolgáltatásoknál általában is jelentkező sajátosság a közlekedési infrastruktúra (pálya és tartozékai) földrajzi helyhez kötöttsége miatt fokozott problémát okoz.

A *csúcsidőszakok változásban vannak. A napi ingadozás a rövidebb és rugalmas munkaidők miatt csökkenőben van*, a csúcsidőszakok relatíve gyengülnek, a reggeli és délutáni csúcsidő közötti holtidőszak forgalma növekedhet. A motorizáció fokozódása és a bevásárlóközpontok terjedése miatt hétvégeken, valamint a késő esti órákban a városi tömegközlekedésben a kereslet ugyan erősen csökken, a személygépjármű-forgalom viszont emelkedik. *A heti ingadozásnál a helyzet fordított. A növekvő mobilitás miatt a más városokban dolgozók, tanulók száma meredeken emelkedik, ezáltal a hétvégi csúcsidőszakok forgalma tovább növekszik. A turizmus térhódítása folytán a nyári és téli szezonális csúcsok szintén erősödnek*, bár az idegenforgalmi piactelítődésével párhuzamosan a növekedés üteme várhatóan mérséklődik.

A *csúcsidő–holtidő* probléma középpontjában a csúcsidős kapacitás fenntartásának költségessége rejlik. A csúcsidőben kihasznált infrastruktúra és járműállomány ugyanis más időszakokban kihasználatlanul áll. A közgazdaságtani racionalitás alapján a csúcsidőszakokban használt többletkapacitás beruházási és fenntartási költségeit elméletileg a csúcsidőszakokban utazóknak kellene megfizetniük. (A svéd vasút felmérése szerint pénteken és vasárnap az egyéb napokra érvényes díjszabásnak körülbelül a háromszorosát kellene alkalmazni, ha a piac működését optimalizálni akarnák.) A közlekedés közszolgálati szempontjai miatt azonban például a munkába és iskolába járás költségeinek ilyen jellegű emelése semmiképpen sem fogadható el.

X.5.4. Kínálat a közlekedési piacon

A közlekedési *kínálat előállítói köre rendkívül heterogén*. Ilyen szerepben megjelenhetnek: az *állam, a magánvállalkozók és a nem közlekedési főprofilú vállalatok*. Az állam és a magánvállalkozók közlekedési vállalatai többnyire elsődleges feladatként látnak el szállítási feladatokat, a személyszállítási szolgáltatásokat közszolgálati szempontból és profitszerzés céljából tartják fenn. A közlekedési szolgáltatás mögött egy egész szervezet áll, miközben a kínálat nyilvános, bárki igénybe veheti, aki a viteldíjat (fuvardíjat) lerója. Ezeket a vállalatokat általában a nagy tőkebefektetés, a lassú megtérülés jellemzi. A menetrendszerű közlekedés miatt az operátor állandó kockázatot visel, amit a kisforgalmú járatok fenntartási kötelezettsége tovább növel.

Ha a szolgáltató a piacon monopolhelyzetben van, akkor az utas számára alternatívaként csak a személygépkocsi létezhet. Az alacsonyabb jövedelmű rétegek számára azonban ez a lehetőség sem nyitott. *A monopolhelyzet a méretgazdaságossági okok miatt igen gyakori.* A természetes monopólium általában csak a legforgalmasabb útvonalak esetén szűnik meg, amikor másik szolgáltató képes úgy megjelenni az adott útvonalon, hogy megfelelő sűrűséggel és kihasználtsággal, gazdaságosan képes közlekedtetni járatait. Ilyen oligopol piac esetén lehet esély arra, hogy tényleges verseny indul meg a szolgáltatók között, s a szolgáltatás minősége javulhat.

Az államnak folyamatosan figyelnie kell a személyszállítási piacot, hogy a kisebb forgalmú irányokon is biztosított maradjon a szolgáltatás, továbbá a szolgáltatók versenye folytán ne alakuljon ki egyenetlen járatkövetés. *Az állam szerepe ezen szolgáltatási területen az általánosnál nagyobb, a személyszállítás lehetőségének biztosításában másoknak át nem adható kötelezettségei is vannak.* A közlekedési piacokon a hálózati szemlélet mindenképpen szükséges, azonban nem helyes egyes vonalakban gondolkodni. Egyetlen viszonylaton forgalmat optimalizálni nem lehet, hiszen minden vonal erősen függ a többi forgalmi paramétereitől. (Hiába próbálnánk például a budapesti metró forgalmát növelni, ha nem lenne ráhatásunk a ráhordó külterületi villamos- és autóbuszjáratok közlekedésére.)

A szolgáltató vállalatok mellett az igények kielégítésében az egyéni közlekedés is nagyon fontos szerepet játszik. A nem közlekedési profilú vállalatok dolgozóikat, illetve áruikat szállíthatják saját tulajdonú gépjárműveken, a lakosság pedig saját személyautójával kelhet útra. Az egyéni közlekedés a közforgalmú közlekedés számára erős versenytársat jelent még akkor is, ha direkt módon, számokkal megragadható kínálattal nem is rendelkezik. Az egyéni közlekedés piaci logikával csak részben jellemezhető, sok esetben nem az ár és a minőség, hanem a megszokás és a divat vezérli. Fő forgalmi irányainak megállapítása sem egyszerű feladat, befolyásolása pedig csak bonyolult forgalomtechnikai módszerekkel lehetséges.

X. 6. Infrastrukturális beruházások és finanszírozás a közlekedésben

A XIX sz. elejétől napjainkig tartó mintegy kétszáz évet felölelő időszakban az infrastrukturális beruházások iránti kereslet hol kisebb, hol nagyobb volt, mint a rendelkezésre álló források nagysága. *A vasúti hálózat kiépítésekor* (mint azt a korábbiakban már említettük) *a tőke teljes vagy részleges hiánya volt jellemző.* A vasúti hálózat kiépülésével a közlekedési infrastrukturális szolgáltatások iránti kereslet mérséklődött, és a finanszírozási források nagysága meghaladta a keresletét. *Az autópálya-hálózat kiépítése* Nyugat-Európában (és Észak-Amerikában) arra a periódusra esett, amikor *a finanszírozási források viszonylag bőségesek voltak. Jelenleg ismét a források szűkössége vált jellemzővé.*

Az Európai Unió országaiban az infrastruktúra finanszírozásához szükséges források általában állami és privát forrásokból tevődnek össze. Az állami források egy része nemzeti forrás (költségvetési pénzeszközök és kölcsönök), másik része EU-támogatás. Az Európai Unióban a legkülönbözőbb célokat három fő forrásból támogatják: a Strukturális Alap, a Kohéziós Alap és a Közösségi Kezdeményezések keretében adható támogatások. A finanszírozás oldaláról ezek használhatók fel részben a következőkben vázolt konkrét rendszerek, illetve fejlesztési programok megvalósításához.

Az 1991-es prágai, az 1994-es krétai és az 1997-ben Helsinkiben megkötött Európa Egyezményeknek köszönhetően létrejött a kötelezettség egy egész Európára vonatkozó,

közös közlekedési stratégia kidolgozására. A TEN (Trans-European Network) az EU közlekedési, hírközlési és energetikai hálózatainak rendszerét jelenti, a TEN része a TERN (Trans-European Road Network), ami a Transzeurópai Közúthálózat megfelelője. A hálózatok a kontinens politikai–gazdasági folyamatainak elemzése és a jövőben várhatóan legfontosabb funkcionális folyosók Európa területén való kijelölése alapján jöttek létre. Ezek részben illeszkednek a meglévő hálózatokhoz, részben új relációkat tárnak fel: új utakat, vasútvonalakat, vízi utakat, esetleg légikikötő-bázisokat, továbbá a hírközlés és az energiahálózat célszerű kiterjesztését foglalják magukban.

Az Európai Parlament és az EU Bizottság által megtartott harmadik Összeurópai Közlekedési Konferencia (Helsinki, 1997) a fenntartható mobilitás szükségességét szem előtt tartva, célként jelölte meg a transzeurópai hálózatokhoz (TEN és TERN) illeszkedő összeurópai közlekedési hálózatok kiépítését. A közlekedési hálózatok fő irányait jelölő „folyosók” a következők:

- I. Helsinki–Tallin–Riga–Kaunas–Varsó
- II. Berlin–Varsó–Minszk–Moszkva–Nyizsnij-Novgorod
- III. Berlin/Drezda–Wroclaw–Lvov–Kijev
- IV. Berlin/Nürnberg–Prága–Pozsony/Bécs–Budapest–Konstanca/Szaloniki/Isztambul
- V. Velence–Trieszt/Koper–Ljubljana–Budapest–Ungvár–Lvov
  - 1./A Pozsony–Zsolna–Kassa–Ungvár
  - 1./B Fiume–Zágráb–Budapest
  - 1./C Plocse–Szarajevó–Eszék–Budapest
- I. Gdansk–Poznan/Lodz–Zsolna/Katowice–Osztrava
- II. Duna
- III. Durres–Tirana–Szkopje–Szófia–Várna
- IV. Helsinki–Szentpétervár–Moszkva–Kijev–Ejubasevka–Kisinyov–Bukarest–Dimitrovgrád–Alexandroupoli
  - IV./A Ljubasevka–Ogyessza
  - IV./B Kijev–Minszk–Vilnius–Kaunas–Kalinyingrád
- V. Salzburg–Ljubljana–Zágráb–Belgrád–Nis–Szkopje–Veles–Saloniki
  - V./A Budapest–Újvidék–Belgrád
  - V./B Nis–Szófia–Isztambul
  - V./C Veles–Via Egnatia

A második, ún. krétai Páneurópai Közlekedési Konferencia már „három időtávú” infrastruktúrafejlesztési koncepciót határozott el azokra a legfontosabb közlekedési „folyosókra”, amelyek a fejlesztendő kelet-közép-európai országokat és régiókat kapcsolják össze egymással, valamint természetesen az EU-tagállamokkal. Magyarországot földrajzi elhelyezkedéséből adódóan több „folyosó” is érinti, ezek a közúti, vasúti irányok, a Duna mint vízi út és a légikikötők. *Magyarország elsődleges feladata a közlekedési „folyosók” beillesztése a hazai infrastruktúrafejlesztési programba.*

A TEN-koncepcióra épülő összeurópai közlekedési hálózat az EU-tagállami hálózatok mellett felöleli a csatlakozni szándékozó közép- és kelet-európai országok területén kijelölt „folyosókat” is. Ez utóbbiak összefogására, összehangolására létrehozott szervezet a TINA. A TINA-projektek a 10 „Helsinki folyosó” 10 ország területére jutó infrastruktúráinak számbavételére, korszerűsítésére, fejlesztésére, illetve létesítésére irányulnak. A TINA-hálózat a gerinchálózatok mellett kiegészítő hálózati összetevőket is magában foglal. *A hálózati összetevőkre vonatkozó fő kritériumok a következők voltak:*

- a határon átmenő csatlakozások folytonossága a TINA-országok, valamint a TINA és az EU országai között,
- a hálózati összetevők *kompatibilisek legyenek* a jelenlegi TEN-irányokban, a hálózat sűrűsége hasonló legyen az EU tagállamaiban megvalósuló TEN-hálózathoz,
- a hálózat sűrűsége hasonló legyen az EU tagállamaiban megvalósuló TEN-hálózathoz.

Globalizálódó világunkban jellemző, hogy a távolságok egyre kisebbé válnak, az országhatárok a gazdaság számára kezdenek eltűnni, a termelési ciklusok rövidebbek, a raktárkészletek kisebbek lesznek, és az idő válik a legszűkösebb erőforrássá, ami azt is jelenti, hogy egyre fontosabb az emberek és értékes árucikkek gyors szállítása. Emiatt mondhatjuk, hogy a légi közlekedés mozgatórugója lett nemcsak a közlekedési iparágaknak, hanem a globalizációnak is.

Visszatekintő kérdések

- Milyen összetevőkből áll a közlekedési rendszer?
- Milyen földrajzi szempontok játszanak szerepet a közlekedési rendszerek térbeli viszonyinak alakulásában?
- Mivel magyarázza a közlekedési hálózatok inerciáját (tehetetlenségét)?
- Milyen dimenziókban vizsgálható a közlekedési rendszer fejlettségi szintje?
- Más közlekedési ágazatokhoz képest milyen előnyei vannak a közúti szállításnak?
- Ismertesse az integrált vasúti nyomtávrendszerek előnyeit!
- Általánosan jellemezze a vasúti szállítás szerepét a világ nagy térségeiben!
- Jellemezze a légiközlekedés intézményi hátterének kialakulását!
- Ismertesse a légi közlekedés deregulációjának és liberalizációjának folyamatát!
- Milyen sajátosságok jellemzik a közlekedési piacot?
- Melyek a közlekedési keresletet befolyásoló főbb tényezők?
- Milyen követelmények támaszthatók a közlekedéssel szemben a kereslet oldalkáról?

XI.

Kereskedelmi földrajz

A fejezet elsősorban a gazdálkodási kar hallgatóinak ad kitekintést a profit realizálásában meghatározó jelentőségű kereskedelmi tevékenységek földrajzi aspektusairól. Elsősorban a kereskedelmi és marketingszakos hallgatóknak fontos a kereskedelmi egységek, központok telephelyválasztásának, a piactérfülek értékelésének és a gyakorlati példák tanulságainak a bemutatása, de bizonyosan hasznos ismereteket jelenthetnek minden gazdálkodással foglalkozó közgazdász számára is.

SIKOS T. TAMÁS

A kereskedelmi kapcsolatok térbeli szerveződésének értelmezésével, működési mechanizmusának földrajzi viszonyaival a „marketingföldrajz” foglalkozik, amely fontos és széleskörűen művelt tudományterület. Magyarországon a téma elméleti és módszertani kutatását a rendszerváltás tette különösen indokolttá, hiszen a tervgazdaság körülményei között a gazdaság másként működik, mint a szabadpiac feltételrendszerében. Ugyanakkor kiemelt szemponttá vált a lakossági szükségletek minél magasabb színvonalú mennyiségi és minőségi kielégítése.

A marketingföldrajz mint interdiszciplináris tudomány már nevével is jelzi, hogy két nagy tudományterület mezsgyéjén, a marketing – tágabb értelemben a közgazdaságtudomány – és a földrajz területein fejlődött ki. Magában foglalja a városmarketing, a településmarketing, továbbá a régiómarketing szakterületeket. Kialakulását és fejlődését alkalmazott tudomány jellege nagyban elősegítette. Igen szoros a kapcsolata a regionális kutatásokkal, amely a gazdaság térbeli folyamatait, a térszerkezetformáló hatásokat is vizsgálja. *A marketingföldrajz tárgyában túllép a kereskedelem földrajzán, melyet mint tudományágat integrálja magába.*

XI. 1. A marketingföldrajz fogalma, elemei

William Applebaum 1954-ben a marketingföldrajzot a gazdaságföldrajz egyik leginkább fejlődésre képes területének nevezte. A marketing területi rendszere minden bizonnyal a földrajzi környezet terméke. A földrajz és a marketing kiegészítő viszonyban vannak egymással, amelyben a piaci intézmények *térbeli elhelyezkedését és telepítését meghatározó tényezők* és az adott *régió belüli értékesítési tevékenység* párhuzamosan működik. A kettő együtt határozza meg a fejlesztés és tervezés jövőbeni irányát. Az Amerikai Marketing Szövetség (AMA) a következő, formális definíciót javasolja a marketing *általános* fogalmaként: „A marketing olyan szervezeti funkció és eljárás, amely a vásárlók számára értéket teremt, kommunikál és közvetít, valamint az ügyfélkapcsolatokat oly módon ápolja, hogy azok a szervezet és az érdekelt személyek számára egyaránt hasznot hajtsanak”. (KOTLER PH. – KELLER K. L. 2006)

A fejlődési potenciál ellenére a diszciplína csak igen lassan fejlődött; a *marketingföldrajzot* a gyakorlatban csak kevesen alkalmazták, ráadásul csak szűken értelmezték. A

diszciplínát *szűkebben* értelmező BRIAN J. L. BERRY (1967) szerint „a marketingföldrajzozok tevékenységének elsősorban a *kereskedelmi terület mérésére* kell irányulnia”, és a témakör művelőinek a magánvállalkozások szolgálatában kell állniuk. A marketingföldrajz területe ezzel szemben jóval szélesebb. RAYMOND E. MURPHY (1961) az *Economic Geography* egyik, a kiskereskedelemmel foglalkozó számához írt előszavában rámutatott, hogy „az ifjú tudományágat a gyakorlatban alkalmazó szakemberek száma és tevékenysége az elmúlt évtized során megnőtt”. A marketingföldrajz elérte a nagykorúságot (*Marketing Geography Comes of Age*) című folyóiratszámába szinte egytől egyig valós kereskedelmi problémákkal foglalkozó tanulmányokat válogatott be. Függetlenül attól, hogy egyetértünk-e Murphy állításával vagy sem, tény, hogy ekkorra bizonyos marketing témákkal (például a kiskereskedelmi területek mérésével) kapcsolatos irodalom jelentős méretűvé duzzadt. Murphy koncepciójában tovább ment Berrynél és megfogalmazta a *marketingföldrajz tágabb értelmezését*, amely a következőket tartalmazza:

1. kiskereskedelmi üzletek – elsősorban szupermarketek – telephelyválasztása és kereskedelmi területük határának megállapítása;
2. a piacok értékelése az 1. szerint;
3. raktárterületek kijelölése;
4. a népesség társadalmi–gazdasági jellemzőinek változása népszámlálási körzetenként.

ROY O. EASTMAN *Marketing Geography* (1930) címmel megjelent kötetén kívül címben egyik munka sem tartalmazta a „marketingföldrajz” elnevezést, egészen Ross L. Davies 1976-ban publikált *Marketingföldrajz* című könyvéig. Davies e művében a kiskereskedelem különböző oldalait mint „olyan szemszögű földrajzot mutatja be, amely a tercier gazdasági ágakkal, elsősorban pedig a kereskedelemmel foglalkozik”.

A diszciplína külön státusának elismerési ideje a földrajztudományban csupán 1972-ben érkezett el, amikor a Nemzetközi Földrajzi Unió XXIII. (montreali) kongresszusán létrehozták a „Market Distribution Systems” elnevezésű munkacsoportot (amely később Market-Place Exchange Systems néven folytatta munkáját). A marketingföldrajz feladatai közé tartozik olyan kérdések vizsgálta is, mint például a gazdasági–társadalmi–demográfiai tényezők mennyiben befolyásolják a kereskedelmi hálózat térbeli kialakulását, vagy például milyen korrelációs kapcsolat van a kereskedelmi szféra privatizációs folyamata és a térbeli differenciálódás között. A diszciplína a térbeli kapcsolatok feltárásához elsősorban a matematikai statisztika módszereit alkalmazza, mely eszközrendszer szorosan kapcsolódik a Földrajzi Információs Rendszerhez.

A kutatási elmélet és módszertan multidiszciplináris forrásai: a gazdaságföldrajz, társadalomföldrajz, falu- és városföldrajz; telephelyelmélet; területi gazdaságtan; üzlet- és gazdaságtörténet; marketing; humánökológia, falu- és városszociológia; egyéb diszciplínák és kutatómódszertanok.

A marketingföldrajz *konponensei* az alábbiakban foglalhatók össze:

- Telepítési tényezők és földrajzi egységek, telephelyek és csoportjaik: földrajzi egységek, azok története és fejlődése; kitermelő ágazatok, feldolgozóipar; nagykereskedelmi közvetítők és piacok; szolgáltatóipar és a szolgáltatási tevékenységet elősegítő intézmények; kiskereskedelmi közvetítők és piacok.
- A népesség telepítő tényezői: a népesség eloszlása; a társadalmi–gazdasági jellemzők változatossága; a kiadások, a fogyasztás és a vásárlói szokások különbségei.

- Ellátó és elosztó (kereskedelmi) területek: nagy-, illetve kiskereskedelmi szektor.
- Területi konkurencia: a nagy-, illetve a kiskereskedelmi szektorban; a területi konkurencia és az árumozgás akadályai; az áru térbeni mozgása és az elosztási csatornák.
- A nagykereskedelmi és kiskereskedelmi szektoron belül zajló értékesítések változásai és azok egymáshoz viszonyított aránya.
- A földrajzi alternatívák maximalizálásának értelmezése, mérése és jelentősége.
- A marketingföldrajz felhasználási területe: felsőoktatás, vagyis a marketing mint tantárgy; makro- és mikroszintű piackutatás; eredményeit emellett sikerrel adaptálhatják más diszciplínák, állami szervek, piaci és nonprofit szervezetek stb.
- Egyéb, másutt nem szereplő szempontok.

A marketingföldrajz a fentiekben túl *egyrészt* a nemzetközi kereskedelem általános jellemzőivel is foglalkozik, mely esetben a makroregionális igények és az ellátást biztosító termelési központok elhelyezkedése vizsgálatának tárgya. (Ilyen lehet például az Európai Unió vagy az USA-n belüli konkurens cégek területi elhelyezkedésének tanulmányozása.) *Másrészt*, a marketingföldrajz sokkal szűkebben, azaz mikroregionális térben is értelmezhető, ahol a helyi szempontok szerint a kisebb cégek mindennapi kereskedelmi gyakorlata az elemzés tárgya. Ez utóbbi esetben a figyelem központjába a cégek kis- és nagykereskedelmi, valamint szolgáltató tevékenységei kerülnek, a vásárlók mozgásterének, a környező üzleti központok működési jellemzőinek figyelembe vételével.

A diszciplína keretét a marketingrendszer koncepciója adja meg. A rendszer konkrét társadalmi–gazdasági–politikai környezetben működik, amelyben az erre a környezetre jellemző, különböző kulturális, üzleti és kormányzati tényezők befolyásolják a rendszerben hozott döntéseket.

XI. 2. A marketingföldrajz gyökerei

A marketingföldrajz megalapozójának JOHANN HEINRICH VON THÜNEN tekinthető (1826). Úttörő jelentőségű volt telephelyelemzése, amelyet saját birtokán végzett. A századfordulót követően ALFRED WEBER (1909) gyakorolta a legnagyobb hatást az elméleti és modern alkalmazott kutatásokra. Weber elemzéseit GEORG PICK matematikai megközelítéseivel (1909) kiegészülve a szállítási kérdéseket, a munkaerő problémáját és az agglomerálódást érintették.

TORD PALANDERNEK (1935) tulajdonítják a modern szakasz kezdetét. *Beiträge zur Standortstheorie* című munkája az első olyan elmélet, amelyben a telephelyprobléma elfogadása integrálódik a telephelyproblémához történő alkalmazkodással. Palander éppen azzal növelte von Thünen, Weber és Wilhelm Launhardt munkásságának jelentőségét, hogy kritika alá vette, és szintézisbe foglalta a korábbi elméleteket. Ő állította össze az első, átfogó, osztályozáson alapuló kutatási bibliográfiát is. Walter Christaller klasszikus tanulmányát 1933-ban Jénában publikálta a *Die zentralen Orte in Süddeutschland*-ban. Christaller munkájában megfogalmazta a marketingföldrajzban is kulcsszerepet betöltő központi hely elméletének alapjait, amely – szavai szerint – „általános deduktív elmélet a városok méretének, számának és elhelyezkedésének magyarázatára”, abban a hitben, hogy „az elterjedést valamilyen vezérelve irányítják.” Ez az elmélet – vélte – „a városi gazdasági tevékenység és intézmények elmélete lehet” a Thünen-féle mezőgazdasági és a Weber-féle ipari telephelyelmélet mellett. A központi telephely elmélet egy olyan norma-

tív elmélet, amely a térben szórtan elhelyezkedő népesség számára a javakat és szolgáltatásokat biztosító központok nagyságát, térbeli elhelyezkedését és számát mutatja meg. A Christaller tanulmányát követően kibontakozó viták a hierarchikus koncepció körül csúcsosodtak ki. AUGUST LÖSCH (1954), aki számos vonatkozással egyetértett, – többek között a hexagon elméletet is elfogadta a piaci területek legelőnyösebb formájának –, kimutatta, hogy a hármas elv csupán egyetlen eset a lehetséges megoldások egész sorából.

A fentiekből kitűnik, hogy a klasszikus „marketing” modellt három fő elméleti irányban fejlesztették tovább, miközben módosították. *Először* Christaller kísérelt meg javítani a modell realitásán azzal, hogy a nagyobb torzító hatásokat vizsgálta; *majd* Lösch kimutatta, hogyan lehet geometriai manipulációk segítségével a központi helyek rendszere különböző típusainak egész sorát levezetni; *végül* Berry és William Garrison az elmélet alaptételeit a korábbiaknál jóval rugalmasabb formában újrafogalmazták, kiterjesztve azokat a városi területek belső jellemzőire és a vidéki térségekkel való külső kapcsolatrendszerükre.

A marketingföldrajz vizsgálati módszereiben nagymértékben támaszkodik az ún. általános kölcsönhatás elméletre. Ez a teória a központi telephelyelmélettől három alapvető szempontban különbözik:

- 1.) *Először* is, nem annyira a központok és kereskedelmi zónáik növekedési folyamatainak magyarázatát adja, inkább a közöttük működő kölcsönhatást meghatározó tényezőket összegzi. Itt inkább mozgáselmélettel, semmint telephelyelmélettel állunk szemben.
- 2.) *Másodszor*, az általános kölcsönhatás-elmélet mögött formálisan sokkal kevésbé erőteljes és logikus posztulátumok, kevésbé merev feltevések állnak, mint a központi telephely elmélet mögött. Főként matematikai egyenletek laza gyűjteménye, melyeket a Newton fizikai törvényéhez hasonló gravitációs elmélet köt össze.
- 3.) *Harmadszor*, az általános kölcsönhatás-elmélet egy szélesebb elméleti bázist képez annak megfelelően, ahogyan az ún. gravitációs modelleket különböző interakciók – többek között népességvándorlás, munkába járás, közlekedési és vásárlási célú mozgások – vizsgálatához alkalmazzák. A központi telephely elmélet viszont kifejezetten a vásárlási szokásokról szól.

A gravitációs modellek alkalmazhatóságát a marketingföldrajzban elsőként William J. Reilly bizonyította az 1930-as évek elején megalkotott kiskereskedelmi gravitációs törvényével. A többi korabeli műhöz hasonlóan ez is kifejezetten az igen nagy településekre vonatkozott. A gravitációs modell részben javított a központi telephely elmélet tökéletlenségein, mivel jobban kifejezi a város erejét és pontosabb távolsági indexhez vezet. (ISARD, W. 1967) A törvény megállapítja, hogy „két nagyváros a közöttük lévő töréspont közelében elhelyezkedő városból a két nagyváros népességszámával egyenes arányban és a két nagyváros törésponttól való távolságának négyzetével fordított arányban vonzza a vásárlókat”.

XI. 3. A magyar élelmiszerkereskedelem fejlődési sajátosságai

A világ élelmiszer-kereskedelme a XX. század utolsó évtizedeiben rendkívül dinamikusan változott. Ez a tendencia a magyar gazdaságban is felfedezhető a piacgazda-

ságra való áttérés folyamatában. A korábbi élelmiszer-kereskedelmet elsősorban a hiány, az alapszükségletek minimális szintű kielégítése jellemezte. A gazdasági és piaci helyzet változása, a privatizációs folyamatok az élelmiszer-kereskedelmet is alapvetően átstrukturálták. A korábbi, verseny nélküli piac helyébe a cégek közötti konkurenciaharc került, amit a legjobb piaci pozícióért, a vásárlók kegyéért vívtak. Napjainkra már a cégek jelentős árversenyre kényszerülnek, és szolgáltatásaikat is jelentős mértékben differenciálják. A korábbi üzlethálózatból új üzleti láncok fejlődtek ki, nemzetközi érdekeltségekkel. A tőkekoncentráció révén viszonylag kevés cég kezébe került az élelmiszer-kereskedelem. E tendenciák teljesen hasonlóak a Nyugat-, illetve Dél-Európában zajló folyamatokhoz.

A hazai bolti kiskereskedelmi egységek száma 1992 és 1995 között összességében 144,4 százalékkal nőtt, ezen belül is a legdinamikusabban (210 százalékkal!) az élelmiszer-kereskedelem területén emelkedett. A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy a fenti dinamizmus legfőbb oka magas profitrealizáció. A kis és közepes méretű üzletek forgalma napjainkra egyre kisebb jelentőségű, a meghatározók e téren a nagyobb alapterületű üzletek lettek. Sajátos specializálódás ment végbe a kereskedelmi szervezetek között is. Differenciálódott a kereskedelem struktúrája: más-más üzleti formát preferálnak a különböző cégek (bevásárlóközpontok, hipermarketek, szupermarketek és diszkontok formájában). Az 1996-ban megindult bevásárlóközpont- és hipermarket-nyitási hullám jelentős mértékben átstrukturálta Budapest kiskereskedelmét, miközben az önálló kiskereskedelmi egységek piaci részesedése jelentős mértékben visszaesett. Budapest és az ország élelmiszer-kereskedelmét ma már a multinacionális cégek uralják, amelyekkel szemben a hazai cégek különféle módon igyekeznek harcolni, például 1991-ben egyesületbe tömörültek a magánvállalkozók (CBA), illetve 1996-ban egy újabb társulást kezdeményeztek BÉE Kft. formájában. Ezt követte 1998-ban a Sláger Üzletház Kft. megalapítása Budapesten. A BÉE Kft. a 100 m² alatti, a Sláger Kft. az 50 m²-nél is kisebb boltokat próbálja társulásba gyűjteni. A magánüzletek túlélési esélyeit csak a társulási formák javíthatják, mivel üzlethelységeik többsége kis alapterületű, infrastruktúrával gyengén ellátott. E kis cégek tőkeellátottsága is alacsony, ami pedig megnehezíti versenyben maradásukat a vevőkért folytatott harcban.

A külföldi tőke beáramlása az élelmiszer-kereskedelemben 1989 után három szakaszban zajlott le. Az *első szakaszban* a meglévő hálózatokban szereztek tulajdoni hányadot a multinacionális cégek (Csemege – Julius Meinl; Édesség bolt – Bonbon Hemingway stb.). A *másodikban* a már meglévő egységekből alakították ki az üzletláncokat (Spar, Profi, Plus, Kaiser's stb.), a tőkebefektetések *harmadik szakaszát* pedig a folyamatos építkezések és az új beruházások jellemzik (Penny Market, Billa, Cora, Auchan, Metro, Tesco). Új jelenség az élelmiszer-kereskedelemben a Tesco Express megjelenése, amely a korábbi ÁFÉSZ- vagy CBA-üzletek helyén kezd terjedni.

XI. 4. Budapest kereskedelmi zónái és ezek szerkezeti jellemzői

A főváros legfontosabb kereskedelmi területeinek létrejötte szorosan összefügg a metropolisz-fejlődés történetével. Budapest topográfiai fejlődése keretében a városszabályozási és -rendezési tevékenységek közül talán a legjelentősebb a városmag átformálása volt, amely az Erzsébet híd építése során vált szükségessé. Az építkezések az első világháború alatt fejeződtek be, a modern nagyvárosnak megfelelő városközpont kiépítése azonban csak a háború után vált teljessé. Ebben az időszakban alakult ki a főváros *hagyományos*

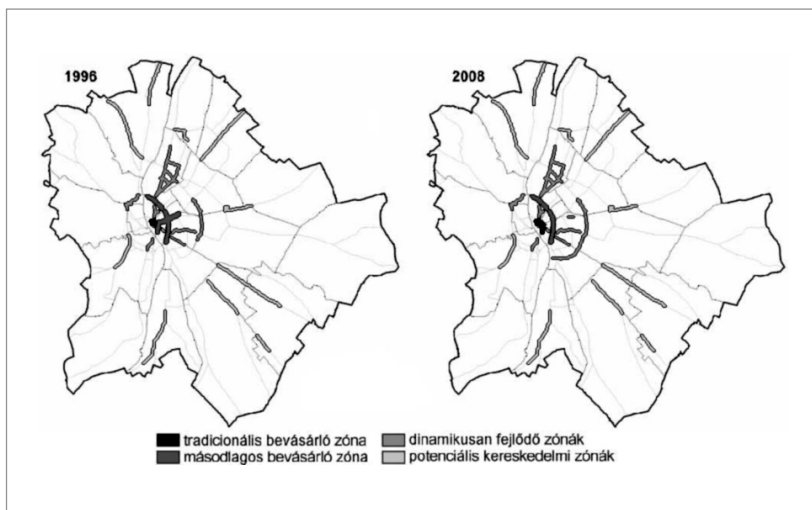
bevásárló zónája a Vörösmarty tér – Károly körút – Kossuth Lajos utca – Duna által határolt területen. Mindmáig ez a főváros legelegánsabb, legpatinásabb üzleti negyede, ugyanakkor a legdrágább vásárlási övezete is. Funkcióját tekintve is ugyanolyan központi szerepet tölt be a város életében, mint Bécs bevásárló utcája a Kärtner Strasse.

A Rákóczi út fejlődése az Erzsébet híd felépülése után teljesedett ki igazán, de szerepe 1996-ig *másodlagos maradt* a Váci utca északi szakasza mellett. Nagyobb áruházai (Corvin, Otthon, Verseny, Csillag stb.) napjainkra megszűntek (2008), áruválasztékukat egyébként is inkább a kommersz cikkek jellemezték, míg a Váci utcán és környezetében elsősorban a minőségi, magas színvonalú termékek voltak jelen.

A *másodlagos bevásárló zóna szerves része* a Margit híd és Petőfi híd között elhelyezkedő Nagykörút. Ezt a szakaszt elsősorban kis üzletek jellemzik, melyek alapterülete sok esetben nem több mint 20–50 m², de esetenként még ennél is jóval kevesebb. A Nagykörúton összességében mintegy 150 ezer m² alapterületű üzlet található. A Váci út kereskedelme az utóbbi években rendkívül dinamikus növekszik; ide települnek át a városmagból, illetve a másodlagos bevásárló zónából a nagy alapterületű üzletek, amelyek a magas bérleti díjak miatt kiszorultak a városmagból.

A városból kivezető utak mentén *egy újabb kereskedelmi zóna* jelent meg, ahol elsősorban a nagy helyigényű autókereskedések, használt autókalkatrésztelepek, tüzelő- és építőanyag-telepek stb. vannak.

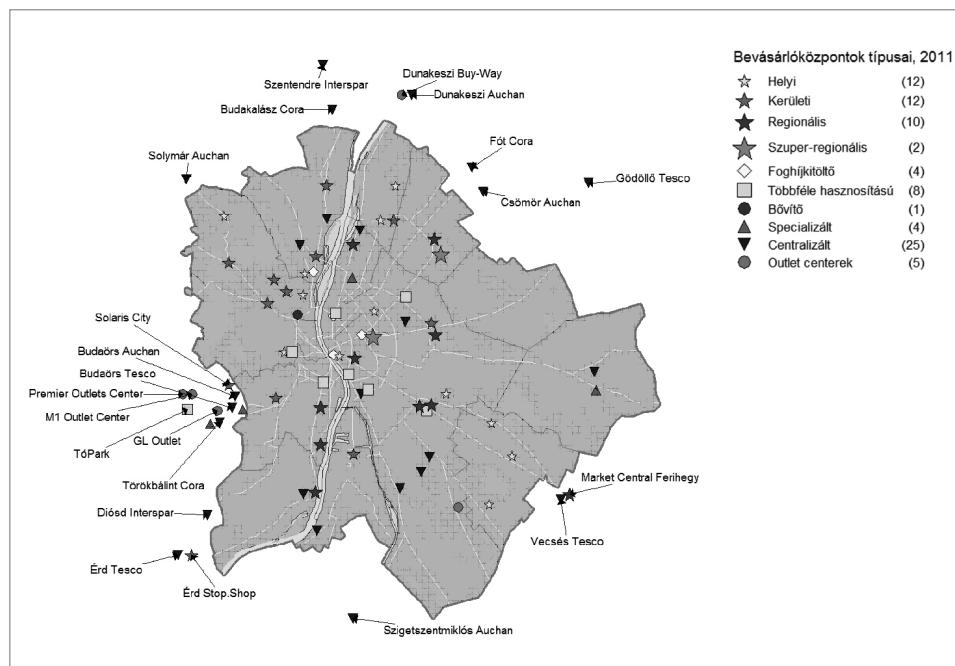
Budapest kereskedelmi zónáinak szerkezetét elemezve (74. ábra) megállapítható, hogy a fejlődés tendenciája hasonló irányú, mint amilyen a nyugat-európai nagyvárosokban évtizedekkel korábban már lezajlott.

74. ábra: Budapest kereskedelmi zónái 1996-ban (balra) és 2008-ban (jobbra)

Forrás: A szerző szerkesztése

Budapesten a bevásárlóközpontok az 1970-es években kezdtek kiépülni (Flórián, Skála 1976), de látványos, robbanásszerű fejlődésük csak az 1990-es években indult meg. Az általunk a bevásárlóközpontokhoz sorolt mintegy nyolcvan kereskedelmi egység jelentős hatással van Budapest térszerkezetére és a városszerkezet átalakulására. (75. ábra)

75. ábra: Budapest bevásárlóközpontjainak tipológiája

Forrás: A szerző szerkesztése

A főváros centrumában helyezkednek el elsősorban a multifunkcionális központok (WestEnd City Center, MOM Park, Árkád, Lurdy, Dunaház Mundo stb.). A belső kereskedelmi övezetet az átmeneti zóna követi. Ebben a kereskedelmi zónában elsősorban a kerületi és regionális központok dominálnak. A budai bevásárlóközpontok szinte mindegyike – a Mammút és a MOM Park kivételével – kerületi és regionális funkciót tölt be. A budai övezet az ország legmagasabb vásárlóerő potenciállal rendelkező térsége. A pesti oldalon a „mezokereskedelmi zóna” a Hungária körút és a város pereme között félkörben található. A pesti oldalon az átmeneti zónában hasonlóan a budai oldalhoz szintén a kerületi és regionális központok előfordulása a jellemző. Az átmeneti zónát a hipermarketek gyűrűje követi Budapest perem kerületeiben, illetve a fővárosi agglomeráció egyes településeiben. Fontosnak tartjuk felhívni a figyelmet (75. ábra) arra tényre, hogy még jelenleg is van a fővárosnak olyan térsége, amelyben egyáltalán nincs (XVI. kerület) bevásárlóközpont. A bevásárlóközpontok különböző típusainak (helyi, kerületi, regionális, szuper-regionális stb.) térbeli megjelenése szorosan összefügg az adott térség vásárlóerő potenciáljával, a központok funkciójával, a térség népsűrűségével, az adott központ megközelíthetőségével, a központok település hierarchiához való kötődésével.

Ki vitatná, hogy a fővárosban, illetve az agglomerációs területeken felépült bevásárlóközpontok jelentős hatással vannak a városok térszerkezetének alakulására. A fogyasztás új katedrálisainak térformáló szerepe meghatározó jelentőséggel bír a korábban kialakult városszerkezetre. Ezen kereskedelmi egységek gyors megjelenését nem tudta követni sem a főváros sem pedig az agglomeráció közlekedési hálózatának fejlődése. A korábbi kereskedelmi zónák¹¹⁰ elvesztették versenyképességüket az új központokkal szemben. (74. ábra) A másodlagos bevásárlózóna (Rákóczi út, nagy körút üzlethálózata) lett a bevásárló-

központok versenyének legnagyobb vesztese. Ebben a zónában 150 ezer m²-en olyan üzletek vannak, amelyekhez hasonló kiskereskedelmi egységek tömegével fordulnak elő az egyes bevásárlóközpontokban is. A másodlagos zóna üzleteinek jelentős része nem tudott időben profilt váltani nem tudta megtalálni, azt a piaci rést, amellyel versenyképességét növelni tudta volna a bevásárlóközpontokkal szemben. A kialakult új helyzetben a hagyományos üzleteknek a fennmaradásra esélyük csak akkor van, ha a bevásárlóközpontból az adott üzlettípus hiányzik, vagy ott csak kis számban fordul elő.

XI. 5. Nyertesek és vesztesek

A bevásárlóközpontok piacán mára egyértelműen kirajzolódik a nyertesek és a vesztesek köre. A WestEnd City Center, az Árkád, az Europark, a Mammut és az Aréna az igazi nyertesei, a vásárlókért folytatott könyörtelen konkurencia harcnak.

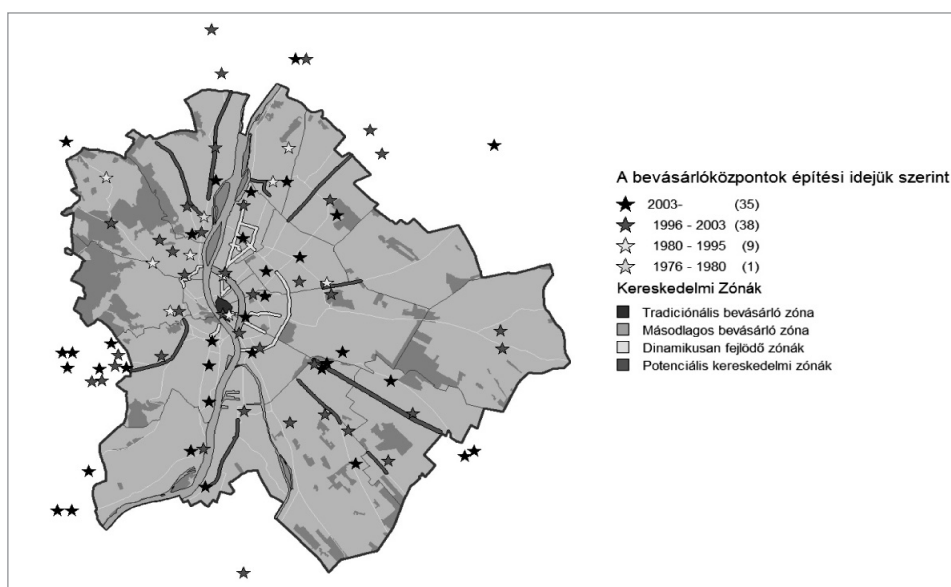
Sikerük alapja jól átgondolt telephelyválasztás-politikájukban rejlik. Természetesen a vesztesek is a telephelyválasztásra vezethetők vissza kudarcukat, sajnos kevésbé jól sikerült beruházásokból is akad jócskán ide sorolható a Plaza Center tagjaként működő Csepel Plaza itt rosszul mérték fel a térség vásárlóerő potenciálját. A Lurdy üzletház esetében a befektetők a központot üzlethiányos térségbe telepítették. Ez még előnye is lehetne, de a bevásárlóközpont csak rendkívül körülményesen közelíthető meg, valamint úgyszintén alacsony vásárlóerő potenciálú térségbe települt. Az Új Udvar és a Rózsadomb Center esetében a hibás telephelyválasztás mellett a helyzetet tovább rontja a kedvezőtlen üzletmix és üzletházak rossz morfológia adottsága. Vannak olyan központok, amelyek korábbi vezető pozíciójukból jelentősen veszítettek, pl. a Duna Plaza és a Pólus Center. Ennek legfőbb okát a gyorsan reagáló versenytársak megjelenésében okozta és a modernebb komplexumok piaci megjelenése. A bevásárlóközpontok piacán meghatározó szereppel bír az ún. „dominó”-elv ez azt jelenti, hogy az újonnan belépő központok következtében folyamatosan újra értékelődik a bevásárlóközpontok piacának erőssorrendje.

A Campona piaci pozícióján sokat javított például a Tropicarium megépülése, a szintén üzlethiányos térségbe települt központ részben ennek köszönheti mai kedvező pozícióját és részben annak, hogy a versenytársaktól térben jelentősen elkülönül, jól definiálható önálló vonzáskörzettel rendelkezik, melyet tovább erősít a Tesco jelenléte is.

A Campona esetében a Tropicarium megnyitása mintegy 20 százalékos látogatottság növekedést eredményezett, ennek következtében a korábbi 80 százalékos telítettség mutató közel 100 százalékra nőtt. Az Eleven Center már nem volt ilyen szerencsés, kihasználtságát nem növelte (35 százalék). A bevásárlóközpont kedvezőtlen értékei rossz telephelyválasztás-politikájuknak következménye, hiszen a Gazdagréti lakótelep önmagában elegendő vásárlóerőt jelentene azonban a befektetők nem számoltak a „Bermuda-háromszög”-ben vagy másként „Arany-háromszögben” található központok elszívó hatásával. Számos központ nem mérte jól fel a piacot és nem bírta a kialakult erős piaci versenyt, és kénytelen volt bezárni, ilyen a törökbálinti GL Outlet, illetve M1 Outlet & Shopping Center. A GL Outlet bár, egyidőben nyílt a Premier Outlettel, de, jóval kevesebb üzlettel és gyengébb üzlet-mixel próbálta felvenni a versenyt, sikertelenül.

¹¹⁰ „A tradicionális, dinamikus és potenciális kereskedelmi zónában olyan kiskereskedelmi egységek találhatók, amelyek nem versenytársai a bevásárlóközpontoknak. A potenciális zóna ad helyett pl. az autókereskedőknek, tüzelőanyag-telepeknek stb. ezek a kereskedelmi egységek pedig nem versenytársai a bevásárlóközpontoknak.” (Sikós T. T. 2000 p. 88.)

A budapesti és a budapesti agglomeráció bevásárlóközpontjainak száma még tovább növekedhet, bár a jelenlegi növekedési ütem várhatóan lassul, hiszen 1860 ezer m² bevásárlóközpont alapterület épült 2011-ig. Az, hogy ez sok vagy kevés a központok közötti éles konkurenciaharc fogja eldönteni. Természetesen ennek a küzdelemnek lesznek még nagyobb vesztesei és nyertesei is ugyanúgy, mint eddig, a központoknak azt is tudomásul kell venniük, hogy pozíciójuk megtartása érdekében újra és újra meg kell újulniuk, mint ahogy ez történt pl. a Duna Plaza esetében is. A telephelyválasztás érett szakaszában nem történhet találmányra a kereskedelmi központok helyének kiválasztása. Itt az ideje, hogy az olykor a „találgatás” szintjét, alapos telephelyválasztás-stratégiák váltsák fel. Új stratégiára van szükség, nem csupán az új bevásárlóközpontok tervezéséhez, de a már meglévők jövőbeni szerepének ártérkékeléséhez is. A bevásárlóközpontok építése új irányba fordult, az utóbbi években a hipermarketek építése jelentős prioritást kapott. (76. ábra)

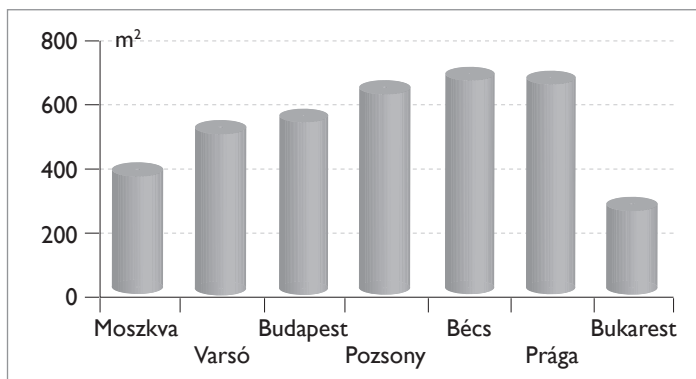

76. ábra: Bevásárlóközpontok építési idejük szerint

Forrás: A szerző szerkesztése

XI. 6. Épülő és a közelmúltban átadott bevásárlóközpontok Budapesten

Budapesten az Arena Plaza megnyitása óta csak néhány újabb bevásárlóközpont nyitását terveztek a növekedés ütemét jelentősen visszafogta a 2009-ben bekövetkezett pénzügyi és gazdasági válság. A beruházók szerint ugyan van létjogosultsága új létesítmények kialakításának, de a vásárlóerő jelentős mértékben gyengült az utóbbi években. Budapesten az 1000 lakosra jutó kiskereskedelmi terület jelentős, mértékben elmarad az európai átlagtól. (77. ábra)

77. ábra: Az 1000 lakosra jutó modern kiskereskedelmi terület (m²)

Adatforrás: INDEX 2008

Az 1000 főre jutó mintegy 565 négyzetméternyi kereskedelmi terület lemaradást jelent Pozsonyhoz, Bécshez és Prágához képest. Ez az eltérés a régiós szomszédokkal szemben nem indokolható sem gazdasági, sem kulturális tényezőkkel. Bécsben az 1000 főre jutó kiskereskedelmi terület 700 négyzetméternyi, bőven van még lehetőség a felzárkózásra. A globális trendeknek megfelelően az elkövetkező időszakban Budapesten is egyre jobban teret nyernek majd, a komplex többféle hasznosítású fejlesztések (iroda-, lakó- és kiskereskedelmi funkció). A többféle hasznosítású bevásárlóközpontok várhatóan a vidéki nagyvárosainkban is terjedni fognak.

KÖKI-Terminál

A 2011 szeptemberében a hármas metró végállomásánál átadásra került KÖKI-Terminál Budapest egyik legkomplexebb városrész-megújító beruházása. Az 59 ezer négyzetméter alapterületű üzletközpont naponta várhatóan 60 ezer látogatót vonz majd. A háromszintes bevásárló- és szórakoztatóközpontban több mint 200 üzlet kap helyet. A komplexumhoz csatlakozik az OBI és egy hipermarket is. (78. ábra)

78. ábra: A KÖKI-Terminál látványterve

Forrás: KÖKI-TERMINÁL honlapja¹¹¹

Egy nemrég elvégzett közvélemény-kutatás szerint a kispestiek döntő többsége támogatja a beruházást. A reprezentatív minta alapján a válaszadók mintegy 90 százaléka egyetért azzal, hogy a kritikus állapotban lévő csomópontban szükség van a fejlesztésekre. A válaszadók háromnegyede szerint a kerületben élők vásárlási és szórakozási lehetőségeit is jelentősen javítani fogja az épülő központ, és kétharmaduk szerint az életminőségük jelentős javulását is eredményezi a KÖKI-Terminál megvalósulása.¹¹²

Corvin Átrium

A Corvin Átrium Bevásárlóközpont Kelet-Közép-Európa legnagyobb belvárost megújító programja. A Corvin Sétány projekt keretében közel 60 ezer négyzetméteren kerül kialakításra kereskedelmi, vendéglátó, sport és szabadidős létesítmény. Az építkezés első szakaszában a Corvin Átrium üvegtetővel fedett sétáló és bevásárlóutca került megépítésre 32750 négyzetméteren, melyhez 1 200 férőhelyes mélygarázs csatlakozik. (79. ábra)

79. ábra: A Corvin Átrium látványterve

Forrás: CORVIN SÉTÁNY honlapja¹¹³

A sétány üvegtetővel fedett szakasza négy szinten 150 üzlettel várja a vásárolni, szórakozni és kikapcsolódni vágyókat. A Corvin Átriumot öt percen belül 93 ezer fő érheti el, a Corvin mozi évi látogatottsága pedig 800 ezer fő. Corvin Átrium 10–30 percen belüli vonzáskörzetében 389 ezer lakossal lehet számolni.

TóPARK bevásárlóközpont

A TóPARK Budapest nyugati kapujában, három kulcsfontosságú autópálya, az M1-es, M7-es, M0-ás találkozásánál, az elővárosi vasút vonal mentén 176 hektárra tervezett komplexum. A kialakítandó létesítményekben irodák, lakások, szolgáltató-központok, sport- és rekreációs központok, valamint Kelet-Közép-Európa legjelentősebb bevásárló- és szórakoztató központja épült volna meg. Az építkezések megvalósulását a további banki

¹¹¹ <http://kokiterminal.hu/> Letöltve: 2012. november 1.

¹¹² Folytatódik a KÖKI Terminál építése. 2008. november 12. <http://www.logsped.hu/koki-terminal.htm> alapján.

¹¹³ <http://www.corvinsetany.hu> Letöltve: 2012. november 1.

finanszírozás hiányában leállították. Így már nem valósult meg a 70 ezer négyzetméteres irodapark, a 10 ezer négyzetméteres szolgáltatási egység, a 90 ezer négyzetméteres bevásárlóközpont, valamint 20 ezer négyzetméteren bérlakások és apartmanok. (80. ábra)

80. ábra: A TóPARK Shopping Mall látványterv

Forrás: TóPARK.EU honlapja¹¹⁴

A TóPARK Shopping Mall egyedül álló szolgáltatásokat, vásárlási élményt kínálhatott volna, a fővárosiak és az agglomeráció lakosságának.

Belvárosi bevásárlóközpontok

A több mint másfél évtizede megindult plaza fejlesztések hatására ijesztő gyorsasággal ürült ki a belváros, mivel sem designban, sem a kereskedelmi kínálatban nem tudott lépést tartani az új trendekkel. Az utóbbi években viszont a belváros üzlethelyiségeinek piaca megélénkült, amelyben nagy szerepet játszott, hogy 2005-ben a ZARA megnyitotta első flag ship üzletét a Váci utcában, mely nem csak a vásárlókat hódította vissza, hanem a bérlők körében is sikert aratott. Három–négy éve érzékelhető trend, hogy a korábban csak a plazákba jelenlévő kereskedők is egyre nagyobb hajlandóságot mutatnak arra, hogy megjelenjenek Budapest tradicionális bevásárlózónájában. Az életszínvonal emelkedése, a kiskereskedelmi forgalom folyamatos bővülése a világmárkák számára a biztos piacra lépés lehetőségét jelentette, ehhez megfelelő mennyiségű és minőségű üzlethelyiség-kínálata állt rendelkezésre. A sétálóutcák térnyerésével és a belvárosi parkolási helyzet javításával a pesti belváros újra vonzó. A belváros további fejlődését jól példázza a Fashion Street koncepciójának sikere. (81. ábra) A felsőkategóriás ruházati cikkeket kínáló – Deák Ferenc utca valamennyi üzletét magába foglaló – projekt régi épületek minőségi felújításával valósult meg. Az első, 12 ezer négyzetméteres ütemet jövőre várhatóan újabb fázis követi.

¹¹⁴ <http://www.topark.eu/> Letöltés: 2012. november 1.

81. ábra: Fashion Street

Forrás: ÜZLETHELY.INFO honlapja¹¹⁵

Az új típusú kereskedelmi egységek gyors megjelenését azonban kevésbé tudta követni a fővárosi közlekedési hálózat fejlődése, amelynek negatívumai több bevásárlóközpont esetében ma is érezhetők.

A budapesti Belváros átalakításában igen jelentős lépést jelentett a gépkocsiforgalom kitiltása a kereskedelmi negyedből és a Váci utca északi részének sétálóutcává alakítása. Ez a folyamat a Belváros északi részén már az 1970-es évek végén elkezdődött, míg a déli szakaszon a sétálóutcák kialakítása csak az 1990-es évek második felében zajlott le. Az északi és déli Váci utcai szakasz kereskedelmének jellege is eltérő: az északi részre a luxuskereskedelem, míg a délre inkább a hagyományos kereskedelem a jellemző (74. ábra bal, 1996). Egyelőre az északi és déli Váci utcai szakasz markánsan kettéválk. A két rész megosztottságát csak fokozza, hogy a Szabadsajtó útja és a Kossuth Lajos utca a területet kettészeli. Hosszabb távon azonban valószínűsíthető, hogy az északi luxus kereskedelmi övezet tovább fog terjedni déli irányba, és idővel egy kétpólusos kereskedelmi mag alakulhat ki a Belvárosban. (74. ábra)

Összességében megállapítható: a marketingföldrajz rendkívül széleskörűen alkalmazható. A marketingföldrajz kapcsolódhat a társadalmi–gazdasági tér vizsgálatával foglalkozó tudományokhoz és alkalmazott módszerekhez. Hatékonyan használhatjuk a marketingföldrajzi eszközöket és módszereket a területi elemzésekben, az optimális telepelyválasztásban (nemcsak a kereskedelem területén), mikro- és makrogazdasági elemzésekben és alkalmazásokban. Bízunk abban, hogy jelen tanulmánnyal sikerült a figyelmet a marketingföldrajzra irányítani.

¹¹⁵ http://www.uzlethely.info/media/images/pictures/1845/Fashion_Street_7bb456uzlet.jpg Letöltve: 2012. november 1.

Visszatekintő kérdések

- Szűkebb és tágabb értelemben fogalmazza meg a marketingföldrajz tartalmát!
- Ismertesse a marketingföldrajz főbb komponenseit!
- Foglalja össze a mai marketingföldrajz kialakulásának előzményeit!
- Jellemezze a magyar élelmiszer-kereskedelem sajátosságait, a külföldi tőke beáramlásának szakaszait!
- Ismertesse Budapest kereskedelmi zónáit és ezek szerkezetét!
- Telephelyválasztási szempontból hogy értékeli a budapesti bevásárlóközpontok elhelyezkedését?
- Jellemezzen néhány, a közelmúltban épült (vagy épülő) budapesti bevásárlóközpontot!

XII.

A pénz földrajza

A pénzgazdaság a társadalom és a gazdaság meghatározóan fontos területe, amely az árucserén, illetve annak ellentételezésén, majd később a hitelezésen keresztül mozgatja a befektetések, a termelés, a szolgáltatások és a haszon realizálásának bonyolult rendszerét, miközben maga is a gazdálkodási rendszer működési mechanizmusának alávetettje. A pénz az árutermelő gazdaság és a cserekereskedelem szülötte, de a pénzügyi piac túllép az őt létrehozó reálgazdasági folyamatokon és a pénz önálló körforgásba kezd napjaink világgazdaságában. A globális pénzügyi rendszer jellemzőivel, működésének földrajzi aspektusaival foglalkozik ez a fejezet, melyet elsősorban a nemzetközi gazdálkodáshoz, illetve szolgáltatásokhoz kötődő szakoknak ajánlunk, de igen hasznos lehet a közgazdasági szakok iránt érdeklődőknek is.

FORMAN BALÁZS

XII. 1. A pénzföldrajz, mint diszciplína kapcsolódási irányai

A pénzföldrajz a földrajz egyik segédtudománya, mely a pénz, a tőke és a hozzá kapcsolódó szolgáltatások térbeli áramlásával foglalkozik. Rávilágít a pénz és a tőke térbeli áramlásának okaira, jellegzetességeire, az ezeket befolyásoló intézmények, piacok, vállalkozások, városok közötti összefüggésekre.

A pénzföldrajz tehát *két fontos szempont* alapján része a földrajztudománynak. *Egyfelől*, a pénzügyi piacok, intézmények és hálózataik fontos helyet foglalnak el a térben (elsősorban a globális szerepkörrel rendelkező világvárosokban) és egy összetett térbeli (erőteljesen hierarchizálódott) rendszer alapját képezik. *Másfelől*, mivel a földrajz térbeli viszonyokat vizsgál, a pénzügyi piacok azért különösen érdekesek, mert a gazdasági kölcsönhatások és egyensúlytalanságok leginkább pénzben mérhetők és nyomon követhetők.

A pénzügyek földrajza a gazdaságföldrajz egyik gyorsan fejlődő és bővülő területe. A pénzügyek földrajzának fejlődését számos tényező katalizálja: a pénzpiacok globális összefonódása, a pénzügyi szektor tevékenységének felértékelődése napjaink világgazdaságában, a világméretű pénzügyi egyensúlytalanságok, a 2008-óta lévő pénzügyi világválság okai és következményei, az európai Gazdasági és Monetáris Unió, a nemzetközi tőkeáramlások és a nemzetközi pénzügyi központok növekvő szerepe és kiemelkedése.

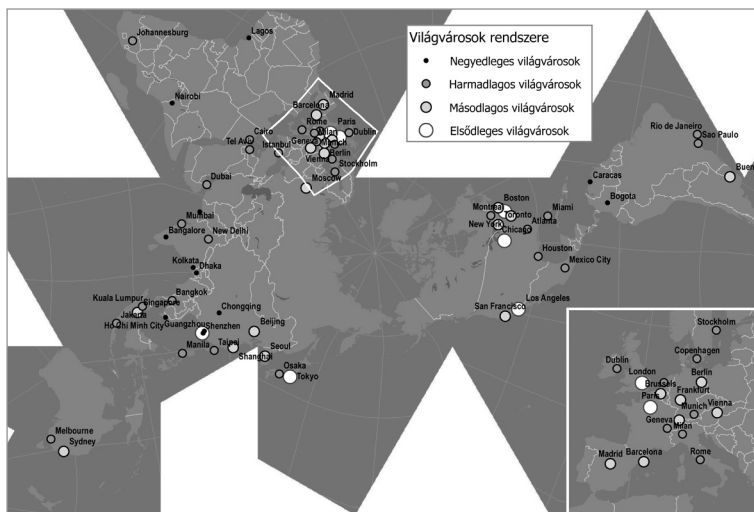
De, hogy miért van szükség a pénzügyek földrajzára, azt máshogyan is megfogalmazhatjuk. A modern gazdaság egyik legfontosabb kérdése, hogy ki, mikor, miből és hogyan finanszírozza a gazdaság működését? Hogyan zajlik a tőkefelhalmozás? Hogyan és milyen forrásokból finanszírozhatók a beruházások, a különböző nagy tőke igényű kereskedelmi ügyletek, a nagy pénzigényű termelési folyamatok? Hogyan lehet a tranzakciós díjakat, a kockázatokat, a fizetendő kamatokat minimalizálni?

Másfelől a pénzügyi földrajznak természetes kiinduló pontja az is, hogy mi határozza meg egyáltalán a pénz értékét. Mit mutat, mit testesít meg az a valami, amit pénznek gondolunk? Mit jelent az árupénz, a fémpénz, a hitelpénz rendszere? Mi köze van a középkori magyar, cseh, lengyel, a későbbi dél-amerikai, mexikói, az újkori kaliforniai, dél-afrikai

arany- és ezüstbányáknak a pénzhez és a gazdasághoz? Mit jelent az, hogy a pénz az maga nem érték csak követelés, aminek révén saját termékünk értékesítésétől térben és időben majdnem függetlenül vásárolhatjuk meg a nekünk tetsző vagy szükséges javakat?

Az is nagyon fontos kérdés, hogy a különböző pénzügyi követelések milyen pénzügyi áramlásokat generálnak az egyes gazdasági szereplők, vállalatok, régiók, országok között. Hogyan lehet a pénzügyi áramlások típusait leírni?

A pénzügyek földrajzát természetesen az olyan fogalmak is meghatározzák, mint az országok, nemzetközi gazdasági integrációk, nemzetközi pénzügyi szervezetek. De legalább ennyire meghatározó az olyan városok szerepe is, mint London, New York, Frankfurt am Main, Hong Kong, Shanghai, Washington, stb. (82. ábra)

82. ábra: Világvárosi rendszer

Forrás: HAGGETT, P. 2001

A pénzügyi piac fogalma több területet foglal magába, melyek közül néhány a pénzföldrajz lényegét képezi, míg mások perifériálisabbak. A pénzföldrajz *három központi fogalma* azonban jól beazonosítható:

- *Pénzügyi központok (csomópontok, hub-ok).* A nemzetközi, de akár kisebb léptékben a belföldi, pénzáramlások elsősorban vállalkozások, pénzügyi intézmények között zajlanak, amik a globális városokban koncentrálnak. Ezeket gyakran csomópontoknak nevezik. Ezek a globális városok pénzpiacokként, elosztórendszerként, a vállalati hierarchiákon belül döntési központokként szolgálnak.
- *Pénzügyi piaci szereplők, intézmények.* A pénzügyi piacok szereplői közé tartoznak a termelő vállalatok, a háztartások, a tőzsdék, a kereskedelmi bankok, a biztosító társaságok, a brókercégek, befektetési alapok, kockázati tőke társaságok és a közigazgatás különböző szintjei (helyi és regionális önkormányzatok, a nemzet államok).
- *Pénzügyi piacok környezete.* A pénzügyi piacok környezetébe tartoznak a piacok működését szabályozó jogszabályok, törvények, nemzetközi sztenderdek, a piaci sze-

replők biztonságát és minél teljesebb körű információ ellátását, a gazdasági élet átláthatóságát biztosító szervezetek, mint a könyvvizsgálók, hitelminősítők, pénzügyi felügyelet, cégbíróságok. A pénzügyi piacok környezete ebből adódóan bizonyos elemeiben országhatárokhoz, másban nemzetközi integrációkhoz (eurózóna), vagy nemzetközi szervezetekhez (OECD, IMF) igazodik.

- *Finanszírozási igény.* Foglalkozik a pénzügyi szolgáltatások iránti igénnyel, illetve a különböző gazdasági események finanszírozására használt módzatokkal

Ezen fogalmak analízise gyakran olyan más tudományágak által kidolgozott metodikákra támaszkodik, mint a pénzügytan, a mikro- és makroökonómia, a nemzetközi gazdaságtan, a matematika, a közigazgatási és gazdasági jog vagy nem utolsósorban a gazdaságföldrajz. Ezek mindegyike más-más szempontrendszerrel kölcsönöz a pénzföldrajznak. A vállalatokon belüli döntési hálózatok, a világvárosok térbeli szerkezete például elemezhető a gráfelmélettel. A pénzáramlások elemzésére kifejlesztett modelleket például a statisztikus fizikától kölcsönözték. Következésképpen a pénzföldrajznak fontos jellemzője a multidiszciplinaritás.

A pénzföldrajz feladata a pénzügyi piacok által létrehozott *térbeli viszonyok* megértése. Ehhez elengedhetetlen olyan gazdasági problémák vizsgálata, mint az értéklánc, a nemzetközi kereskedelem, a szolgáltatások kereskedelme, a nemzetközi működő tőke áramlások vagy a pénzügyi piacok integrációja. A pénzföldrajz számára ehhez *három alapvető földrajzi szempont* lényeges:

- *Elhelyezkedés.* Mivel minden gazdasági tevékenység helyhez kötődik, minden földrajzi helynek megvannak a maga jellemzői, amiket az erőforrás ellátottsággal, a korábban létrejött infrastruktúrával, gazdasági és foglalkoztatási szerkezettel, termékek, szolgáltatások vagy munka potenciális keresletével és/vagy kínálatával írhatunk le. Az elhelyezkedés ezekből adódóan meghatározza a gazdasági események finanszírozásának természetét, módját, sőt, a lehetőségét is. Egy kis faluban a helyi takarékszövetkezet össze tudja gyűjteni a helyben keletkező megtakarításokat, eleget tud tenni a helyi házépítések vagy vállalkozások hiteligényének. Egy nagyvárosban ugyanakkor már a tőkepiacon meglévő strukturális különbségek – a megtakarítások és a forrásigények eltérő szerkezete – átstrukturálásával bankok, biztosítók, nyugdíjpénztárak, stb. között is foglalkozni kell. De a nagyvárosok kínálnak megfelelő helyszínt a nagyvállalatok, kormányzatok által felvenni kívánt óriáshitelek megszervezésére a finanszírozó pénzintézetek együttműködésében. De innen lehet kapcsolódni az export és import finanszírozáson, a biztosítói kockázatok megosztásán keresztül a globális pénzügyi piacokhoz.
- *Egyensúlytalanság.* A termelés és a fogyasztás természetes velejárója az áruk, emberek és információk cseréje. De nem csak ez! Hanem az is, hogy a termelés, a munka és a fogyasztás sem időben, sem térben nem esik automatikusan egybe. Ebből következik, hogy egyes helyeknek feleslege van, míg másoknak deficitje. Egyensúlyi állapot egyedül a felesleggel rendelkező helyek és a deficittel rendelkező helyek közötti pénzáramlásokon keresztül érhető el. Például időbeli egyensúlytalanság keletkezik, ha egy miskolci dolgozó január 1. és 31. közötti munkájáért február 3-án kapja meg a fizetését és annak nagy részét február 3. és március 3. között költi el a megélhetésre. De, ha a Miskolcon megkeresett jövedelmének egy részét félre teszi nyárra és azt a

családi nyaralás alkalmával a Balatonon használja fel, akkor már pénzáramlásról és térbeli egyensúlytalanságról beszélünk. A pénznek ebből adódóan az egyensúlytalanság a legtermészetesebb sajátossága.

- *Lépték.* Az egyensúlytalanságok által generált pénzáramlások – a tevékenység jellegétől függően – különböző léptékekben fordulnak elő. A lépték azt mutatja meg, hogy a pénzügyi áramlások lokális, regionális vagy globális földrajzi szinten jönnek létre. A háztartások többségében a pénzáramlások a munkahely – otthon – bevásárlás között zajlanak. Ebben az esetben a döntések otthon a családban születnek meg. A munkába való utazás vagy a bevásárlás általában lokális vagy regionális léptékben zajlik. Egy ország kormányának közalkalmazotti bérkifizetései ugyanakkor már országos léptékűek. De egy multinacionális vállalat befektetési stratégiája ugyanakkor valószínűleg a világ számos régióját érinti.

Következésképpen a pénzügyi piacok természetüknél fogva területet foglalnak el és elősegítik a helyek közötti kapcsolatot.

XII. 2. A globális pénzpiacok földrajzi sajátosságai

A *fekvés és helyzet* fogalmai alapvetőek a gazdaságföldrajz, a regionális tudomány és a pénzföldrajz számára. Míg a *fekvés egy adott hely földrajzi jellemzőire utal, a helyzet a más helyekhez való viszonyait vizsgálja.* Így minden hely viszonylagos a többihez, a helyzet viszont nem állandó sajátosság, hiszen a pénzügyi kapcsolatok megváltoztatják a helyek közötti kapcsolatokat. Ugyanakkor a pénzügyi intézmények működése nem csak önmagában az intézmény belső szférájára hat, hanem a finanszírozott vállalatok, háztartások alkotta külső szférára is. Ez jelenti például az egyes pénzintézetek vonzáskörzetét is. Egy hely fejlődése tükrözi az elérhető pénzügyi források, a gazdasági tevékenységek és a helyben rendelkezésre álló erőforrások mennyiségét valamint ezek optimális vagy éppen szuboptimális allokációját. A következők különleges fontossággal bírnak a *térbeli szerkezet alakításában*:

- *Tranzakciós költségek.* A különböző gazdasági tevékenységek térbeli eloszlása a távolsággal, és az ebből származó, a különböző földrajzi elhelyezkedésre visszavehető tranzakciós költségekkel – szállítási és biztosítási díjak, terminál költségek, a valuták átváltásának költségei és árfolyamkockázata – vannak összefüggésben. A gazdasági döntések gyakran a földrajzi távolságok legyőzéséhez kötődő költségek minimalizálásának céljából születnek.
- *Információ ellátottság.* Minden helynek megvan a maga közlekedési, távközlési, informatikai infrastruktúrája illetve a beérkező információk feldolgozására képes lakossága. Minden helynek megvan a maga információ ellátottsági szintje. Egyes térségek (elsősorban központok) jobban informáltak (több információval ellátottak), mint mások. Az információ ellátottság miatt így egyes helyek ígéretesebb befektetési helyszínnek tűnnek fel, mint mások.
- *Agglomerálódás.* A különböző gazdasági tevékenységek a költségminimalizálás miatt hajlamosak egy helyre tömörülni, hogy kihasználják a helyben meglévő tudásbá-

zist (pénzügyi piacok, gépipar, stb.), hogy csökkentsék az egymás közötti tranzakciós költségeket. Minél nagyobb szerepe van egy vállalkozás, egy szervezet gazdálkodásában, életében ezeknek a tranzakciós költségeknek és tudásbázisnak annál nagyobb az agglomerálódás valószínűsége. A gazdasági és pénzügyi tevékenységek szervezése ugyanakkor hierarchikus is, ami viszont az egyes cégek eredetétől, anyaországától, tevékenységének jellegétől és a nemzetköziesedtség fokától is függ. A vállalatokon belüli áru és pénz áramlások a belső munkamegosztástól és hierarchiától függnének. A vállalatok közötti pénzáramlások pedig alapvetően a lokális, regionális és globális szintű agglomerációkban zajlanak.

A jelenkori globális pénzügyi rendszer viszonylag fiatalnak tekinthető. A középkori Firenze, az őt a XVII. században követő Amszterdam jelentősége már a múlté. Az első ipari forradalom Londont tette meg a pénzvilág központjának. A második világháború végére New York lett a legfontosabb központ. Napjainkban a távol-keleti városok, Hong Kong, Shanghai, Szingapúr válnak egyre fontosabbá és a régi központok kihívóivá. Noha az elmúlt kétszáz évben az új technológiák, a hatékonyság, a piaci szabályozás tekintetében forradalmasították a pénzügyi piacokat, a globális szerepre törő pénzpiaci központok alapja a jelentős megtakarításokat, exporttöbbleteket felhalmozni képes reálgazdaság maradt.

A globális pénzügyi piacok *térbeli szerkezetének lassú átrendeződése* két fő tényezővel magyarázható:

- *A belföldi tőkefelhalmozás.* A belföldi tőkefelhalmozás hagyományos forrása mindig olyan ágazat, ami az adott korban a technikai haladás élvonalában járt, ami a megelőző időszakhoz képest változatlan tényező ráfordítás mellett volt képes jelentős többletterméket előállítani és többlet jövedelmet generálni. Ilyen volt Svédországban a vasérc, Nagy-Britanniában a gyapjú illetve a tengeri kereskedelem, az OPEC országokban a az olajárrobbanások után a kőolaj, vagy Japánban a második világháború utáni, Kínában a négy modernizációt követően a tudás intenzív termékekre épülő export. Németország, Japán, Kína, az olajexportáló arab országok jelenlegi pénzpiaci pozíciója a belföldi tőkefelhalmozásnak köszönhető.
- *Piaci liberalizáció.* A piaci liberalizáció – a pénzpiaci szereplők döntési szabadságfokának növelése és új pénzügyi innovációk megjelenése – az angolszász országok megengedő jellegű gazdasági szabályozásai révén valósult meg. A piaci liberalizáció így nem csak a belföldi pénzpiaci szereplők számára kínál kedvező működési feltételeket, hanem a külföldiek számára is. Így azok a saját országuk nemzeti piacaival szemben is előnyben részesítik a liberalizált piacokat, mint működési területeket. Ezzel új agglomerálódási folyamatokat indítanak el. Nem szabad azonban arról sem megfeledkeznünk, hogy a londoni és a new yorki pénzpiacok is eredetileg a belső tőkefelhalmozásra épültek.

XII. 3. A pénz története földrajzi dimenzióban

Az ókori társadalmak óta a pénz nem más, mint a fém pénz volt. A fém pénz van ahol arany alapú, van ahol ezüst pénzt használnak, de mindenképpen nemesfém. A pénz értékét tulajdonképpen a pénzláb, a pénz egységnyi érméjében lévő nemesfém mennyisége határo-

ta meg. A nemesfémek használata sokáig valóban nagyon célszerű volt, hiszen az értékéhez és a tömegéhez képest a nemesfém nagyon kis helyen elfér. Nem kopik, nem rozsdásodik és csak nagyon agresszív savakkal lép reakcióba. Kis térfogata miatt könnyű szállítani.

Ugyanakkor éppen a szállítás az, amely miatt a pénzkezelés veszélyes is, hiszen az aranszállítványokat gyenge közbiztonság mellett könnyű elrabolni. A probléma megoldására illetve a fizetések megkönnyítésére jött létre a váltó. A váltó kiállítója önmagára szóló kötelezvényt ad ügyfelének. A váltó egy meghatározott jövőbeli időpontbeli fizetés kötelezettségét jelenti. A váltó kiállítója vállalja, hogy a váltón feltüntetett időpontban és az ott feltüntetett összeget aranyban kifizeti a váltó kedvezményezettjének. A váltóval történő fizetés idővel általánossá vált a nagy összegű tranzakcióknál. A váltók kiállítása során a legismertebb bankházak és kereskedő házak által kiállított váltók a legelfogadottabbá, hiszen nekik volt a legnagyobb ügyfélkörük. és az ügyfélkörön belül az egyes tranzakcióknál a bankár váltója már helyettesíthette a készpénzt. A bankár váltójáról idővel lekopott a beváltás határideje és szabványosakká váltak a címletek. Így kialakult a klasszikus bankjegy. Értékét és elfogadottságát a bankár vagyona, elismertsége, üzleti hírneve adta, hiszen akiről úgy vélték, hogy az általa kiállított váltó ellenértékét aranyban nem fogja megadni, annak a váltóját később nem fogadták el. A korábban kiállított váltói pedig elértéktelenedtek.

Az 1890–1896 közötti esztendőök sajátos fordulatot hoztak a világ pénzügyi rendszerében. A fordulat a világ műhelyének számító Nagy-Britanniában már 1854-ben megtörtént, de a jelenség mégiscsak elszigetelt jelenség maradt. Nagy-Britannia az aranypénzrendszer, az aranystandard bevezetése előtt letért, legalábbis részben, az aranyalapról. Letért arról, a korábban szent írásként kezelt törvénynek az alkalmazásáról, amely szerint az arany vagy az ezüst számított csak pénznek és a klasszikus bankjegyek pedig csak pénzhelyettesítőnek. A currency elmélet szerint csak annyi pénzhelyettesítő lett volna szabad csak kibocsátani, amennyi arany készlete van a pénzkibocsátás monopóliumával rendelkező angol jegybanknak, a Bank of England-nek. A currency elmélet alapján alkotott banktörvény azonban a forgalom pénzigénye miatt betarthatatlannak bizonyult. Az első ipari forradalom utáni rohamosan növekvő gazdaság pénzforgalmi igénye ekkor már meghaladta Nagy-Britanniában a rendelkezésre álló arany mennyiségét. Az aranyalapot, mint a pénz belső értékének meghatározóját mégsem mondták fel, hanem a forgalom pénzükltségletét alapul vevő banking elmélet alapján változtatták meg, a megbukott currency elmélet helyett, a pénz emissziót szabályozó törvényt. A banking elmélet alapján a rendelkezésre álló arany mennyiségénél nagyobb mennyiségű pénzhelyettesítőt, klasszikus bankjegyet is ki lehet bocsátani, ha a forgalom pénzigénye azt megkívánja. Ebben az esetben sem kell azonban a pénzhelyettesítők aranyra válthatóságát felmondani, hiszen a forgalomban lévő pénz kínálata nem azonos az arany kereslettel. A pénz tulajdonosok nem akarják az összes pénzüket, jövedelmüket aranyra váltani, hiszen jövedelmük többek között a létfenntartásukhoz szükséges. A pénztulajdonosok jövedelmüket vagy fogyasztási cikkekre költik vagy a későbbi jövedelmeiket megalapozó beruházási javakat vásárolnak rajta és csak úgy mellékesen veszik meg a luxuscikknek számító aranyat.

Az, hogy Nagy-Britannia pénze letért az aranyalapról, akkor még nem igazán érdekelte senkit, hiszen az akkori világelső angol ipar mindenhol szívesen vásárolt termékei megfelelő árualapot biztosítottak az angol fontba vetett bizalom fenntartásához. Nem is beszélve arról, hogy az olyan nagy aranykitermelő országok, mint Dél-Afrika, Kanada és Ausztália a Brit Birodalom részei voltak. Máshol viszont a lassúbb gazdasági fejlődés miatt az aranystandard-be lépétt országok esetében az aranytartalmuk még elegendőnek bizonyulhattak a currency elmélet hívei számára is. Tehát az 1854 és 1895 közötti

esztendőkből világ szinten az aranytartalékok összesített nagysága még meghaladhatta a forgalomban lévő pénzhelyettesítők értékét, de országonként vizsgálva ez már nem mindenhol volt igaz. Nagy-Britannia már a kivétel volt.

A fordulat a századforduló előestéjére következett be. Az aranystandard-ben részt vevő országok száma megnőtt. A korábban félperiférikus esetleg periférikus országok egy része a felzárkózás és az ipari forradalom követése útjára lépett. Megnőtt az árutermelésük volume-ne és felgyorsult az áru- és a pénzforgalom. A Fisher-féle forgalmi pénzkeresleti függvény:

$$M \cdot V = P \cdot A$$

két változója, a forgalomba kerülő áruk mennyisége, A és a pénz forgási sebessége, V is megnőtt ezáltal. Ha a rendelkezésre álló arany mennyisége határozná meg a pénzt, M mennyiségét, akkor a megközelítőleg konstans M mellett csak akkor maradna igaz az egyenlőség, ha P árszínvonal csökken. Az egyenlet tényezői közül az M pénzmennyiség és a V forgási sebesség csak nagyon lassan változik az aranypénzrendszerben, mert az éves aranykitermelés nagysága csak nagyon kis része a már felhalmozott aranykészleteknek, tehát az M pénzmennyiségnek. A pénz forgási sebessége, V pedig intézményi meghatározottságú, amelyet befolyásolnak a fizetési, a készpénztartási szokások, az átutalások, az ügyintézés gyorsasága és a törvényi szabályozások, fizetési határidők, amelyek megváltoztatása hosszabb időt igényel, ezért a V rövid távon állandónak vagy csak nagyon kis mértékben megváltozóknak tekintendő. Tehát az egyenlet baloldala nagyon rövid távon konstans és hosszabb távon is csak mérsékelten növekvő. Az áruforgalom, A nagyarányú bővülését csak az árszínvonal, P csökkenése ellensúlyozhatná. Ez aranypénzrendszerben annyit jelentene, hogy az általános egyenértékesként a pénz funkcióit betöltő arany árának kellene emelkednie a többi közönséges áruban kifejezve. Vagy más oldalról közelítve a dolgot vagy a közönséges, nem arany áruk aranyban kifejezett árának kellett volna egyforma mértékben csökkennie a gazdasági növekedés nagyságának reciprokaként, vagy a pénz aranylábát, aranytartalmát kellett volna csökkenteni. Ezeket végiggondolva arra a következtetésre juthatunk, hogy az aranypénzrendszerben az árszínvonal, P is leginkább intézményi meghatározottságú, tehát gyors és nagymértékű megváltozására nincsen mód. Az A árumennyiség mennyiségi változásának a követésére az egyenlet adta kereteken belül akkor van mód, ha az intézményi meghatározottságú P árszínvonal és a pénz V forgási sebessége helyett a pénzmennyiség, M nőhet meg. Az arany mennyiségének lassú változása miatt, az M csak a pénzhelyettesítők, a klasszikus bankjegyek mennyiségének növekedésén keresztül tud alkalmazkodni az áruforgalom volumenének bővüléséhez.

Ha ez megtörténik, akkor az már kivezet az aranystandard rendszeréből. Történelmi paradoxon, hogy az aranystandard rendszer olyan korban vált általánossá, amikor az áruforgalom bővülése már szétfeszítette a rendszer kereteit. Az aranystandard fénykora ennek ellenére 1896 és 1914 között volt páratlanul szerencsés történelmi körülmények között. A szerencsés körülmények közé kell sorolni, hogy a nagyhatalmak közötti fő hadszíntereken béke volt, eltekintve az olyan helyi háborúktól mint, az orosz–japán, az angol–búr, az amerikai–spanyol. A hosszantartó béke és gazdasági fellendülés (viktoriánus kor) szükségtelemmé tették, hogy az emberek megpróbálják pénzhelyettesítő klasszikus bankjegyeiket aranyra váltani. Az optimista jövőkép nem készítette arra, a pénz- és a jövedelemtulajdonosokat, hogy kétségbe vonják a bankok pénzük aranyra válthatóságára szóló ígérvényét. Miután pénzüket nem akarták aranyra beváltani, nem derült ki, hogy az aranystandard már nem az, aminek hívják, hanem csak kvázi-aranystandard.

A nagyobb hatalmak közötti áruforgalom hosszabb idő távlatában egyensúlyt mutatott, illetve a külföldi működő- és kölcsöntőke befektetések a folyó fizetési mérlegekben ellensúlyozták a tartós külkereskedelmi hiányokat. A periférikus területeket a gyarmattartó birodalmak integrálták a világpiacba, a félperiféria felzárkózását pedig a külföldi működőtőke beruházások segítették. A félperiférikus és a periférikus területek ilyen közvetett világpiaci integrációja megakadályozta, hogy a nagyhatalmak közötti egyensúly fennállása esetén, a nemzetközi gazdasági rend alapját a centrum és a periféria közötti ellentétek szétfeszítsék. Az aranystandard-et csak a nagyhatalmak közötti erőeltolódások feszíthették és feszítették széjjel. Az aranystandard felbomlásához az kellett, hogy valamely ország vagy országok javára tartósan és egyoldalúan megváltozzanak a gazdasági és külkereskedelmi erőviszonyok. Ez bekövetkezett azáltal, hogy Németország és az Amerikai Egyesült Államok gazdasági fejlődése sokkal dinamikusabb volt ekkor, mint a világelső Nagy-Britanniáé. A várt erőssorrend átrendezés, amely Nagy-Britannia hegemoniáját megtörte volna már nem mehetett békésen végbe. A fő kihívó Németország a késve indulás miatt már nem tudott elég gyarmatot, befolyási övezetet szerezni. A robusztusan növekvő német ipar úgy nőtte ki Németország piacát, hogy sem nyersanyagai, sem felvevő piacai nem voltak a további fejlődéshez. A további növekedéshez szükséges gyarmati piacokat pedig már békés úton nem lehetett megszerezni. Az Amerikai Egyesült Államoknak a népesség és a terület nagysága miatt akkor még érdemben nem volt szüksége külső felvevő piacokra és nyersanyagforrásokra.

XII.3.1. A két világháború közötti időszak: 1918–1941.

Az első világháborúban vége lett Nagy-Britannia hegemoniájának, az Egyesült Államok zárkózott fel mellé. Az aranypénzrendszert az első világháború elsodorta. Akkor még úgy gondolták, hogy az aranypénzrendszert idővel vissza lehet állítani a háborús helyreállítások után, jóval később azonban kiderült, hogy a háború alatti felfüggesztés végleges lett. Megszűntek azok a kivételesen szerencsés történelmi körülmények, amelyek lehetővé tették az aranystandard zavartalan működését. A világháború idején először felfüggesztették a bankjegyek aranyra válthatóságát. A háborús kiadások fedezésére a kormányok által üzembe helyezett bankóprés, fedezetlen pénzkibocsátás végleg elszakította a bankjegyek névértéke és aranylába közötti kapcsolatot. A fedezetlen pénzkibocsátás hatására felpörgő infláció, amely nem volt más, mint az inflációs adón keresztül a kormányzat által végrehajtott egyoldalú jövedelemátcsoportosítás a hadikiadások fedezésére, névlegessé tette a papírpénzek aranyban kifejezett értékét. Ez a folyamat a háború végén már hiperinflációba torkollott, ahol már nem a pénz értékállósága a tét, hanem az, hogy az ne szoruljon ki az áruforgalomból. Ezt a folyamatot élte át Németország, ahol az addigi legmagasabb inflációt jegyezték. Az inflációs folyamatok megállítása a gazdaság és a pénzügyek rendbetételét, szanálását igényelte, többek között Németországban, Magyarországon és más közép-európai országokban. Ez a szanálás a legtöbb országban külföldi hitelekkel történt, ami új típusú függőségi viszonyokat jelentett. A versialles-i békerendszer eredményeként kisállamok övezete, a „cordon sanitere” jött létre Közép-Európában, a Szovjetunió szomszédságában. Ezek a részben új államok saját gazdaságuk belső integrációjával, stabilizációjával voltak elfoglalva. Az ehhez szükséges pénzügyi forrásokat immár Franciaországtól, Nagy-Britanniától kapták, ami egyoldalú és azonnali eladósodásukhoz vezetett. Az új államhatárokon belüli gazdasági feladatok megoldását nehezítette, hogy a korábbi nagy nyersanyag- és felvevőpiacok az új vámhatárok és az újonnan alkalmazott protekcionis-

ta gazdaságpolitikák miatt megszűntek. Miközben a stabilizáció megvalósításakor ezen országok nettó eladósodtak, aközben a nagyobb piacra termelő és esetleg korábban szaksodott termelőegységeik az eredetileg tervezett optmálisnál kisebb vagy nem méretgazdaságos kapacitáskihasználtság miatt kimutatható költséghátrányokat szenvedtek el. Az alkalmazkodást nehezítette, hogy az aranystandard időszakában és a birodalmi piacokon belül élvezett pénzügyi stabilitást felváltotta az egyes valuták árfolyamának ingadozása. A közép-európai „kisállamok nyomorúsága” tulajdonképpen példa arra, hogy egy, korábban sikeres gazdasági felzárkózást folytató félperiféria a külső körülmények számára kedvezőtlen megváltozása folytán, hogyan válhat ismét leszakadó térséggé.

Az első világháború utáni fontos döntések a Franciaország, Nagy-Britannia, Németország és az Amerikai Egyesült Államok alkotta négyszögön belül kerültek. A korábbi centrumterület, Nyugat-Európa és azon belül Nagy-Britannia az első világháború pusztításai és a világháborút követő eladósodása miatt meggyengült. Az európai hatalmak még nem teljesen veszítették el vezetői szerepüket, hiszen Németország kivételével gyarmataikat megtartották. Nagy-Britannia esetében a gyarmatbirodalmat csak a domíniumoknak tett engedmények, a birodalom nemzetközösséggé való átalakítása árán lehetett egyben tartani. Azok a fehér domíniumok tudtak a gyarmati sorból felemelkedni, amelyek területét nem érintette a háború, és, amelyek katonákkal és anyagi javakkal is hozzá tudtak járulni a hadviseléshez. Így erősítette világ gazdasági pozícióit Ausztrália, Dél-Afrika, Kanada és Új-Zéland, amelyek ezáltal legalább a félperifériára kerültek. Az Amerikai Egyesült Államok centrummá válását köszönhetette annak, hogy területét nem érintette a háború. Az ország kontinensnyi területe és lakossága, akkor még korlátlanak tűnő természeti erőforrásai, a rendkívül magas munkatermelékenység lehetővé tette az USA számára, hogy a világháborús keresletet maximálisan kihasználja piaci bővítésére új piacok meghódítására. Az Egyesült Államokat az tette ekkor vezető országgá, hogy teljes mértékben képes volt kielégíteni a világszerte fellépő háborús többlet keresletet. Tőkeereje lehetővé tette, hogy saját termékeit akár hitelbe is szállítsa és ezzel hosszú távú függést alakítson ki az eladósódó országokkal. A korábbi gyarmati függés mellett megjelent, akárcsak a múlt században Latin-Amerika esetében, a hitelezőktől való pénzügyi és gazdasági függés. A helyzet azonban már minőségileg más volt, hiszen most nem egy félperiféria, hanem maga a korábbi centrum adósodott el és került részlegesen függő helyzetbe.

A két világháború közötti időszakot elemezve, sajátosságait röviden összefoglalva az alábbi megállapításokat tehetjük:

- Az aranypénzrendszer visszaállítása lehetetlen volt a kialakult tartósan egyensúlytalan nemzetközi erőviszonyok – eladósodás és háborús jóvátételi kötelezettségek – miatt.
- A kialakulatlan és egyensúlytalan nemzetközi pénzügyi és politikai „világrend” a hitelezőknek kedvez, az adósokat és a nem megfelelő rugalmasságú áru kínálatlall rendelkezőket sújtja.
- A szélsőséges árfolyamingadozások, a válságkezelésre alkalmazott gazdaságpolitikai eszközök fejletlensége meggátolták a kisebb, háborúviselt országok kitörését az „elmaradottság ördögi köréből”.

XII.3.2. A II. világháborút követő évtizedek: 1945–1970.

Az 1944-ben a Bretton Woodsban tartott konferencián megalkotott nemzetközi pénzügyi rendszer legfontosabb eleme a rendszerben részt vevő valutáknak a dollárhoz képest rögzített árfolyama, a dollár és az arany árfolyamának rögzítése és az egyoldalú árfolyampolitikai döntések tilalma. De itt döntöttek a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank felállításáról is.

A rögzített árfolyamok rendszerének időszaka éppen egybeesett a második világháborút követő hosszú gazdasági fellendüléssel, a nemzetközi szabad kereskedelem ismételt térhódításával. A körülmények azonban már részben már mások, mint a századfordulón. Nem aranypénzrendszer van, hanem hitelpénzrendszer. A pénz értékállósága már nem belső értékéből származik, hanem intézményi meghatározottságú. Más lett az állam szerepe és súlya is a gazdasági életben. Az állami jövedelem újraelosztás aránya a GDP-hez viszonyítva a századforduló óta háromszorosára nőtt a fejlett ipari országokban. Az államok határozottan anticiklusos gazdaságpolitikát folytattak, felépítették a jóléti államot és a jóléti társadalmat. Az kérdés, hogy a kötött árfolyamok játszottak-e valamilyen szerepet a folyamatos gazdasági növekedésben? Az viszont nem kérdéses, hogy a Bretton Woods-i rendszerben részt vevő országok egyidejű fejlődésére volt szükség a kötött árfolyamrendszer tartós sikeréhez.

Az Amerikai Egyesült Államok dominanciája mind gazdasági, mind politikai téren teljesen egyértelművé vált. A korábbi európai centrumok, gyamattartó nagyhatalmak a kis- és középhatalmak szintjére süllyedtek vissza. A korszak második felében új kihívók jelentkeztek: Szovjetunió, NSZK, Japán. Ezek egyikének sem volt olyan nagy illetve erős gazdasága, hogy az Egyesült Államok hegemoniáját meg tudták volna törni. A két világháború ideje alatt a fejlődésben a többi országot messze elhagyó Egyesült Államok életszínvonalának növekedési ütemét a világ többi részének életszínvonal növekedése vagy követte vagy meg is haladta. A világgazdaságban az általános tendencia inkább az egy főre jövedelmek nagyon lassú nivellálódását konvergenciáját valószínűsíti ebben az időszakban. Az egy főre jutó GDP kiegyenlítődést csak a Brandt-féle Észak államai átlaga és a Dél államai átlaga között szabad nézni illetve az Észak államai között. A fejlett ipari országok közötti konvergencia az Egyesült Államok szintjéhez való közeledést, felzárkózási folyamatot jelent a többi ipari ország részéről. Észak és Dél átlagai azonban nagy eltéréseket takarnak, miközben a két átlag közötti lassú konvergencia tényleg megfigyelhető. A minden fejlődő államra kiterjedő felzárkózás több ok miatt sem képzelhető el.

Az alacsony jövedelmű országok többségének exportját két-három féle termék – ásványi nyersanyagok, fémek, mezőgazdasági – termékek teszik ki, amelyek tőzsdén keresztül forgalmazható termékek, és amiknek az árát a pillanatnyi kereslet és kínálat befolyásolja. Esetükben az exportált nyersanyagok és élelmiszerek áraiánk változása olyan hatású mint, ha a valutaárfolyamok változtak volna. A tőzsdei árak számukra kedvezőtlen változását és annak hatásait még csak kivédeni sem tudták. Rugalmatlan exportkínálatuk nem tette lehetővé, hogy más termék exportjával védjék ki a számukra kedvezőtlen helyzetet. Így csak két út közül választhattak az exportárai esése esetén: vagy visszafogják importkeresletüket és ezzel elesnek a lehetséges modernizáció egyik legfontosabb forrásától vagy eladósodnak. Mindkettőre van példa a szubszaharai térségben. Azonban az látható, hogy az egy-két primer termék exportjára alapozott modernizációnak, felzárkózásnak gyakorlatilag semmilyen esélye nincsen. (Itt még meg kellene említeni az agrár és a bányászati ollót, amely komoly cserearány veszteséget is jelent ezen országoknak.) A trópusi-afrikai országok esetében a felzárkózás maradék esélyét is megszüntette a népességrobbanás, ami

egy hiányos alkalmazkodási kísérlet szélsőségesen negatív kísérő jelensége. Ez annak a következménye, hogy ezen országok a különböző gazdasági és társadalmi vívmányokat nagyon egyenlőtlen mértékben alkalmazták. Ebből adódóan a népességrobbanás gazdasági növekedés nélkül helyzet jelentette csapdából jelenlegi fejlettségi színvonalukon képtelenek saját erejükből kitörni.

Az alacsony jövedelmű országok másik csoportját tették ki a kelet-ázsiai országok. Itt egészen más volt a gyarmati múlt öröksége, mint a szubszaharai térségben. Trópusi-Afrika térségei egészen a múlt századi gyarmatosításukig nem voltak részei a világkereskedelemnek ellentétben Kelet-Ázsiával ahol viszont nagyon élénk regionális piac és fejlett kultúra és kézműves technika volt. A gyarmati uralom a helyi tradíciók, szokások és gazdasági tevékenység számos elemét elsorvasztotta, és a térség gazdaságát saját anyaországainak céljai alá rendelte, hozadékait azonban teljességükben talán csak napjainkban értékelhetjük. A civilizációk találkozásából nem egy újfajta civilizáció jött létre, hanem a kelet-ázsiai, indiai civilizációk termékenyültek meg a „weberi protestáns etikával”. Úgy gondolom, hogy a kelet-ázsiai országok legfőbb erőforrása, természeti erőforrásokkal való bőséges ellátottságuk ellenére is, maga a konfucianus kultúrán emelkedett ember és elsősorban a városlakók. A második világháború utáni sikeres gyarmati felszabadító háborúk aktivizálták a helyi városi lakosság fejlődési energiáit. A gyarmatosítókkal, a más civilizációval való évszázadokon át tartó kényszerű együttélés nagyban hozzájárult ezen népek befogadó, alkalmazkodó vagy asszimilációs képességének növekedéséhez. A felszabadulásuk után a nyersanyag és az élelmiszertermelő ágazatok exportárbevétele szolgáltatta számukra a rostowi második szakasz – a take-off előfeltételeinek megteremtése – anyagi alapjait. A befolyó exportárbevételeket az oktatásra fordítva teremtették meg a feldolgozóiparban érdekelt működőtőke importja befogadásának feltételeit. Dél-Koreában, Tajvanon az ötvenes években, Indonéziában és Malayziában a hatvanas évek végére teremtdőtek meg a take-off feltételei. Ezen országokban a GDP egészére igaz és talán az egy főre jutó GDP-t tekintve is, Kondratyev negyedik A ciklusában a konvergencia teljesülése. Ezen országok ekkor még nem számítottak nyertesnek, de felkészültek arra, hogy azok legyenek.

Bretton Woods végét a rögzített valutaárfolyamok rendszerének felbomlása jelentette, de az ok az újjáteremtődött strukturális egyenlőtlenségek voltak. Az első olajárrobbanás még inkább átrendezte a nemzetközi pénzügyi folyamatokat és megváltoztatta a fejlődő országok egy kiváltságos csoportjának világgazdasági pozícióit. A strukturális feszítő erők közé kell sorolnunk, hogy míg egyes országok – Japán, Nagy-Britannia és Németország – valutái folyamatosan felértékelődtek, az angol font túl is volt értékelve, addig más országok – Franciaország, Kanada és Olaszország – valutáit permanensen le kellett értékelni, ahhoz, hogy a rögzített árfolyamok fenntarthatók legyenek. A felértékelődés mögött egyes országok krónikus exporttöbblete, a leértékelődés mögött krónikus importtöbblet állt. A legnagyobb problémát mégis az Amerikai Egyesült Államok a hatvanas években tartósan bizonyuló külkereskedelmi mérleg hiánya jelentette, aminek egyik oka a vietnami háború volt. A külkereskedelmi mérleg hiányát a külföldi országok sokáig előszeretettel finanszírozták, hiszen így jelentős mennyiségű dollár áramlott ki az Egyesült Államokból a világ pénzügyi piacaira. A kiáramló mennyiség lehetővé tette, hogy a dollár betöltse a világpénz funkcióit és a nemzetközi fizetési forgalom legelfogadottabb valutájává váljon. A jelentős mértékű külkereskedelmi deficit mégis az Egyesült Államok érdekeit kezdte veszélyeztetni, hiszen többet fogyasztott, mint amennyi a bruttó nemzeti terméke GNP-je volt. A többlet fogyasztást az USA fedezetlen pénzkibocsátással fedezte, ami csak azért nem okozott inflációt, mert a többlet pénzmenyiség külföldre áramlott az importtöbblet ellentételeként. Ha az Egyesült

Államok saját pénze felől nézzük a pénzkiáramlást, akkor az káros, mert a fedezetlen pénzkibocsátás többletfogyasztáshoz, majd inflációhoz vezet. Ha a dollár világpénz funkciója felől nézzük a dollárkiáramlást, akkor a nemzetközi valutapiacok szempontjából kimondottan fontos és jótékony hatású volt a forgalom lebonyolításához szükséges likviditástöbblet megjelenése. A probléma csak abban volt, hogy a kibocsátott és a nemzetközi forgalomba került dollár az Amerikai Egyesült Államokkal, annak bankjaival szembeni követelést testesített meg. A követelés ellenértékeként vagy külföldi valutát, vagy értékpapírokat vagy árukat kellett volna tudni adni. Azonban a vietnami háború, az amerikai ipar megközelítőleg teljes kapacitáskihasználtsága, a külföldi valutatartalékok alacsony szintje nem tette lehetővé ezen követelések kielégítését. Így a fennálló követelések értékét kellett leértékelni, ami a dollár leértékeléséhez vezetett. A Bretton Woods árfolyamrendszerének alapja kiesett, a rendszer menthetetlenül felbomlott.

XII.3.3. 1975-től napjainkig

A mai pénz tulajdonságaiban, jellegében eltér minden korábbtól. Ha a születésének az időpontját akarjuk meghatározni, akkor talán az 1975-öt érdemes kiemelni. Abban az évben kötötte ugyanis első határidős hitelügyletét a chicagói Kereskedelmi Kamara és ezzel a lépésével egy robbanásszerűen fejlődő üzletágat, a határidős ügyletek piacát indított útjára. Mi a határidős ügyletek lényege? A határidős devizaügylet lényege, hogy jelen időben, két különböző deviza jelenlegi árfolyama és a jövőre vonatkozó várakozások alapján az eladó és a vevő szerződést kötnek, hogy a jövő egy meghatározott időpontjában, előre megállapított árfolyamon adják el a másik fél számára devizájukat. A határidős, futures ügyletek lényegéhez tartozik, hogy ha a szerződés megkötött, akkor annak teljesítésétől, a felmondásból származó költségek viselése nélkül, nem lehet elállni. Ha a szerződést megkötötték, akkor azt a szerződő feleknek minden körülmények között teljesíteni kell, akkor is, ha az árfolyamok számukra kedvezőtlen alakulása miatt esetleg buknak is rajta. Mit kell tennünk ahhoz, hogy ilyen körülmények között se érjen veszteség minket? Ha csak egy egyszerű termin – a jövő egy időpontjában létrejövő egyszeri – tranzakcióról, például devizaátváltásról van szó és a tranzakciós költségek nem jelentősek, akkor az árfolyamváltozás kockázata hitel és prompt devizapiaci műveletek kombinációjával csökkenthető. Mi történik ekkor? Nézzük meg egy konkrét példán!

Tegyük fel, hogy a magyar olajimportáló vállalat három hónapos szállítási határidővel vásárol olajat, amit az omisalji (Horvátország) kikötőbe való megérkezéskor kell kifizetni. A vállalat várakozásai szerint ez idő alatt az amerikai dollár forintban kifejezett árfolyama nőni fog: Tehát a vállalatot nagy valószínűséggel veszteség éri, ha az olajszállítmány ellenértékét nem most hanem három hónap múlva váltja át dollárra és közben nő a dollár árfolyama. A veszteséget úgy lehet csökkenteni, hogy három hónapos lejáratú forinthitelt vesz fel a vállalat, a forinthitel összegét a jelenlegi prompt árfolyamon átváltja dollárra, az így kapott dollárt pedig három hónapos lekötésű dollárbetétben helyezi el. Három hónap múlva, amikor az olajszállítás megtörténik, a szállítót a dollárbetétből fizetik ki. A forinthitelt pedig azokból a bevételekből fizetik vissza, amelyekből fizették volna eredetileg is a szállítmány ellenértékét. Az egyszerű devizaátváltásból egy három tranzakcióból álló csomag lett.

A magyar vállalatnak egyszerre nőtt meg a betétállománya dollárban és nőtt meg a hitelállománya forintban. A nettó megtakarításai viszont nem nőttek. A nemzetközi gazdasági hatás viszont már érdekesebb. A magyar vállalat dollárbetéte követelést testesít meg az Amerikai Egyesült Államokkal, mint a pénz kibocsátójával szemben. A három hónapos

lekötés ugyanakkor azt is jelenti, hogy a vállalat a dollárt addig nem akarja elkölteni, tehát addig lemond használatáról és betét formájában hitelt nyújt a pénz kibocsátó országának. Tehát az alatt a három hónap alatt, amíg a pozíció nyitott, Magyarország az ügylet értékéig hitelez a betét pénznemét kibocsátó országot, az USA-t. A kockázat kezelésére megalkotott tranzakciók sorozata már nem feleltethető meg az áruforgalom tükröképének, hanem több annál. A folyamat azonban itt nem áll meg!

Ha egy vállalkozásnál az ezekhez a pénzügyi műveletekhez szükséges humán és technikai infrastruktúra létrejött, akkor ezen ügyletek menedzselése kezd önjáróvá válni. Vállalaton belül is a „likviditás-menedzsment” önálló és saját profitot hozó tevékenységgé válik, amely még az eredmény kimutatásokban is elválík az üzemi eredménytől. A pénzügyi folyamatok elválása az áruforgalomtól a termelő vállalatok likviditásmenedzselésére vezethető végső soron vissza. Az is hamar kiderülhetett, hogy míg a termelővállalatok üzemi eredménye felülről erősen korlátos a befektetett tőkéhez képest és feltéve, hogy nem csúcstechnológiai iparágról van szó. A pénzügyi műveletek esetében azonban ilyen felső korlát nem létezett vagy létezik. Figyelembe véve a deviza- vagy részvényárfolyamok változásai volatilitásának megnövekedett nagyságát, megnövekedett a valószínűsége annak, hogy valaki az árfolyamváltozások ellen spekulálva extraprofitra tegyen szert. Az extraprofit elérésének a befektető részéről két feltétele azért maradt: a rendelkezésre álló saját tőke nagysága, amelyet be kellett fektetni az adott tranzakciós ügyletbe, és az árfolyamok változásainak kockázata és a szerződéses kötelezettségek betartásának kényszere közötti ellentmondás. A saját befektetett tőkéhez viszonyítva jelentős nyereséget is el lehetett érni, de arányaiban legalább akkora veszteséget is lehetett elszenvedni.

A pénzpiacokon az innovációs áttörést az opciók hozták. A határidős ügyletek mindkét korlátját áttörték. Vételi vagy eladási jog (Long call és Short put) vásárlása esetén az azonnal befektetendő összeg mindössze az opciós díj. Az opciós díj kifizetésével lehetőséget kapunk arra, hogy a bekövetkezett árfolyamváltozások ismeretében *döntsünk* a veszteségek minimalizálásáról, ha a prompt árfolyam alacsonyabb annál, mint amire vételi jogot (Long call) szereztünk, vagy a nyereség realizálásáról, ha a kötési árfolyam alacsonyabb. A veszteségek minimalizálásának lehetősége a másik oldalon az eladók, a kötelezettséget vállalók részéről az elérhető nyereséget korlátozza. Az opciós ügyletben részt vevők kockázata más módon számszerűsíthető, mint a futures, forward vagy termin ügyleteknél. A vételi vagy eladási jogot vásárlók esetében a prompt árfolyam számukra kedvezőtlen változása esetén a veszteség nagysága csupán a kifizetett opciós díj, a nyereség viszont kedvező árfolyam esetén, amikor a vásárolt joggal élnek, felső korlát nélküli. A kötelezettséget vállalók esetében az elérhető nyereség nagysága a korlátozott, maga az opciós díj, abban az esetben, ha a jogot vásárló nem él a jogával, azaz nem jön létre az ügylet az előre megállapított árfolyamon. Ha a kötés létrejön, akkor a veszteségeket a kötelezettség vállalója fizeti. A két fél által vállalt együttes kockázat mértéke kisebb, mint ha futures vagy termin ügyletet kötöttek volna, hiszen az árfolyamváltozások egyik irányában a vállalt veszteségek korlátozottak, hiszen akkor nem jön létre az üzlet. Vételi jog (Long call) és eladási kötelezettség (Short call) esetén, ha a prompt árfolyam kisebb, mint a kötési árfolyam, akkor a kötés nem jön létre. Ellenkező esetben viszont igen. Az opciós szerződés tehát egyrészt csökkenti a két fél együttes kockázatát, másrészt felállítja a kockázatvállalás megosztásának szabályait, ennyiben tehát mindenképpen előrelépés más határidős ügyletekhez képest. A probléma csak abban rejlik, hogy a befektetői magatartás átalakul. Az egyes ügyletekben meglévő alacsonyabb kockázat a befektetők részéről több ügylet összességében nagyobb kockázatának vállalására ösztönöz. Ugyanakkor az is igaz,

hogy nincs teljesen nyerő stratégia, tehát még az sem jelent biztos nyereséget, ha összes pénzünket eladási vagy vételi jogok vásárlásába fektetjük. Hiába lenne miénk a döntési jog, ha a számunkra kedvezőtlen árfolyamváltozások miatt a vásárolt jogainkkal mégsem lenne érdemes élnünk. Ebben az esetben a jog megvásárlására fordított pénzünk kidobott pénz lesz és hiába miénk a döntés joga mégis veszítettünk az ügyleten. Az opciós díjakat tekintve akkor optimalizálhatjuk befektetéseinket, ha nem csak jogokat veszünk, hanem kötelezettségeket is vállalunk díjazás ellenében. A különböző típusú opciókból összeállított ügyletek, portfóliók kockázatának kiszámítása egyre nehezebbé, áttekinthetlenebbé válik és nem csak az opciós díjak hanem a kötési értékek összege szintjén is. Az opciókból összeállított portfóliók többnyire tükrözik az őket összeállító befektető szubjektív várakozásait és kockázatvállalási hajlandóságát.

A befektetők egy része tulajdonképpen nincs tisztában azzal, hogy az opciós ügyletekből összeállított portfóliók esetén az opciós díjak kombinálásából származó kockázat nem egyszerű leképezése az opciók kötési összegei kombinálásából származó kockázatnak. Az opciós díj itt tulajdonképpen egyfajta „nagyerejű pénzként” viselkedik, amennyiben önmagánál sokkal nagyobb összegű pénzek mozgását befolyásolja. Csak míg a „nagyerejű pénz”, a monetáris bázis esetében a kötelező tartalékráta reciprokaként meghatározott pénzmultiplikátor nagysága szigorú törvényi szabályozás esetén felső korlátját adja a különböző pénzkategóriák – M1, M2 és M3 – nagyságának, az opciós díjak esetében ilyen korlátok nincsenek. Azok a problémák, hogy az opciók vállalásának kockázatai nincsenek korlátok közé szorítva, hogy az opciós díjak és a mozgatótt összegek nagysága között nagyon gyenge kapcsolat. Az egyedi ügyletekben meglévő korlátozott nagyságú kockázat gyakorlatilag úgy multiplikálódik az opciós portfóliók összeállításakor, ahogy az opciós díjak és a kötési összegek arányának egymáshoz. A szabályozás hiánya vagy hiányosságai nem korlátozzák az egyéni és az intézményi befektetők kockázatvállalásának nagyságát, ami végső soron a befektetők mértéktartására van bízva. Nincsenek meg azok a törvényi előírások, amelyek például a bankoknál megszabják az alaptőkéhez mérten a vállalható kockázatok – mérlegfőösszeg, egy ügyfél számára nyújtható hitel – maximális nagyságát. Az opciókkal való játék, üzletelés az alacsony befektetéshez mérten magas kockázat mellett magas hozam elérésével kecsegtet. Ez átalakította a befektetői magatartásokat is. Tartósan emelkedő tőzsdei árfolyamok mellett fokozottabb kockázatvállalásra ösztönözve a „forró pénzek” tulajdonosait és kezelőit. Akár addig is elmehettek a befektetők, hogy rövid távon csak „egy irányba” – például csak áremelkedésre – spekuláljanak. Ilyen stratégia követése okozta a brit Barings Bank csődjét is. Egy szingapúri üzletkötőjük a NIKKEI-index emelkedésére tett, kötött a bank által vállalhatónál nagyobb összegű opciókat. A kobei földrengés, amelyet senki nem láthatott előre, következménye többek között számos a térségben működő vállalkozás átmeneti leállása lett. Ez lecsökkentette a termelést, majd az export kiesésén keresztül a japán vállalatok profitját, ami magával rántotta a tokiói tőzsde mutatóját, a NIKKEI-indexet is. A senki által nem várt esemény bekövetkezte, pedig a Barings Bankot juttatta csődbe!

Mi az eddig leírtak tanulsága?

1945-óta napjainkig számos olyan esemény történt, amely felborította a világgazdaság addig kialakult rendjét, erőviszonyait. Ilyenek voltak az olajárrobbanások, a tartós amerikai külkereskedelmi mérleg hiány, egyes drasztikus árfolyam- és kamatpolitikai intézkedések főleg az Egyesült Államok részéről, illetve a jóléti államok eladósodása és viszonylag magas inflációja hetvenes évek végéig. Ezek mind a világpiac likviditásának növekedéséhez járultak hozzá. A likviditás többlet ugyanakkor a reálszfárában elköltethetetlen maradt megfelelően magas hozamú beruházások lehetőségének hiányában. A forró

pénznek is nevezett világgazdasági többlet likviditás így a globális pénzpiacokon maradt, ott hajtva fel az árakat.

A konzervatív és/vagy monetáris forradalom az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában számos vitatott vagy vitatható eredménye mellett ismét a megfelelő helyére emelte az (árupiaci) infláció elleni küzdelmet, az alacsony infláció értékelését és a pénzmennyiség szabályozáson alapuló monetáris politikát. Az alacsony infációt kínálatorientált gazdaságpolitikával érték el. A kínálatorientált jelző itt annyit jelentett, hogy az importárúk beengedésével igyekeztek a hazai vállalatoknak kemény árversenyt támasztani, hogy azok áremelési törekvéseit korlátozzák. Nagy-Britanniában az eredmény az angol ipar eltűnése lett, óriási munkanélküliség mellett. Az Egyesült Államokban a kemény árverseny ellenére csak úgy maradhatott fenn a foglalkoztatottság magas szintje, hogy a munkavállalókra hárították az alkalmazkodás terheinek jelentős részét – alacsony szintű állami társadalombiztosítás (35 millió munkavállalónak nincs egészségbiztosítása), alacsony szintű oktatás –, és ha valaki többlet, jobbat akar, akkor adózott pénzéből fizetheti. Az alkalmazkodás terhei azonban olyan nagyok voltak, hogy szinte eltűnt az amerikai középosztály. A monetarista amerikai gazdaságpolitika ugyanakkor az Egyesült Államok szempontjából mégsem sikertelen. Bár a régi ágazatokat – kohászat – szabályosan letarolja, de a hatalmas belföldi piac, az amerikai gazdaság szereplőinek – munkaerő és tőke – mobilitása, rugalmassága, a rendelkezésre álló vagy megszerezhető növekedési potenciálok lehetővé teszik az új csúcstechnológiai iparágak felemelkedését. A monetarista terápia sikeres Amerika nyer, Amerika „forever”!

Az állami, a vállalati költségvetési korlátok megszigorodása, az importliberalizáció léven megjelenő kíméletlen árverseny a nagyvállalatokat költségtakarékosságra, befektetéseik külföldre helyezésére, az államokat kiadásai lefaragására ösztönzi. Az árumozgások és a tőkemozgások liberalizációja mindezeket lehetővé tette, de az elérhető profit nagysága korlátozott maradt és legfeljebb stabilizálódott, de nem érték el a pénzpiaci hozamokat. Ugyanakkor a külföldi működő tőke befektetések és a hozzájuk kapcsolódó forgalom önmagában is újabb pénzforgalmat generál, annak minden következményével együtt. A reálszféra vállalatainak profitrátája csökken miközben minden eszközt be kell vetniük, hogy az árversenyben talpon tudjanak maradni. Ismerniük kell a fogyasztóik szokásait (marketing), rugalmassá kell tenni a vállalat működését (szervezeti felépítés), előnyösebb finanszírozási konstrukciókat kell kitalálniuk a vevők számára, hogy eladásaitak növelhessék, új termékeket, technológiákat kell kifejleszteniük. A korlátozott profit ellenére tulajdonképpen megnő a reálszféra nyereségének a kockázata, mert például egyre nagyobbak az innovációs költségek. A pénzügyi intézményi befektetők számára egyre kevésbé fontos a reálszférába történő befektetés. Kialakul az a paradoxon, hogy a pénzügyi befektetők abban érdekeltek, hogy minél több pénz és befektető legyen a pénzpiacokon. A minél több pénz forrása a reálszféra képződő profitjainak a pénzügyi szolgáltatásokon keresztüli lecsapolása illetve új és lehetőség szerint tájékozatlan kisbefektetők tömegének belépése. Ez növeli a pénzpiaci áruk – értékpapírok, részvények – iránti keresletet és ezek árát. Így gyakorlatilag pénzpiacok „globális méretű és gyorsan változó piramisjátékok” színterévé válnak – tömegpszichózis jelensége. Itt a hozamot nem a vállalati osztalékok vagy a kötvény kamatok biztosítják elsősorban, hanem az új belépők pénze. A befektetők oda mennek, megtehetik mert nem korlátozza őket senki, ahol magasabb hozamot remélnek. A kelet-ázsiai országok pénzügyi válságának oka ilyen körülmények között éppen saját prosperitásuk volt. Rendkívül dinamikus gazdasági növekedésük hatásai nem csak a vállalatoknál, a reálszférában jelentek meg hanem az államháztartási rendszerükben. A gazdasági növekedés következményeként

nöttek a várható adóbevételek is, miközben ezen országok történelmi elmaradottságuk okán a közszférában is számos kedvező befektetési lehetőséggel, megoldandó közfeladattal rendelkeztek. Miközben az oktatás színvonala, a javuló egészségügyi és infrastrukturális ellátottság katalizálta a gazdasági növekedés folyamatát, aközben ezen ágazatokban is folyamatos beruházásokra volt vagy lett volna szükség, amit az ottani államok, akár hitelfelvételek árán is igyekeztek megvalósítani. (A felhasználás hatékonysága, átláthatósága már más kérdés.) A külföldi pénzügyi befektetők a növekvő adóbevételeket nézve gyakorlatilag korlátlanul hitelezték ezeket az országokat, még akkor is amikor már nullára csökkentek az elérhető reálkamatok. Túlfinanszírozták ezeket az országokat, olyannyira, hogy a hitelből finanszírozott beruházások megtérülési ideje már többszörösét tette ki a hitelek futamidejének. Amikor kiderült, hogy a bevételek növekedési üteme messze elmaradt a kamatfizetési és hiteltörlesztési kötelezettségek mögött és ezen országok már képtelenek a kamatokat törleszteni, akkor összeomlott a piramis!

A feltörekvő országok mindegyikét sújthatja az a jelenség, hogy az átlagosnál magasabb növekedési ráta ígérete felhajtja az adott ország vállalatai részvényeinek és állampapírjainak az árfolyamát éppen külföldi pénzügyi befektetők vásárlásainak köszönhetően. Ha a tömegpszichózis megfelelően érvényesül és kellőképpen sok szabad pénzeszköz áll rendelkezésre, akkor egészen addig (túl)finanszírozhatják az egész országot, amíg a magas tőzsdei, tőkepiaci árfolyamok luftballonná nem válnak. Ha a luftballon kipukkad, akkor az viszont magával ránthatja az egész országot. A belföldi befektetők pénze, fogyasztása is odaveszhet, ha magas árfolyam mellett szálltak be a befektetésekre, ha a részvényvagyonuk nagyságához képest fogyasztottak.

XII. 4. A pénzügyi piacok szereplői, intézményei

A tőzsdék a kapitalista gazdasági rendszer talán legfontosabb helyszínei. Koncentrált piac, ahol nagyon sok vevő, sok eladó van egyszerre. Talán a tőzsde az egyetlen olyan intézmény, ahol valóban érvényesülnek a tökéletesen versenyző piac szabályai és feltételei: egy pontban van sok eladó, sok vevő, nincsenek tranzakciós költségek, tökéletes a szereplők informáltsága. A regionális tudomány a tőzsdét tekinti az egyetlen helynek, piacnak, ahol ezek fennállnak. Mihelyt kilépünk azonban a tőzsdéről egyből szembe kell nézni a gazdasági tevékenységek és a piacok térbeliségével és ennek következményeivel. Távoltság ugyanis minden más piacon, aminek a legyőzése egyből tranzakciós költségeket is okoz. Miért foglalkozik újabban a gazdaságföldrajz mégis a tőzsdével, ha annak, mint piacnak nincsen térbeli kiterjedése? A válasz egyszerű a tőzsdék „vonzáskörzete” ügyfélköre mégis csak a földrajzi térben van. Minél kiterjedtebb a tőzsdén jelen lévő vállalatok köre, ami likviditást biztosít, annál hatékonyabban tud működni, annál hatékonyabban tudja a rendelkezésre álló tőkét térben, időben és az egyes gazdasági ágazatok között allokálni.

A pénzügyi piacok a különböző lejáratú, összegű és megjelenésű pénzek és pénzügyi eszközök cseréjének helyei meghatározott földrajzi pontokon és intézményi keretekben. A pénzügyi piacokon a csere meghatározott intézményi rendszerben, szabályozott mechanizmusok segítségével valósul meg. A jelenbeli pénzek, megtakarítások cserélődnek jövőbeli pénzekre. A pénzügyi piacok a közvetlen tőkeáramlás helyei a megtakarítással rendelkezők és a felhasználók, a tőkét igénylők közvetlenül itt találkoznak itt egymással.

Az eladói oldalon a megtakarítók vannak, akik jelenbeli fogyasztás helyett jövőbeni hasznosságot (pénzt) választanak. Tipikus megtakarítók:

- a lakosság (vagy háztartások) igaz jellemzően rövid távra,
- nyugdíjalapok és -pénztárak illetve az életbiztosításokkal foglalkozó intézmények, ők alapvetően hosszú távra,
- gazdasági vállalkozások,
- állam.

A felhasználói oldalon a pénzt felhasználó, beruházói igényekkel találkozunk. A fontosabb szereplők itt is majdnem ugyanazok:

- vállalkozások, ha beruházni akarnak, ha nagy értékű árut (különösen, ha beruházási javakat) gyártanak és értékesítenek, ha exportálni akarnak
- állam, ha költségvetési deficit van,
- lakosság, ha lakást vagy gépkocsit akarnak venni.

Az egyes piacok típusait a kereskedés jellege alapján lehet csoportosítani. A piac lehet:

- szabályozott (tőzsde), de lehet szabályozatlan (OTC, tőzsdén kívüli) is.
- nyílt vagy zárt piac.
- azonnali, ahol az adásvétel azonnal teljesül piaci áron, vagy határidős, ahol az adásvétel későbbi időpontban teljesül meghatározott áron. A határidős piacokon belül megkülönböztetjük:
  - futures, ami mind a két fél számára egyértelmű kötelezettségvállalást jelent,
  - forward, ami követelés átvételével járó, minimum három vagy négy szereplős ügylet,
  - hedge, ami a jövőbeli ellentétes irányú pénzáramlásokra irányuló várakozásokra épülő fedezeti ügylet,
  - swap, devizacserére épülő ügyletek, lásd a magyarországi lakossági devizahiteleket,
  - opció, ami a díjat fizető számára jogot biztosít a szerződés jövőbeli teljesítésétől elállástól kedvezőtlenül megváltozott körülmények esetén, míg a díj elfogadója számára a teljesítési kötelezettség mindig fennáll.

A tőzsdékre sajátos kereskedési szabályok vonatkoznak:

- Csak homogén, standardizált árukkal kereskednek (értékpapírok, olaj, búza, kávé, stb., ahol az áru minősége egy-két mutatószámban jól összefoglalható és elég nagy tömegben állnak rendelkezésre). Összetett feldolgozóipari termékekkel viszont nem kereskednek.
- Csak tőzsdetagok vehetnek részt a kereskedésben. A tőzsdei tagság feltétele a tőzsdei ügyekben való jártasság, erkölcsi megbízhatóság, a megfelelő vagyoni helyzet, az esetlegesen okozott károkért való felelősségvállalás érdekében, belépési és éves tagdíj.
- A tőzsdei garanciarendszer minimalizálja a nemfizetés kockázatát: KELER, Tőzsdei Elszámoló Alap, biztosíték adási kötelezettség.
- A tőzsde az információkhoz való teljes hozzáférést biztosít minden fél számára, hiszen egyben információs központ is, árfolyamok alakulásáról, a vállalatok pénzügyi kimutatásairól, az érintett vállalatvezetők tranzakcióiról, amiknek az adatai folyamatosan rendelkezésre állnak.

A tőzsdék három fajtáját különböztetjük meg:

- Értéktőzsde, ahol a bevezetett értékpapírok (részvények, kötvények) kereskedése zajlik. Világszerte a legfontosabb a londoni és new york-i, de egyre inkább feltörekvőben vannak a távol-keleti tőzsdék is: a tokiói, a hong kongi, a szingapúri és a shanghaji.

- Árutőzsde, ahol meghatározott (elsősorban primer) áruk (olaj, kávé, búza) kereskedése zajlik, de például a földgáz és a szén nem tőzsdei árucikkek. A legjelentősebbek a londoni és a rotterdami (olaj), a chicagói (gabona), és a szingapúri.
- Devizatőzsde a különböző devizák kereskedésének helye.

A tőzsdék a kereskedelmi technikáik alapján lehetnek:

- A hagyományos nyílt kikiáltásos kereskedéssel dolgozók (itt érvényesül az egy pont gazdaság).
- Az elektronikus távkereskedéssel dolgozók, ami viszont internet vagy saját informatikai hálózat alapján megy. Itt viszont az egyes kereskedők már nincsenek földrajzilag kötve magához a tőzsdéhez.

A tőzsdén részt vevő kereskedők legalább három nagy csoportba sorolhatók:

- fedezeti ügylet kötők (hedgers): határidős ügyleteket üzleti kockázataik csökkentésére használják.
- arbitrázsörök: árák távolságok miatti különbségeit használják ki, kockázatot mérsékelten vállalnak, ugyanakkor a földrajzi munkamegosztás ösztönzői.
- spekulánsok (traders): árák időbeni eltérését használják ki, nagy kockázatot vállalnak nagy profitért.

Tevékenységük összehangolja a keresletet és kínálatot és likviditást biztosít a piacnak.

XII. 5. A nemzetközi pénzügyi rendszerek intézményi szereplői

XII.5.1. Nemzetközi Valutaalap

A NEMZETKÖZI VALUTA ALAP (IMF) céljait a következőképpen határozták meg:

- 1.) Az *árfolyam-stabilitás megteremtése* az egyes országokban. Kezdetben ez a dollárhoz rögzített, kötött árfolyamokkal valósult meg. Később 1976-tól kezdődően áttértek a szabad árfolyam-politika követésére, tekintettel arra, hogy akkor már nem volt olyan értékálló kulcsvaluta, amihez a többi árfolyamát rögzíteni lehetett volna.
- 2.) A *sokoldalú fizetési rendszer megteremtése* a világ országai között. Ez feltételezi azt, hogy legyen olyan valuta vagy nemzetközi elszámolási egység, amit minden ország elfogad. Az egyes országok legfeljebb csak arra tudnak törekedni, hogy a külkereskedelmi vagy a folyó fizetési mérlegük összességében egyensúlyban legyen. De arra már nem tudnak hatni, hogy valamennyi kereskedelmi partnerükkel folytatott kétoldalú kereskedelemben egyensúlyt érjenek el. Magyarország 1990 óta tartósan többet (energiát) importál Oroszországból, mint amennyit oda exportál. Az energia számla kiegyenlítéséhez deviza megszerzéséhez viszont hazánknak akkor más országok piacán kell exporttöbbletet elérnie. Ezért hozták létre az SDR-t (Special Drawing Rights, különleges lehívási jog), ami a tagországok közötti elszámolások és az IMF hitelnújtás eszköze. Mindaddig amíg az elszámolás az elszámolás a Valutaalap számláin keresztül zajlik, addig ezzel az egyes országok valutáiból képzett kosárv valutában számolnak. Mihelyst az elszámolás vagy az IMF által nyújtott hitel kifizetésre kerül, akkor az már valamelyik ország devizájában (amerikai dollár, euró) történik.

- 3.) *A nemzetközi monetáris problémák, a fizetési rendszer válságok rendezése és súlyos makrogazdasági problémák kezelése* hitelek biztosításával. Erre többnyire akkor van szükség, amikor egy ország a hazai túlfogyasztás miatt többet importál, mint amennyit exportál. A kettő különbsége a külkereskedelmi mérleg illetve annak hiánya. Ha egy ország hiánya túl nagy és nem képes eleget tenni a nemzetközi fizetési kötelezettségeinek emiatt, akkor vagy hitelt vesz fel, vagy feléli a saját valutatartalékait. Ha ezek egyike sem megy, akkor szoktak az országok a Nemzetközi Valutaalaphoz segítségért, hitelért fordulni. Az IMF az általa nyújtott hitelek feltételül az egyensúlytalanságot kiváltó tényezők megszüntetését várja el a hitelt igénylő országtól. Ez lehet a saját valuta leértékelése, hogy az import megdrágításán keresztül csökkentsék az országban rendelkezésre álló vásárlóerőt és növeljék, ösztönözzék a külföldre irányuló exportot, ami jövedelmet hoz az országba. Ha ez nem megy, mert túl nagy például az exportálandó termékekben az import alapanyagok és félkész termékek értékhiánya, akkor a rendszerint hiánnyal rendelkező állami költségvetés deficitjének csökkentését kéri. Az állami költségvetés hiányát lehet az adók emelésével vagy az állami kiadások lefaragásával csökkenteni. Ez utóbbinál nyilván célszerű lenne az állam által vállalt feladatok ellátásának és finanszírozásának újragondolása.

Az IMF természeti katasztrófák esetén segítséget nyújt a bajba került országoknak.

Az IMF *pénzügyi forrásait* a tagállamok befizetései és a nemzetközi pénzügyi piacokról felvett hitelek adják. A tagállamok befizetéseinek a nagysága az ország GDP-jétől, külkereskedelmi forgalmától és folyó fizetési mérlegétől függ. Az IMF székhelye Washingtonban van.

XII.5.2. Világbank

A *VILÁGBANK* 1946 óta működik az ENSZ szakosított intézményeként. Székhelye Washingtonban van. *Az alapítók által megfogalmazott céljai közé a következők tartoznak:*

- a háború utáni újjáépítés elősegítése, ami a szervezet kezdeti célja volt,
- a gazdasági szerkezet-átalakítás támogatása társfinanszírozással.

A Világbank bár ikerszervezete a Nemzetközi Valutaalaphoz más célokra lett létrehozva. Az IMF elsődleges célja a nemzetközi pénzügyi egyensúly és a fizetőképességek fenntartása, míg a Világbanké az egyes országok gazdasági szerkezetének átalakítása, modernizációja.

A Világbank tagjai azok az országok, akik lejegyzik az előírt részvénnyeket (általában ugyanazok, mint az IMF tagjai). *A Világbank ugyanakkor széleskörű intézmény hálózatot tart fenn:*

- 1.) *A Nemzetközi Fejlesztési Bank (IBRD)* hitelt nyújt: egyedi, nagy értékű termelő beruházásokra (például autópályák építésére), a gazdasági szerkezet átalakításra és egyes ágazatok (például oktatás, egészségügy) szerkezet átalakításra. Az IBRD által a nem állami intézményeknek nyújtott hitelek feltétele esetén az állam garanciát vállal visszafizetésre. Az IBRD által egy országnak nyújtott hitelek összege nem haladhatja meg a GDP egy bizonyos százalékát. Az IBRD által nyújtott hitelek forrása a tagországok befizetett tőkéje és a nemzetközi pénzpiacokon történő költeny kibocsátás.

- 2.) A *Nemzetközi Pénzügyi Társaság (IFC)* célja a fejlődő országok gazdaságainak fejlesztése a magántőke bevonásával. A tőkebevonás eszközei a készenléti hitelnyújtás, kölcsönszindikátusok szervezése, garanciavállalás a kereskedelmi bankoktól felvett hitelekre, vegyes vállalatok létesítése a támogatandó országokban, a magántőke bevonása nagy beruházási programokba és szakmai tanácsadás. Az IBRD hitelei hosszú lejáratúak és a piac által meghatározott kamataik vannak.
- 3.) A *Nemzetközi Fejlesztési Ügynökség (IDA)* célja: legszegényebb fejlődő országok pénzügyi támogatása 20–40 éves lejáratú kamatmentes vagy a piacinál alacsonyabb kamatozású hitelekkel.
- 4.) A *Beruházási Viták Rendezésének Központja (ICSID)* célja a nemzetközi beruházásokat gátló gazdasági és jogi viták rendezése, amolyan nemzetközi választott döntő bírósággént.
- 5.) A *Nemzetközi Beruházásbiztosítási Ügynökség (MIGA)* nem a kereskedelmi, hanem a politikai kockázatok ellen nyújt biztosítást (átutalási kockázat, tulajdonmegfosztás, fegyveres konfliktusok ellen) a vele szerződő országoknak.

XII.5.3. Az Európai Unió

Az Európai Unió napjainkban egy, huszonhét országot magában foglaló, három pillérre épülő integráció, aminek a részei a következők:

- 1.) Gazdasági–pénzügyi unió egységes valutával
- 2.) Közös külpolitika és biztonságpolitika
- 3.) Bel- és igazságügyi együttműködés

Az európai integráció mai intézményeinek története az 1952-ben hat ország (Belgium, Franciaország, Hollandia, Luxemburg, Német Szövetségi Köztársaság és Olaszország) által aláírt Párizsi szerződéssel kezdődött. Ekkor hozták létre a Szén és Acélközösséget (Montánunió) és az Euratomot, amik később az Európai Gazdasági Közösségbe. Az 1957-ben aláírt Római Szerződéssel létrehozták az Európai Gazdasági Közösséget, aminek a legfontosabb célja a tagállamok polgárai jólétének növelése érdekében egy közös piac létrehozása volt. A Római Szerződés az 1986-ban aláírt Egységes Európai Okmánnyal folytatódott, 1992-ben aláírt Maastrichti, az 1995-ös Amszterdami, a 2002-es Nizzai és a 2006-os Nizzai Szerződésekkel teljesedett ki.

Az Európai Unió, mint nemzetközi szervezet legfontosabb intézményei a következők:

- 1.) Az *Európai Tanács az Európai Unió állam- és kormányfőinek döntéshozó testülete*, ami az Unió egyfajta csúcsszerveként működik. *Tagjai* az uniós országok az állam-, illetve kormányfői és az Európai Bizottság Elnöke. Az egyes országokat általában a végrehajtó hatalom feje képviseli. Ezért képviseli például Franciaországot a köztársasági elnök. Évente legalább kétszer ül össze, bár az utóbbi években már szinte havonta ülésezett.
- 2.) Nagy horderejű, stratégiai kérdésekben – közös költségvetés, intézményi kérdések, közös politikák – dönt, meghatározza az Európai Unió fejlődésének általános irányvonalait és végül, de nem utolsósorban a tagállamok közötti kompromisszumok megkötésének fő színtere. Elnöki tisztségét korábban féléven-

ként felváltva töltötte be egy-egy tagállam. A soros elnökséget betöltő tagállam (Magyarország 2011-ben volt az Európai Unió soros elnöke) hívta össze a Tanácsot. Ma már állandó elnöke van az Európai Tanácsnak. Az Elnök hívja össze és vezeti az üléseket és szavazásokat és ő írja alá az elfogadott döntéseket. Az *Európai Unió Tanácsa* az EU elsődleges *döntéshozó*, jogalkotó szerve. *Tagjai* a tagállamok kormányainak képviselői, akik általában a tanácsülésen szereplő témákért felelős tagállami miniszterek. De az a tagállamok hatáskörébe tartozik, hogy mikor kit delegálnak az ülésekre. Az Európai Unió Tanácsa *fő funkciója* a tagállamok érdekeinek képviselete az Európai Unió szintjén illetve a tagállamok kormányai és az Unió intézményei között kapcsolatok koordinálása. *Kétféle tanács van:*

- Az *Általános Ügyek Tanácsa* (külügyminiszterek, állam- és kormányfők)
- A *Szektorális Tanácsok*, amik a szakminiszterek testületei, mint például a pénzügyminiszterek tanácsa, a mezőgazdasági miniszterek tanácsa, stb.

3.) Az *Európai Bizottság* az Európai Unió kormányként működik. A Bizottság *döntés előkészítő, javaslattevő és végrehajtó szupranacionális szerv. Az Európai Unió adminisztrációjának, a főigazgatóságoknak irányítója. Székhelye Brüsszelben van.* A Bizottság *fő funkciója* a közösségi érdekek képviselete, a közös politikák (költségvetési, kereskedelmi, agrár, környezetvédelmi, regionális, K+F, közlekedési, stb.) irányítása. A Bizottság kezeli, felügyeli, ellenőrzi a közösségi pénzügyi alapokat (EMVA, ERFA, Európai Szociális Alap, Kohéziós Alap) és javaslatot tesz a közösségi költségvetésre (1989–1993, 1994–1999, 2000–2006, 2007–2013, 2014–2020) az Európai Tanács és az Európai Parlament részére. *Tagjai* a 27 biztos és az 1 elnök. A biztosokat a tagállamok jelölik – jelenleg mindegyik tagállam egyet. A biztosok függetlenek és nem utasíthatóak. A Bizottság elnökének személyét az Európai Tanács jelöli és az Európai Parlamentnek kell jóváhagynia.

4.) Az Európai Parlamentnek önálló jogalkotó hatásköre nincs, *felügyeleti* jogkört gyakorol a Bizottság tevékenységének egy része felett. *Jóváhagyási* jogkörrel rendelkezik a Közösségek és külső országok szerződéseit illetően. *Politikai* kezdeményezőként léphet fel: javasolhatja a fennálló közösségi programok kibővítését, módosítását, vagy új indítását. Együttdöntési jogosítványa van a Bizottsággal a közösségi politikák szabályozását illetően. Véleményt nyilvánít a Bizottság tagjának jelölt személyek alkalmasságával kapcsolatban. A képviselőket 5 évre választják. Az egyes országoknak juttatott mandátumok száma a népesség számától függ. A 27 ország összes képviselőinek száma: 732, ebből Magyarországnak 22 helye van. Az Európai Parlament képviselői 8 nemzetközi pártfrakcióban csoportosulnak. A két legnagyobb a kereszténydemokrata, konzervatív (Európai Néppárt), és a szocialista, szociáldemokrata (Európai Szocialista Párt).

Bár számos egyéb szervezete és testülete van az Európai Uniónak, ezek közül csak a pénzügyekkel foglalkozó szervezeteket soroljuk csak fel.

1.) *Európai Beruházási Bank* feladata, hogy elősegítse a tagok kiegyensúlyozott gazdasági fejlődését. Ennek érdekében hosszú lejáratú kölcsönöket nyújt az Unió gazdaságpolitikai céljaival összhangban álló vagy közösségi érdekű beruházások

finanszírozására. Elsősorban a transzeurópai hálózatokba tartozó szállítási és távközlési infrastruktúra fejlesztésére összpontosítják a forrásokat. Másodsorban környezetvédelmi és a foglalkoztatást ösztönző beruházásokra fordítják a tagállamok befizetéseiből származó forrásait.

- 2.) *A Központi Bankok Európai Rendszere a tagállamok jegybankjaiból és az Európai Központi Bankból áll. Ennek tagja a Magyar Nemzeti Bank is. De a legfontosabb szereplő a Frankfurt am Mainban székhellyel rendelkező Európai Központi Bank (ECB). Az ECB feladata a Közösség monetáris politikájának meghatározása, a devizaügyletek irányítása, a tagállamok devizatartalékainak megőrzése és a fizetési rendszerek zavartalan működésének biztosítása.*

Az Európai Központi Bank működésének egyik, ha nem a legfontosabb célja, az árstabilitás. Az konkrétan az ECB deklarált célja, hogy az Európai Uniónak a közös valutát bevezető 17 országában az éves infláció ne haladja meg a 2 százalékot. Ez az 1949 és 1989 közötti négy évtizedben rendkívül alacsony inflációs rátához (nagyon értékálló Deutsche Mark-hoz) szokott németeknek sok, míg a déli tagállamoknak (Franciaország, Olaszország, Portugália, Spanyolország) talán túl alacsony.

XII.5.4. A gazdasági és monetáris unió és az euró

1989-ben a Delors I. csomagterv szól ismét a monetáris unióról. A Közösség álláspontja szerint az Egységes Európai Piac hatékonyságát nagy mértékben csökkenti, ha a reálszférák integrációját nem követi a pénzpiacok integrálása is. A legjobb példa erre, hogy miközben az áru- és a tőkeforgalom teljesen szabaddá vált és volumenében sokszorosára nőtt a tagállamok között, addig a devizák átváltásakor kifizetett tranzakciós díjak megmaradtak, amelyek azért csak drágították a külkereskedelmi forgalomba kerülő termékeket.¹¹⁶ Az Egységes Európai Piac 1992-re történő megvalósításának programjában az áruk, a szolgáltatások és a munkaerő szabad áramlásának megteremtése után, épp ezért a tőkepiacok teljes liberalizálása is szerepelt. Csak így lehetett a már a Római Szerződésben is meghatározott termelési tényezők – áruk, szolgáltatások, munkaerő és a tőke – szabad mozgását biztosítani.

Az Európai Gazdasági Közösség tagállamai ekkorra már elérték azt, hogy külkereskedelmi forgalmuk nagyobb részét – összesen 59 százalékát – bonyolították le a Közösségen belül. Különösen kiemelkedő a Közösségen belüli export részesedése a teljes exporton belül Portugália (75 százalék), Hollandia (74 százalék), Belgium és Luxemburg (72 százalék) és Írország (70 százalék) esetében. Ráadásul a kisebb országokban a külkereskedelem a GDP-ben meghatározó részesedésre tett szert. A külkereskedelmileg legnyitottabb országokban a Közösségen belüli export révén realizálódik a bruttó hazai termék több, mint egy harmada – Belgium és Luxemburg esetében a 43,7 százaléka, Írország esetében 40,5 százaléka és Hollandiában 34,4 százaléka. A vállalatokat sújtó, a valuták átváltásából származó tranzakciós költségek – Belgium példájánál maradva – a GDP 0,5 százalékát is elérhették. Feltételezték, hogy a ha a tranzakciós költségek megszüntetéséből származó

¹¹⁶ A nagyon gyakran emlegetett iskolapélda szerint, ha az utazó végigjárja a Közösség mind a 12 tagállamát és a magával vitt pénzt minden országban teljes egészében átváltja a helyi valutára, akkor az utazás végén, anélkül, hogy egy fillért is költött volna, az eredeti összeg kevesebb, mint a fele fog a zsebében lapulni. Ha egy valószínű turista nem is esik meg ez a baleset, hogy mindig átváltja az összes nála lévő pénzt, de a termelését kontinentális léptékekben szervező multinacionális vállalatnak számolnia kell az ilyen tranzakciós költségek megszaporodásával.

megtakarításokat a vállalatok befektetik, akkor az a multiplikátor hatásán keresztül a GDP 4–5 százalékos növekedését eredményezi. Ugyanakkor a vállalati szféra illetve a tagállamok gazdaságának ilyen mértékű európaizálódása kikényszerítette, hogy az áruk szabad mozgása után, a tőkék szabad mozgását is lehetővé tegyék.

A tőkepiacok teljes liberalizálása viszont a nemzeti monetáris politikák hatékonyságát fenyegette. A nagyarányú nemzetközi pénztőke áramlás megnehezítette a pénzmennyiség szabályozását, a folyó fizetési mérlegre, az inflációra és a valuták árfolyamának stabilizálására vonatkozó monetárispolitikai célok teljesítését. De a pénzügyi szektor liberalizálása, a közösségen belüli szabad bankfiók nyitás lehetősége is ezt a folyamatot erősítette. Ha egy francia kereskedelmi bank az olasz jegybank engedélye és az annak való alárendeltség nélkül fiókot nyithat Olaszországban akkor, az nem jelent mást, mint egy kiskaput az olasz monetárispolitika intézkedéseinek kikerülésére, legyen az akár valutaárfolyam, akár hitelkamat vagy éppen hitelkínálat. A monetáris politika hatékonyságának megőrzése érdekében az előremenekülés egyetlen útja az egységes valuta megteremtése lett.

1991 decemberében az Európai Tanács maastrichti ülésén döntöttek a monetáris unió megvalósításának lépéseiről. Meghatározták a monetáris unió létrehozásának három szakaszát.

Az első szakaszban megoldandó lépések között volt a belső piac működési mechanizmusainak teljessé tétele, a versenypolitika eszközeinek megerősítése, a Strukturális Alapok reformjának teljes végrehajtása, a magasabb államadóssággal és költségvetési hiánnyal rendelkező országok költségvetésének reformja, a gazdaságpolitikai koordináció megerősítése, a tőkepiacok liberalizációja, a monetáris és ezen belül külön az árfolyampolitika koordinálásának megerősítése, az ECU használatának kiterjesztése, valamennyi tagállam valutájának beléptetése az Európai Monetáris Rendszerbe.

A második szakaszban az első szakasz eredményeinek értékelése szükséges, a nemzeti gazdaságpolitikák koordinációját kell megvalósítani, az Európai Központi Bankot kell felállítani és a tagállamok valutáit az Európai Monetáris Rendszerben kell tartani illetve a valutaárfolyamok lebegési sávját szűkíteni kell.

A harmadik szakaszban kell meghatározni a költségvetési koordinációs mechanizmusokat, erősíteni kell a regionális és a strukturális politikákat, az Európai Központi Banknak kell átvennie a monetáris politika irányítását és a tagállamok valutáinak árfolyamát visszavonhatatlanul rögzíteni kell az egységes valutához és egymáshoz képest.

A monetáris unió feltételei közé tartozott a nemzeti valuták teljes és visszavonhatatlan konvertibilitása, a tőkeátutalások teljes liberalizációja, a bank és tőkepiacok teljes integrációja mellett, az árfolyam-lebegtetési sávok szűkítése és végül a valuta paritások visszavonhatatlan rögzítése. Meghatározták azokat a konvergencia kritériumokat, amelyeket a tagállamoknak teljesíteniük kell a monetáris unióba való lépéshez:

- árstabilitás, (A fogyasztói árindex a vizsgált időszakban 1,5 százaléknál nagyobb mértékben nem lehet magasabb, mint a három legalacsonyabb inflációval rendelkező országban.)
- az államháztartás hiánya ne haladja meg a GDP 3 százalékát;
- az államadósság ne haladja meg a GDP 60 százalékát;
- a kamatok konvergenciája, (A vizsgált egy évben a hosszú távú nominális kamatláb nem tér el 2 százaléknál többel a legjobb három országétól.)
- a nemzeti valuta stabilitásának olyannak kell lennie, hogy két éven belül nem kell leértékelni egyetlen másik tagország valutájával szemben sem.

Országok	Az adósság aránya a GDP százalékában kifejezve				Változás
	1996	1997	1998	1999*	1999–1996
Ausztria	69,6	64,3	64,0	63,6	–6,0
Belgium	126,8	121,9	117,2	113,7	–13,1
Dánia	68,4	64,1	58,8	54,3	–14,1
Egyesült Királyság	54,7	53,5	51,5	49,9	–4,8
Finnország	57,8	55,1	52,9	50,2	–7,6
Franciaország	55,7	58,1	58,3	58,6	+2,9
Görögország	112,3	109,4	106,0	104,9	–7,4
Hollandia	77,1	71,4	68,6	66,6	–10,5
Írország	71,4	63,4	53,3	44,1	–27,3
Luxemburg	6,6	6,7	7,1	7,5	+0,9
Németország	60,8	61,5	61,3	61,0	+0,2
Olaszország	124,0	121,6	118,8	115,3	–8,7
Portugália	64,9	61,5	57,4	55,3	–9,6
Spanyolország	70,2	68,9	67,7	66,0	–4,2
Svédország	77,2	76,9	74,0	69,5	–7,7
EU 15 átlaga	73,2	70,6	67,8	65,4	–7,8

33. táblázat: Az államadósság a GDP százalékában, az Európai Unió tagállamaiban (*: becsült adat)

Forrás: EUROPEAN COMMISSION 1998, pp. 214–215.

Országok	A kamatköltségek GDP százalékában kifejezve				Változás
	1996	1997	1998	1999*	1999–1996
Ausztria	4,4	4,0	3,9	3,9	–0,5
Belgium	8,5	7,9	7,5	7,1	–1,4
Dánia	6,6	6,1	5,4	4,9	–1,7
Egyesült Királyság	3,7	3,5	3,4	3,3	–0,4
Finnország	5,6	5,3	5,0	4,6	–1,0
Franciaország	3,8	3,6	3,5	3,4	–0,4
Görögország	11,8	9,8	9,1	8,7	–3,1
Hollandia	5,6	5,2	4,8	4,5	–1,1
Írország	4,4	4,1	3,4	2,9	–1,5
Luxemburg	0,3	0,3	0,4	0,4	+0,1
Németország	3,7	3,7	3,7	3,6	–0,1
Olaszország	10,8	9,5	8,0	7,7	–3,7
Portugália	4,8	4,3	3,5	3,1	–1,7
Spanyolország	5,1	4,5	4,2	4,0	–1,1
Svédország	7,2	6,3	6,4	5,7	–1,5
EU 15 átlaga	5,7	5,2	4,8	4,5	–1,2

34 táblázat: A kamatköltségek a GDP százalékában kifejezve az Európai Unió tagállamaiban (*: becsült adat)

Forrás: EUROPEAN COMMISSION 1998, pp. 192–193.

Ezek azonban csak a monetáris unióba való belépés feltételei, viszont nem sokat mondanak arról, hogy az EMU sikeres működésének mik a kívánalmai. Az EMU sikerének feltételei közé tartozik a gazdaságpolitikák koordinációja a kormányok között, a megfelelő gazdaságpolitikai csomagok alkalmazása, az állami költségvetéseknek a monetáris stabilitással összhangban álló tervezése, az ország specifikus sokkok költségeinek csökkentése a munkaerő rugalmasságának növelésével valamint a fejlődésben elmaradott régiók felzárkóztatása a nemzeti fejlesztési politikák és stabilizációs intézkedések valamint a Közösség strukturális politikái közös erőfeszítéseinek eredményeként.

A gazdasági és monetáris unió harmadik szakaszába az első körben Európai Tanács jóváhagyó döntésével végül 11 tagállam lépett be. Görögországot gyenge gazdasági teljesítménye, rendezetlen államháztartási ügyei miatt zárták ki az EMU első köréből, de 2001. január 1. óta tagja annak. A csatlakozás feltétele viszont kemény államháztartási reformok sikeres megvalósítása volt. A konvergencia kritériumokat többé-kevésbé teljesítő országok közül Dánia, Nagy-Britannia és Svédország önként nem lépett be az EMU-ba. Dánia kívülmaradását a Maastrichti Szerződést elutasító 1992-es népszavazás óta borítékolni lehetett. Svédország a csatlakozást követő euroszepticismus miatt nem adta fel saját valutáját, ugyanis a csatlakozás nem mindenben igazolta vissza a hozzá fűzött reményeket.

Sokkal érdekesebb viszont Nagy-Britannia esete. A kívülmaradás magyarázatát Londonnak a nemzetközi tőkepiacokon betöltött szerepe adja meg. London a transznacionális vállalatok, a nemzetközi pénzintézetek legnagyobb európai központja, mert a jól képzett, magas szakmai kultúrát képviselő, pénzügyi szakértőivel, kiváló közlekedési és kommunikációs infrastruktúrájával, fejlett jogi háttérrel vonzó telephely a világ pénzintézetei számára. Nagy-Britannia megnyerte az 1980-ban induló az európai részvénytőzsdék közötti deregulációs versenyt, ami együtt járt az új pénzügyi innovációk – például az opciók – bevezetésével, gyorsabb és korszerűbb kereskedési technológiák alkalmazásával és nem utolsósorban az alacsonyabb tranzakciós költségekkel. A befektetési alapok, a nyugdíjpénztárak térhódítása, a vállalati részvények számának növekedése azt eredményezte, hogy a befektetések egyre nagyobb hányada került el a befektetések védelmében agyonszabályozott bankszektort, ami viszont a tőkepiac rugalmasságát, az elérhető hozamokat és természetesen a vállalt kockázatokat is megnövelte. Ezek együttesen teremtenek olyan környezetet a londoni City-ben, hogy Nagy-Britannia pozícióját a nemzetközi pénzpiacokon még az „adóparadicsomok” sem tudták kikezdeni. Nagy-Britannia pénzpiaca, emiatt számos ponton jelentős különbségeket mutat a ma is a kereskedelmi bankok dominanciájával jellemezhető németországihoz képest. Ha összehasonlítjuk a két ország pénzpiacát, akkor azt láthatjuk, hogy Németország pénzpiaca gazdaságának fejlettségéhez képest elmaradott, ellenben Nagy-Britanniának fejlett pénzügyi szektora révén komoly komparatív előnyei vannak. Végső soron Nagy-Britanniának ahhoz fűződik érdeke, hogy legfőképp a pénzpiacok saját szabályozásának megtartásával, ezeket a komparatív előnyeit megtartsa. Bár a jelenlegi, Tony Blair vezette munkáspárti kormány hajlik arra, hogy az országot beléptesse az EMU-ba, de azt nem a font árfolyamához, a konvergenciakritériumok teljesítéséhez, hanem a pénzpiaci szabályozókban realizálódó előnyök – regulatory arbitrage (SHAPIRO, A. C., p. 569.) – átmentésének, megtartásának lehetőségéhez kötik majd várhatóan.

Joggal merül fel a kérdés, hogy mik azok az előnyök, amelyekért érdemes a nemzeti szuverenitás olyan fontos elemét, mint az önálló gazdaságpolitika, feladni?¹¹⁶

A monetáris uniótól remélt hasznok azonban meglehetősen sokrétűek. Ezek közé tartoznak a gazdaságpolitika klasszikus céljai, mint:

- A hatékonyság, amely a piac egészén belül összehasonlíthatóvá teszi az árakat, ezáltal lehetővé téve az értékesíthető áruk legjobb allokációját.
- A stabilitás, amely az alacsony inflációs ráták mellett biztosítja, hogy a korábbi költségek megtakarításából származó források beruházása révén a foglalkoztatásnak egy a korábbinál magasabb szintje alakuljon ki.
- Az egyenlőség, amely a különböző gazdasági helyzetben lévő régiók és országok közötti egyenlőtlenségek felszámolásának végső célja. A monetáris uniótól várják, hogy megfelelő regionális politika eszközök felhasználásával a fejlett régiók méretgazdaságosságon alapuló és a fejletlen régiók olcsóbb munkabéren és gyorsabb termelékenységre növekedésen alapuló komparatív előnyeiket kihasználva a fejletlen régiók is felzárkózhatnak. A monetáris unió létrehozásának terve miatt, az arra való felkészülést elősegítendő, hozták létre az Integrált Mediterrán Program átalakításaként a Kohéziós Alapot. A monetáris unióhoz szükséges hatékony regionális politika iránti igény miatt bővítették ki a Strukturális Alapok pénzeszközeit 1993-ban. Nagy kérdés azonban, hogy a monetáris unió makrogazdasági kedvezőtlen hatásai ellensúlyozhatók-e a Strukturális Alapoknak a Közösség GDP-jének 0,36 százalékát kitevő jövedelemtranszfereivel?

Melyek ezek a konkrét gazdasági hatások? Először a várt kedvező hatásokat és a belőlük származó hasznokat mutatjuk be és csak utána a kedvezőtleneket!

Az egységes valuta bevezetése eliminálja az ERM valuták árfolyamának változásait jellemző, havonkénti átlagosan 0,7 százalékos szórást, aminek révén csökken az árfolyamváltozásokból eredő pénzpiaci bizonytalanság és csökkennek a kamatok kockázati felárai. A monetáris unió megszünteti az ERM valuták egymás közötti átváltásának tranzakciós költségeit, ami évente a GDP legalább 0,5 százalékát teszi ki. A megtakarított költségek a gazdaság más területein – K+F, környezetvédelem, közlekedés – is felhasználhatóvá válnak. A beruházások kockázatának mérséklődéséből eredő beruházási többlet a gazdaságban hosszú távú növekedési hatást gyakorol. Az árak stabilitása javítja az erőforrások allokációjának hatékonyságát, mert csökkennek az inflációs várakozásokon alapuló spekulatív fogyasztási kiadások, ezzel is növelve a beruházások arányát.

A tagállamok szintjétől távol kerül a monetáris politika irányítása, mert egyik tagállam sem képes egymaga irányítani vagy befolyásolni az Európai Központi Bankot. A második világháború utáni tapasztalati tény, hogy a jegybankok függetlensége és az inflációs ráta között negatív korreláció figyelhető meg. Azaz minél nagyobb a jegybank függetlensége, annál kisebb mértékű az infláció.

Az alacsony infláció végső soron a monetáris unióba való átmenet költségeit is csökkenti. Az országok költségvetési politikájára fegyvermező erővel bír a monetáris unió, illetve az annak kapcsán létrehozott egyeztető mechanizmus, ami miatt korlátozni kell a költségvetés hiányát. Az infláció alacsony szintre szorításával csökkenthető a korábban ma-

¹¹⁶ A kérdés némileg elméleti jellegű, hiszen a kilencvenes évek globalizálódó világában a nemzeti kormányok hatalma, főleg gazdasági téren egyre inkább kiürül, a multinacionális vállalkozásokkal szemben. A „stabilitás szigetének”, azaz az európai integrációnak az építői hisznek abban, hogy a nemzetállamok erodálódó hatalmát a transznacionális vállalkozásokkal szemben az Európai Unió fogja visszaszerezni az „építő rombolás” jegyében (LEYSRON, A. – THRIFF, N. 1992). Az Európai Unió, amennyiben a monetáris uniót képes lesz stabilan fenntartani, a piacának méreténél fogva elég vonzó lesz ahhoz, hogy a multinacionális vállalatok működését szabályozni tudja.

gas inflációval rendelkező országokban „fizetett” inflációs adó, segniorage, azáltal, hogy csökkennek a kamatkiadások. Megnő a tagállamok államháztartási rendszereire nehezedő nyomás, hogy növeljék a közkiadások felhasználásának és az adók beszedésének hatékonyságát, hogy a versenyképesség érdekében csökkenthetők legyenek az adókulcsok.

A közös valuta bevezetésével a tagállamok külkereskedelmi forgalmának nagyobb része belföldivé válik abban az értelemben, hogy a saját fizetőeszközben történik az elszámolás. Ez csökkenti a bankok devizatartalékolási kötelezettségeit, javítva ezáltal a kötelező tartalékráta megfelelési mutatóikat, ami hatékonyabb költséggazdálkodást tesz lehetővé. Bár a bankok elég jelentős, az átváltási díjakból származó bevételtől esnek el. A nagyobb piac adta lehetőséget kihasználva az eurónak nagy esélye van arra, hogy az Unió tagállamai a harmadik országokkal folytatott külkereskedelmi forgalomban is használják, a korábban domináns dollár helyett. Azaz a nemzetközi fizetőeszköz vagyis világpénz funkció szintén csökkenti a devizatartalékolási kötelezettségeket. Az Európai Unió országai a közös valuta révén az Egyesült Államokkal és Japánnal egyenrangú félként vehetnek részt a hárompólusú gazdasági világtrend folyamatainak meghatározásában.

Ezekkel szemben álló legnagyobb hátrányként megszűnik a nominális árfolyamok változtatásának és a tőkemozgások korlátozásának minden lehetősége. A leértékelések hiányában megszűnik a komparatív költséghátrányok ellensúlyozásának lehetősége. Az alapvetően monetáris konvergencia-kritériumok teljesítésének kényszere és maga a monetáris unió kiveszi a tagállamok kezéből az egyik legfontosabb gazdaságpolitikai eszközt, amellyel a világpiaci versenyképességet, ha ármenetileg is, de korrigálni, javítani lehetett, az árfolyam-politikát. Az önállóan folytatott árfolyam-politika, sok esetben átmeneti mentőövet nyújtott a versenyképességüket elvesztő országok számára. Így az egyes országok, régiók nemzetközi versenyképessége az árak és a bérék rugalmasságának függvényévé válik.

Ez talán akkor válik érthetővé, ha tegyük fel valamely ország termékei az elmaradt technikai fejlesztések miatt, elavulnak és csak a korábbinál alacsonyabb áron lehet őket eladni a külső piacon. Viszont a nominál árak és a nominál bérék lefelé rugalmatlanok, azaz nem vagy csak nagyon lassan csökkenthetők. A reálárak és a reálbérék csökkentése is legfeljebb az infláció révén lehetséges, viszont a monetáris unió egyik legnagyobb haszna éppen az infláció alacsony szintre történő szorításában rejlik. Ha szükség esetén a termelési költségeket nem tudják csökkenteni¹¹⁷, amiből következően az árakat sem, akkor a termékek elavulása, csökkenő versenyképessége miatt az értékesíthető mennyiség is kisebb lesz. Az értékesítés kisebb mennyisége pedig a termelés csökkenését vonja maga után. Ha a vállalatok értékesítése, árbevétele és termelése is csökken, akkor kénytelen alkalmazottait elbocsátani. Az elbocsátások a munkanélküliséget növelik végső soron a nem megfelelő versenyképesség miatt. Ezek miatt a belföldi valutában jelentkező változatlan nagyságú termelési költségek és a csökkenő devizabevételek között kibontakozó ellentéteket a belföldi fizetőeszköz devalválásával lehetett feloldani, azaz a külföldi fizetőeszköz megdrágításával lehetett az exportáló vállalat belföldi fizetőeszközben mért bevételeit szinten tartani. Ha ez a lehetőség megszűnik, akkor a tagállamok csak a reálszféra versenyképességének növelésével kompenzálhatják az őket érő kedvezőtlen hatásokat.

Megfigyelhető ugyanakkor, hogy a leértékelés a gazdaságok magasfokú integráltsága mellett rövid távon is elvesztette versenyképesség javító hatását. Egy valuta leértékelése rövid tá-

¹¹⁷ A költségek csökkentésének kényszerűségére minden termék esetében sor kerülhet a termékéletciklusa (Vernon) során. Ha a termék az érettség vagy a hanyatlás szakaszába kerül, akkor már a termelési költségek csökkentése az egyik legfontosabb cél. Ha bérék rugalmatlanok és arra sincsen helyi innovációs kapacitás, hogy egy kész termék és a gyártásánál alkalmazott technológia költségeinek csökkentését megvalósítsák, akkor a termék gyártását áthelyezik az alacsonyabb bérekkel rendelkező országokba, régiókba. A fennmaradás feltétele itt egyre inkább az innovációs képesség, aminek egyik fő motíváló tényezője épp a bérék rugalmatlansága lehet.

von is teljesen hatástalan az ország versenyképességére, ha exportjában az importált anyagok és félkész termékek aránya túl magas. Az árfolyam-politika épp ezért a strukturális gyengeségekkel – alacsony technológiai színvonal, a termék-életciklus hanyatló szakaszában lévő vagy alacsony feldolgozottságú exporttermékek csökkenő versenyképességével – szemben nem lehet hatásos.

Az Európai Monetáris Unióról folytatott elméleti viták középpontjában, mindezekből kiindulva az állt, hogy mik az optimális valutaövezet feltételei, és, hogy az európai integráció megfelel-e ezeknek a követelményeknek¹¹⁸? Az optimális valutaövezet feltételei a rugalmas és jól funkcionáló tényező piacok, ahol a tőke és a munkaerő mobilitása alapján a tényező árak képesek a külső árváltozásokhoz igazodni, ahol a régió olyan belső homogenitást ér el, hogy nem fenyegetik aszimmetrikus sokkok¹¹⁹ és a gazdasági zavarok elhárításához a megfelelő költségvetési transzferekre van lehetőség.

A rugalmas és jól funkcionáló tényezőpiacok megteremtésére szolgálna többek között a Transzeurópai Hálózatok, annak egyesített európai földgáz, elektromos áram és távközlési hálózatai. Ezek feladata, hogy fizikailag is bekapcsolják az egyes országokat illetve régiókat az Egységes Európai Piacba, és, hogy megakadályozzák valamely régióban külső sokkok hatására bekövetkező belső aszimmetrikus sokkok – például energiaellátási zavarok – lehetőségét.

A Transzeurópai Energiahálózatok megvalósítása önmagában csak passzív eszköz a jól működő tényezőpiacok megvalósításához, hiszen csak preventív szerepe van az aszimmetrikus sokkok elhárításában. Ha azonban összekapcsolják ezeket például a villamosenergia piacának liberalizálásával, akkor a jogi szabályozás megteremti a lehetőségét a természetes monopóliumok létéből származó kötöttségek feloldásának, a keresleti és kínálati oldal szereplői közötti szabad választásnak. A szállítók szabad választásának joga illetve az egységes európai energiahálózatok léte láthatóvá teszi a szabad vagy éppenséggel felesleges kapacitásokat, a monetáris unió pedig az árakat. A felesleges, a legdrágábban termelő egységek eltűnése a rendszerből, a csökkenő biztonsági kockázati tényező, a valódi verseny mérsékli a jövőbeli áremelési törekvéseket vagy szélsőséges esetben csökkenti az árakat, tehát a tényezőárak mérséklésével járul hozzá a versenyképesség növeléséhez.

Az általánosnak tekinthető vélemények szerint az Európai Unió nem optimális valutaövezet, mert:

- A tőke és a munkaerő mobilitása nem képes helyettesíteni az árfolyamváltozásokat, mert az Európai Unió országainak népessége alacsony migrációs potenciállal rendelkezik.
- A bér és ármozgások nem követik az egyes országok termelékenységének változását.
- A Közösség munkaerő piacának számos feszültsége – a regionális aránytalanságok, a romló korösszetétel, a rugalmatlan bérek és munkaerőpiac – oka annak, hogy az Eu-

¹¹⁸ Az optimális valutaövezetről szóló elméleteket és vitákat Lőrincné Istvánffy Hajna könyve mutatja be nagyon részletesen. (LŐRINCNÉ ISTVÁNFY H. 2001)

¹¹⁹ Ilyen aszimmetrikus sokk lehetőségére kiváló példa volt az első olajárrobbanás. Portugália energia-felhasználásának több, mint 90 százalékát importálja, míg Németország csak kevesebb, mint 50 százalékát. Portugáliában az egy főre jutó energiafogyasztás csak kevesebb, mint a fele volt a Németországinak, miközben az egy főre jutó jövedelem harmada annak. Az egységnyi GDP előállításához Portugáliában másfélszer annyi energiát használnak fel mint Németországban. Ha a belföldi energiahordozók árait sikerül is szinten tartani, ugyanakkora kőolajáremelkedés Portugáliában négyszer nagyobb inflációs nyomászt fejt ki, mint Németországban. A valutaunió esetén ilyen inflációs különbséget nem lehet korrigálni. Többek között ezért hozták létre a Transzeurópai Hálózatok energiarendszerét, amely az egyesített közösségi energiapiac révén kívánja az egyes országok elszigeteltségének feloldása révén az aszimmetrikus sokkok hatásait felszámolni. A transz-európai hálózatok, épp azért, hogy megteremtik a korábbi periférikus helyzetű régiók bekapcsolásának fizikai infrastruktúráját és egységesítik a piacokat, a közös piac homogenitását növelik.

rópai Unió országai nem képesek a munkaerő szakmai és a térbeli mobilitása révén alkalmazkodni a megváltozó gazdasági körülményekhez.

- Itt kell megemlíteni, hogy az Európai Unióban a kutatás–fejlesztésre fordított kiadások nagysága is jelentős regionális vagy országok közötti eltéréseket¹²⁰ mutat. Ez pedig azt valószínűsíti, hogy az egyes országokat ért sokkok felszámolásának képességében tovább nőnek majd a különbségek a tagállamok között.

A monetáris unió várható regionális hatásainak megértéséhez mindezen ismeretekre szükség van. Az Európai Unió regionális politikájának céljait és azok változásait sem lehet megérteni anélkül, hogy figyelembe ne vennénk a területi fejlődési folyamatokra ható olyan új nagy erejű tényezőket, mint az egységes monetáris politika. Mielőtt bárki abban a hitben ringatná magát, hogy a monetáris unió regionális hatásainak mérésére kidolgozott metodika vagy mennyiségi mutatórendszer áll rendelkezésünkre, közölnünk kell, hogy nincs ilyen. A várható hatások elemzése a gazdasági integrációk elmélete alapján és többféle megközelítésben történik.

A tőkék szabad áramlása mellett az alkalmazkodás a munkaerőpiac függvénye marad. Az Európai Monetáris Unió sikeréhez a munkaerőpiac rugalmasságának növelése, az egységes piac infrastrukturális feltételeinek – lakáshelyzet, közlekedés, telekommunikáció, szakképzés, környezetvédelem, energiagazdálkodás – javítása elengedhetetlenül szükséges.

A regionális egyenlőtlenségek és sokkok kezelése felértékeli a strukturális politikák és költségvetési transferek jelentőségét, miután a tőkeáramlásnak és a munkaerő vándorlásának mértéke nem elegendő a regionális problémák eliminálásához.

XII. 6. Nemzetközi pénzügyi központok

A pénzügyi földrajz kiemelkedően fontos részét képezik a pénzügyi központokkal kapcsolatos kutatások. A különböző pénzügyi központok funkciói az eltérések mellett nagyfokú hasonlóságot is mutatnak. A pénzügyi központok alapvető funkciója, hogy a vonzás-körzetükbe tartozó földrajzi térből a megtakarításokat, pénzáramlásokat összegyűjtsék, majd a területükön lévő pénzintézetek döntéshozatali központjai, egységei révén ezeket a pénzeket a térben újra eloszták, alokálják.

Az alapvető funkció három jól elkülöníthető részre bontható: *telephely, forrásgyűjtés és forrás kihelyezés*. Kezdjük talán a legelső funkcióval, a telephellyel!

A pénzügyi központtá válás kulcsfontosságú tényezője az, hogy egy város minél több pénzintézetet, multinacionális vállalatot legyen képes magához vonzani és letelepíteni, vagyis telephelyként szolgálni számukra. Ehhez négy nagyon fontos tényező kell:

- a jól képzett munkaerő és velük együtt természetesen a meglévő üzleti kultúra,
- az innovatív, de a vállalkozások stabil működését lehetővé tevő és garantáló jogi, adózási környezet,
- a megfelelő számítástechnikai, kommunikációs és pénzügyi infrastruktúra,
- hatékony és átlátható tőkepiac, vagyis jól működő értéktőzsde.

¹²⁰ A legtöbbet abszolút értékben és arányaiban is Németországban költik kutatás–fejlesztésre, a GDP 2,8 százalékát. Ezzel szemben Görögországban, mindössze 0,47 százalékát.

A jól képzett munkaerő itt konkrétan a pénzügyi és az üzleti szféra számára képzett gazdasági és üzleti diplomások sokaságát jelenti, közgazdászokat, marketingeseket, pénzügyeseket. Londonban, a City-ben például többen dolgoznak a pénzügyi szektorban, mint a Frankfurt-am-Main teljes lakossága (Hamilton). Azonban nem csak a képzett szakemberek száma számít, hanem az a magas fokú üzleti kultúra is, amiben dolgoznak. Ahol az üzleti kultúra része a pénzügyi innovációk ismerete épp úgy, mint a projekt menedzsment, a jog vagy az üzleti etika és az ezeket az ismereteket oktató széleskörű gazdasági felsőoktatás.

Az innovatív és az üzleti döntéshozók nagyfokú szabadságát biztosító jogi környezet szükséges a gazdasági szerződésekben foglaltak betartásához és betartatásához, hogy az árucserében, a pénzügyi tranzakciókban résztvevők, a befektetők biztosak lehessenek abban, hogy a döntéseiket a teljes informáltság birtokában hozzák meg, és, hogy a pénzük nem vész el. Az egyedi tranzakciókat szabályozó jogszabályok mindenkire egyformán érvényesek. A vállalkozások nem egyenlő méretéből származó erőfölényes helyzetek, vagy a piaci versenyt korlátozó magatartásformák szabályozása viszont már a versenyjog területe. A pénzügyi központoknál így alapvető jelentőségű a működő és versenyző piac megléte.

A megfelelő piaci szabályozás, a sok szereplős, de mégis átlátható szabályok szerint működő tőkepiac lehet csak hatékony. A sok szereplős jelleg biztosítja, hogy egyedi tranzakciók nem módosítják vagy torzítják jelentősen az árakat.

A fejlett számítástechnikai és kommunikációs infrastruktúra szükséges a piaci információ és az üzleti tranzakciók gyors továbbításához és lebonyolításához. A világ számos részével fennálló közvetlen közlekedési összeköttetések az üzleti tárgyalások és szerződéskötések lebonyolításához szükségesek.

Ezek a tényezők együttesen szükségesek ahhoz, hogy egy város pénzügyi szektor soka-sága számára váljon vonzó telephellyé. Különböző pénzügyi szektorok részlegei és különböző döntéshozatali központjai sokaságának együttes jelenléte kell ahhoz, hogy egy kedvező feltételeket kínáló város pénzügyi központtá is váljon.

A forrás vagyis a tőke gyűjtés, a különböző üzleti és pénzügyi tranzakciók volumene és földrajzi hatóköre alapvetően meghatározza az egyes pénzügyi központok jelentőségét. A világ legnagyobb gazdaságának számító Egyesült Államok legfontosabb értékpapír piaca a New York-i értéktőzsde, akkor is a legnagyobb tőkepiaccá tenné a várost, ha csak belföldi megtakarításokat gyűjtene össze és csak amerikai tranzakciókat bonyolítana le. London tőkepiaca esetében nem a jelenlegi Egyesült Királyság méretei a meghatározóak, hanem az egykori gyarmatbirodalom, a Brit Nemzetközösség országai illetve a hetvenes évek óta az európai országok, Japán és az arab országok pénzügyi szektorainak növekvő jelenléte. Tehát a londoni tőkepiac mindezen országokból származó tőkéket gyűjt össze és oszt el újra. Hong Kong, Shanghai esetében a kínai, Tokió esetében pedig a japán megtakarítások és tranzakciók jelentik a pénzügyi központ alapját.

A tőkekihelyezés földrajzi hatóköre szintén az egyes, a központoknak helyet adó országok méretétől függ. New York, Hong Kong, Shanghai, Tokió esetében ez elsősorban a belföldi piacot jelenti elsősorban. Másrészt függ az egyes országok külkereskedelmi és folyó fizetési mérlegének pozíciójától is. A jelentős külkereskedelmi és folyó fizetési mérleg többletet felmutató országok (Kína, Japán, Németország, olajexportáló arab országok) tőkepiaca jelentős külföldi terjeszkedésre, tőkekihelyezésre is képes. A tőkekihelyezés földrajzi hatóköre attól is függ, hogy az egyes városokban hány transznacionális vállalat döntéshozatali központjai találhatók meg és ezek az adott vállalatok működését mekkora régióban vagy épp globálisan irányítják. Minél több ilyen vállalat van egy-egy városban,

annál nagyobb a földrajzi hatókör. Ez alapján számít igazán jelentősnek London vagy Szingapúr tőkepiaca.

Ha ezeket összevetjük, akkor egy másfajta csoportosításban azt is mondhatjuk, hogy a különböző pénzügyi központokat három dimenzió mentén értékelhetjük:

- *vezető pozíció*: a tőkepiac nagysága a helyi tőzsde kapitalizációja (a tőzsdén bejegyzett vállalatok piaci értéke), a forgalom nagysága és a helyben lévő vállalati döntéshozatali központok száma és földrajzi hatóköre,
- a földrajzi hatóköre: a tőkepiac és a lebonyolított tranzakciók földrajzi hatóköre,
- a tőkepiac mélysége: szereplőinek száma, a tőkepiac szabályozása, a tőkepiac infrastruktúrája, a képzett munkavállalók száma, stb.

Ezek alapján a világ pénzügyi központjait az alábbi módon rangsorolhatjuk:

	Széles és mély	Relatív széles	Relatív mély	Feltörekvő
	Globális vezető	Globálisan diverzifikált	Globális specialista	Globális contender
	London	Párizs	Genf	Moszkva
	New York	Amszterdam	Peking	
	Hong Kong	Dublin	Dubaj	
	Szingapúr		Jersey	
Globális	Frankfurt-am-Main		Luxemburg	
	Tokió			
	Chicago			
	Toronto			
	Zürich			
	Transznacionális központ	Transznacionális diverzifikált	Transznacionális specialista	Transznacionális contender
	Boston	Brüsszel	Brit Virgin-sz.	Athén
	Edinburgh	Glasgow	Kajmán-sz.	Bangkok
Transznacionális	Kuala Lumpur	Koppenhága	Gibraltár	Bahrein
	Szöul	Isztambul	Guernsey	Mumbai
	Sanghaj	Madrid	Man sziget	
	Sydney	Montreal	Hamilton	
	Vancouver	München	Katar	
	Washington		Sencsen	
	Lokális központok	Helyi diverzifikált	Helyi specialista	Fejlődő központ
	Johannesburg	Helsinki	Buenos Aires	Bahamák
	Melbourne	Lisszabon	Málta	Budapest
	Mexikó	Milánó	Manila	Jakarta
	San Francisco	Oszaka	Mauritius	Prága
	Sao Paulo	Oslo	Monaco	Rejkavík
		Stockholm	Rio de Janeiro	Rijad
		Bécs	Róma	Szentpétervár
		Varsó	Tajpej	Tallin
			Wellington	

35. táblázat: Nemzetközi pénzügyi központok kategóriái
Forrás: THE GLOBAL FINANCIAL CENTRES INDEX 10

Visszatekintő kérdések

- Milyen összetevőkből állnak a globális pénzügyi piacok?
- Milyen földrajzi szempontok játszanak szerepet a pénzügyi piacok térbeli viszonyinak alakulásában?
- Mivel magyarázza a pénzügyi központok lassú átrendeződését?
- Milyen dimenziókban vizsgálható a pénzügyi központok versenyképessége?
- Más intézményekhez képest milyen előnyei vannak a kereskedelmi bankoknak?
- Ismertesse az integrált pénzintézetek előnyeit!
- Általánosan jellemezze a tőzsdék szerepét a világ nagy térségeiben!
- Jellemezze az euró háttérének kialakulását!
- Ismertesse a pénzügyi piacok deregulációjának folyamatát!
- Milyen sajátosságok jellemzik a pénzügyi piacot!
- Melyek a gazdasági és monetáris unióba való belépéshez szükséges kritériumok?
- Milyen költségvetési és reálgazdasági követelmények támaszthatók az Gazdasági és Monetáris Unióba belépni kívánó országokkal szemben?

XIII.

Közigazgatási földrajz

Az állampolgárok mindennapi életében – a bölcsőtől a koporsóig –, folyamatosan jelen van a közigazgatás. Nélküle nem lenne közösségi élete a társadalom tagjainak, de nem működnének a gazdaság egységei sem. A közigazgatásban az államszervezet gyakorlatban megvalósuló irányítása jelenik meg. Miután az egyén és a gazdaság elemei is helyhez kötöttek, az államigazgatás területi tagolása is szükségszerű. Nem mindegy azonban, hogy a közigazgatás területi szervezete mennyire igazodik a társadalom és a gazdaság elvárásaihoz. E kérdéskör többirányú megközelítéséről szól ez a fejezet. Mindenekelőtt a vidékfejlesztés, a kereskedelem és a turizmus szakos hallgatóknak ajánljuk, de hasznos lehet a más szakra járók számára is.

PÁLNÉ KOVÁCS ILONA

XIII. 1. A területi hatalommegosztás története

Az államszervezet területi tagolása és megosztása minden állami felépítés nélkülözhetetlen sajátossága, ami alól kivételt csak a „miniállamok”, vagy városállamok képeznek. A térbeli lehatárolás megkerülhetetlen alapelemei az országhatár és a településhatár. A döntési szintek száma, a területi egységek kiépültsége alapvetően az állami funkcióktól, földrajzi és történelmi adottságoktól függ.

A közigazgatás területi szervezeti rendszere és a tér közötti kapcsolatok elemzésében meg kell különböztetni a modern polgári államot és az azt megelőző történelmi korszakokat. Az állam területi megszervezése más hatalmi környezetben zajlott az *ókor* *birodalmakban* vagy görög poliszokban, a rendszer válsága nyomán ott is államszövetségek jönnek létre. A *feudalizmusban* hosszú ideig a király udvartartása jelentette az államot, amely a társadalommal az adóztatás, jogszolgáltatás és a katonai védelem vonatkozásában érintkezett. A földesúr gazdasági hatalma a földbirtoka felett egyben személyi fennhatóságot jelentett az ott élő népesség vonatkozásában. A városok a központi királyi hatalommal szövetkezve, ritkábban a földesúr ellen fellázadva kiváltságokat szereztek, földesúri befolyástól mentesen működtethették önkormányzatukat. A XVI–XVII. században megerősödnek a központosító törekvések, épül ki szisztematikusabban a területi állam.

A *modern polgári államfejlődés* során a központi és helyi–területi szervek közötti viszonyrendszert már nem rivalizálás, hanem munkamegosztás és összefonódás jellemzi. Következésképpen kiépül az államigazgatás területi rendje, a helyi önkormányzatok és a dekoncentrált közigazgatás párhuzamos megszervezésével. Annak ellenére, hogy a modern polgári önkormányzatok struktúrája eleinte a helyi közösségekhez, településekhez igazodott, a település, mint földrajzi egység, vagy a helyi társadalom, mint szociológiai kategória automatikusan nem vált alapegységévé az államigazgatásnak. A modern polgári államban fogalmilag szétválik a község és a szomszédsági elvű közösség. Az állami irányítás települési és térségi szintjei ugyanakkor – a történeti gyökerek továbbélése mellett – alárendelődnek a közigazgatás szervezés szakmai és politikai követelményeinek.

A helyi–területi szintű feladatok fokozatosan növekedtek, különösen a *második világ-háborút követően*. A szociális és szolgáltató, gazdaság-szervező funkciókkal egyre terjeszkedő állam rákényszerült a feladatok decentralizálására, amelyben a helyi–területi önkormányzatok kapták a döntő szerepet. A tömegessé váló feladat-decentralizáció valamint a gazdasági–társadalmi változások területi következményei készítették az egyes államokat a területi reformokra, amelyek eltérő filozófiával és módszerekkel zajlottak le szerte Nyugat-Európában, illetve a világon.

Az *utóbbi évek* eseményeinek tükrében újabb fordulat ígérkezik a területi közigazgatás illetve az önkormányzatok fejlődésében. A kibontakozó gazdasági válság és egyéb globális kihívások (terrorizmus, klímaválság, migráció) jelentős érvekkel szolgálnak a centralizáció mellett. Az önkormányzatok mozgástere szűkül, a korábbi, neoliberális szolgáltatás-szervezési modellek sikeressége megkérdőjeleződik, a központi kormányzat és a dekoncentrált közigazgatás, illetve a klasszikus szolgáltatási módszerek gyakran újra előnyt élveznek, az ún. neoweberi reneszánsz jegyében.

XIII. 2. A területi közigazgatás-szervezés alapfogalmai

XIII.2.1. Decentralizáció – dekoncentráció

A hatalmi ágak *horizontális* megosztásának, a fékek és ellensúlyok beépítésének évszázados hagyományai vannak. Gyakorlatilag nincs olyan állam, amelyik szervezetileg ne különítené el a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmat. A *vertikális* hatalom- és munkamegosztás az állami hatalom és feladatok területi szintek illetve döntéshozók közötti megosztását jelenti, ebben a vonatkozásban az egyes állami berendezkedések sokkal nagyobb különbségeket mutatnak.

Az állam és az önkormányzatok alkotmányosan hierarchikus viszonyát ma már senki nem vitatja. Az állam hozza létre az önkormányzatokat, a törvényhozó hatalomnak van joga önkormányzati hatásköröket, feladatokat konstituálni. Az államhatalom területi megosztását a *centralizáció és decentralizáció* fogalompárjával lehet azonosítani. A központi és helyi területi egységek közötti viszony szervezeti, munkamegosztási és kapcsolatrendszerebeli vonatkozásban is folyamatosan változik.

A központi és helyi szervek közötti munkamegosztás szervezeti modelljét tekintve alapulhat a *decentralizáció* illetve a *dekoncentráció* elvén. A *hatalom területi szereplők közötti szétosztásának modelljei* lényegében az alábbiak szerint *különböznek egymástól*:

- *A területi szereplők milyen típusú felhatalmazást, milyen típusú önállóságot kapnak.* Az önállóság mértéke a föderatív szerkezetben a legnagyobb, a decentralizáció mérlegelési, politikai önállósággal rendelkező felhatalmazást, míg a delegáció, illetve dekoncentráció a végrehajtási önállóság különböző mértékét jelenti.
- *Mi jellemzi a központi és helyi szervezetek közötti viszonyrendszert a működés során.* A föderatív és decentralizált rendszerben nincs szervezeti alárendeltség, míg a másik esetben igen.
- *A dekoncentrált szervezetekhez csak delegált funkciók juthatnak, míg a képviselői, önkormányzati szervezet önkéntes, saját és állami feladatokat egyaránt ellát, az egyes funkciók ellátásakor eltérő önállósága van.*

A helyi önkormányzatok és a dekoncentrációval létrehozott államigazgatási területi adminisztráció között a leglényegesebb különbség, hogy az előbbinek demokratikus tartalma van, míg az utóbbit a bürokratikus szervezési logika jellemzi, az előbbi viszonylagos autonómiát birtokol, az utóbbi szigorú hierarchiába rendeződik, döntéseit a felettes szerv szakmai és szervezeti irányítása mellett hozza meg, döntései rendszerint felülvizsgálhatók. Decentralizáció esetén a helyi szervezet felhatalmazása nagyobb önállóságot eredményez, és nem hoz létre szervezeti alá-fölérendeltséget a központi irányítással, de a helyi–területi önkormányzati szervek is az egységes állam részei.

A centralizáció és a decentralizáció nem egymás alternatívái, hanem kiegészítik egymást. A két szervezeti szektor aránya folytonosan változik. Ésszerűtlen lenne a centralizáció és dekoncentráció kizárása az állam, illetve a közigazgatás megszervezéséből. Léteznek olyan állami feladatok, amelyek végrehajtása optimálisan csak centralizáltan vagy dekoncentrált formában teljesíthető: ilyenek a ritkán előforduló ügyek, a magas szakértelmet, nemzeti, vagy éppen transznacionális szintű információt igénylő, az országos jelentőségű ügyek, vagy a mérlegelési önállóságot nem tűrő ügyek (hónvédelem, járványügy stb.).

A centralizáció és decentralizáció arányának mérlegelésekor számításba kell venni azt, hogy a centralizációnak is vannak előnyei, illetve a decentralizációnak is vannak hátrányai, a két szervezési elv egymást kiegészíti, kiegyensúlyozza. A *centralizáció előnyei* között szokás felsorolni bizonyos hatékonysági szempontokat, illetve a centralizáció eseténként méltányossági szempontból is előnyösebb. A centralizált döntéshozás bizonyos területeken és mértékben a választók számára lehet átláthatóbb, ellenőrizhetőbb, mint a helyi. A *decentralizáció előnye*, hogy a döntésekhez helyben több információ áll rendelkezésre, alkalmat nyújt a polgároknak arra, hogy közvetlenül reagáljanak különböző őket érintő intézkedésekre. Összességében azt mondhatjuk, hogy a centralizáció előnye elsősorban a megbízható koordinációban, míg a decentralizáció előnye a közvetlen elszámoltathatóságban van.

XIII.2.2. Unitárius és föderatív állam

A hatalom területi megosztása szempontjából az egyik legkarakterisztikusabb felosztási lehetőség az államokat *unitárius és föderatív* szerkezetűekre csoportosítani. Az unitárius állam területe egységes központi állami irányítás alatt áll, a központi kormányzat törvényhozó hatalma nem oszlik meg tagállami kormányzatokkal.

Az *unitárius államon belül* azonban további csoportosítás lehetséges, aszerint, hogy a *központi alatti irányítási szintek milyen önállóságot* élveznek. (BULLMANN, U. 1997)

- A centralizált unitárius államokban a területi egységek önállósága korlátozott.
- A decentralizált unitárius államokban határozottabb decentralizációs reformok figyelhetők meg, de a területi egységek szerepe nem hangsúlyos.
- Az ún. regionalizált államokban a régiók alkotmányosan megerősített jogállással rendelkeznek, esetenként szabályozási hatalommal, jelentős önállósággal és mozgásterrel.

Az utóbbi évtizedekben elfogadott európai alkotmányok már explicite is megfogalmazták a decentralizáció igényét még erősebben centralizált államokban is (Görögország, Franciaország). Még markánsabb a folyamat, amikor az eredetileg decentralizált–unitárius államok belső területi egységeinek önállósága eljut a *föderatív* struktúráig (Belgium).

Az egységes, unitárius állammal szemben megkülönböztetik a *szövetségi, föderatív államot*, amelyik a „legdecentralizáltabb”, ahol a „tagállamok”, tartományok állami mi-

nőséget hordoznak. A tagállamok és a szövetségi állam között egyértelmű munka-, illetve hatalommegosztás van, s pontosan meghatározott területekre terjedhet csak ki a szövetségi szint autoritása, illetve a tagállam felhatalmazása. A legfontosabb döntési sajátosság, hogy az alkotmány megváltoztatásához a tagállamok hozzájárulása kell. A föderatív államszerkezet azokban az államokban jellemző, ahol az ország területe nagy, vagy ahol a területen belül jelentős kulturális, etnikai különbségek vannak területileg koncentráltan.

Az európai kontinensen a föderális államokat a decentralizáció mintaképeinek tekintik, noha a szövetségi és tagállamok között jelentős konfliktusok vannak. Esetenként a tagállamok szuverenitása, különösen pénzügyekben, teljesen formális, erről panaszkodnak például az osztrák tartományok. A svájci állammodellben viszont, amelyet konföderációnak neveznek, a szövetségi szint gyenge, olyannyira, hogy nehézségekbe ütközik az egységes „nemzeti” identitás megteremtése is. Összességében azonban az állítható, hogy a tágabb értelemben vett föderalizmus alkalmas eszköz az etnikai, kulturális konfliktusok tartós megoldására. (GYÖRI SZABÓ G. 2007)

XIII.2.3. A területi hatáskörök, funkciók

A helyi–területi ügyek intézésére irányuló felhatalmazás lehet általános, pontosabban több területre, célra kiterjedő, és korlátozódhat az ügyek egy bizonyos konkrét csoportjára, „ágazatára”, egy célra.

Az angolszász önkormányzati rendszerben érvényesül az ultra vires elve, mely szerint a helyi önkormányzat csak olyan feladatokat láthat el, olyan hatásköröket gyakorolhat, amelyekre a törvényhozó kifejezetten felhatalmazta. Az USA-ban az államok jogosultak az önkormányzatokat osztályozni, és a hatásköröket, forrásokat szétosztani az ún. charterek formájában, amelyek lényegében az egyes helyi önkormányzatokat államilag elismerő „alkotmányok”. Az angol önkormányzatok drasztikus visszaszorítása a Thatcher-kormány alatt bizonyíték arra, hogy az önkormányzatok alkotmányos garanciák nélkül, pusztán a tradíciókkal nem védhetők meg a központi hatalom önkényétől.

A kontinentális Európában uralkodónak tekinthető modellben az önkormányzatok általános felhatalmazást kapnak a helyi ügyek intézésére, és alkotmányjogi védelmet élveznek a törvényhozó hatalommal szemben. Az önkormányzatok alkotmányos jogainak elismerése azon a természetjogi felfogáson alapul, hogy az önkormányzatok az állampolgárok közösségi jogait valósítják meg, az állami beavatkozással szemben ugyanúgy védelmet élveznek, mint az egyes egyének. Ezzel szemben az angolszász, különösen a brit felfogás a közösségi gyökerek helyett az utilitarista logikát követve azt vallja, hogy az államba beépülő önkormányzatok állami feladatokat valósítanak meg, függetlenül attól, hogy ügynökségekről vagy képviseleti szervekről van szó. A tartományok és kommunális önkormányzatok önálló hatalmi ág voltát expressis verbis csak az 1831-es belga alkotmány deklarálta. A kontinentális Európa írott alkotmányaiban a helyi önkormányzatok alkotmányos státusa tehát az általános kompetencia elvére épül. E felfogás szerint a helyi önkormányzatok minden feladatot elláthatnak, ami a helyi közösség érdekeit érinti, és nem ütközik más szervek hatáskörébe.

Ha közelebbről szemügyre vesszük a két önkormányzati modellben az ellátott feladatokat és működésük feltételeit, akkor koránt sincs olyan nagy különbség, mint ami a modellekből következne. Jellemzően helyi önkormányzati funkciók az oktatási, szociális, egészségügyi, kulturális közszolgáltatások, a kommunális feladatok, (közterület, lakossági infrastruktúra, környezetvédelem) és a hatósági igazgatás, valamint a gazdaságfejlesztés.

Az egyes területi igazgatási rendszerek és modellek jellemzésére önmagában az *alkotmányos státus, illetve a hatáskörök decentralizálásának modellje nem ad elegendő információt*. A decentralizáció és dekoncentráció mértéke, a birtokolt hatáskörök és saját források terjedelme, az állam ellenőrzési és befolyásolási lehetőségei feltétlenül vizsgálandók. A területi irányítás, az önkormányzatok alkotmányos helyzete, normatív szabályozása csak kiindulópont a tényleges közjogi, politikai és gazdasági helyzet értékeléséhez. A tapasztalatok azt mutatják, hogy látszólag erősen eltérő közjogi berendezkedés mellett a működő rendszerek gyakorlati problémái hasonlóak. A központi és helyi viszonyrendszer mindig ambivalens, a centralizációban és a decentralizációban érdekelt erők esélyei folyamatosan változnak. A központosító törekvések nem mindig jelennek meg a szervezeti és hatásköri szabályokban, sokkal inkább a pénzügyi források elosztásában. Az önkormányzati rendszerek háttérbe szorulásának egyik legtipikusabb eszköze a finanszírozási rendszer, amikor az erős jogállás és a szűk pénzügyi mozgástér kerül kibékíthetetlen ellentétbe.

Az önkormányzás demokratikus tartalma sem érvényesül maradéktalanul, általános jelenség a helyi társadalom közömbössége, alacsony választási részvétele, az önkormányzati testületekben az elitizmus, illetve a formalizmusok eluralkodása. Ez arra utal, hogy a két önkormányzati és államigazgatási szektor működési módszereiben közeledik egymáshoz.

XIII.2.4. A területi közigazgatás jellemző egységei

A hatalom térbeli megosztásának tipikus egységei a *település illetve a központi kormányzati és a helyi irányítási szint között* elhelyezkedő, különböző méretű és elnevezésű területi egység (megye, járás, provincia, régió) stb.

A helyi közigazgatási szint nem feltétlenül az elemi település, ami földrajzi kategória. Akkor jelent a település egyben közigazgatási kategóriát, ha abban a léptékben közigazgatási szervezet, önkormányzat is működik. A falu, tehát akkor község, ha önkormányzata van, de elképzelhető, hogy több település együttesen alkot községet. A városias település, tehát amelyik méretében, funkcióival földrajzi értelemben város, akkor lesz közigazgatási értelemben is az, ha ilyen státuszt adományoznak neki vagy egyedi döntéssel vagy a törvény erejénél fogva. A város fogalom tehát takarhat közigazgatási státuszt, földrajzi értelemben vett városi méret és funkció nélkül és megfordítva, a földrajzi értelemben vett város nélkülözheti a városi rangot várossá nyilvánítás nélkül. *A település státusza tehát mindig a konkrét állam szabályozásának kérdése*. Mint ahogy az is, hogy milyen feltételeket határoz meg a jogalkotó a státusz betöltéséhez. A feltételek országonként és korszakonként változhatnak. Az utóbbi évtizedekben egyértelműen érvényesülő trend, hogy a községi illetve városi (ami maga is differenciálódhat) státuszhoz egyre nagyobb méretet, lakosságszámot és magasabb minőségű és differenciáltaságú funkciók ellátását kötik. E feltételek teljesítéséhez bekövetkezik a települések közigazgatási értelemben vett integrálása. Ugyancsak uralkodó álláspont, hogy a városokat és a környező településeket különböző közigazgatási megoldásokkal össze kell kapcsolni, így jelennek meg különböző agglomerációs, vonzaskörzeti társulási formák. Külön igazgatásszervezési probléma a nagyvárosi térségek, metropoliszok irányítása, amelyre egyre gyakoribb a speciális megoldások, határok bevezetése.

A területi közigazgatási egységek mérete is a jogalkotó akaratától függ, ami támaszkodhat földrajzi racionalitásra, történeti tradíciókra. Az utóbbi évtizedekben bekövetkezett területi reformok egyre inkább törekednek a méretgazdaságosság követelményeinek

is megfelelni. A nagyobb méretű országokban akár több területi igazgatás szint is működik, esetleg eltérő közjogi formában.

XIII. 3. A területi közigazgatás szervezés főbb irányzatai, elméletei

XIII.3.1. A nemzeti közigazgatási rendszerek konvergenciája – európaizáció

Amikor egy állam szupranacionális politikai–adminisztratív rendszerhez csatlakozik, szembe kell néznie az alkalmazkodás követelményével. A nemzeti közigazgatások közeledése nem korlátozódik Európára, hanem a globalizáció hatására, világjelenség. E folyamat lényegében két fázisban zajlott.

Az államok fejlődésére egészen a *huszadik század második feléig* az volt jellemző, hogy a nemzetállamnak nem volt versenytársa, nem kellett összehasonlítani magát más államokkal. A hetvenes évektől a globális gazdasági folyamatok miatt több területen a nemzetállami méretek helyett szupranacionális, sokszor világméretű beavatkozás vált jellemzővé, pontosabban szükségessé. A globalizációra a nemzetközi együttműködés, a hálózatok, szervezetek kiterjedése volt a reakció, tehát a nemzetállamok, később pedig a régiók közös alkalmazkodásának, együttműködésének jelensége.

A közigazgatási rendszerek átalakulásának és nemzetközi integrálódásának *második korszaka az utóbbi években* kezdődött, amikor megfogalmazódott, hogy a legjobb praxisok és intézmények terjesztése már nem bízható pusztán a tagállamokra, hanem ehhez szupernacionális támogatás szükséges. A világ közigazgatásában tapasztalható egységsülési folyamat egyik kulcsfogalmává vált az un. „jó kormányzás”, amely lényegében a kormányzatokkal szembeni standard elvárások foglalata. Verebélyi Imre a jó kormányzás kritériumait, egyezően a nemzetközi dokumentumokban és a szakirodalomban szereplő alapértékekkel, a demokrácia, jogállamiság, eredményesség és hatékonyság fogalma alá sorolja. (VEREBÉLYI I. 2004)

A jó kormányzás eszméje a korábbi karcsú illetve minimális állam helyett, a határozott, cselekvő, megfelelő kapacitásokkal rendelkező állameszményt favorizálja.

A tagállamok adminisztratív kapacitásainak homogenizálása azonban nem jelent teljes uni-formizálást, nem hagyja figyelmen kívül az egyes országok történelmét és sajátosságait. Ez el-lentmondana a szubszidiaritás elvének és annak a decentralizációs folyamatnak, amely a tagállamok zömében zajlik. Általános felismerés ma már ugyanis, hogy a korábbi kívülről–felülről irányított, kínálat orientált reformok többnyire sikertelenek. Ha a tudás transzferje nem találkozik a fogadó ország igényével, akkor nem képes fenntartható eredményeket hozni.

XIII.3.2. Szubszidiaritás

A szubszidiaritás elvét *már* Arisztotelész is ismerte, Aquinoi Szent Tamás tanításaiban is megjelenik a gondolat, de a második világháború után válik széles körben elfogadottá és alkalmazottá. XI. Pius 1931-ben kibocsátott „Quadragesimo anno” kezdetű enciklikája szerint a szociális felelősség elsősorban az egyénre vagy a társadalomnak az egyénhez legközelebb álló szintjére hárul. Később XII. Pius deklarálta, hogy a szubszidiaritás elve vonatkozik valamennyi szervezet társadalmi életére. XXIII. János pápa „Mater et Magistra” enciklikájában az állami hatóságok gazdasági szerepköréről írja: „bátorítani, stimulálni, szabályozni, kiegészíteni és helyettesíteni, de nem kisajátítani kell az egyéni erőfeszítéseket”.

Az európai politikai gondolkodásban a legnagyobb karriert befutott szervezési elmélet az Európai Közösség egyik legfontosabb szervezési elvéig jutott. A szubszidiaritás elve 1986-ban és 1990-ben az integráció mélyítését szolgáló alapidokumentumok elfogadásánál értékelődött fel, amikor Delors nem egyszerűen a közösség és a tagállamok közötti viszonyrendszer megalapozására, hanem a brüsszeli bürokrácia demokratikus deficitjének a kezelésére is alkalmas elvnek jelölte meg. (HUMMER, W. – BOHR, S. 1994) Delors törekedett összekapcsolni a szubszidiaritás eredetileg morális tartalmát a közfeladatok nemzeti belüli és nemzetközi szintjei közötti telepítésének újszerű dimenziójával. Delors *a szubszidiaritás két elválaszthatatlan aspektusát* különítette el: (DELORS, J. 1991)

- mindenki joga arra, hogy gyakorolja feladatkörét azokon a területeken, ahol erre ő a legalkalmasabb;
- a közfeladatokat gyakorló hatóságok kötelezettsége arra, hogy mindenkinek megadjanak minden eszközt kapacitásuk teljes kihasználására.

Delors szerint a szubszidiaritás nem egyszerűen a felsőbb hatóságok beavatkozásának korlátozása, hogy a helyi közösségek maguk cselekedhessenek, hanem egyben segítési kötelezettség is, hogy azok elérjék a kívánt célt.

Az *Önkormányzatok Európai Chartája definíciója* szerint „Általában a közfeladatokat lehetőleg az állampolgárokhoz legközelebb álló igazgatási szerveknek kell megvalósítaniuk. A feladatok más igazgatási szervekre történő átruházása a feladat természetétől, jellegétől, a hatékonysági és gazdaságossági követelményektől függ.”

A szubszidiaritás elve a *Maastrichti szerződésen belül ellentmondásosan* jelenik meg. Míg a szerződés preambuluma az elv általános alkalmazásának szándékára utal, ehhez képest a későbbi rendelkezésekből egyértelművé válik, hogy kötelező, jogi relevanciája csupán a Közösség és a tagállamok között van. Az Amszterdami Szerződéshez kötődő jegyzőkönyv részletesebben írja le az elv alkalmazásának szabályait, bár az ehhez kapcsolódó tagállami nyilatkozatok azt jelzik, hogy a vita korántsem jutott nyugvópontra. (FINTA I. 2006)

Abban azonban egyetértés mutatkozik, hogy a szubszidiaritás elvének nemzetállamon belüli kötelező alkalmazására ezek a dokumentumok nem szolgálhatnak elsődleges referenciaként.

XIII.3.3. Hálózatok, „governance”

Az utóbbi évtizedekben kialakult lényegesen rugalmasabb, több szereplőt mozgató intézményi struktúrák közötti kooperációt már nem tudja a hierarchia, illetve a közhatalmi eszközrendszer biztosítani. Szükségessé válik a verseny helyett a konszenzusra törekvés, az alkudozás, a horizontális kooperációk bevetése, „megtanulása”. A szubszidiaritás, a szintek közötti hatalommegosztás, és a „szétválasztás” elve mellett tehát, a hálózat-elve az, amelyik biztosítja az egyre bonyolultabb, sokszereplős rendszerek rugalmas működését/együttműködését. A hálózati paradigma nem zárja ki csupán kiegészíti az állami irányítási szerepeket. A központi hatalom illetve közhatalom tölti be a rendszer-integrátor szerepét, amelyik biztosítja a szintek és szektorok közötti információáramlást. (CAPPELLIN, R. 1997) Az ún. kormányzásnak (governance) sokfajta értelmezése van. (KOOIMAN, J. ed. 1993) A brit megközelítés az új típusú kormányzást önszabályozó hálózatként fogja fel, egy olyan korszakban, amikor a kormányzati döntéshozás lényegében átlépi a „Westminster és Whitehall” falait. (RHODES, R. A. W. 1997)

Ahogy az eddigiekben láttuk, a területi irányításban közreműködő állami szervezetek alapvetően *két csoportra* oszthatók, *önkormányzatokra* és *dekoncentrált államigazga-*

tási szervekre. Az utóbbi évtizedekben azonban e szervezetrendszer még bonyolultabbá vált, ahogy az állami irányítási módszerek a megváltozott feladatrendszer függvényében pluralizálódtak, ahogy az állami eszközrendszer eltolódott a hatalmi, adminisztratív karkertől a szervező, szolgáltató menedzsment irányába. (LÖRINCZ L. 1997)

- *Egyrészt* az állam egyrészt számtalan funkciót leépít privatizáció vagy társadalmisítás formájában.
- *Másrészt* megváltozott feladatai számára új szervezeti formákat kreál, amelyek a hagyományos önkormányzati és államigazgatási szektoron kívül helyezkednek el, „kvázi kormányzati” vagy éppen „kvázi nem kormányzati” jelleget öltve.

Az állami tevékenység módszereinek és szervezetrendszerének pluralizálásában az angolszász államok jártak élen, különösen akkor, amikor egyrészt a költségvetés krízishelyzete eleve szükségessé tette az állam karcsúsítását. A különböző ügynökségek, bizottságok, tanácsok, társulások a közjog és magánjog határán éppen arra hivatottak, hogy összekössék a területi–helyi feladatok megoldásában érdekelt különböző szereplőket, hogy rugalmasabb formában hajtsanak végre többnyire koordinációt igénylő szolgáltatási, fejlesztési, érdekegyeztetési funkciókat. A szintekre és hierarchiákra épülő, közjogi eszközökkel és viszonyrendszerrel összetartott struktúrák helyére, mint említettük, „hálózatok” lépnek, amelyek rugalmasabban képesek alkalmazkodni a változó követelményekhez. A közhatalmi, előíró kormányzást (government) felváltja a tranzakcionális „governance”, amelyben a közhatalmi és privát/civil szektorok, szereplők horizontális kapcsolatrendszerre válik jellemzővé. (CAPPELLIN, R. 1997)

Az unióban kialakult részvételre épülő, a hagyományos államközpontú kormányzástól jelentősen eltérő governance modell különösen azokban az országokban terjedt, ahol unitárius a szerkezet, s az érdekegyeztetés korporatív, és közvetlen formái nem működnek. (GROTE, J. R. – GBIKPI, B. eds. 2002) A governance jelszava alatt azonban gyakran pusztán átláthatatlan hálózatosodás zajlik, ahol exkluzív elitkörök, egy „új szolgáltatási osztály” jelent meg. (LOVERING, J. 2011)

XIII.3.4. New public management

A közigazgatás menedzseri megközelítése lényegében a klasszikus, weberi bürokratikus államigazgatás kritikája, amelyik a piaci szektorban használatos menedzsment módszerek alkalmazásával törekedett a közigazgatás teljesítményét növelni, az un. közösségi választások (döntések) elmélete alapján. (JOHNSON, D. B. 1999) Az új közmenedzsment (NPM) lényegében a neokonzervativizmus ideológiai környezetéből indult társadalompolitikai irányzatnak, „mozgalomnak” tekinthető, amelyik ugyanakkor a neoliberális gazdaságpolitika elveit, technikáit követi, előszeretettel alkalmazza a piaci módszereket a közösségi feladatok ellátásában, beépíti a vállalkozó módszereket a nagy ellátó rendszerekbe, aktivizálja a magánszektor a közmegbízások teljesítésében. (HORVÁTH M. T. 2005)

Mára az NPM népszerűsége erősen csökkent, annak felismerésével, hogy a piaci módszerek és logika nem minden állami funkció esetén érvényesíthető. Ahogy a közösségi döntések elmélete egyébként már régen vallja, hogy a piaci kudarcok és a kormányzati kudarcok szükségszerűek, csak a kettő kombinációja, s gyakorlati alkalmazhatóságának következetes elemzése adhat választ a konkrét közpolitikai dilemmák megoldásakor. (JOHNSON, D. B. 1999)

XIII. 4. A területi reformok

A szakirodalom rescaling-nek nevezi azt a reformot, amelyik megváltoztatja az adott ország közigazgatásának térbeli szerkezetét, a közigazgatási egységek méretét, jellemzően növekedést eredményezve. De tágabb értelemben azt a folyamatot is ezzel a terminológiával illetik (magyarul a léptékváltás talán a legszerencsésebb fordítás), amely bizonyos (társadalmi, gazdasági stb.) tényezők térbeli kiterjedésének, kereteinek az átalakulásához vezet, továbbá, amikor átstrukturálódik a hatalom szerkezete, a hatalom „átugrik” egyik szintről a másikra. (SWYNGEDOUW, E. 2000) A rescaling egyre terebélyesedő irodalma az utóbbi időben szorosan összekötődik a kormányzás új gyakorlatainak, szerkezetének az elemzésével, egyszerre jelent tehát formai (földrajzi) és tartalmi változást. (GUILANI, E. 2006)

A múlt század hatvanas, hetvenes évtizedeiben a „rescaling” elsősorban a helyi kormányzási szintet érintette. A jellemzően méretgazdaságossági előnyök reményében, illetve a közszolgáltatások megszervezésével szembeni technikai, minőségi igényeknek való megfelelés érdekében végrehajtott integrációk nyomán Európa sok országában (különösen Skandináviában, Németországban, majd az Egyesült Királyságban) lényegesen nagyobb méretű helyi önkormányzati illetékességi területek alakultak ki. A területszervezési reformok tétje az volt, hogy a helyi kormányzati rendszer képes-e alkalmazkodni az új kihívásokhoz, s ezzel alkalmassá válik a további funkciók, források fogadására, tehát a decentralizációra, vagy elveszíti funkcióit más típusú, illetve méretű közjogi (állami) és magánjogi szerveződések javára.

Fontos azonban arra is felhívni a figyelmet, hogy drasztikus strukturális reformok a nyolcvanas évek óta már kevésbé jellemzőek, kiderült ugyanis, hogy nehéz kimutatni a strukturális reformok hatását az önkormányzati működés hatékonyságára. Az utóbbi évtizedekben sokkal inkább jellemző a funkcionális megoldások (társulások, hatáskör differenciálás, finanszírozási konstrukciók) alkalmazása, s azok sem feltétlenül uniformizáltak, hanem egyedi megoldásokat keresve. (MARTINS, M. R. 1995)

A települési, helyi szintű közigazgatás racionalizálása mintegy előkészítette a talajt a középszintű decentralizáció számára. (PÁLNÉ KOVÁCS I. szerk. 2005) Az ilyen módon megerősödött alapszint birtokában könnyebben indulhatott el a nyolcvanas évtizedben a regionális decentralizáció folyamata. A legutóbbi néhány évtized a területi kormányzás történeti fejlődésének fontos korszaka, amely jelentős változásokat hozott. A helyi kormányzatokkal szemben a középszintek, pontosabban a központi kormányzat alatti szintek felértékelődése a kilencvenes évtizedtől kezdődően szinte az egész világon jellemzővé vált.

Lassan elkoptatott közhely a régiók Európájáról beszélni, miközben a régiók helyzete és a regionális reformok rendkívül tarka képet mutatnak. Meglepő talán, de *igazán „regionalizált” ország kevés van Európában, olyan, ahol a régióknak alkotmányos státuszuk, ezzel összefüggésben nagy autonómiájuk és egyben domináns szerepük volna.* Az is tény, hogy a *régió nem méret, sokkal inkább a hatalom vertikális rendszerében elfoglalt hely kérdése.* A lezajlott közigazgatási reformok során a régiók fokozatosan érték el jelenlegi, változóan erős pozíciójukat.

A szakirodalom megkülönbözteti a regionalizmus integratív, autonomista és dezintegratív változatát. (KEATING, M. 1997) Az egyes államokon belüli regionális mozgalmak eltérő identitásokra és motivációkra épültek, ritkán összekötődnek szeparatista igényekkel is. A kulturális, etnikai alapú regionalizmus, az esetek többségében, a belső szolidaritást és kohéziót inkább erősíti, mint gyengíti. Ennek ellenére tény, legalábbis a spanyol, olasz, belga folyamatok erre utalnak, hogy a nyelvi, kulturális bázisú regionalizálódás

kikezdhetheti az egységes állami struktúrárt. (LOUGHLIN, J. 2001) Az európai integráció ugyan-csak felértékelte a régiók szerepét (a „régiók Európája”, új regionalizmus), esetenként strukturális adminisztratív reformokat is előidézve. (KEATING, M. ed. 2004)

Fontos kihívást jelentett az európai területi közigazgatás-szervezés számára a regionális fejlesztést szolgáló támogatási alapok felállítása, és az ehhez kapcsolódó ún. NUTS-rendszer bevezetése is. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a regionális fejlesztési politika menedzselésével szembeni elvárások nem feltétlenül tették szükségessé a választott regionális önkormányzatok létrejöttét vagy megerősödését. A szabályozás ugyanis inkább az adminisztratív és korporatív partnerségi, mint a politikai/képviselési logikát követi. Ahol a területi önkormányzatok, régiók, tagállamok erősek, azok többnyire kompatibilisek a NUTS-beosztással (Belgium, Franciaország, Hollandia stb.). Ahol viszont a területi decentralizáció nem vált jellemzővé (Egyesült Királyság, Írország), vagy nincsenek is választott területi önkormányzatok (Görögország, Portugália, Finnország), ott a regionális politikai intézményrendszer elkülönült szervezeti formát ölt, és nem is feltétlenül illeszkedik az általános közigazgatásba. (HALKIER, H. et al. eds. 1998, BACHE, I. et al. 2011)

A ezredfordulót követően a regionalizmus trendje megtorpant. (ELIAS, A. 2008) Nincs tehát sem léptékben, méretben, sem státuszban minta, s a Regionális Önkormányzatok Európai Chartájának fiaskjára azt jelzi, hogy a tagállamok nem is kívánnak megállapodni valamiféle standardban. Keating, az európai új regionalizmus vezéregyénisége 2008-ban már nem látja az európai kormányzás harmadik szintjét, beismerve, hogy a területi kormányzatok túl heterogének. Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy a régiók és az Európai Bizottság közötti viszonyrendszer, ha a jövőben nem is a Strukturális Alapokra fókuszál, de még fontosabb lehet a különböző uniós politikák intelligensebb végrehajtásában. Ha a régiók Európája mára túlzásnak is tűnik, a hatalom térbeli szerkezetének átalakulása velünk marad a következő évtizedekben is. (KEATING, M. 2008)

A regionalizáció sikereivel kapcsolatos óvatosság érthető, ha megnézzük a regionális területi átrendeződések hatását a decentralizációra. Az új régiók nagyon sok országban nem választott képviselők irányítása alá kerültek (MARTIN, S. 1999), sok helyen kifejezetten átláthatatlan szervezeti dzsungelt eredményeztek, nincs társadalmi nyilvánosságuk, sokkal inkább regionális elitiek exkluzív hatalmának keretei. (LARSSON, T. et al. eds. 1999, FLEURKE, F. –WILLEMSE, R. 2006) A demokrácia deficitje tehát bekövetkezett a regionális reformok egy részének nyomán is, kifejezetten a korábbi évtized új regionalizmusának szellemiségével szembefordulva. Mindez arra utal, hogy *a hatalom térbeli szerkezetének átalakítása önmagában nem hordoz sem mérethatékonsági, decentralizációs, sem demokratikus előnyöket.* Minden országnak, nemzetnek magának kell a „rescaling” során mérlegre tenni a változások feltételeit és következményeit. (36., 37. és 38. táblázat)

Tagország	1950	1992	2006
Ausztria	3 999	2 301	2 359
Belgium	2 669	589	589
Bulgária	2 178	255	264
Csehország ¹²¹	11 051	6 196	6 249
Dánia	1 387	275	272
Finnország	547	460	445
Franciaország	38 814	36 763	36 612
Németország	24 272	8 077	12 504

Tagország	1950	1992	2006
Görögország	5 959	5 922	900
Magyarország	n. a.	3 109	3 145
Olaszország	7 781	8 100	8 103
Luxemburg	127	118	118
Málta	n. a.	67	68
Hollandia	1 025	647	458
Lengyelország	n. a.	2 476	2 489
Portugália	303	305	308
Szlovákia	n. a.	2 476	2 879
Spanyolország	9 214	8 082	8 109
Svédország	2 281	286	290
Egyesült Királyság	2 028	484	387

36. táblázat: A helyi hatóságok száma 1950-ben, 1992-ben és 2006-ban

Forrás: MARTINS, M. R. 1995. p. 446. és RÉGIÓK BIZOTTSÁGA¹²² adatai alapján a szerző összeállítása

Tagország	Települések			Helyi önkormányzatok		
	száma	átlagos területe (km ²)	átlagos népessége (fő)	száma	átlagos területe (km ²)	átlagos népessége (fő)
Ausztria	2 359	36	3 455	2 359	36	3 455
Belgium	589	52	17 504	589	52	17 504
Bulgária	5 329	21	1 352	264	420	27 288
Ciprus	614	10	1 256	388	15	1 987
Csehország	6 249	13	1 640	6 249	13	1 640
Dánia	272	158	19 846	272	158	19 846
Egyesült Királyság	10 668	23	5 650	387	624	155 739
Észtország	241	188	5 846	241	188	5 846
Finnország	4 000	84	1 303	445	757	11 710
Franciaország	36 684	15	1 633	36 684	15	1 633
Görögország	6 130	22	1 740	900	147	11 851
Hollandia	458	91	35 629	458	91	35 629
Írország	3 440	24	1 183	80	1051	50 850
Lengyelország	53 905	6	717	2 489	126	15 519
Lettország	530	122	4 398	530	122	4 398
Litvánia	505	129	6 806	60	1087	57 283
Luxemburg	118	22	3 754	118	22	3 754
Magyarország	3 145	30	3 243	3 145	30	3 243
Málta	68	5	5 882	68	5	5 882
Németország	70 000	5	1 178	12 504	28	6 592
Olaszország	37 745	8	1 537	8 103	37	7 158
Portugália	4 260	22	2 470	308	300	34 169
Románia	12 951	18	1 715	3 174	75	6 999

¹²¹ Az 1951-es adat Szlovákiával együtt.

¹²² http://www.cor.europa.eu/document/press/cor_at_a_glance_en.pdf Letöltve: 2011. december 30.

Tagország	Települések			Helyi önkormányzatok		
	száma	átlagos területe (km ²)	átlagos népessége (fő)	száma	átlagos területe (km ²)	átlagos népessége (fő)
Spanyolország	8 109	62	5 327	8 109	62	5 327
Svédország	2 212	203	4 071	290	1 552	31 055
Szlovákia	2 879	17	1 868	2 879	17	1 868
Szlovénia	5 998	3	323	193	105	10 031
EU-25 együtt	279 458	14	1 640	91 286	44	5 020

37. táblázat: A települések és a helyi önkormányzatok száma az EU tagállamaiban, 2006**Forrás:** RÉGIÓK BIZOTTSÁGA és EUROSTAT adatai alapján a szerző összeállítása

Tagország	Közigazgatási egység neve	Száma	Státusza	Átlag-népesség (1000 fő)	NUTS-szint	Nem NUTS2
Ausztria	Bundesländer	9	tagállam	906	NUTS2	
Belgium	Régions	3	tagállam	3437	NUTS1	X
Ciprus		1	—	771	—	
Csehország	Kraje	14	önkormányzat	732	NUTS3	X
Dánia	Amter	5	önkormányzat	98	NUTS2	
Észtország	Maakond	15	önkormányzat	94	LAUI	X
Finnország	Maakunnat	20	önk.társulás	261	NUTS3	X
Franciaország	Regions + DOM	26	önkormányzat	2304	NUTS2	
Németország	Länder	16	tagállam	5152	NUTS1	X
Görögország	Periferies	13	dekoncentrált	820	NUTS2	
Magyarország	Megyék+Bp	20	önkormányzat	510	NUTS3	X
Írország	Regional authority regions	8	dekoncentrált	700	NUTS3	X
Olaszország	Regioni	21	önkormányzat	2762	NUTS2	
Lettország	Rajoni	33	dekoncentrált	71	LAUI	X
Litvánia	Apskritys	10	dekoncentrált	344	NUTS3	X
Luxemburg	Cantons	13	dekoncentrált	34	LAUI	X
Málta	Distretti	6	dekoncentrált	67	LAUI	X
Hollandia	Provincies	12	önkormányzat	1360	NUTS2	
Lengyelország	Województwa	16	önkormányzat	2414	NUTS2	
Portugália	Regioes (distritos)	7	dekoncentrált	1503	NUTS2	
Szlovákia	Kraje	8	önkormányzat	672	NUTS3	X
Szlovénia	Upravne enote	58	dekoncentrált	33	LAUI	X
Spanyolország	Comunidades	19	önkormányzat	2274	NUTS2	
Svédország	Län	21	önkormányzat	429	NUTS3	X
Egyesült Királyság	Counties	37	önkormányzat	1629	NUTS2	
Összesen, átlag		411		1093		

38. táblázat: Szubnacionális közigazgatási és NUTS2 egységek az EU-ban, 2008**Forrás:** EUROSTAT honlap adatai¹²³ alapján a szerző összeállítása

XIII. 5. Területi kormányzási típusok Európában

A központi és helyi szint közötti mezőben elhelyezkedő közjogi struktúrák színessége, átalakulása miatt vannak olyan próbálkozások, amelyek a „köztes” szintet megpróbálják több dimenzió mentén leírni: mi is a köztes szint, miért jött létre, hol helyezkedik el a rendszerben, mi a viszonya a körülötte lévő szintekhez, szereplőkhöz.

A hatalom területi megosztása szempontjából az egyik legkarakterisztikusabb felosztási lehetőség az államok *unitárius és föderatív szerkezet* szerinti megkülönböztetése. Az *unitárius állam* területe egységes központi állami irányítás alatt áll, a központi kormányzat szuverenitása, törvényhozó hatalma nem oszlik meg tagállami kormányzatokkal.

Az unitárius államon belül *további csoportosítás* lehetséges, aszerint, hogy a kormányzat alatti szintek milyen önállóságot élveznek, mi a viszonyuk egymáshoz:

- Az állam területe jellemzően nagyobb egy településnél, városnál, ezért válik szükségessé a területi tagolása is. Vannak azonban, a modern korban is ún. *városállamok*, vagy belülről térben szinte tagolatlan miniállamok, amelyek lényegileg az egységes államok egyik változatát jelentik, ahol nincs szükség az állami hatalom semmilyen típusú vertikális megosztására.
- A *klasszikus unitárius vagy centralizált* államokban a területi egységek önállósága korlátozott, nincs intézményes részvételi lehetőségük az országos politikában. A területi önkormányzatok, ha egyáltalán vannak, akkor a municipiumokhoz, a településekhez kötődnek elsősorban és nem a kormányzat „partnerei”. Általánosságban is kijelenthető, hogy az unitárius államokban a három szint közül a középső a leggyengébb láncszem. (LARSSON, T. et al. eds. 1999)
- A *devolúciós vagy decentralizált típusú unitárius* államokban határozottabb decentralizáció figyelhető meg, s a reformok során közvetlenül a kormányzat alatti régiók jelennek meg, közvetlenül választott testületekkel, ezek szerepe azonban korlátozottabb.
- Az ún. *regionalizált* unitárius államokban a régiók alkotmányosan megerősített jogállással rendelkeznek, esetenként szabályozási hatalommal, jelentős önállósággal és mozgástérrel. (STOKER, G. et al. 1996) Fontos tehát hangsúlyozni, hogy *nem a területi közigazgatási egysége mérete dönti el a regionalizált státuszt, hanem az autonómiáé.*

Az egységes, unitárius állammal szemben megkülönböztetik a *szövetségi, föderatív államot*, mint a „legdecentralizáltabb” államtípust, melyben a „tagállamok”, tartományok állami minőséget hordoznak.

Az alábbi táblázat csak egyike a többféle osztályozásnak, ugyanis nincsenek igazán objektív kritériumai annak, hogy melyik országot milyen mértékben tartják decentralizáltnak a középszintű kormányzatok helyzete alapján. A táblázatban zárójelben szereplő országok esetében tapasztalható az, hogy a területi reformok egyben decentralizációt is szolgáltak, elmozdulva a „magasabb” kategória irányába. (39. táblázat)

¹²³ http://europa.eu.int/comm/eurostat/ramon/nuts/lau_en.html Letöltve: 2011. december 30.

Miniállamok	Klasszikus unitárius	Decentralizált unitárius	Regionalizált	Föderalizált
Málta	(Dánia)	(Franciaország)	(Belgium)	Ausztria
Ciprus	(Finnország)	Hollandia	Olaszország	Belgium
	Görögország	Finnország	Spanyolország	Németország
	Írország	Dánia	Franciaország	
	Luxemburg		Lengyelország	
	Svédország			
	Egyesült Királyság			
	Portugália			
	(Lengyelország)			
	Magyarország			
	Szlovákia			
	Csehország			
	Szlovénia			
	Bulgária			
	Románia			
	Litvánia			
	Észtország			
	Lettország			

39. táblázat: EU tagállamok középszintű kormányzati típusai**Forrás:** STOKER, G. et al. 1996, p. 57. alapján a szerző szerkesztése

A felosztás ugyan régi, és vannak más osztályozási megoldások is, vannak eltérések egyes országok területi közigazgatásának megítélésében, illetve még jelenleg is vannak közigazgatási reformok, de a felosztás így is jól tükrözi a helyzetet. Az államok többsége centralizált, s jellemzően a nagyobb területű és kulturálisan, etnikailag megosztott államokra jellemző a föderatív illetve regionalizált szerkezet.

XIII. 6. A magyar önkormányzati rendszer szabályozási sajátosságai és szerkezetének formálódása

XIII.6.1. A kezdeti modell

Magyarországon az önkormányzati decentralizációnak nem voltak erős hagyományai. Nem csak az 1950–1990 közötti államszocialista időszakot jellemezte az erős centralizáció, hanem a korábbi államfejlődési periódusok többségét is. A központosítás elsődleges „áldozatait” a helyi szintű községi és kisvárosi kormányzatok, illetve az ezeken a településeken élő helyi társadalmak voltak. A nagyobb városok, és a megyék kormányzása a mindenkor hatalom akarátának függvényében, privilégiumok formájában felmutatott bizonyos autonómia jegyeket.

A megyei (és részben a járási) szint kezdetektől fogva egyszerre szolgált az önkormányzati és a központi igazgatás, irányítás keretétül. Éppen a központosított államberendezkedés okán az önkormányzati elem volt jellemzően a gyengébb, a központi hatalomhoz való kötődés az erősebb, egyrészt az önkormányzatok gazdasági és részben közjogi függése, másrészt a megyei szinten kiépült dekoncentrált szervezeti rendszer miatt. Nem véletlen tehát, hogy a rendszerváltással a törvényhozó gyökeresen szakítani akart a múlttal.

Az önkormányzatiság a rendszerváltás idején, az autonómia, szabadság, polgárközeliség hangoztatásával elsősorban politikai üzeneteket hordozott.

A magyar önkormányzati rendszer domináns szintje a települési szint. A bázis demokráciát favorizáló szabályozási, illetve politikai koncepció eredményeképpen alig van az önkormányzati rendszeren belül integrációs pont, amelyik elég szilárd, s képes lenne az önkormányzati funkciók túlnyomó többsége számára optimális szervezeti hátteret biztosítani.

A szabályozási logika alapján négy markáns strukturális sajátosság különbözteti tehát meg az új magyar önkormányzati rendszert nem csak a nyugat-európai, hanem sok közép- és kelet-európai országétól is:

- a települési önkormányzati szint szervezeti elaprózottsága,
- a hatáskörök telepítésének differenciálatlansága,
- a társulási rendszer önkéntes modellje,
- és a területi önkormányzati/államigazgatási szint következetlen kiépítése.

A magyar önkormányzati rendszer strukturális sajátosságai közül a legnagyobb hatást valószínűleg a *megyei szint* „lebegése” (ZONGOR G. 1991) okozta. A megyét ún. *szubszidiárius szintként* rendezte be a törvény, azaz a megyei feladatkört azokra a körzeti szolgáltatásokra korlátozta, amelyek tekintetében a települések nem képesek vagy nem akarnak szerepet vállalni.

A maradékelvű feladatrendszer, a gyenge politikai legitimitás alapján érthető, hogy a *megyei önkormányzatok szinte teljesen elveszítették kapcsolataikat a települési önkormányzatokkal*, ezért nem voltak képesek területi integrációs szerepet betölteni.

A magyar önkormányzati szabályozásban a *társulás kérdése* is erősen terhelt volt politikai megfontolásokkal. Ennek ellenére a közjogi keretek lényegében adottak voltak az önkéntes önkormányzati társulások megalakulásához egyrészt a hagyományos körjegyzőségi, másrészt a hatósági igazgatási, intézményi társulás, és társult képviselőtestület formájában.

A területi igazgatás fontos strukturális sajátossága volt, hogy a megyéktől elvont feladatok és források döntő része nem a települési önkormányzatokhoz került, hanem az egyre intenzívebben terjeszkedő *állami, ún. dekoncentrált* szervezethez.

XIII.6.2. A korrekciók

Viszonylag hamar felismerte a kormányzat, hogy az erősen széttagozott helyi-területi kormányzási rendszerrel kapcsolatban fő feladat az integráció, s ezzel a költséghatékonyabb és a szolgáltatásokat jobb minőségben megszervezni képes kormányzási modell irányába való elindulás. Első, bátor lépésnek minősíthető az önkormányzati törvény módosítása 1994-ben, amely előírta, hogy 300 főnél kisebb településrész nem kezdeményezheti a kiválást. *A társulási rendszer viszont hosszú ideig nem vált meghatározóvá a magyar önkormányzati rendszerben. (40. táblázat)*

Év	Települési önkormány- zatok	Önálló hivatalt működtető helységek	Körjegyző- séghez csatlakozott községek	Körjegyző- ségek	Körjegyzőségi (körjegyzői hivatali) székhelyek száma		
					Mjv., város	Nagy- község	Község
száma összesen							
1990	1420	782	2188	638	n. a.	n. a.	n. a.
1991	3097	1562	1535	529	n. a.	n. a.	n. a.
1995	3149	1773	1376	494	n. a.	n. a.	n. a.
2000	3158	1762	1396	536	29	36	471
2005	3168	1551	1617	631	43	33	555
2009	3175	1210	1965	771	65	32	674
2011	3177	1200	1977	768	75	23	670

40. táblázat: A helyi önkormányzatok főbb strukturális adatai (1990–2011)

Forrás: A MAGYAR KÖZTÁRSASÁG HELYSÉGNÉVKÖNYVE 1990–2011 adatai alapján a szerző összeállítása

A városok, különösen kezdetben, nem törekedtek a községekkel való együttműködésre, s a társulásokban való részvételük zömmel anyagi megfontolásokon nyugodott. Ezen a helyzeten segíthetett volna elvileg a várossá nyilvánítás ugyancsak felgyorsult folyamata. Mint tudjuk, a rendszerváltás után lezajlott „városodás” csak jogi értelemben vett városokat eredményezett, amelyeknek jelentős része sem méreténél, sem funkcióinál, kapacitásánál fogva nem képes térségintegráló szerepkört betölteni. A 2010-ben már 328 városi státuszú településből mintegy 200 tekinthető funkciói alapján is városnak.

A reformok megfogalmazása és végrehajtása során idővel megjelentek a megyei lépték alternatívái vagy a múltból (Bibó – Erdei városmegye koncepciója) vagy Európából hozott („Régiók Európája”) koncepciókra alapozva. A területi közigazgatási reformok fő kérdésévé vált a lépték, méret, de a „rescaling” nagyon divatos irányzata nálunk csapdának bizonyult, terméketlen és elhúzódo politikai és szakmai vitákat produkálva.

Magyarországon a területfejlesztésről szóló törvény 1996-ban történt elfogadása jelentette a választóvonalat, amely a tisztán közigazgatási reformlépésekhez képest sokkal sikeresebben volt képes összerakni az önkormányzati szektor szereplőit a fejlesztési forrásokért folyó versenyben.

Amíg a kilencvenes évek jórészt a települési szint atomizálódásával, majd lassú, inkább spontán, alulról kezdeményezett községkörzeti integrálódásával teltek, addig az ezredfordulót követő évek fejleményei átütő szerkezeti változást hoztak, az ún. kistérségi / ma járási lépték, „szint” megjelenésével. A kistérségi „sikertörténet” titka abban rejlik, hogy a települési polgármesterek rákényszerültek a körzeti szintű együttműködésre, mégpedig jellemzően azon földrajzi keretekben, amelyeket fejlesztéspolitikai akcióterként a kormányzat kijelölt. Amikor az uniós források megszerzése reményében az ország területét területi statisztikai egységekre osztották fel, az ún. NUTS4 / ma LAU1 lépték vált a települési önkormányzatok együttműködésének egyre szabályozottabb földrajzi keretévé. A kezdetben 138, majd 150, 168, később 175 kistérség, ma pedig már járás fokozatosan töltődött fel különböző funkciókkal és intézményesült különböző szervezeti formában illetve jogi státusszal.

Mára a járásek / kistérségek jogi normában rögzített határokkal, törvényben szabályozott intézményrendszerrel rendelkező „konténerek”, amelyek törvényi felhatalmazással, de a társult önkormányzatok döntése alapján töltődhetnek fel fejlesztési hatáskörökkel.

A megyei önkormányzatok helyzetén az 1994-ben végrehajtott önkormányzati törvény-módosítás nem tudott segíteni, lényegében megakadályozták a kormányzat eredeti szándék-

kával ellentétben, hogy a megyei önkormányzatok, mint *sui generis* területi önkormányzatok nagyobb mértékben jussanak törvényben rögzített, kizárólagos hatáskörökhöz. A megyei önkormányzatok történetében a *területfejlesztésről szóló törvény sem hozott pozitív elmozdulást, sőt*. A megyék döntő jelentőségű csatát vesztek a középszintű hatalomért vívott háború kimenetele szempontjából. A területfejlesztési törvény gyakorlatilag kiiktatta a megyei önkormányzatokat a területfejlesztésből. Mint ismeretes, a törvényhozó egy párhuzamos intézményrendszer, a területfejlesztési tanácsok kiépítésébe fogott, s ezzel akarva-akaratlanul tovább gyengítette a megyei önkormányzatok pozícióit. Vita tárgya lehet, hogy valóban hatékonyabb intézményrendszer jött-e létre a regionális politika számára.

A megyei pozíciók alakulásában *újabb fordulat 1998-ban* következett be, amikor az új kormány határozottabb regionalizációs programot hirdetett. Kormányhatározat rögzítette, hogy megvizsgálják a *regionális közigazgatás bevezetésének lehetőségét*, az államigazgatás terén megindult a regionális illetékességi területre való átszervezés folyamata. A megyei önkormányzatok alternatívájaként nem egyszerűen a másik szektor, az államigazgatás, illetve a partnerségi típusú fejlesztési tanácsok, hanem *egy másik térbeli dimenzió, a régió kapott elsőbbséget*. E politika nyomán szerveződtek meg regionális léptékben különböző intézmények. Ennek ellenére a ciklus végére a regionalizáció célja lényegében elfelejtődött. *Újabb fordulat*, szokásos módon, az újabb kormányváltáshoz kötődött. A *2002-es kormányprogram* a regionális önkormányzatok megválasztását ígérte 2006-tól. Noha készültek különböző koncepciók és jogszabály-tervezetek a regionális önkormányzati reform kérdéskörében, a folyamat a politikai döntési helyzet közelébe sem jutott. 2006 nyarán, az új kormány újra kísérletet tett a reformra, de ilyen horderejű kérdésekben nem lehetett politikai kompromisszumot elérni, le is került a napirendről a reform a teljes kormányzati ciklusban.

XIII.6.3. A recentralizáció megjelenése

A pénzügyi–gazdasági válság és a nyomában fellépő gazdasági, társadalmi feszültségek *újabb kormányzási korszak* megjelenéséhez vezettek, amelynek modellsajátosságait már érzékelti lehet. A neoliberális gazdaságfelfogás, a kis állam kudarca, a horizontális partnerségi és piaci elemekkel operáló „governance” kritikája indoklás lehet *az erős állam*, a klasszikus képvisleti demokrácia és a bürokrácia neoweberiánus visszatéréséhez. (G. FODOR G. – STUMPF I. 2008)

A visszatérés a megyék tekintetében is megtörtént. Az új kormány *a regionalizált államigazgatást visszaszervezte a megyékbe*, s egy erős kormányzati hivatal formájában az integráció is megvalósulni látszik. Megelőlegezhető az a feltételezés is, hogy *a kistérségi lépték nem tudja kiváltani a középszintű szolgáltatásokat*, és különösen a stratégiai irányító, koordinatív funkciókat hosszabb távon sem. A kormányzat 2013. január 1-i hatállyal létrehozta a *járási államigazgatást*. A *járási hivatalok* rendszerének kiépítése értelemszerűen nem érinti az önkormányzati rendszert, de az államigazgatásban egy új formát hoz létre.

A lehetséges szintek, léptékek közül ésszerűen csak egy lehet az önkormányzati, átfogó képvisleti, koordinációs, stratégiai tervezési és elosztási jogosítványokkal feltöltött egység, *a többi legfeljebb speciális feladatkörökkel és intézményekkel működő járulékos lépték*, de csak akkor, ha annak indokoltsága igazolható.

Az új önkormányzati törvény, az új alkotmány nyomán, vélhetően *egy integráltabb, de lényegesen kevesebb hatáskörrel rendelkező önkormányzati rendszert* teremt meg, sok korábbi önkormányzati feladatot és közszolgáltatást állami fenntartásba adva. Ezzel egy

centralizáltabb kormányzási rendszer irányába indul el a fejlődés, 20 éves intermezzónak tekintve a rendszerváltást követő 20 év tökéletlen, de alapvetően mégis önkormányzati dominanciájú területi kormányzási rendszerét. (41. táblázat)

	RENDSZERVÁLTÁS (DECENTRALIZÁCIÓ)	ÚJ ÉVEZRED (CENTRALIZÁCIÓ?)
Szabályozás	1990. Önkormányzati törvény	Új alkotmány, kilátásba helyezett önkormányzati reform
Falu/község	A helyi önkormányzati egységek száma megkétszereződött (3013 községi ill. nagyközségi önkormányzat, 505 körjegyzőséggel 1997-ben)	A falvak jelentős része társulásba tömörül (761 körjegyzőség 2009-ben) – erős integráció ígérkezik
Város	Számuk nő, (1997-ben 195) a megyei jogú városoknak (22) nincs kapcsolatuk a megyével	Városok (328) több feladatot kapnak, de felhívul a városállomány járási jogú város megjelenése
Járás	A városok nem szervezik a területet	A 2004.ben létrejött kistérségi társulások (174) összefogják a várost és környékét, megjelenik 2013-tól a járás (175), mint államigazgatási egység
Megye	Az önkormányzati rendszer leggyengébb egysége	Megmaradnak, mint önkormányzatok, szerepük gyengül, erős megyei kormányhivatalok
Régió	Államigazgatási és fejlesztéspolitikai egység (7 NUTS2)	Kivételesen államigazgatási kategória, fejlesztési tanácsok és ügynökségek működnek az SA fogadására
Alapvető sajátosság	Jelentős önállóság, dezintegráció, nincs a szintek között hierarchia	Kísérletek a térkép átrajzolására, új szintek, erősödő centralizáció

41. táblázat: Az önkormányzatok története Magyarországon, a rendszerváltást követően

Forrás: A szerző összeállítása

Visszatekintő kérdések

- Jellemezze a területi hatalommegosztás főbb történelmi jellemzőit!
- Milyen típusai vannak a területi szereplők közötti hatalommegosztásnak?
- Milyen jellemző vonásai vannak az unitárius és a föderatív államszervezetnek?
- A feladatok megosztása szempontjából milyen önkormányzati rendszereket ismerünk?
- Jellemezze a közigazgatási rendszerek fejlődésének nemzetközi tendenciáit!
- Értékelje a szubszidiaritás elvének közigazgatási érvényesülését!
- Miként jellemezné a szervező, szolgáltató államigazgatást?
- Összefoglalóan jellemezze az EU-ban zajló közigazgatási reformok jellemzőit!
- Milyen területi kormányzási típusok jellemzik az EU tagállamait?
- Jellemezze a magyar önkormányzati rendszer 1990 után végbement változásait!

XIV.

Politikai földrajz

A politikához kötődő kategóriák, adottságok, politikai jellemzők egy-egy térség, ország társadalmi–gazdasági arculatát igencsak sajátossá formálják. A határok, a szomszédok, a kisebbségek, a hatalmi viszonyok, a munkavállalás lehetőségei és az állampolgárság kérdései mind olyan dolgok, amelyek igen erősen befolyásolják egy-egy földrajzi térséghez kötött társadalom életkörülményeit. E rövid, összefoglaló jellegű fejezet a földrajzi tényezők és a politikai viszonyok kapcsolatának szövevényeit tárgyalja. Elsősorban a nemzetközi kérdések, és tágabb értelemben a társadalomtudományi területek felé orientálódó hallgatóknak ajánlhatjuk a fejezetet.

KULCSÁR DEZSŐ

XIV. 1. A politikai földrajz lehatárolása

A politikai földrajz tematikus lehatárolása a kevés sikerrel kecsegtető feladatok körébe sorolható. A tudományterület lényegében a politikai jelenségek földrajzi elemzését tekinti tárgyának. A tárgykört azonban igen jelentős különbségekkel szűkebben és tágabban is lehet értelmezni. A politikai földrajz tematikája, szerkezete igen gyakran változott, és ma sem lehet egy egységes, kiforrott, általánosan elfogadottnak tekintett szerkezetről beszélni. *Vannak művek*, amelyek szinte minden fontosabb politikai jelenséget, a választásoktól a katonai beavatkozásokig a politikai földrajz tárgykörébe sorolnak. Politika földrajzi művekben – tankönyvekben is – találkozhatunk¹²⁴ a városiasodás, az urbanizáció, az ökológiai kilátások kérdéseinek tárgyalásával. Ezeknek a megközelítéseknek az a formális alapja, hogy a legtöbb társadalmi–gazdasági jelenségnek megvan a politikai kapcsolata, és ezek szükségszerűen földrajzi vetületben is megjelennek. Ilyen megközelítésben a politikai földrajz központi kérdései lehetnek például a fegyverzetkorlátozási megállapodások, de a külpolitikai, ideológiai elvek kérdései is. Talán szükségtelen is hangsúlyozni, hogy az ilyen, témáját tekintve végtelenített, amorf határú politikai földrajz rendszertanilag kezelhetetlen. *Mások* szűkebben, csak a közvetlen kauzális földrajzi vonatkozásokat tekintik a politikai földrajz tárgyának. Ez esetben arról van szó, hogy *egyrészt* azokat a politikai jelenségeket tekintjük a politikai földrajz tárgyának, amelyek *közvetlen földrajzi következményekkel* járnak, *másrészt* azokat a földrajzi adottságokat, környezeti tényezőket soroljuk ide, melyeknek *politikai vonzatai* vannak. Egy térség katonai megszállásának például közvetlen gazdaságföldrajzi következménye lehet az energiaforrások feletti rendelkezés megszerzése, vagy egy domborzati, vízrajzi adottságnak politikai vonzata lehet az államhatár megállapítása. A gyakorlatban persze az ilyen magasztos, tiszta elvek alapján történő lehatárolási kísérlet könnyen kudarccal végződhet.

A jelen fejezet – már csak a terjedelmi korlátokból adódóan is – a szűkebben értelmezett politikai földrajz tematikai lehatárolásához igazodik. Ebből adódóan nem tárgyaljuk a különböző régiók politikai történelmét, az aktuálpolitikai eseményeket, a világpolitika konfliktushelyzeit.

¹²⁴ Példaként a nemzetközi gyakorlatból az alábbi könyveket említjük: AGNEW, J. A. et al. 2003; MUIR, R. 1997; SHORT, J. R. 1993.

Mivel e könyv más fejezetei (mindenek előtt a IX., a XIII. és a XIV. fejezetek) részletesen foglalkoznak a globális világ hatalmi központjaival, pénzügyi erőviszonyaival, valamint a közigazgatással – a fölösleges ismétlések elkerülése érdekében –, e kérdéseket sem érintjük e fejezetben.

A politikai földrajz akár tágabban, akár szűkebben értelmezzük szorosan kötődik a *politológiához*, de igen erős a diszciplináris kapcsolódás a társadalomtörténethez, a nemzetközi joghoz és az alkotmányjoghoz is. A *geopolitikát* és *politikai földrajzot* napjainkban majdhogynem egybetartozónak tekintik a szerzők. A kifejezetten politikai földrajzzal foglalkozó magyar könyvek (egyúttal tankönyvek is)¹²⁵ egymást átfedő tartalommal kezelik a két tudományágat. Mellőzve a geopolitika és a politikai földrajz történelmének részleteit, annyit azonban feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a politikai földrajz megalapozása Friedrich Ratzel¹²⁶ nevéhez és az 1897-ben megjelent „Politische Geographie” című művéhez köthető. A XX. században ebből fejlődött ki a geopolitika is. A magyar politikai földrajz atyjának Teleki Pált tekinthetjük (részletesebben lásd: KUBASSEK J. 2011), aki határozottan elkülönítette a politikai földrajzot a geopolitikától. Egy, a témával foglalkozó művét így kezdi: „A politikai földrajznak újabban – de eleinte csak a politikai és csak azután a földrajzi irodalom területén –, ’geopolitika’ néven új ága sarjadt. A különbséget már az is jelöli, hogy a főnév itt a politika, a ’geo’ jelző, szemben a politikai földrajzzal, ahol a helyzet fordított.” (TELEKI P. 1931) A második világháború után a szovjet típusú társadalmakban ferde szemmel néztek a politikai földrajzra (kicsit hasonlóan a társadalomföldrajz más ágaihoz), elsősorban azért, mert a hivatalos tudománypolitika a geopolitika „vadhajtásaihoz” (az élettérelmélethez, a fajelmélethez, a fasiszta ideológiákhoz) közelállónak ítélte meg. A rendszerváltást követően azonban a politikai földrajz reneszánszát éli.

XIV. 2. A földrajzi tényezők és a társadalmi fejlődés

Az emberiség gondolkodóit már nagyon régóta foglalkoztatja az a kérdés, hogy földrajzi adottságok, a földrajzi környezet egyes elemei milyen hatással vannak a társadalmak fejlődésére, a gazdaság növekedésére, esetleg egy-egy térség politikai jellemzőire. Igen hosszú a listája azoknak a filozófusoknak, polihisztoroknak, gondolkodóknak, geográfusoknak, akik ilyen jellegű kérdésekkel foglalkoztak. Fejezetünkben olyan csoportokba rendezzük az egyébként nehezen egységesíthető gondolatköröket, amelyek *a természet és a társadalom kapcsolatának iskolatípusait jelentik*.

1.) *A földrajzi determinizmust* tekinthetjük az első iskolának, mivel történelmileg ez alakult ki először. E nézetrendszer a determinista filozófiák egyike, azoké a filozófiáké, melyek az oksági meghatározottságon alapulnak. (Pl.: logikai determinizmus, okozati determinizmus stb.) A földrajzi determinizmus minden társadalmi változást, gazdasági fejlődést, az országok gazdagságát vagy szegénységét, a nemzeti jellemzőket a földrajzi környezetből vezeti le, illetve meghatározó szerepet ad a földrajzi adottságoknak. Nyomon követhető kezdetei a görög kultúrában lelhetők fel. Az ismert görög gondolkodók

¹²⁵ A politikai földrajz iránt behatóbban érdeklődni szándékozóknek az előző lábjegyzetben szereplő angol nyelvű művek mellett felhívjuk a figyelmét a magyar felsőoktatásban tananyagként szereplő könyvekre is: BÉKÉSI L. 2004; BERNÉK Á. szerk. 2002; MEZŐ F. 2003.

¹²⁶ Friedrich Ratzel (1844–1904) német geográfus, 1886-tól a lipcsei egyetem tanára.

(és persze az akkori időkhöz illően polihisztorok) közül például Szókratész, Platon, Arisztotelész¹²⁷ nézeteiben igen nagy súlyt adtak a természet erőinek, különösen az éghajlatnak. Arisztotelész (a későbbi makedón hódító Nagy Sándor nevelője), úgy tartotta, hogy az éghajlati viszonyok meghatározzák az egyén (így a keze alatt nevelkedő Nagy Sándor) jellemét, bátorságát, szabadságvágyát, akaratát is. Ezt figyelembe véve akarta Nagy Sándort a barbárok könyörtelen ellenségévé, és a görögök vezérévé nevelni. (Ez a projekt egész jól sikerült, de a földrajzi erők hatásában azért sokan kételkedünk.) Nagyot ugorva a történelemben a földrajzi determinizmusnak közel két évezredet kellett várni arra, hogy a filozófiai áramlatok szereposztásánál megint főszerephez jusson. Ez a reneszánsz a felvilágosulás eszmevilágával érkezett. A felvilágosodás a korábban hegemon szerepkörben lévő idealista, vallási világnézetet váltotta fel a természethez kötődő, materiális alapokhoz közel álló világszemlélettel. A kor legjelesebb földrajzi deterministái *Voltaire*, *Montesquieu*, és *Rousseau* voltak. Szemléletük kétségtelenül haladást jelentett a régi vallásos koncepcióval szemben, de voluntarista megközelítéseik messze álltak az élet valóságos gyakorlatától. *Montesquieu*, egyik legfurcsább gondolatát a *Törvények szelleméről* című művében¹²⁸ írta le. Mivel ő is hitt abban, hogy az éghajlatnak az egyénre és az egész társadalomra is determináló ereje van, egészen addig a kijelentésig merészkedett, hogy az egyes klímátípusok hierarchikus alá-fölé rendeltségben vannak egymással, és így vannak felsőbbrendű éghajlattal rendelkező országok. Franciaország éghajlata persze a lehető legjobb az összes éghajlat közül. Nézete szerint a melegebb országokban élő emberek „túl forró vérmérsékletűek”, míg az északiak „hűvösek”, ebből kifolyólag a kontinens középső részein születnek a legjobb emberek. Talán ez a példa feleslegessé teszi a további olyan esetek felsorolását, amelyek például arról győzködik az olvasót, hogy bizonyos klímaterület (pl. a mediterrán térség) alkalmas igazán a demokratikus berendezkedésre. A földrajzi determinizmusnak megvolt a hatása a közgazdaságtudományra is. E nézetrendszerhez köthető a merkantilisták és a fiziokraták gazdaságfelfogása. Az időben korábban (a XVII. század második felében) regnáló *merkantilizmus*¹²⁹ a kereskedelemre helyezte a hangsúlyt. Egy államot akkor tekintettek gazdagnak, ha sok nemesfém volt az ország birtokában, nagy területtel, bányákkal. A földrajzi determinizmust igazából azonban a *fiziokraták* képviselték. Ellentétben a merkantilistákkal a mezőgazdaságra helyezték a hangsúlyt. Egyedül a mezőgazdaságban, a földeken dolgozókat tekintették a termelők osztályához tartozónak. A XVIII. század második felére jellemző fiziokratizmus¹³⁰ Franciaországhoz és a felvilágosodáshoz kapcsolódik. A társadalomban uralkodó törvényeket természeti törvényként kezelték, az embernek legfeljebb e törvények felismerésében lehetett szerepe. A földrajzi determinizmus még napjainkra sem tűnt el nyomtalanul. Az ökológiai közgazdaságtanhoz kapcsolódó radikális zöld mozgalmak néhány képviselője kitartóan harcol „a természetvezérelt gazdaság és társadalom” eszméjének győzelme érdekében. (Kiss T. 2005) Anélkül, hogy részletekbe menő vitába bocsátkoznánk, annyit meg kell jegyeznünk, hogy a társadalom és a gazdaság központja minden civilizációban az em-

¹²⁷ Szókratész (kb. Kr. e. 470–Kr. e. 390); Platon (Kr. e. 427–Kr. e. 347); Arisztotelész (Kr. e. 383–Kr. e. 322).

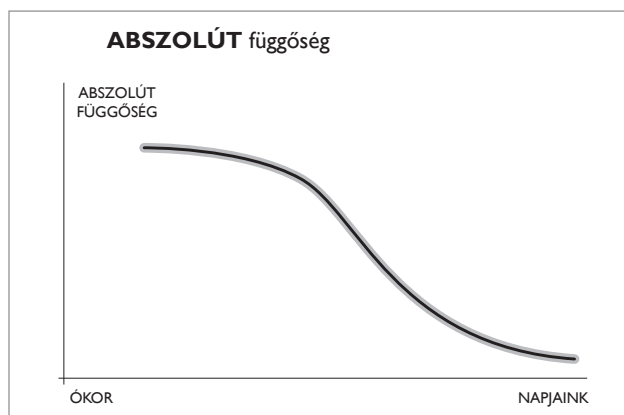
¹²⁸ Montesquieu 1748: *De l'Esprit des lois* XIX. 4. – Párizs

¹²⁹ Mercurius a rómaiaknál az utazók és a kereskedők istene, a tolvajok védelmezője. (A görögöknél: Hermész) A francia merkantilisták fénykora a napkirály (XIV. Lajos) időszakára esett. Legjelesebb képviselője: Jean-Baptiste Colbert (1619–1683) volt.

¹³⁰ Fiziokratizmus = a természetből származó rend, erő. Legjelentősebb francia képviselője Francois Quesnay (1694–1774) volt.

ber és nem a természet volt, legfeljebb kevés ember tartozott az uralkodó osztályhoz. Az ember értelemszerűen része a „nagy természet” ökológiai rendszerének, de az a kérdés, hogy az ember van-e a természetért, vagy a természet az emberért már régen (éppen a francia felvilágosodás korában) eldőlt az utóbbi, az ember javára.

- 2.) *A földrajzi nihilizmus* (a földrajzi determinizmus antitéziséként) a természet szerepének tagadását jelenti a társadalmi és a gazdasági folyamatokban. A földrajzi nihilisták abból a *valós tényből indulnak ki*, hogy a földrajzi tényezők *abszolút értelemben* vett szerepe a gazdaság fejlődésében hosszú távon egyre kisebb lett, és a társadalom általános jóléte egyre kevésbé függött a természettől. (KULCSÁR D. 2009) Ez a filozófiai gondolatkör a „csökkenő természethatás” nézetrendszeréhez kötődik. Történelmi távlatokban *úgy merül fel a kérdés, hogy egy-egy történelmi korban a társadalom további fejlődése mennyire függött a természeti környezettől*. A társadalom és a gazdaság természettől való *abszolút függőségének* vizsgálatánál az az alapkérdés, hogy fejlődés továbbfolytatását, a gazdálkodás eredményét mennyire befolyásolják a természeti tényezők. Hosszú távon (történelmileg az ókortól napjainkig) tényként kezelendő, hogy a gazdálkodás eredménye, az emberek életminősége egyre kevésbé természetfüggő. Nem szorul bizonyításra, hogy egy *kevésbé fejlett társadalomban* (történelmileg pl. az ókorban, vagy napjainkban a legszegényebb államokban) *a természet szerepe a döntő* a gazdálkodás eredményére és az életkörülményekre nézve. (Példaként említhetjük, hogy az ókori Egyiptomban a terméseredmények döntően a Nílus áradásától függtek, vagy az is ismert, hogy az alacsony fejlettségű Banglades államban a monszun kimaradása döntő a gazdálkodás eredményére nézve.) A gazdasági növekedéssel, a technikai haladással ez a függőség egyre csökken. (A talaj termőképessége például fokozható műtrágyázással, modern agrotechnikai eljárásokkal, nagy hozamú növények termesztésével. Így egy-egy aszályos év a fejlett társadalmakban nem okoz krízishelyzetet.) Történelmileg tehát tényként fogadhatjuk el, hogy *a társadalom és a gazdaság abszolút függősége a természettől jelentősen csökkent*. Tendenciájában nézve ez egy olyan trendet jelent, amely egy magas függőségi szintről napjainkra (legalábbis a fejlett államok vonatkozásában) igen alacsony szintre sülyedt. (83. ábra)

83. ábra: A társadalom természeti függőségének abszolút értelmezésű csökkenése

Forrás: A szerző vázlata

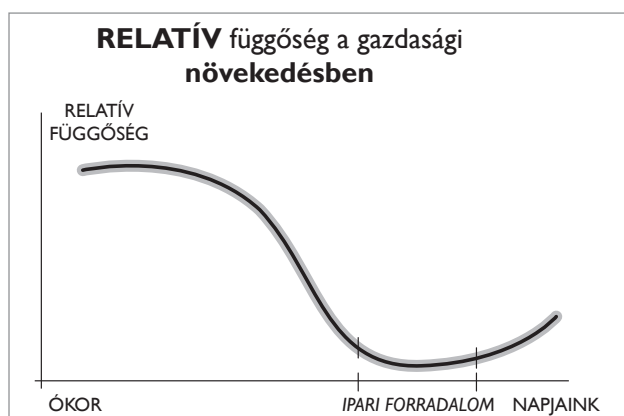
A természettől való abszolút függőség csökkenésének ténye természetesen hatott a közgazdasági gondolkodásra is, és a földrajzi nihilizmus érezte hatását a gazdaságpolitikai gyakorlatban is. Először a szocialista gazdaságpolitikai gyakorlatban jelent meg az szemléletmód, amely a természeti erőforrásoktól teljesen függetlenített gazdaságfejlesztést akart megvalósítani. Ezt a gyakorlatot Sztálin nézetrendszerére alapozva az összes volt szocialista ország megszenvedte. A természeti adottságokat teljesen figyelmen kívül hagyó voluntarista elképzelések sajnos nemcsak az elméleti teóriák szintjén mozogtak, hanem a gyakorlatban is tesztelték ezen elképzelések megvalósíthatóságát. A magyar narancs, a magyar gyapot, a magyar rizs ugyanúgy valóság volt, mint a szibériai nagy folyamok (Ob, Jenyiszej) déli folyásirányába terelésének terve, az un. Davidov terv. A földrajzi nihilizmus gyakorlati alkalmazása összekapcsolódott azzal a marxista filozófiai nézettel, amely a társadalom és a gazdaság fejlődését kizárólagosan a „termelési viszonyokra”, a társadalmi viszonyok milyenségére vezette vissza. Sztálin nézeteiben abból indult ki, hogy a természet az emberi történelem léptéke szerint majdhogynem változatlan, amíg a társadalom igen dinamikus mozgásban van, így a természet változatlansága egyúttal a szerepének negligálását is jelenti. A gondolatmenetben alapvető hiba a természet és a gyorsan változó természeti környezet fogalmának azonosítása.

Az *abszolút függőség* minimumra csökkenéséből azonban nemcsak a szocialista gazdaságpolitika képviselői vontak le nihilista következtetéseket, de közelmúltunk neoklasszikus közgazdászai is elvetették a természeti környezet fejlődésben játszott szerepét. Példaként említhetjük a Nobel – díjjal kitüntetett R. M. Solow közgazdász kijelentését, mi szerint: „A világ gyakorlatilag meg lenne természeti erőforrások nélkül is.” Solow a nyilatkozatot később korrigálta. (KOROMPAI A. 2003) Nem szükséges bizonyítani, hogy a természeti erőforrások hány állam fejlődését alapozták meg. (Példaként az olajállamokra gondolhatunk.) Ezzel persze nem a természeti környezet fejlődésben játszott szerepének kizárólagosságát akarjuk elismerni. A neoklasszikus közgazdasági nézetrendszer a természeti erőforrások gyakorlatilag korlátlan helyettesítésének lehetőségét, és az innovációk természeti erőforrásokat pótló szerepét hangsúlyozza. A természeti erőforrások helyettesítésének lehetősége valóban fennáll, de ez a helyettesíthetőség korlátozott. A természeti tőke egyik jellemzője éppen a helyettesíthetőség hiánya. Gondoljunk csak a vízre, levegőre. (BUDAY-SÁNTA A. 2004) A technikai haladásba, az innovációba vetett vakhit is tévútra vihet. A termelési tényezők helyettesíthetőségét technikailag sem lehet mindig megoldani. (Az olaj helyettesíthető szénrel, sok helyen atomenergiával, de a repülőgépek üzemanyaga egyelőre nem lehet sem szén, sem atomenergia.)

- 3.) *A földrajzi posibilizmus* a fentebb tárgyalt két szélsőséges irányzat között az arany középutat képviseli, ami jelen esetben a realitások világát is jelenti. Elismeri a természeti tényezők szerepét a társadalmi–gazdasági fejlődésben, de nem tulajdonít meghatározó szerepet e faktoroknak. A rendszerváltást megelőzően a keleti blokk országokban a földrajzi posibilizmust mint fogalmat nem használták, helyette a társadalom és a természet dialektikus kapcsolatának a történelmi materializmus szerinti elfogása volt az elfogadott terminológia. (Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a marxizmus–leninizmus klasszikusai egyáltalán nem foglalkoztak e kérdéssel. Persze furcsa lett volna, ha világmindenség minden részletére ráerőltetett marxizmussal éppen ezt a problémakört nem lehetett volna kellő „tudományossággal” megmagyarázni.)

A földrajzi posibilizmus a természeti tényezők szerepének változó hatását hangsúlyozza, amely *tér- és időspecifikus*. Történelmileg a természeti környezet és a társadalom kapcsolatának valóságát megközelítését a *természeti függőség relatív megközelítésével* érthetjük meg. Ez esetben a kérdés lényege abban foglalható össze, hogy a gazdaság egy elért, adott fejlettségi szintről való továbbfejlődése mennyire függ a természeti környezettől. Konkrétabban ez azt jelenti, hogy egy alacsonyabb fejlettségi szinten lévő országban a továbbfejlődés lehet ugyanolyan természetfüggő, mint egy magas fejlettségi szinten lévő államban. Ha történelmi távlatokban (az ókortól napjainkig) nézzük a relatív függőség alakulását, akkor a hosszú távú trend három jól elkülönített szakaszra bontható:

- 1.) Az *ókori* és a *középkori* relatív függőség magas szinten mozgott, hasonlóan az abszolút függőséghez.
- 2.) Az *ipari forradalom* időszakában a relatív függőség igen alacsony szintre esett vissza.
- 3.) A *modern gazdaság korszakában* a relatív függőség ismét emelkedő tendenciát mutat. (85. ábra)

84. ábra: A természettől való relatív függőség hosszú távú alakulása

Forrás: A szerző vázlata

A társadalom és a gazdaság erős *ókori* természeti függősége természetesnek tekinthető az akkori általános műszaki fejlettség, és az agrártechnika maihoz viszonyított igen alacsony szintje miatt. Ezt az abszolút függőségnél említett példából is láthatjuk.

Az *ipari forradalom* kora a relatív függőség mélypontját jelentette. Ezt a nevezetes történelmi kort az jellemezte, hogy a gazdaság növekedése és a társadalom fejlődésének fenntarthatósága igen kevésbé függött a természeti környezettől. Ennek alapvetően két oka volt. *Egyrészt:* az igényekhez képest bőségesen rendelkezésre álltak a természeti erőforrások. Fel sem merült például, hogy a további fejlődés akadálya lehet a vízhiány, az energiahordozók (elsősorban a szén), a nyersanyagok (mindenekelőtt a vasérc) vagy a fa hiánya. *Másrészt:* a természeti erőforrások bősége mellett az ipari forradalom a technikai lehetőségek új, igen változatos tárházát adta az emberiségnek. (A kiindulópont a gőzerő sokoldalú hasznosítása volt.) Tulajdonképpen az emberiség az *ipari forradalom* korában lépett át a korábban meghatározó izomerő („az állati és az emberi gályarabság”) ener-

giaforrás korából a napjainkig tartó, az anyagból felszabadított energia korszakába. Meg volt tehát a természeti erőforrások igényekhez mérten viszonylagos bősége, rendelkezésre álltak a felhasználáshoz szükséges új technikai eszközök, így a további gyors fejlődésnek egyetlen korláta a munkaerő lett. A munkaerőre, mint szűk keresztmetszetre való utalásokról meg kell említenünk, hogy a feltörekvő polgárság demográfiai filozófiája a népesség szaporodásának növekedésében határozható meg. (Közismert az irreálisan magas munkaidő, a gyermekmunka embertelen alkalmazása, a szociális viszonyok teljes mellőzése, stb.)

A relatív függőség emelkedésének jellemző szakasza a *modern kor* (kb. a XX. század első harmadától). E fejlődési szakaszra az jellemző, hogy a magas fejlettségi szintről való még magasabbra lépésnél ismét megnőtt a természeti tényezők szerepe. Számtalan példát lehet találni arra vonatkozóan, hogy a fejlett államok a további növekedés tekintetében mennyire érzékenyek a természeti környezetre. (Nemcsak a nyersanyagok hiánya, vagy felhasználási költségeinek emelkedése jelent problémát, de a tudomány eredményeinek minden problémát megoldó vakhite is problémát okoz. Gondoljunk csak a XX. század közepére, amikor az atomenergia jövőbeni megítélésében a korlátlan optimizmus uralta a közgondolkodást. (A tudomány jövőképében szerepelt az atomenergiával működő gépkocsi, de a földfelszín domborzati elemeinek gyors átalakítását is realitásnak tekintették.) Napjaink világ gazdasági fejlődésének prognózisában komoly gondként emlegetik az éghajlatváltozást, az édesvízkészletek elégtelenségét, a termőföldek sivatagosodási folyamatát, és még számos olyan természeti elemet, amely a gazdaságfejlesztésben a természettől való függőség növekedését erősíti. *A fenntartható fejlődés egész problémaköre (kudarca és reménye) éppen a természeti tényezőktől való relatív függőség emelkedésében gyökerezik.* Azok a gazdaság- filozófiai gondolatok, amelyek a természeti erőforrások szerepének felértékelődését, erősödését, (de nem kizárólagosságát) hangsúlyozzák, tulajdonképpen a földrajzi posszibilizmus nézetrendszeréből azt emelik ki, hogy a természeti erőforrások (pl. víz, energiahordozók, talaj stb.) szerepe a gazdasági növekedésben régiónként eltérő mértékben emelkedett (emelkedik), és ez éppen a most élt korunkra, a most élő generációra vonatkozik.

XIV. 3. Etnikum, nép, identitás

Amennyiben a politikát a hatolom megszerzésére és megtartására irányuló szövevényes cselekvések halmazaként fogjuk fel, akkor a politikának mindig egy meghatározott embercsoportra és határozott térre kell vonatkoznia. A tér és a népesség nagyságrendje a mikro szinttől egészen a globális nagyságrendig terjedhet. A tér és a népesség nagyságrendi szintjei és ezek összekulcsolódásai a politikai földrajz alapkategóriáit (törzs, faj, nép, nemzet, pártok, állam, államszövetségek, határok stb.) is jelentik. A következőkben ezeket kategóriákat tekintjük át.

A politikai földrajz szempontjából a legkisebb társadalmi csoportnak a *törzset* tekinthetjük. (Lehetne még a nagycsaládról, majd a nemzetségről is beszélni, de ezeknek ma már nincs igazán szignifikáns jelentősége a politikai földrajzban.) A XXI. század elején talán archaikusnak tűnik a *törzsnek* mint társadalmi csoportnak az emlegetése, de modern világunk valóságához nemcsak a globális jelenségek, de a törzsi villongások, sőt háborúk, népiirtások is hozzátartoznak. A XXI. század törzsei azonban már nem a szó eredeti értelmében, azaz nem egy őstől való leszármazás alapján jelennek meg törzsként, hanem különböző néptörzsedékek, nagycsaládok, jellegzetes embercsoportok összeolvadá-

sa, gyakran csak időleges „összeverődése” alapján képeznek egy törzset. Genealógiai (leszármazási) értelemben igazi törzsnek az ókori Izrael 12 törzse¹³¹ tekinthető. A magyarok hét törzsének¹³² genealógiai rendje azonban történelmileg csak valószínűsíthető, de nem bizonyított.

Napjaink politikai történéseiben a leggyakrabban az *afrikai törzsek*¹³³ szerepelnek. E törzsek azonban legtöbbször népcsoportok, vagy néptörzsedékek. Elnevezésük is igen vegyes eredetű. Vannak akik a rómaiaktól, vannak akik a gyarmatosítóktól kapták törzsi nevüket, mások a helyi nyelvek szerinti megnevezést viselik, de vannak vallási eredetű törzsnevek is, és vannak olyanok is, amelyek foglalkozási jellegzetességük alapján, vagy gyűjtőnévként viselik, illetve mások rájuk vonatkoztatva használják a törzs elnevezését. (Sinai-félszigeten például 10–12 beduin törzs él, akiket gyakran csak egy törzsként, beduinoknak emlegetnek.) A közelmúlt szomorú történése közé tartozik az 1994-es ruandai népirtás, amelyben a hutu milicisták legalább 500 ezer kisebbségben levő tuszi honfitársukat, és az őket bujtató hutu törzstársukat ölték meg. Az etnikai eredetű népirtást a tuszik bosszúhadjárata követte, amely szintén igen nagyszámú áldozatot követelt. A belháború a környező államokat is bekapcsoló menekültáradattal járt együtt. Sokan a beavatkozást mellőző ENSZ és a nagyhatalmak politikai kudarcának ítélik meg az egyes becslések alapján 800 ezer és 1 millió áldozatot követelő etnikai tisztogatást.

A politika világában a törzsek – függetlenül attól, hogy eredetüket, vagy elnevezésüket tekintve milyen megítélés alá esnek –, mint *etnikai* egységek szerepelnek. Az *etnikum* olyan, létszámában már jelentősebb, történelmileg kialakult társadalmi csoport, amely közös nyelvvel, etnikai identitással, jellemző kultúrával, hagyományokkal rendelkezik. Az etnikum létszáma igen eltérő lehet, a kis létszámú törzsi szinttől egészen a nagy létszámú népességszámig beszélhetünk etnikai egységekről. Az etnikum és a *nép* fogalma igen közel áll egymáshoz, de teljesen nem azonosíthatjuk a kettőt. A legegyszerűbb és egyben a köznapi gyakorlatnak is megfelelő *népfogalom* szerint a *földrajzilag kiterjedt területen élő etnikumot általában népnek* tekintjük. (A kiterjedt terület nem feltétlenül jelent fizikai értelemben vett földrajzi folytonosságot. Jól ismert történelmi példa erre Poroszország és Kelet-Poroszország esete.) A földrajzi kiterjedésen túl *nép és az etnikum* merev elhatárolásának problémáját akár „álproblémaként” is kezelhetjük. A politikusok a gyakorlati szempontok mentén kialakult konszenzus szerint használják a fogalmakat. A Hollandia északnyugati területein (Frízföld tartományban) élő *frizeket* általában etnikumként emlegetjük, a nagyságrendileg hasonló lélekszámú (kb. 500–700 ezer fős) finnugor *udmurtokat* az oroszországi Káma folyó völgyében elterülő Udmurt Köztársaság népeként szokás emlegetni. Az eltérő anyanyelvet beszélő amerikai indián törzseket gyakran csak indiánoknak mondták, illetve napjainkban indián népességként határozzák meg.

A *népnek és az etnikumnak* mint politikai fogalomnak az olyan hagyományos kritériumai, mint a származás és a faji azonosság, a közös nyelv, az erkölcsi értékrend kötöttsége, a műveltség sajátosságai, a kulturális hagyományok összetartó ereje, a történelmi sorsközösség, az adott népre jellemző identitás olyan faktorok, amelyek nem mindegyike jelentkezik egyforma súllyal egy-egy konkrét etnikumnál, vagy népnél. Az ausztráloknál

¹³¹ Izrael törzsei Jákob leszármazottjai, fiai voltak: Ruben, Simeon, Lévi, Júda, Dán, Naftáli, Gád, Ásér, Issakár, Zebulon, József, Benjamin (Sok vallásos zsidó napjainkig számon tartja, hogy Izrael melyik törzseiből származik a családja.)

¹³² Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár leírása alapján: Nyék, Megyer, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi. A kazároktól leszakadt törzstörzsedékeket, a császár külön csoportba, a kavarok törzsébe sorolta.

¹³³ Néhány afrikai törzsként emlegetett etnikai csoport: bantuk, berberék, búrok, busmanok, himbák, hottentotok, hutuk, jorubák, kikujuk, koptok, lembák, magyarabok, szuahélik, szvázik, tuagerek, tuszik, zuluk stb.

például a származás azonossága történelmileg nem értelmezhető, és az identitás is csak napjainkra van megszilárdulóban. Hasonlóan napjainkra alakult ki az osztrák nép identitása is. Mindezek ellenére az említett kritériumok közül az *identitás* szerepe különösen fontosnak tekinthető a nép és etnikum meghatározásában. Gondoljunk csak a mindennapi közbeszédben az amerikaiak (pontosabban az USA állampolgárai) meglehetősen erősnek mondható identitására, amely számos anyanyelvileg eltérő, és más történelmi gyökerekkel rendelkező egyének közösségtudataként jelentkezik.

Az *identitás, mint azonosságtudat* igen sokféle vetületben értelmezhető. A politikai földrajzban természetesen az etnikai, népi, nemzeti azonosságtudat a legfontosabb. (Jelentős lehet még a vallási, a nemi, a területi, a korcsoportozás, vagy valamilyen jellegzetes eseményhez, időszakhoz kötődő identitás is. Például: a 68-as korosztály, a vietnami veteránok, a beat korosztály, az angyal földi gyerekek, a zsidó, vagy keresztény identitás stb.) Az identitás, mint tudat mindig az egyénhez kötődik, de mindig közösségi összetartozáson alapszik. Egy meghatározott identitás az összetartozás mellett szükségszerűen elhatárolódást, más csoportoktól való elkülönülést is kifejez. Általánosságban az egyének egy meghatározott identitás értelmezésben (például etnikai vagy vallási dimenzióban) csak egy identitástudattal rendelkeznek, de nem ritka két (esetleg több) identitás egyidejű felvállalása sem. Sok zsidó ugyanúgy magáénak vallja a zsidó etnikum (és/vagy vallási) identitást, mint a mindennapi életközösségüket jelentő más nemzeti etnikum identitását. (amerikai-zsidó, magyar zsidó stb.)¹³⁴

Az identitástudattal kapcsolatban meg kell még jegyeznünk, hogy annak kinyilvánítását igen sok tényező befolyásolja. E tekintetben a legerősebb faktor a többségi nemzetet képviselő állam nemzetiségi politikája. Szinte általánosnak mondható, hogy az etnikai kisebbségekhez tartozók külföldön a többségi nemzethez tartozóknak mondják magukat, kivéve, ha az etnikumuknak megfelelő anyaországban vannak. (A katalánok külföldön spanyolnak mondják magukat, Spanyolországban azonban katalánnak nevezik magukat. Az erdélyi vagy a felvidéki magyarok Németországban románoknak, vagy szlováknak vallják magukat, Magyarországon, Romániában és Szlovákiában azonban magyarságukat hangsúlyozzák.)

A globalizáció erősödése azonban jelentős változást hozott az identitás értelmezésében is. Az identitás politikai értelemben is többdimenzióssá vált. *Egyrészt:* A szupranacionális szervezetek számának növekedése óhatatlanul magával hozta az etnikai identitás mellett a *transznacionális identitás* fogalmának kialakulását is. (Például: de jure és de facto is az EU polgárának tekintheti magát, és uniós azonosságtudattal is rendelkezhet bármelyik EU tagország polgára, anélkül, hogy ez befolyásolná a nemzeti identitását.) *Másrészt:* A nemzetközi szervezetek erősödése mellett érvényesülnek olyan tendenciák is, melyek a decentralizáció irányába mutatnak. Az EU például egyik meghatározó alapelvként kezeli a szubszidiaritást, amely a döntési szintek legmegfelelőbb helyre, legtöbbször alacsonyabb fokozatba helyezését szorgalmazza. (A szubszidiaritás részletes történetét a XIV. fejezet tárgyalja, itt pusztán annyit említünk meg, hogy a szubszidiaritás modern kori elve XI. Piusz pápától ered, aki az 1931-ben kiadott körlevelében¹³⁵ hangsúlyozta, hogy „... amit egy kisebb és alacsonyabb szinten szerveződött közösség képes végrehajtani és ellátni,

¹³⁴ Szép példája ennek Schweitzer József nyugalmazott országos főrabbi nyilatkozata: „Ha van a szívünknek két kamrája, akkor az egyik a magyar műveltség és identitás, a másik a zsidó műveltség és identitás, és a kettő igenis megfér együtt” (SCHWEITZER, 2012)

¹³⁵ „Quadragesimo anno” kezdetű körlevélről van szó. (1931. május 15.) A magyar nyelvű idézet forrása: Az IGÁZSÁG ÉS A BÉKE PÁPAI TANÁCSA 2007. A körlevél kezdősora (Quadragesimo anno = Negyven év) a XIII. Leo pápa által 1891-ben kiadott szociális enciklika, a „Rerum novarum” megjelenésének kerek évfordulójára utal.

egy nagyobb és magasabb szinten szerveződött társulatra áthárítani jogszerűtlenség és egyúttal súlyos bűn, a társadalom helyes rendjének felforgatása ...”). A szubszidiaritás földrajzi vetületben a lokalitás erősödését jelenti, és azáltal, hogy a döntéseket helyi szintre helyezi, szükségszerűen erősíti a helyi, lokális identitást is. (A politikai földrajz nézőpontjából ez persze a nemzeti szintek szerepének fontosságát is jelenti.)

XIV. 4. Nemzet és állam

A nép, mint kiterjedt földrajzi területen élő etnikum, önmagában még nem tekinthető nemzetnek. A *nemzet fogalma* a középkorban alakult ki, általában egy uralkodó alá tartozó, földbirtokkal rendelkező, nemes emberek közösségét jelentette. Ebből máris adódik, két igen fontos nemzethez köthető kritérium. *Egyrészt* a nemzet nem foglalta magába a parasztságot, és a polgárságot, *másrészt* a nemzet *több népből* is állhat. (Az első általános kritérium alól könnyen találunk szabályt erősítő kivételt. Az Erdélyt alkotó három nemzet között például megtaláljuk a szászokat is, akik városi polgárok és nem földbirtokos nemesek voltak. A középkori nemzetek többsége több népből állt. A magyar nemzet tagja volt például a román, a horvát nemesember is.)

1.) *A politikai nemzet fogalma.* A mai értelemben használt nemzet fogalma – melyet modern, vagy politikai nemzetnek is mondunk –, a francia forradalom után vált általánossá. A *politikai nemzetnek* már a parasztság és polgárság is tagja, hisz a politikai jogoknak ők is hordozói. A politikai nemzetnél azonban már kevésbé számít az etnikai eredet. A francia forradalom után a francia nemzethez tartozó lett (és a mai napig az) az ország területén élő breton, a normann, baszk, korzikai, okszitán etnikumú népesség. *A politikai nemzetet tehát egy meghatározott állam területén élő, politikai jogokkal rendelkező állampolgárok alkotják.* (Az, hogy egy politikai nemzetben belül a különböző etnikai csoportok milyen kulturális, nyelvi önállósággal rendelkeznek az adott állam alkotmányos berendezésétől és a kormányzat milyenségétől függ.) Európai viszonylatban, mindenekelőtt Nyugat-Európában a XIX–XX. század folyamán véglegesedtek a politikai nemzetek. Ennek legjellemzőbb iskolapéldája a német nemzet, mint politikai nemzet kialakulása a XIX. sz. utolsó harmadában. Sokáig erős volt és még ma is nyomon követhető a XIX. századig létező igen sok német népcsoport etnikai identitástudata, de mára már a német nemzeti identitástudat elnyomja a bajor vagy a porosz identitást. (Elhomályosítja, de nem tünteti el. Ha például végig akarunk sérteni egy bajort, biztos sikerre számíthatunk, ha porosznak nevezzük, vagy fordítva.)

2.) *A kultúrnemzet fogalma.* A nemzetek kialakulásának folyamatában, különösen Közép- és Kelet-Európában a több népből álló politikai nemzetek kialakulását gátolta az a tény, hogy egy államszervezetben belül (például az Osztrák-Magyar Monarchián belül) igen sok etnikum, igen eltérő gazdasági fejlettséggel, igen különböző kulturális és nyelvi gyökerekkel volt jelen egy államalakulaton belül. Ez az államszervezetben belüli igen erős *gazdasági és kulturális elkülönülés* a hosszú távon életképes politikai nemzetek kialakulását gyakorlatilag meg is akadályozta. (Ebből a szempontból a volt Jugoszláviát sem tekinthetjük a politikai nemzet hordozójának. Jugoszláv nemzettudat talán a németek feletti győzelem rövid mámorában létezett csak. Az állampolgárok szerbnek, horvátnak, bosnyáknak stb. vallották magukat.) Ezekben az államokban az egyes népcsoportok

eltérő társadalmi szerkezettel, igen különböző gazdasági adottságokkal rendelkezve a saját hagyományaik és történelmi jellegzetességeik alapján alakították ki identitásukat. Ez az identitás meghatározta a nemzeti hovatartozást is. Ez az azonosságtudat nem az államszervezethez kötődött, hanem a kulturális jegyek összessége, a nyelv, a vérségi kötelék határozta meg. Így alakult ki a *kultúrnemzet fogalma, amelyben nem az állami lét determinálja a nemzeti hovatartozást*. A kultúrnemzet fogalma azonban napjainkra halványodni látszik, nem azért, mert eszmei, vagy filozófiai szempontból kétségessé tehető létezése, hanem azért, mert a politikai realitások és a mindennapi élet valósága több etnikum nemzetként való együttélésének sikerét bizonyítja.

A *politikai nemzet* és a *kultúrnemzet* merev fogalmi értelmezése sok vitát szült és szül napjainkban is. (DIECKHOFF, A. 2004) A XXI. század államai között elvétve találunk tiszta nemzetállamot, vagy más szóval államnemzetet. Japán talán az igazi nagy kivétel, a nagy homogén állam. A 130 milliót közelítő lakosság meghatározó többsége (99 százaléka) japán nyelvű és kultúrájú. Az USA, Oroszország, Kína, Olaszország, Nagy-Britannia, Belgium, Svájc stb. igazi politikai nemzetek. (A Svájcban élő francia nyelvűek: svájciak; a Franciaországban élő marokkóiak vagy más afrikai országból származók: franciák.) A kultúrnemzet fogalmát Magyarország sem tartja elfogadottnak. A 2011-es magyar alkotmány bevezető soraiban olvasható, hogy: „A velünk élő nemzetiségek a magyar politikai közösség részei és államalkotó tényezők”. (MAGYAR KÖZLÖNY 2011b) Nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, hogy a mindennapi gyakorlatban a kultúrnemzet és az etnikum napjainkra majdhogynem szinonim fogalommá vált. A nemzettel kapcsolatosan igen nehéz olyan objektív kritérium sorozatot megállapítani ami alól valahol a világon ne talál-nánk egy vagy több kivételt. Vannak akik a nemzetet a valóságban nem létező, teljesen elvont fogalomként kezelik, és a nemzeti közösséget is csak egy elképzelt érzelmi közösségként értel-mezik. (ANDERSON, B. 2006)

A nemzetek fogalmának tárgyalása szükségszerűen elvezet az *állam* fogalmának ér-telmezési kérdéseire. Az államelméletek a társadalomtudományok sajátos szegmensét jelentik. Amíg a nép, nemzet, identitás fogalma elsősorban történelmi, szociológiai, kultu-rális, genealógiai aspektusú megközelítéseket igényelt, addig az *állam fogalmi meghatá-rozása* – sok más megközelítési lehetőség mellett –, *mindenekelőtt jogi irányultságú*. Az állammal kapcsolatos szakirodalom Arisztoteléstől indulva korunk szolgáló államának elképzeléséig számtalan államfogalmat alkotott. Valamilyen területhez, valamilyen kor-hoz illesztve szinte mindegyikben találhatunk racionális elemeket. Megítélésem szerint azonban az állam leglényegesebb vonására Max Wéber közismert államelmélete tapintott rá. E szerint *az állam egy olyan szervezet, amely egy adott területen a fizikai erőszak monopóliumával rendelkezik*. Ehhez kapcsolódik az állam *legitimitása*, amely azt fejezi ki, hogy az *állam területén élők, vagy legalábbis többségük elismeri* az államot. Az állam *szuverenitása* pedig azt fejezi ki, hogy a *többi állam, vagy legalább a nemzetközösség (ENSZ) államainak többsége elismeri az állam önállóságát*. A fizikai erőszak monopóli-uma olyan jellemző vonása az államnak, amely általános érvényűnek tekinthető. Ha egy terület és az ott élők fölött nincs meg ez a kizárólagosságot jelentő erőszak monopólium, akkor szükségszerűen megindul a harc a hatalomért. (PINTÉR R. 2012)

Az államhoz több olyan jellemző attribútum is köthető, melyek mindegyike olyan fon-tos, hogy nélkülük nem létezhet az állam. Ilyen elengedhetetlen államhoz kötött attribútum:

- *Az állam területiségének pontos meghatározása.* (A területi viták nem kérdőjelezik meg ezt a kritériumot, mivel éppen egy, az állam által meghatározott terület birtok-lására irányulnak.)

- Az állam legitim *erőszakszervezetének* valósága. (Ez feltételezi a fegyveres testületek meglétét és működőképességét. Vannak olyan vélemények is, hogy megfelelő hadsereg, vagy nemzetközi védelmi szervezet nélkül az állam szuverenitása nem biztosítható.)
- Az állam működőképes *jogrendszere*. (Ez a kritérium feltételezi a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom eredményes működését.)
- Az *állam vezető szerveinek* megléte. (Ez a kormányzás különböző szintjeihez szükséges apparátusokat, és infrastruktúrát igényel, amely biztosítja az államigazgatás jó működését. A kormányzat sosem azonos az állammal. Az állam hosszú ideig fennállhat, gyakran változó kormányzat mellett. A kormányzat azon személyek összessége, akik rendelkeznek a hatalomgyakorlás eszközeivel. (PINTÉR R. 2012)

Természetesen az államnak még számtalan olyan, itt nem részletezett jellemzője van, amely szorosan kötődik az államfogalomhoz. Egy adott történelmi szituációban igen fontos lehet az állam nemzetközi elismerése is. Egy állam elismerés nélkül is működhet a gyakorlatban, ha a fenti attribútumokkal rendelkezik. Egy *állam létrejötté ténykérdés*, és a deklaratív elmélet¹³⁶ szerint az állam nemzetközi elismerése nem más mint az állam pusztá létrejöttének deklarálása. Nem a deklarálás hozza létre az államot, és nem is ez biztosítja a szuverenitását. A nemzetközi elismerés azonban igen fontos momentum ahhoz, hogy egy állam fentiekben említett attribútumai a gyakorlatban is megvalósulhassanak.

Az állam attribútumai közül a *területiségnek* van talán a legjelentősebb földrajzi vetülete. Amióta a szabad területek elfogytak, a Földön egyetlen állam sem tudja a „senki földjének” (a „terra nullius”-nak) az elfoglalásával gyarapítani területét. Az *államhatárok* kialakításának sok lehetséges esete van. (BÉKÉSI L. 2004, pp. 31–67.) A nemzetközi egyezmények tiltják a határok erőszakos megváltoztatását, de a közelmúlt helyi háborúinak eredményei azért adnak példát erre is (délsláv háborúk, Közel-Kelet háborúi stb.) Lehetőség van azonban adás–vétel, ajándékozás útján területet szerezni. A természetes felszíni képződmények gyakran az államhatár szerepét is betöltik, egyszerűen azon okból, hogy automatikusan biztosítják két térség fizikai elkülönítését. (Folyók, tavak, tengerek, hegyláncok stb.) Nem tiltott a Föld természetes felszínének megváltoztatásával történő területszerzés sem. (Holandia tengeri területfeltöltései, mesterséges szigetek, repterek, kikötői létesítmények kialakítása.) Megemlítjük, hogy az afrikai államok többségének határát a gyarmatosítók jelölték ki, sokszor nem is ismerve a valós etnikai viszonyokat. Ezt a helyzetet „örökölték meg” a mai független államok, a gyarmatosítók által oly nagyvonalúan (el)kezelt vallási, etnikai problémákkal együtt. Az új államoknak sokszor csak annyi lehetősége maradt a nemzetté válás folyamatának alakítására, hogy a gyarmatosítók által adott ország neveket „vissza-keresztelték” a terület ősi nevére. (Dahomey → Benin; Felső-Volta → Burkina Faso.) A *tengeri határoknál* a világ országainak többsége az ENSZ 1982-es Tengerjogi Egyezményét tekinti alapnak. E szerint a partvonaltól számított 12 tengeri mérföld (kb. 22 km) az adott ország *felsőterületének* számít. E területen (és a felette lévő légtér felett is) az adott állam *kizárólagos szuverenitással* rendelkezik. Ezen túlmenően, a partvonaltól 200 tengeri mérföldig (kb. 370 km) húzódig az exkluzív (kizárólagos) *tengeri gazdasági övezet*, amely a halászat, a bányászat, a kutatás, az energiatermelés területén biztosít kizárólagos használatot az adott állam számára, de ez az övezet jogilag nemzetközi víznek minősül.

¹³⁶ A deklaratív elvet az 1933-as Montevideoi Egyezmény fogalmazza meg.

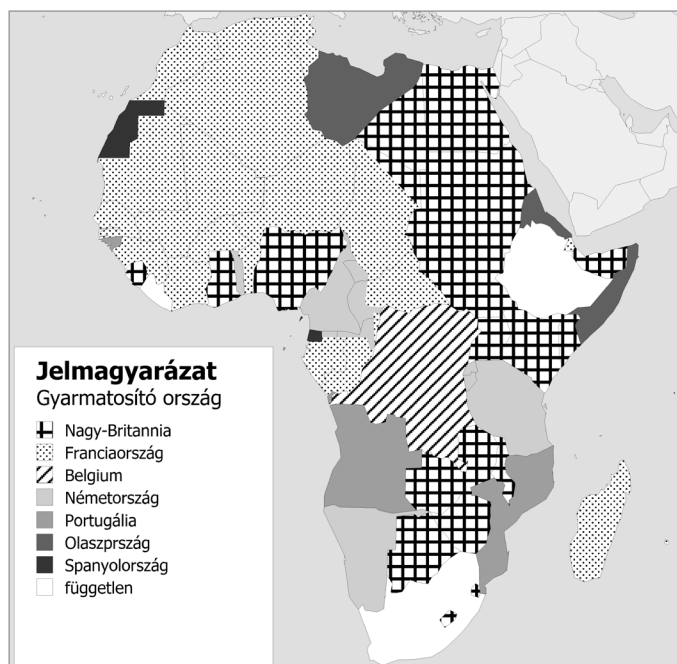
A nemzeti identitás megszilárdítását végső soron az állam valósítja meg. A világ államainak száma a politikai nemzetek létrejöttének, az állami attribútumok meglétének és a nemzetközi elismerésnek is függvénye. A világ államainak száma a XX. század második felében jelentősen megnőtt. (42. táblázat)

Megnevezés	országok száma
Az ENSZ alapító államai 1945-ben:	51
ENSZ tagállamok száma 1960-ban:	97
ENSZ tagállamok száma 1970-ben:	127
ENSZ tagállamok száma 2000-ben:	189
ENSZ tagállamok száma 2012-ben:	192
A 2012-es londoni olimpián résztvevő országok:	205

42. táblázat: A világ államainak száma

Forrás: A szerző összeállítása

A nemzetek számának gyarapodása két eseményhalmazhoz kötődik. A világ szuverén államainak számát *először az 1960-as éveket követő* gyarmatbirodalmi rendszer felbomlása növelte meg. A folyamat az egész világot érintette, de területileg a legkiterjedtebben az afrikai kontinensen zajlott a folyamat. Afrikában 1914 előtt mindössze három független állam létezett (Etiópia, Libéria és a Dél-Afrika). (85. ábra) Afrika független államainak száma ma meghaladja a fél-százat, de napjainkban is vannak olyan etnikumok amelyek önálló államalapításra törekcsenek. (2011-ben Dél-Szudán lett önálló ország és ugyanezen évben ENSZ tagállam is.)

85. ábra: Afrikai gyarmatok az első világháborút megelőzően (a jelenlegi országhatárok szerint)

Forrás: VARGA ÁGNES szerkesztése

A világ államainak számában a *második gyarapodási periódust* a két pólusú világrendszer megszűnésének időszaka jelentette. A szocialista világrendszer felbomlása, a Szovjetunió szétesése jelentősen megváltoztatta a korábbi államhatárokat. A Szovjetunió felbomlásához kötődik számos vitatott státuszú terület létrejötte is, amelyek önmagukat önálló államnak tekintik, és néhány állam elismerését is magukénak tudhatják, de nem tagjai az ENSZ-nek. (Abház Köztársaság, Dél-Oszétia, Hegyi-Karabah, Dnyeszter-menti Köztársaság.) Az ENSZ tagállamok száma 2012-ben 192 volt. (A megfigyelőként jelenlevő Vatikánnal együtt 193 tagállama volt az ENSZ-nek 2012-ben.) Olyan világjelentőségű rendezvényen mint az olimpiai játékok természetesen ennél több nemzet vett részt, hisz az olimpiai részvétel nem kötődik az ENSZ tagsághoz. Vannak olyan államok, amelyek nem tagjai az ENSZ-nek, de az ENSZ szakosított szervezeteinek és más nemzetközi szervezetek munkájában részt vesznek. (Cook-szigetek, Niue, Guam). Mindemellett vannak olyan térségek, melyeket az ENSZ vitatott jogállású területnek tekint (pl.: Nyugat-Szahara).

Az állam szerepének politikai megítélése koronként változó. Ezt az evidenciát fölösleges lenne korszakokra vonatkozó példákkal bizonygatni. Ma már csak történelmi érdekesség az is, hogy a marxizmus-leninizmus kommunizmusra vonatkozó jövőképében az állam elhalása szerepelt. Szerepét egy utópisztikus embertípus tudatosságán alapuló társadalmi öngazgatás vette volna át, ahol az erőszaknak nyoma sem lett volna. Nem tudhatjuk, hogy a napjainkban gyakran emlegetett „szolgáltató állam”, a „civil szféra állama” vagy a „hálózati állam” üdvöztítő gyakorlati előrelépés lesz-e a történelemben, vagy csak az utópiák tárházának állományát gyarapítják ezek az elképzelések is. Anélkül, hogy az állam jövőjének próféciaiba bocsátkoznánk, annyit talán napjaink tendenciáiból is biztosan láthatunk, hogy a jövőben a kormányzás minden szintjén általánossá válik az elektronikus kommunikációra épülő igazgatás, és interaktív technikák elterjedése. (E-kormányzás) Látható azonban, hogy ez a folyamat sem lesz mentes azoktól az anomáliáktól, amely napjaink globális világában a fejlett és a fejlődő térségek közötti szakadék növekedéséből fakadnak.

Napjaink globális világában az államra egyszerre hatnak a globális és a lokális vektorok erőterei. *Egyrészt* a globalizáció magával hozta, hogy az államok gazdasági önállósága szűkült, a gazdasági erőközpontok transznacionális jellegűek lettek. A technikai haladás és a médiatulajdonlás globalizációja multilaterális jellegűvé tette az államok média területén meglévő szerepét. A globális médiavilágban egy állam kommunikációs beavatkozásának korlátozottak az esélyei. (PINTÉR R. 2012) A globalizáció és az állam kapcsolatának még igen sok, e részben nem tárgyalt vetülete van (lásd: VIII. fejezet). *Más oldalról* azonban minden globalizációs hatás ellenére is elhamarkodott lenne azt kijelenteni, hogy a nemzetállamoknak minden jövőbeni szerepe eltűnik. Napjaink globális világának valósága, hogy a *nagyhatalmak esetében* a nacionalista (olykor majdhogynem sovinszta) politika a meghatározó, a *kisebb államoknál* pedig a nemzeti versenyképesség erősítésében van fontos szerepe a nemzeti politikai irányzatoknak. (Sokak véleménye az is, hogy a demokratikus intézményrendszerek a gyakorlatban nem működtethetők hatékonyan világméretű integrációkban.)

XIV. 5. Állampolgárság, kisebbségek

Az egyén életében igen lényeges, hogy milyen jogokkal és kötelezettségekkel kapcsolódik egy adott államhoz. *Az állampolgárság azt fejezi ki, hogy az egyén egy bizonyos állam polgára, politikai jogokkal rendelkezik az adott államban, függetlenül attól, hogy milyen nemzetiségűnek tartja magát.* Az állampolgárság az alapvető emberi jogokhoz tartozik, azaz minden embernek joga van arra, hogy születésekor állampolgárságot is szerezzen. Az állampolgárság születéskori megszerzésének két alaptípusa van:

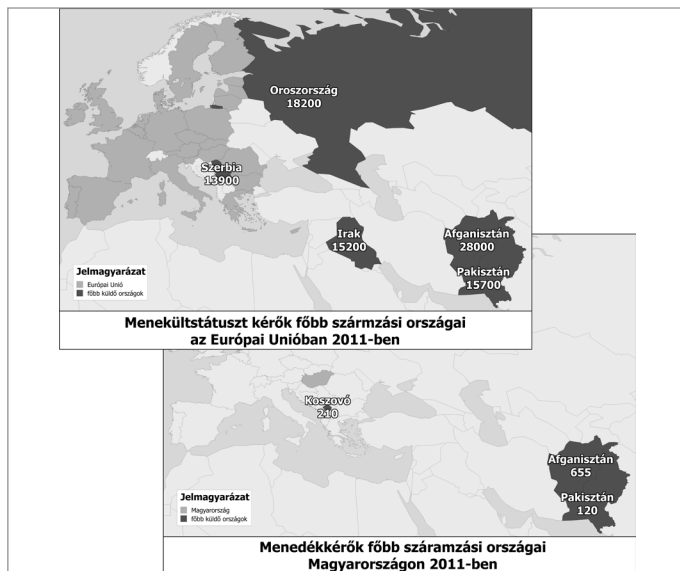
- Vér szerint (*ius sanguinis*): azt jelenti, hogy a gyermek szülei állampolgárságát kapja. Ez a fajta állampolgárság szerzés Európa államainak többségére jellemző. Változó azonban az, hogy az apai, vagy anyai felmenőség, illetve a szülők egyenjogúsága érvényesül-e.
- Terület szerint (*ius soli*): azt jelenti, hogy a gyermek annak az államnak az állampolgára lesz, amely állam területén született. Ez a típus azokra az államokra (USA) jellemző, ahol sok a bevándorló.

Az állampolgárságot azonban nemcsak a születéskor lehet megszerezni, hanem későbbi korban is. Leggyakoribb formája ennek a honosítás. Államonként igen eltérő szabályai vannak az állampolgárság honosítás útján történő megszerzésének. (Gyakran igen hosszú tartózkodási vagy munkában eltöltött időt, anyagi biztosítékokat stb. kérnek az állampolgárság megadásához.) Igen gyakori és általánosnak mondható a házasságkötéssel megszerezhető állampolgárság intézménye.

Az államalakulatok feletti nemzetközi szervezetek megjelenése, a világ globalizációjának előrehaladása az állampolgárság nemzetek feletti (szupranacionális) formáit is létrehozta. A Brit Nemzetközösség létrejöttével (1926) kialakult a *nemzetközösségi állampolgárság*. Aki a nemzetközösséghez tartozó állam polgára az nemzetközösségi állampolgár. Bár nem létezik nemzetközösségi útlevél, de a nemzetközösségi állampolgárság különböző kedvezményeket biztosít. (A legfontosabbak a vízum mentesség, a különböző munkavállalási kedvezmények, a szociális jogosultságok.) Külön kell szólnunk az *uniós polgárság* létrejöttéről. A maastrichti szerződés alapján *uniós polgár* minden tagállam állampolgára. (Itt említjük meg az *EU négy szabadságelvét*: az áruk, a tőke, és a szolgáltatások szabad áramlásának, illetve a személyek szabad mozgásának az elvét.) Ez az *uniós polgárság* azonban *nem jelent uniós állampolgárságot*, miután az EU nem államként funkcionál. (Ebből adódóan kettős állampolgárságot sem jelent.) Az *uniós polgárság* azonban választójogot biztosít az EU parlamentben, szabad mozgást és munkavállalási lehetőséget az EU területén. Ezen kívül még számos gazdasági és jogi előnyt biztosít (pl.: petíciós jogokat). E különleges állampolgársági típusok mellett szólnunk kell a *hontalanokról* is, akik éppen azért nem rendelkeznek állampolgársággal, mert egyetlen állam sem vállalta fel polgárságuk elismerését. A hontalanok életének keserősége abban gyökeredzik, hogy érdekeiknek, alapvető jogaiknak nincs állami védelme.

A politikai konfliktusok, a különböző okokból (etnikai, vallási stb.) eredő üldöztetések időről-időre menekültáradatokat indíthatnak el. Az elmúlt évtizedek egyik nagy menekültáradata a már említett ruandai polgárháborúhoz kötődik, de Magyarországot is jelentősen érintette a Jugoszlávia felbomlását követő délszláv háború menekülthulláma. Az Európai Uniót és benne Magyarországot ma is érinti a Közel-Kelet problémájához köthető me-

nekülthullám. (86. ábra) A menekültek közvetlenül nem állampolgárságot kérnek, csak menekültstátuszért folyamodnak. A menekültstátusz az 1951-es Genfi Egyezmény értelmében átmeneti védelmet biztosít a menekülteknek.

86. ábra: Menekültstátuszt kérők az EU-ban és Magyarországon 2011-ben

Forrás: EURÓPAI MENEKÜLTÜGYI ALAP 2012 alapján Varga Ágnes szerkesztése

Az állampolgárság különböző módon való megszerzésének lehetősége azt eredményezi, hogy az egyén egyidejűleg kettős, vagy többes állampolgár is lehet. A globalizáció erősödése automatikusan magával hozta a többes állampolgárság intézményének terjedését. (87. ábra)

87. ábra: Többes állampolgárságú országok 2012-ben

Forrás: WIKIPÉDIA honlapja¹³⁷ alapján Varga Ágnes szerkesztése

¹³⁷ http://hu.wikipedia.org/wiki/kettős_állampolgárság Letöltve: 2012. november 1.

A magyar állampolgárság a vérszerinti leszármazásra épül. Az alkotmány szerint: „Születésével a magyar állampolgár gyermeke magyar állampolgár”¹³⁸. A szülők között az egyenjogúság elve érvényesül, tehát mind az apa, mind az anya jogán megkapható a magyar állampolgárság. A nemzetközi gyakorlatnak megfelelően a magyar állampolgárság is megszerezhető honosítással, házasságkötéssel, és a külföldön élő, magukat magyarnak vallók esetében egyszerűsített eljárással is. Magyar állampolgárnak kell tekinteni a Magyarországon tartózkodó hontalanok itt született gyermekeit is, és a Magyarországon talált, ismeretlen szülőtől származó gyermekeket is.

Egy államon belül, –a többségi nemzethez kötődő állampolgárságot elfogadva és használva–, létezhetnek olyan társadalmi csoportok, amelyek identifikálódása más mint a többségi társadalomé. Ezek a társadalmi csoportok *egyrészt* mint nemzeti kisebbségek, *másrészt* mint etnikai kisebbségek vannak jelen az adott államban.

A nemzeti kisebbségek olyan etnikumok, amelyek identitása nem a többségi nemzethez, hanem egy olyan nemzethez kötődik, amelynek vagy már van saját állama, vagy pedig saját állam létrehozására törekszik. (A nemzeti kisebbség fogalmánál lényeges az önálló államhoz kötődés, akár van ilyen, akár csak törekszenek erre.) Általában szerencsésebb azoknak a nemzeti kisebbségeknek a helyzet, amelyeknek van „anyaországuk”, mivel az esetek többségében az „anyaország” felvállalja a más államok területén élő nemzeti kisebbségek érdekeinek védelmét. A nemzeti kisebbségek helyzete azonban mindig és mindenhol alapvetően a politikai erőviszonyok alakulásától függ. A politikai akarat milyenségének determináló volta a nemzeti kisebbségek esetében érvényesül a nemzeti kisebbség lakhelyét jelentő állam esetében is, és az „anyaország” esetében is. (Az Erdélyben élő magyar nemzetiség helyzete döntően az államhatalmat gyakorló román politikától függött és függ, de nem volt, és ma sem független a magyar kormány politikájától.) A nemzeti kisebbségek helyzetére vonatkozóan a nemzetközi szervezetek és a több vagy kétoldalú egyezmények általában deklarálják az alapvető kisebbségi jogokat, de a gyakorlatban ezeket a jogok a politikai erőviszonyoktól függnék. (Példaként említjük, hogy az 1920-as Magyarországra vonatkozó Trianoni békeszerződésben is szerepel a kisebbségi helyzetbe került magyarság kulturális jogainak, nyelvhasználatának biztosítása, a gyakorlatban azonban ez a jog sérült.) A történelem tanulsága szerint a nemzetiségi kérdés rendezésében nem a magasztos eszmék és erkölcsi iránymutatások hiányoznak, hanem a gyakorlatba való átültetés a nehézkes. (Gondoljunk csak Wilson elnök elveire, vagy a lenini nemzetiségi politikára.) A szomszédos államok mindegyikében keverten lévő nemzeti kisebbségek helyzetének méltányos rendezésére lehetőség az „egyen-súlyba hozás” elvének gyakorlati megvalósítása. Hangsúlyozni kell azonban, hogy elvről van szó, amely arra épít, hogy a két ország közötti határt úgy kell megvonni, hogy mindkét államban azonos számú nemzeti kisebbség maradjon.¹³⁹ Ez garantálhatja a legerősebb biztonságot nemzetiségekkel való bánásmód tekintetében. (CSICSERI-RÓNAI I. 2003) A határok rendezésére irányuló béketárgyalásokon azonban csak ritkán emlegették ezt az elvet.

A világon igen nagy számban élnek nemzeti kisebbségek anyaországgal, vagy a nélkül. A lélekszámukra vonatkozóan is igen nehéz pontos adatokhoz jutni, mivel sok esetben politikai érdekből manipuláltak az adatok. (Franciaországban például semmiféle statisztikai nyilvántartás nincs az etnikumokról, pusztán a születési hely szerepel a statisztikákban.) A döntően Indiában és Sri Lankán élő tamilok számát a világon 20–60 millió között becsülik. A többségében Iránban, Irakban, Szíriában és Törökországban élő kurdok lélekszámára 25–40 millió között mozgó

¹³⁸ Magyarország Alaptörvénye: Alapvetés G) cikk (1) bekezdés (MAGYAR KÖZLÖNY 2011b)

¹³⁹ 1946-ban, a béketárgyalásokat megelőzően Nagy Ferenc miniszterelnök ezzel az elvvel járt Párizsban, Moszkvában és Washingtonban. Eredménytelenül.

adatokat olvashatunk. Szinte nincs is olyan állam, ahol ne lenne valamilyen nemzeti kisebbség. Igen jelentőssé vált az orosz kisebbség a Szovjetunió felbomlásakor megalakult utódállamokban. (Ukrajnában 10 millió, Kazahsztánban 5 millió körüli az oroszok száma.) Létszámát tekintve a világ legnagyobb nemzeti kisebbsége az orosz. A XX. század utolsó évtizedeiben a nyugat-európai államokban is jelentősen megnőtt az afrikai, az arab, az ázsiai bevándorlók száma. Németországban a török népesség már kétmillió nagyságrendben van jelen. Az Egyesült Királyságban is eléri az egymillió főt az arab és egyéb ázsiaiak száma. Az európai népek közül az albánok élnek legnagyobb arányban hazájukon kívül. (A 8 millió – az albánok szerint 13–14 millió –, albán népből mindössze 3,5 millió él Albánia területén.) A Szerbia területéből kivált, önállóságát 2008-ban kikiáltott Koszovóban 1,7 millió (88 százalék) albán él.¹⁴⁰ (Az államot már több mint 90 állam elismerte, közöttük Magyarország is. Az ENSZ vitatott státuszú területként kezeli.) Magyarországon 12 nemzeti kisebbségnek van önkormányzata. (Legnagyobbak: német, szlovák, horvát, román, szerb.)

A kisebbségek *második* típusa az etnikai kisebbség. Az etnikai kisebbség ugyanúgy elkülönül a kulturális identitásban, hagyományban a többségi társadalomtól, mint a nemzeti kisebbség, de legtöbb esetben nem kötődik semmilyen létező, vagy létrehozandó államhoz. Az etnikai kisebbség identitása lehet szupranacionális jellegű is. Legjellemzőbb példa erre a cigány etnikum, melyet eltérő anyanyelvű csoportok alkotnak szerte a világon. A Magyarországon élő zsidó identitású polgárok nem sorolják magukat sem a nemzeti, sem az etnikai kisebbséghez. (Közösségeik mint vallási, kulturális közösségek működnek.) Magyarországon a kisebbségben élők érdekeinek védelmére és jogaiknak érvényesítése érdekében létezik a nemzeti és kisebbségi jogok állampolgári biztosának (ombudsmanjának) a jogintézménye.

XIV. 6. Az állam működése, pártok

Minden állam működésének vannak olyan alapvető vonásai, amelyek meghatározzák az állami hatolom gyakorlásának kereteit, az ország működésének legfontosabb formai vonásait. Az állam működésének legfőbb általános keretét az *államforma* jelöli meg. Az *államforma* *magának az államfőnek a jogállását, a törvényhozásnak a helyét és a végrehajtó hatalom (a kormány) viszonyát határozza meg a törvényhozáshoz és az államfőhöz*. Ebben az értelmezésben az *államforma* magában foglalja az államszerkezetet és a kormányformát is. A kormányforma magába foglalja a lakosság és az állami szervek kapcsolatának milyenségét is. (Az államforma és a kormányforma között igen szoros a kapcsolat, és a tartalmi átfedések miatt mindenki által elfogadott pontos fogalmi lehatárolás nehezen adható.) A mindennapos gyakorlatban használt államforma, vagy kormányforma meghatározásokból nem lehet közvetlenül következtetni, arra, hogy az adott államban milyen szinten működik a demokrácia. Egy parlamentális monarchiában (pl. az Egyesült Királyságban) legalább olyan jó (vagy jobb is) lehet a demokratizmus szintje, mint egy parlamentális köztársaságban (pl. Szerbiában).

A világ országai tulajdonképpen *két fő államforma* típusba sorolhatók. *Egy ország vagy monarchia, vagy köztársaság*, attól függően, hogy az államfő valamilyen öröklési szabály szerint (általában élete végéig), vagy meghatározott időtartamra választással kerül hatalomra. A két alaptípusnak azonban igen sok módosult formája él a gyakorlatban. Az egyszerűség és jobb áttekinthetőség miatt táblázatos formában az alábbiakban foglaljuk össze a világ fő állam- és kormányformáit. (Összesen 193 állam.)

¹⁴⁰ A Koszovói Statisztikai Hivatal 2000-es évre vonatkozó adata.

Állam- és kormányformák	Az állam- és kormányforma jellemző vonásai	Országok		Példák a típusra
		száma	részaránya	
Abszolút MONARCHIA	Az uralkodó korlátlan hatalommal rendelkezik	7	3,6 %	Szaud-Arábia
Alkotmányos MONARCHIA	Alkotmány szabályozza az uralkodó és az alattvalók viszonyát	9	4,7 %	Jordánia, Kuvait
Parlamentális MONARCHIA	Az uralkodó a parlamentnek van alárendelve	29	15,0%	UK, Hollandia
Parlamentális KÖZTÁRSASÁG	Parlament választ köztársasági elnököt, gyenge jogosítványokkal	36	18,7%	Magyarország
Prezidenciális KÖZTÁRSASÁG	A köztársasági elnök kezében van a végrehajtó hatalom is	97	50,3%	USA, Venezuela
Teokratikus KÖZTÁRSASÁG	Vallási szervezet alá van rendelve a parlament és a kormány	3	1,5%	Irán, Pakisztán
Szocialista KÖZTÁRSASÁG	A kommunista párt tényleges hatalma alatt áll a formális államszervezet	6	3,1%	Kína, Kuba
Egyéb ÁLLAMFORMÁK	Katonai junták vagy egyéb diktatórikus szervezetek kezében van a hatalom	6	3,1%	Mianmar, Eritrea

43. táblázat: Állam- és kormányformák

Forrás: A szerző összeállítása

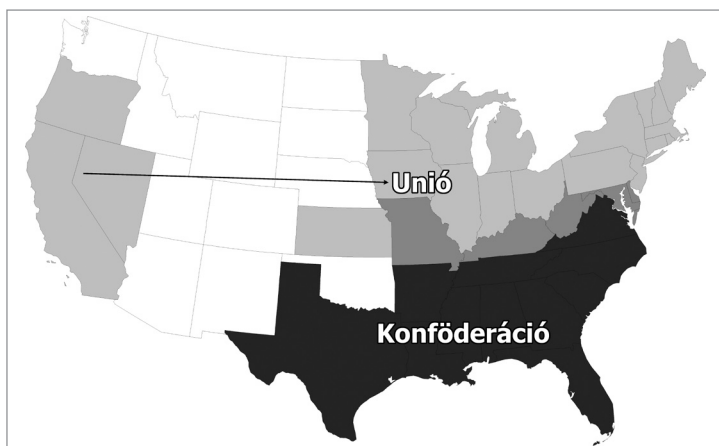
A fenti táblázat az államforma jogi meghatározására épült, és igen nagyvonalúan tünteti el azokat a különbségeket, amelyek az egyes kormányzási formák mögött vannak. (Így kerül egy kategóriába Fehéroroszország és Franciaország.) Óvatosan kezeljük tehát a rubrikák adatait. Tekintsük a táblázatot pusztán általános tájékoztatónak a világban létező államformákról.

Az államok működésének igen fontos jellemzője az *államszervezet* felépítése is. Az állam történelme során külön váltak a *hatalmi funkciók*, és ezzel a demokrácia is erősödött. Ez a különválás a parlamenti demokráciák alapján működő országokban természetesen: a törvényhozói hatalom, végrehajtó hatalom (kormány), és a bírói hatalom elkülönül. Az állam szerkezeti felépítésében azonban nemcsak a hatalmi funkciók játszanak szerepet, hanem az állam regionális szerkezete is. Ebben a szerkezetben *egyes területi egységek nemcsak* földrajzi, hanem államjogi aspektusok alapján is elkülönülhetnek. A közigazgatáshoz (lásd: XIII. fejezet) kötődő részleteket mellőzve az államszerkezetnek három alaptípusa van:

1.) *Unitárius államszervezet.* Az unitárius (egységes) államban nincsenek olyan kisebb részegységek, amelyek az állami attribútumokkal rendelkeznenek. A világ államainak többsége ilyen államszerkezetben működik. (Magyarország, Franciaország, Dánia, Japán, Algéria, Chile stb.) Az, hogy az állam irányítása mennyire decentralizált vagy centralizált, lényegesen befolyásolhatja az adott ország működésének demokratizmusát, de ez alapvetően közigazgatási kérdés. (Lásd: XIII. fejezet.) Ma-

gyarország decentralizált unitárius államnak tekinthető, de pénzügyi oldalról erős a centralizációs hatás is.

- 2.) *Föderatív államszervezet.* A föderatív állam (vagy szövetségi állam) olyan több állam szövetségéből létrejött *új állam*, amely az állami szuverenitást megtestesíti, és integrált szinten hordozza az állami attribútumokat. A föderatív államnak az USA a legtipikusabb példája. (A föderatív államban a tagállamok kisebb-nagyobb mértékű önállósággal rendelkeznek. Vannak olyan szövetségi államok is, ahol a föderációs egységek nemcsak hagyományos államokból állnak, hanem egyéb szervezetként jelennek meg. Ilyen állam az Oroszországi Föderáció. (Oroszországban az föderációnak 84 egyenjogú alanya van, amelyek között van köztársaság, terület [oblaszty], szövetségi város, autonóm terület, autonóm körzet is.) A földrajzilag nagy kiterjedésű országok között gyakrabban találunk szövetségi rendszerben működő államokat. (USA, Brazília, India, Németország, Oroszország stb.)
- 3.) *Konföderatív államszövetség.* Igen ingatag, a gyakorlatban hosszabb ideig működésképtelen államalakulat, melyet az államok meghatározott céllal, csak előre meghatározott kérdésekben való együttműködésre hoznak létre. (A névleges formát tekintve Svájc¹⁴¹ konföderatív államnak is mondható, de valóságos államjogi értelemben föderatív államként működik.) A történelem talán legismertebb konföderációja az amerikai polgárháború (1861–1865) idején működött. A konföderációt az Unióból (az Amerikai Egyesült Államból, mint föderációból) kilépett 11 függetlenségét kikiáltó déli állam hozta létre 1861-ben, *Az Amerikai Államok Konföderációja* néven¹⁴². A konföderáció az északi államok (Unió) győzelmét követően felbomlott. (88. ábra)

88. ábra: Az Amerikai Államok Konföderációja az amerikai polgárháború idején

Forrás: VARGA ÁGNES szerkesztése

¹⁴¹ Svájc francia és olasz nyelvű elnevezésében konkrétan szerepel a konföderatív jelző. A francia elnevezés szerint: Confédération Suisse. Az olasz megnevezés: Confederazione Svizzera. A német nyelvű államnév magyar megfelelője az államszövetség (Schweizerische Eidgenossenschaft).

¹⁴² Érdekességként megemlítjük, hogy a konföderációs gondolat mai továbbvivői azért nem tekintik polgárháborúnak az Unió és a Konföderáció között zajló háborút, mert szerintük az két független államszervezet összeütközése volt. Formailag nyilván igazuk is lehet.

Az arab világban a XX. század második felében többször is létrejöttek konföderatív államszövetségek. Mindegyik csak rövid ideig maradt fenn. (1958-ban alig fél évig működött az Irak és Jordánia részvételével megalakult *Arab Föderáció*. Nem volt életképes az 1972–1977 között létező *Arab Köztársaságok Szövetsége* sem, melyet Egyiptom, Szíria és Líbia hozott létre.) Államszervezeti szempontból nem tekintjük konföderációnak azokat a nemzetközi szerződések alapján létrejött szervezeteket, amelyek valamilyen érdekszövetséggént, vagy közös képviseleti célból jöttek létre. Ezek hagyományos nemzetközi szervezetek (Például a volt szovjetunió utódállamaiból létrejött Független Államok Közössége, az Arab Liga, vagy a Visegrádi Együttműködés.)

A parlamentális demokráciák működésének alapja a *pártok* választások alkalmával történő megmérettetése, és az erre épülő kormányzás.¹⁴³ *Egy konkrét párt az állam és a társadalom között elhelyezkedő olyan politikai szerepvállaló, amely valamilyen társadalmi cél elérését tűzi ki célul, és e cél megvalósítása érdekében a hatalom megszerzésére és megtartására törekszik.*

A pártok tevékenységükkel megosztják a társadalmat, és programjuk szerint egy megcélzott társadalmi réteg érdekében igyekeznek tevékenykedni. *A választások földrajzi vetületének lényege éppen abban fogható meg, hogy a pártprogramokhoz kötődő társadalmi réteg egyúttal területi kötődésű is.* A pártok maguk is társadalmi törésvonalak szerint rendeződnek, és ezeknek a törésvonalaknak is megvan a térbelisége. (BÉKÉSI L. 2004)

A választási földrajz funkcióinak *egy része passzív jellegű*. E funkciók a választási eredmények feldolgozásához, területi értékeléséhez kötődnek. A választási földrajz e szegmense nem befolyásolja a választások kimenetelét. Az értékelés legfeljebb egy párt jövőbeni tevékenységére hat. A választási földrajz megerősödésében azonban éppen ezek az utólagos értékelések játszottak nagy szerepet, elsősorban a számítástechnikai eszközök biztosította gyorsaság és látványos megjelenítéseknek köszönhetően.

A választási földrajznak azonban van egy *másik, aktív funkciója is*. Ez több tevékenységi kört is átfog. Mindenekelőtt igen fontos a *választási körzetek meghatározása*. Egyetlen párt számára sem mindegy, hogy milyen módon jelölik ki a választási körzethatárokat. Demokratikus alapelvként kezelendő, hogy hozzávetőlegesen azonos számú lakosra jusson egy-egy képviselő. Fontos szempont az is, hogy a választási körzetekben a különböző társadalmi csoportok arányosan legyenek reprezentálva. Ennek megvalósítása a gyakorlatban persze majdhogynem lehetetlen, miután a körzetek nem uniformizálhatók a társadalmi csoportok képviseletét tekintve. Éppen ebből fakad az a lehetőség, hogy az egyes pártok bizonyos területtípusokat célterületként kezelnek. A körzethatárok kijelölése, vagy a választási körzetek alakjának földrajzi irányultsága különösen érzékeny kérdés a nemzeti kisebbség lakta területen. Egy nyugat–keleti irányultságú sávban lakó kisebbség területén a választási körzethatárok észak–déli orientációjú megváltoztatása¹⁴⁴ a kisebbséget képviselő pártnak igen kedvezőtlen lehet.

¹⁴³ A pártok kialakulásának történelmi részleteit mellőzve annyit azért nem árt tudnunk, hogy a modern pártrendszerek kialakulása a felvilágosulásnak köszönhető. A francia forradalmat követően fokozatosan nyert polgárjogot az a felfogás, hogy a különböző értékrendek, ideológiák, érdekek alapján álló pártok működése nem ördögtől való „pártútés” vagy visszahúzó „pártoskodás”, hanem a társadalom többségi akaratának az érvényre jutását segíti. E gondolat győzelme a liberális értékrendhez köthető. A mai értelemben vett pártok először Angliában jöttek létre.

¹⁴⁴ Jó példa erre Szlovákia megyerendszerének átalakítása. A déli sávban elhelyezkedő magyar többségű területeket a velük szomszédos északi, szlovák többségű területekkel vonták össze. A választási körzetek így észak–déli orientáltak lettek, elveszítve magyar többségű jellegüket.

XIV. 7. Hatalmi központok

A világ hatalmi és gazdasági erőközpontjainak alakulását igen sok könyv, szakcikk tárgyalta, és tárgyalja. E rövid fejezetnek nem lehet célja, hogy részletesen tárgyalja a különböző geopolitikák jellemzőit. Felhívjuk azonban az olvasó figyelmét két műre (BÉKESI L. 2004 pp. 88–161.; BLAHÓ A. – KUTASI G. szerk. 2010), ahol igen részletes információkat kaphat e kérdésről. Békési László könyve sorra veszi az angolszász, német, a japán, az amerikai, a szovjet és a hidegháborút követő geopolitikai irányzatokat. (A jelen könyv IX. fejezete is érinti hatalmi központok kérdéseit.) A geopolitikai gondolkodásmódra azonban *két példát vázlatosan* mi is ismertetünk. (Mindkettő megkülönböztetett helyet foglal el a geopolitikai irodalomban.)

A XX. század elején volt igen népszerű a brit *Mackinder világmodell*.¹⁴⁵ (MACKINDER, H. 1904) A viktoriánus kor gondolkodásmódját követve a szárazföldi és a tengeri hadviselés történelmi gyakorlatát alapul véve Mackinder úgy osztotta övezetekre a világot, hogy Eurázsia belső régióját egy biztonságos magterületnek tekintette, amelyet belső és külső gyűrűk vesznek körül. (89. ábra) A modellben Eurázsia nyugati, déli és keleti részei egy ütköző sávot képviselnek, amely a belső magból, és a külső gyűrűből is jól támadható. A külső gyűrűből a tengeri hadviselés eszközeivel lehet támadást indítani, míg a belső magból a szárazföldi erők fenyegetik a belső gyűrűt. (A belső gyűrűt akár a háborúk övezetének is nevezhetnénk.) Sokan prófétai modellként tekintettek Mackinder világfelosztására, mivel mind az első, mind a második világháború hadművelési térségei földrajzilag megfeleltek a Mackinder modellnek. (Azt azért ne feledjük, hogy egyik háború menetét sem a modell vezérelte! Napjainkban pedig a légi és rakétatüzérségi technikák mellett már nem is lenne értelme ilyen modellnek.)

89. ábra: Mackinder modellje
Forrás: Varga Ágnes szerkesztése

¹⁴⁵ Halford Mackinder (1861–1947) brit geográfus és geopolitikus volt.

A megváltozott geopolitikai viszonyokat tükrözi a *második világháború végén* született *Spykman-féle*¹⁴⁶ modell (SPYKMAN, N. 1944), amely az USA szerepkörének megváltozását tükrözi. A modell lényegében abban különbözik Mackinder modelljétől, hogy a külső gyűrűben is feltételez olyan erőtereket, amelyek a világpolitika meghatározói lehetnek. Tekintettel arra, hogy második világháború végén vagyunk, elsősorban az USA politikai, gazdasági és katonai pozíciójának megerősödéséről van szó. Ha a hidegháború időszakát tekintjük, akkor a Spykman-féle modell hozzávetőlegesen jól tükrözi a világhatalmi viszonyokat. A Szovjetunió képviselte a régi (Mackinder-féle) magterületet, míg a régi külső övben létrejövő új erőközpontot az USA jelentette. Az ázsiai új magterület (a „Rimland”= peremvidék) a XX. század második felének kezdetén még csak halovány erőközpontként jelent meg, de napjaink folyamatai mintha Spykman igazolnák. (90. ábra)

90. ábra: Spykman világmodellje

Forrás: Varga Ágnes szerkesztése

Napjaink világhatalmi helyzetét a mindenki által jól ismert *egypólusú világrenddel* jellemezhetjük. A XXI. század első évtizedére a „Pax Americana” nyomta rá bélyegét. Azok a dinamikus vektorok, amelyek egy világhatalmi pozíciót eredményeznek igen eltérő tartalmakat hordoznak, de egy irányba (a világhatalom hordozójának irányába) tartanak. A *világhatalmat eredményező összetevők között a legfontosabbak: a gazdasági teljesítmény, a katonai erőfölény és a politikai akarat-érvényesítő* képesség. Ezeket az összetevőket kibontva természetesen számtalan fontos részfaktort tudunk még felsorolni, amelyek a világhatalmi státuszhoz köthetők. Ilyenek például: a gazdasági hatékonyság, a pénzügyi központok birtoklása, a tudásbázis, az informatikai hatalom, a médiauralom, a kulturális piac uralma, a diplomáciai tevékenység hatékonysága, de ide sorolható egy bizonyos népesség és terület nagyság megléte, és még számtalan más tényező is. Ha a gazdasági teljesítmények alapján akarjuk a világhatalmakat meghatározni, akkor a következő táblázathoz jutunk. (44. táblázat)

¹⁴⁶ Nicholas Spykman (1893–1943) német-amerikai geográfus és geopolitikus.

Ország / szervezet	GDP összértéke (milliárd / 10 ⁹ amerikai dollár)	Egy főre jutó GDP (amerikai dollár)	Sorrend a GDP/fő alapján
Európai Unió	15 650	34 500	III.
USA	15 290	49 000	I.
Kína	11 440	8 500	V.
India	4 515	3 700	VI.
Japán	4 497	35 200	II.
Oroszország	2 413	17 000	IV.

44. táblázat: Vezető gazdasági hatalmak a világon**Forrás:** CIA 2012 alapján a szerző összeállítása

A táblázatból egyértelműen kitűnik az USA meghatározó gazdasági szerepe. Abszolút értékben tekintve gyakorlatilag az EU szintjén van az USA, a termelékenységekben (mint minőségi mutatóban) pedig magasan az első helyen szerepel a világon. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek a mutatók csak a gazdasági teljesítményeket mérik, és nem a fejlődés jelzőszámai. A fejlődés fogalmára különben is nehéz mindenki számára elfogadható definíciót adni. Azon túl, hogy minőségi mutatóként emlegeti több tudományág is, igazából a filozófiai általánosságokon túlmenően nemigen találkozunk tudományosan is elfogadott konkrét meghatározással.¹⁴⁷ (Nehéz pontosan lehatárolni olyan fogalmakat, mint például a „jó kormányzás”, a „demokrácia foka”. Ezek fontos és *valódi tartalommal bíró fogalmak, csak objektív mérésük tudományos szempontból ingategy.*) A világhatalmi sorrendben a legnagyobb súlyú faktorok (a gazdasági teljesítmény, a nyers katonai erő és a politikai akaratérvényesítés) jelenlegi állása alapján a jövőben várhatóan több pólusú világrend alakul majd ki. (91. ábra)

91. ábra: A jövő kérdőjeles többpólusú világmodellje**Forrás:** Varga Ágnes szerkesztése

¹⁴⁷ Számtalan mutató (nettó indexek, ökológiai és meteorológiai „lábnyom”, boldogságindex stb.) van forgalomban, de egyik sem tudta eddig kiszorítani a sokat szidott és valóban sok hibával rendelkező GDP mutatócsaládot. Ennek megítélésem szerint az lehet az oka, hogy a GDP nem akar mást mérni, mint amire kitalálták, azaz csak a gazdasági teljesítményt. (Nem fejlődésmutatónak szánták.)

Napjaink világában az USA abszolút egyeduralma megkérdőjelezhetetlen. Változik azonban a kép, ha az időzónák keleti sávjai szerint szemléljük a világot. Ezt a szemléletet tükrözi a fenti térkép, de kérdőjelekkel. Nem akarunk sem a jó, sem a rossz próféta¹⁴⁸ szerepében tündökölni, tudva azt, hogy a jövő determinisztikus módon nem határozható meg. (Az ember persze a jövő befolyásolására azért képes. Ez feladata is.) A térkép azt tükrözi, hogy a világon *ma ható fejlődési* trendeket nézve, a *mai ismereteink* szintjén, és *a mai gondolkodásmódunk* keretei között milyennek képzelhető el egy lehetséges jövőbeni, többpólusú világ. A kérdőjeleknek azonban nagy szerepet kell tulajdonítanunk. Ha a globális problémákként emlegetett nehézségekre, sokszor félelmekre okot szolgáltató kérdésekre tekintünk, meginoghat szilárd hitünk a jövő töretlen fejlődési trendjeit illetően. Ne legyünk aggodalmaskodóak, de az energiaproblémák, a népességnövekedés, az urbanizáció, az édesvízkészletek korlátozottsága, az éghajlat ilyen-olyan változásának felgyorsulása, az élelmiszerhiány regionális realitása mind olyan probléma, amely alapjaiban változtathatja meg a jövő világára vonatkozó elképzeléseinket.

Visszatekintő kérdések

- Foglalja össze a földrajzi determinizmus lényegét!
- Milyen elméleti gondolatvitalra épül a földrajzi nihilizmus?
- Történelmileg hogy alakult a társadalom relatív függősége a természettől?
- Milyen vetületei és összefüggései vannak az identitástudatnak?
- Mit takar a politikai és a kultúr-nemzet értelmezése?
- Milyen attribútumok tartoznak az államfogalomhoz?
- Milyen államszervezeti formákat ismer?
- Ismertessen néhány modellt a világ hatalmi felosztására!

¹⁴⁸ A naponta ránk zúduló tudományos előrejelzések némelyike kapcsán eszünkbe juthat az egyszerű, természetesen nemzetközileg elismert szakértő magyarázata, aki mindig pénteken magyarázza el, hogy miért nem úgy alakultak a dolgok csütörtökön, ahogy azt ő szerdán előre jelezte.

XV.

Kultúrrégiók gazdaságföldrajza

Napjaink világgazdasági egyenlőtlenségeinek megértésében nem érdektelen az egyes kultúrrégiók sajátosságainak ismerete. A globalizáció velejárója, hogy a különböző civilizációk érintkeznek („ütköznek”) egymással, amelyben nem egyforma eséllyel profitálnak, általában az erősebb még előnyösebb helyzetbe kerül. Alapvető kérdésként merül fel, hogy mi tesz egy kultúrrégiót a másikkal képest erősebbé. Ennek nyilvánvalóan lehetnek a természeti erőforrások kultúrrégióként eltérő eloszlásán alapuló anyagi okai, de vannak kultúrspecifikus tényezők is. A Föld társadalmi kulturális ismérveik alapján kilenc karakteres kultúrrégióba rendeződnek, amelyek eltérő módon reagáltak a világgazdaság kihívásaira a történelem során. Ennek lenyomata mai világgazdaságban betöltött helyzetük.

A témakör a mozaikos világunk főbb kultúrrégiói közötti és azokon belüli különbségek és hasonlóságok iránt érdeklődők számára ajánlott.

JENEY LÁSZLÓ

A világ különböző szempontok szerint tagolható nagytérségekre. Természetföldrajzi szempontok szerint a Föld szárazulatai 5 kontinensre terjednek ki: Ázsia, Európa, Afrika, Amerika és Ausztrália.

A kontinensekkel nem feltétlen esnek egybe a világ társadalomföldrajzi (vagy azon belül kulturális földrajzi) alapon kirajzolódó kultúrrégiók, amelyekhez tartozó társadalmak a különböző kulturális ismérvek alapján (pl. antropológiai jelleg, mentalitás, vallás, nyelv, nemzetiség, hagyományok, szokások, társadalomszerveződés) közös jellemvonásokkal rendelkeznek. (Ezek a kultúrrégiók formális típusához sorolhatók.) (TRÓCSÁNYI A. 2002) Európa és Ausztrália önmaga alkot egy-egy kultúrrégiót, Amerika Észak- és Latin-Amerikára osztható. Az Iszlám Világ az egyetlen interkontinentális kultúrrégió, amely Afrikára és Ázsiára is kiterjed, ezen kívül Afrikán belül Trópusi-Afrika, Ázsián belül pedig Dél-, Délkelet-, valamint Kelet-Ázsia különíthető el. A legnehezebben Ázsia „üres harmadát” kitevő Észak-Ázsia (vagy Oroszország ázsiai része) határolható le.¹⁴⁹

A gazdaságföldrajzon belül egyre inkább kiemelt figyelmet kap a gazdaság és a kultúra közötti kapcsolatok elemzése, egyes gazdasági ágazatok különösen kultúraérzékenyek (pl. szórakoztatóipar, turizmus, vendéglátás). Az új gazdaságföldrajz nem hagyja figyelmen kívül a gazdasági tevékenységek és a különböző régiók társadalmi–kulturális szokásai közötti összefüggéseket. (MACKINNON, D. – CUMBERS, A. 2007)

¹⁴⁹ Az államhatárokhöz igazodó felosztásoknál Észak-Ázsia Oroszország részét képezi. Ezt indokolja a gyakran országos statisztikai adatokra támaszkodó összehasonlíthatóság, másrészt az orosz lakosság túlnyomó többsége. Itt Észak-Ázsia vagy 1.) Oroszországgal együtt Európához tartozik, vagy 2.) miatta Oroszország (régén a Szovjetunió) kikerül Európából, amely egy külön, a kontinensektől független egységet alkot. Az államhatárokhöz nem igazodó felosztásnál gyakran 3.) egy teljesen önálló Észak-Ázsia egység jelenik meg. Ennek előnye, hogy ez a periferikus terület sem az európai, sem pedig a kelet-ázsiai centrumtérséghez nem sorolódik (igaz jelentéktelen globális gazdasági és demográfiai súlya nem mérhető a többi kultúrrégióhoz). Vagy 4.) Kelet-Ázsiával alkot egy régiót (Észak- és Kelet-Ázsia). Ez utóbbit indokolja az utóbbi időkben felerősödő kínai migráció Szibéria és az Orosz-Távol-Kelet irányába. Japánnak és Kínának a gazdasági érdekeltsége is várhatóan növekedni fog a szénhidrogénekben gazdag Szibéria gazdasági hasznosításában.

Az egyes kulturális ismérveknek sajátos gazdaságföldrajzi következményei lehetnek, meghatározhatják a vállalkozókedvet, az állam szociális érzékenységét, a gazdasági etikát (pl. a kamatszedés az iszlámban), a fogyasztási szokásokat, munkamorált, a nők helyzetét, a születésszabályozást. Az egyes kultúrrégiók így különböző kulturális háttérükkel és természeti erőforrásaikkal eltérő módon reagálnak a változó világgazdasági viszonyokhoz a gyarmatosítás korától egészen napjaink modern globalizációjáig.

világgazdasági helyzet	világgazdasági erőterek			
	Amerika	Európa-Afrika	nem egyértelmű	Távol-Kelet
centrum	Észak-Amerika	Európa	Ausztrália →	Kelet-Ázsia
félperiféria	Latin-Amerika	Iszlám Világ		Délkelet-Ázsia
periféria		Trópusi-Afrika	Dél-Ázsia	

45. táblázat: A Föld kultúrrégióinak világgazdasági erőterek szerinti helyzete

Forrás: GOLOBICS P. 2002 alapján a szerző összeállítása

Gazdaságföldrajzi szempontból az ezredforduló után három nagyobb *világgazdasági erőter* rajzolódik ki, melynek az ún. Triád (Észak-Amerika, Európa és Kelet-Ázsia) jelenti az akciócentrumát. Ausztrália is fejlett *centrum*térség, azonban egyre inkább betagozódik a távol-keleti világgazdasági erőterbe. Mind a három erőteren belül a centrumokhoz *félperifériák* (Latin-Amerika, Iszlám Világ és Délkelet-Ázsia) és *perifériák* (Trópusi-Afrika és Dél-Ázsia) kapcsolódnak. (45. táblázat) Dél-Ázsia besorolása sem egyértelmű, mind a három erőterrel kapcsolatrendszerben tart fenn. Természetesen minden kultúrrégióon belül vannak olyan országok, amelyek régiójuktól eltérő világgazdasági pozíciót töltenek be a centrum–periféria viszonyrendszerben (pl. Afganisztán, Albánia, Dél-afrikai Köztársaság, Észak-Korea, Mianmar, Mongólia vagy Nicaragua).

XV. 1. Világgazdasági centrumtérségek

XV.1.1. Európa

Európa elnevezése a föníciaiaktól származik, akik világképében ez a kontinens a Nyugatot képviselte (Ereb = napnyugat), szemben a Kelettel, azaz Ázsiával (Aszu = napkelet). *Európa földrajzi fogalma* azonban fokozatosan változott az idők folyamán. Kezdetben még csak az ókori görögök által belakott területeket jelentette, majd az ismert világ növekedésével egyre inkább tágult. Csak a XIX. században Alexander von Humboldt fogalmazta meg először, hogy Európa az Atlanti-óceántól az Urálig tart. Európa lehatárolása északi, nyugati és déli irányba viszonylag egyszerű, hiszen a Jeges-óceán, az Atlanti-óceán és a Földközi-tenger markánsan elválasztja a többi szárazföldtől. Sokkal vitatottabb Európa keleti határa. Ennek több oka is van.

Egyrészt az európaisághoz általában pozitív értéktartalom kapcsolódik, amelyhez tartozónak szívesen vallja magát a legtöbb népcsoport. Másrészt nincsenek markáns tájhatárok keleti irányba, amelyek határozottan elkülönítenék Ázsia térségeitől. A legelfogadottabb (természet)földrajzi nézet szerint Európa keleti határai az Urál hegység főgerince–Urál-folyó–Kaszpi-tenger–Kaukázus egésze–Fekete-tenger–Dardanellák–Márvány-tenger–Boszporusz vonalon húzódik. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy több olyan interkon-

tinentalis ország van (pl. Oroszország, Kazahsztán, Azerbajdzsán, Grúzia, Törökország), amelyet e választóvonal kettévág.

Ezeket az országokat nem lehet egyértelműen besorolni egyik kontinenshez sem. Oroszország területének nagyobb része Ázsiához tartozik, ugyanakkor az orosz magterület, az ország népességének háromnegyede az európai oldalon él, Moszkva az európai kultúra, történelem integráns része. Kazahsztán és Törökország esetében azonban már a népesség nagyobb része is az ázsiai területen él, vallása alapján is inkább az Iszlám Világhoz kötődik. Grúzia és Azerbajdzsán területének nagyobb része Európához tartozik, kettejük közül Grúzia az ortodox keresztény kultúrkör részét képezi, és igen erős európai identitású. Két olyan ország is van, Ciprus és Örményország, amelyeket természetföldrajzi alapon már Ázsiához sorolnak, mégis erős szálon kötődnek az európai kultúrkörhöz.

A helyzetet a különböző politikai alapon lehatárolt európai nemzetközi *szervezetek tagsági köre* még tovább bonyolítja. Az Európa Tanácsnak (amely nem tévesztendő össze az Európai Unió csúcsszervével, az Európai Tanáccsal) Kazahsztán kivételével valamennyi ország tagja. Ezzel szemben az Európai Unió, amely maga is egy mozgó taglétszámú, fokozatosan bővülő szervezet, jóval kevesebb – 2012-ig 27 – tagországgal rendelkezett. Megemlítendő, hogy az Európai Uniónak vannak tengerentúli területei is. 1973-ban Dánia tagságával a külterülete Grönland is tagjává vált az Európai Gazdasági Közösségnek, amelyből 1983-ban kilépett. Még ma is számos kisebb-nagyobb tengerentúli terület az Európai Unió szerves részét képezi (pl. Francia Guyana). Nyilvánvalóan ez nem jelent(het)i automatikusan európaiságukat. Jelen könyv Európához sorolja Oroszország Urálon inneni részét, Grúziát, Örményországot és Ciprust is, ugyanakkor nem része Kazahsztán Azerbajdzsán és Törökország. Ez alapján Európa szinte kereken 10 millió km²-es területével valamivel több mint 700 millióan élnek. (92. ábra)

92. ábra: Európa kultúrrégiójához tartozó országok

Forrás: Varga Ágnes szerkesztése

Európa belső tagolása még nehezebb, nem csupán a nagytérségek közötti választóvonalak tekintetében, hanem már önmagában azok száma alapján is. A hidegháború idején például leegyszerűsítve gyakran csak Nyugat- és Kelet-Európára tagolták a kontinenst. Finomabb felosztások esetén már megjelenik Észak- és Dél-Európa fogalma is. Még részletesebb osztályozásoknál már megjelenik Közép-Európa is, amelyet sokszor továbbbontanak Nyugat-Közép- és Kelet-Közép-Európára. Ez utóbbihoz tartozik hazánk is, amelyet helytelenül sokszor Közép-Kelet-Európába helyeznek el (ez utóbbi valójában Kelet-Eu-

rópa közepét jelentené). Sokszor különálló egységet képez a Balkán-félszigetet magában foglaló Délkelet-Európa is.

Ahogy az országhatárok nem feltétlen esnek egybe a kontinens határaival, úgy az európai nagytérségek sem feltétlen igazodnak az országhatárokhoz. Bár Szerbia és Románia nagy része Délkelet-Európa részét képezi, a Kárpát-medence (így vele együtt a Délvidék, Partium, Erdély és Máramaros) már Közép-Európához tartozik. Ugyanígy Kelet- és Kelet-Közép-Európa határai sem esnek egybe a jelenlegi országhatárokkal. Míg Ukrajna és Fehéroroszország általában kelet-európainak tekinthető, nyugati részeik (Kárpátalja, Galícia, Breszt vagy Hrodna környéke már inkább Közép-Európa). Míg Franciaországot általában Nyugat-Európához sorolják, mediterrán déli része inkább Dél-Európához tartozik.

Az európai kultúra sokféle korszak *különböző szellemi irányzatait* integrálja magába. Az ókori görögök is európainak tartották magukat, az európaiság már ekkor valamiféle kulturális fölényt jelentett (pl. demokrácia intézménye) a szomszédos kis-ázsiai népekkel szemben. Bár a Római Birodalom nem kifejezetten európai állam volt, hiszen a Mediterráneum ázsiai és afrikai partvidékére is kiterjedt, jelentős kulturális örökséget hagyott hátra Európa számára (latin nyelvek, városépítészet, művészetek, római jogrendszer). A Birodalom északi határát jelentő limes egyúttal a korabeli európai civilizáció és a barbárok földje közötti választóvonalat jelentette.

A kora középkorban az európai kultúra tartalmához a *kereszténység* fogalma tapadt hozzá, annak is a *nyugati (katolikus) változata*, így területileg Európa a Nyugat-római Birodalom alapjaira épülő Nagy Károly frank birodalmára szűkült le, amely megkülönböztette magát az eretneknek tekintett Bizánccal szemben. (PROBÁLD F. 2007) Érdekes, hogy az európai integráció alapító hat állama is véletlenül többé kevésbé egybe esett a frank állammal, és csak 1981-ben csatlakozott az első ortodox vallású állam (Görögország). A 2004-es „keleti bővítés” során is többé-kevésbé a nyugati és keleti kereszténység határvonalán húzódott az EU keleti határa, hiszen Finnország, a Baltikum, Lengyelország, Szlovákia, Magyarország a határ belső, Oroszország, Fehéroroszország, Ukrajna, Románia, Szerbia a határ külső oldalán helyezkedett el. Jelenleg Görögország mellett Ciprus, Bulgária és Románia is az Európai Unió görögkeleti (ortodox) államai. Ez a Kelet-Balkán integrálódásával távlatilag bővíthet.

A reneszánsz idején már nem csak a katolicizmusra, hanem az *egész keresztény világra* bővült Európa fogalma, szemben a pogány Oszmán Birodalommal, amely egyre inkább veszélyeztette az európai kultúrát. Különböző európai királyok vezettek keresztes háborúkat a Szentföld felszabadítására, Hunyadi János az egész keresztény Európát védte meg a töröktől. Európa és a kereszténység fogalom pár napjainkban is megjelenik az Európai Alkotmány megszövegezésénél, és sokak szerint komoly ellenérv Törökország teljes jogú tagságánál az „európaítól idegen” iszlám kultúrája (annak ellenére, hogy a fejlett Európában egyre nagyobb népességhányadot alkotnak az Iszlám Világból érkező vendégmunkások és családtagjaik).

A közös latin nyelvet használó középkori egyetemek tovább erősítették az európai tudat megjelenését, ahová a kontinens különböző országaiból érkeztek diákok. A humanizmus az európaiság velejárójává vált, ami nem csak a művészeti örökségben jelent meg, hanem például a nőekkel való bánásmódban vagy a kelet-ázsiai változathoz képest kevésbé hierarchizált feudális berendezkedésben. A közösségorientáltabb keleti kultúrákkal szemben a lazább alá-fölérendeltségi kapcsolatok miatt az európai társadalom individuálisabb, erősebb a jogi és a gazdasági autonómiája, a magántulajdon „szentsége”, amely a polgárosodást és a kapitalizmus kialakulását tette lehetővé.

A nagy földrajzi felfedezésekkel az európai kultúrrégióknak adatott meg, hogy felde-
ritse, az *ipari–technikai fejlődéséből* adódó katonai erőfölényén keresztül pedig, hogy le
is igázza a többi kultúrrégiót. A gyarmatosítással, a gazdaság mennyiségi és minőségi
növekedésével egy erős és büszke európai öntudat alakult ki, amely sokszor akár még
a „fehér ember” felsőbbrendűségébe vetett hitben is testet öltött. Az európai civilizáció
sajátossága, hogy szinte valamennyi kultúrrégióban „maradandó nyomokat” hagyott. Az
európai bevándorlók leszármazottai népesítik be Észak- és Latin-Amerikát, Ausztráliát,
Észak-Ázsiát, a misszionáriusokkal a keresztény kultúra a felsoroltakon kívül eljutott Tró-
pusi-Afrikába is. A gyarmatosítás fentiek mellett befolyásolja Dél- és Délkelet-Ázsia, az
Islám Világ jelenkori világgazdasági helyzetét, legkevésbé talán a világkereskedelemtől
sokáig elzárkózó kelet-ázsiai kultúrrégiót érintette az európai behatás.

Bár az európai kultúrrégió egészen a hosszú XIX. század végéig uralta a világot, a
reformáció korától csökkent a kontinens egységessége. A nyugati kereszténységen belül
megjelent egy protestáns észak és egy katolikus dél, az egyveretű latin kultúra helyett kü-
lönböző nyelvekre fordították a bibliát. Erősödött a *nemzeti tudat*, amely sok népcsoport
esetében nyelvújításhoz, az irodalmi nyelv kialakításához, nemzetállamok kialakulásához
vezetett. Az erősödő nacionalizmus egyes területeken egységesebb államszervezeteket
alakított ki a szétagoltság helyett (német és olasz egység), keleten pedig a homogén török
uralom helyébe fragmentáltabb politikai szerkezet lép az albán, bolgár, bosnyák, görög,
román és szerb államok létrejöttével.

A nacionalizmus túlfűtötté válásával a XX. században világháborúk robbantak ki,
amelyben többnyire európai nemzetek harcoltak egymás ellen, és függetlenül attól, hogy
a végül melyik nemzet került a győztes vagy a vesztes oldalra, a háborúk után egész Eu-
rópa *válságba* sodródott, elvesztette gyarmatait, világgazdasági és világpolitikai súlyát.
Keletről a Szovjetunió katonailag (kommunizmus), nyugatról pedig az USA gazdaságilag
(amerikanizmus) jelentett veszélyt az európai civilizációra. Az európai kultúrán a pesszi-
mizmus és a szorongás uralkodott el (Spengler, Benda, Ortega y Gasset munkáiban). A
nemzetek egymással szembeni gyűlöletének keserű tapasztalatából kiindulva, hogy elejét
vegyék egy újabb háborúnak egyre erősödött az európai nemezetek közötti integrálódás
gondolata. Ez már a háborúk előtt és között is megindult (Páneurópai Mozgalom, Neme-
tek Szövetsége), de igazán csak a II. világháború után kapott lendületet.

Az európai integráció kialakulásánál eleinte inkább a *katonapolitikai indokok* voltak erő-
sebbek (kezdetben német- később szovjetellenesség). A vasfüggöny által kettészakított Európa
keleti felét már uralta Moszkva, a meggyengült nyugat-európai országok Washingtontól kértek
(külső) védelmet (NATO). Ekkortól (mind a mai napig) Európa fogalma a szóhasználatban
gyakran csak a szűkebb politikai és gazdasági értelmű európai integrációra szűkül, amely a
sorozatos területi bővülések folytán fokozatosan egyre nagyobb területre terjedt ki.

Az európai integrációnak később egyre inkább a *gazdasági oldala* erősödött. Az Eu-
rópai Szén- és Acélközösség (ESZAK, 1952) a megalakulásakor ugyan még hordozott
bizonyos fokú biztonsági szempontokat is (a német nehéz- és hadiipar ellenőrzése), de az
Európai Gazdasági Közösség (EGK, 1958) elindulásakor az integráció egyre inkább már
egy gazdasági realitássá is vált: az egymás közötti vámok leépítésével, az egységesedő
európai gazdasági térrel olcsóbbá válhatott a termelés, bővílhet a piac, jobban tartható a
verseny az USA-val, később Japánnal szemben. Az 1970-évekbeni kőolajár-robbanások, a
világgazdasági paradigmaváltás, a nehézipar válsága, az infláció elleni küzdelem a gazda-
sági és monetáris összefogást is kikényszerítette, amelyhez elengedhetlenné az európai
tér szerkezet egyensúlytalanságainak csökkentése (regionális politika).

Az összeurópai szintű redisztribúció (Strukturális Alapok), a közös valuta (euró), a közös kül- és biztonságpolitika (CFSP, közös katonai fellépések, Schengen), a döntéshozatalban erősödő szupranacionális szervek (Európai Bizottság és Parlament szemben a kormányközi alapon működő Tanáccsal szemben), Európa újraegyesítése (keleti bővítés), az államokhoz hasonló európai szimbólumok (himnusz, zászló, állampolgárság, alkotmány) az elmélyülő közös és közösségi szakpolitikai szabályozások (állategészségügy, fogyasztóvédelem, környezetvédelem, egyenjogúság, versenyjog, roamingdíj, Bajnokok Ligája) egyre inkább azt mutatják, hogy az európai integráció megteremtésének a XXI. század közepén már a katonai, gazdaság mellett van egy *elvi oldala* is (européerek).

Az Európai Unió bár fele akkora területű mint az USA, félmilliárdhoz közelítő népessége jóval nagyobb munkaerő- és fogyasztópiacot jelent. A GDP nagysága alapján gyakorlatilag teljesen egyformák, ugyanakkor a jólét, gazdasági fejlettség szempontjából még van mit Európának behoznia az USA-hoz és Japánhoz képest. Az exportbevételek tekintetében viszont a legjobb pozícióval az Európai Unió rendelkezik az USA-val, Japánnal vagy Kínával történő összehasonlításban.

A közös külső vámfalak és a belső szabad piac révén az országok külkereskedelmében egyre nagyobb szerephez jutnak a *régió belüli (intraregionális) gazdasági kapcsolatok*. Különösen jelentősen megnövekedett az európai irányzék a Nemzetközösség felől Európa felé forduló Nagy-Britannia, az 1970-es évek közepéig a diktatúrák miatt el- és kizárt mediterrán államok, és a rendszerváltásig inkább autark vagy egymással lazább és nem piaci alapú külgazdasági kapcsolatokkal összekötött kelet-közép-európai államok esetében, ahol az orosz kapcsolatok tudatos elutasítása még inkább felgyorsította az átstrukturálódást az EU irányába. A folyamat talán legnagyobb nyertese az időközben egységessé vált Németország, amely a legtöbb országban a vezető külkereskedelmi partner, és a keleti bővítéssel földrajzilag is centrális fekvésével egyre erősebb gazdasági befolyásra tehetett szert.

Az Európai Unió *távlati bővítését* nehéz megjósolni, a Balkán térségének erre megvan az esélye, a posztuszovjet térség esetében ugyanakkor nehéz a Moszkvától elszakadás. Ebben részben az olcsóbb orosz kőolajtól és földgáztól való erős függés játszik szerepet, részben pedig a zavaros etnikai viszonyok, amelyek „sakkban tartják” az utódállamok európai integrálódását. Ukrajnában a helyi orosz kisebbség inkább a moszkvai kapcsolatok megtartását választja Brüsszel helyett. Moldávia európai és romániai integrációját az ország ipari súlypontját adó Dnyeszter-menti régióban élő orosz kisebbség bénítja. A Kaukázus vidékén a grúz Sztálin óta zavarosan kialakított határvonalak adnak lehetőséget az orosz befolyás fenntartására. Oroszország támogatja a grúziai kisebbségek szeparatista mozgalmait. A jogilag Grúziához tartozó Abházia csak orosz oldalról közelíthető meg, Dél-Oszétia autonómiája védelmében az orosz hadsereg több grúz várost bombázott, miközben neki is vannak nagyobb fokú autonómiát vagy elszakadást követelő etnorégiói (Csecsenföld, Észak-Oszétia) a Kaukázus északi oldalán.

A bipoláris világ végével *Oroszország* világpolitikai befolyása visszaesett, amit a rendszerváltást követő években súlyos gazdasági válság is tetézett. Az orosz gazdaság (és a rubel) 1998-ban volt a mélypontján, azóta viszont gyors fellendülés (átlagosan 6–8 százalékos évi GDP növekedés) következett be, amelyben kulcsszerepet kap a 2010. környékén már az orosz GDP egyharmadát kitevő szénhidrogénexport. Az orosz energiától való függés nem csupán a posztuszovjet országok moszkvai orientációját határozza meg, hanem az EU és Oroszország közötti kapcsolatokat is. Az oroszoktól való egyoldalú függés mérséklésére az Európai Unió közel-keleti alternatív vonalak kiépítésében is gondolkodik (Nabucco-terv keretében).

Az európai kultúrrégió, amely mindig is nemzetek, nyelvek és vallások mozaikjából tevődött össze, az XX. század közepétől felgyorsuló vendégmunkás beáramlás révén még *multikulturálisabbá* vált. A legtöbb európai ország természetes szaporodása igen alacsony, vagy fogyásra váltott át, csak a bevándorlási többlet révén nem csökken számos ország népessége, ugyanakkor jelentős belső aránytölődés megy végbe a nem európai származásúak javára (különösen a városi régiókban). A beilleszkedés és/vagy a tolerancia elégtelenségéből származó konfliktusok új kihívás elé állítják Európát. Úgy tűnik, a vendégmunkások gyermekeiből kikerülő „bennszülött” második generáció sokkal radikálisabban fejezi ki egyenjogúsági követeléseit.

XV.1.2. Észak-Amerika

Észak-Amerika 400 évvel ezelőtt a Föld egyik legjelentéktlenebb perifériája volt, napjainkra egy elképesztően gyors fejlődésen ment keresztül, amelynek révén a világ legerősebb gazdasági centrumává és politikai szuperhatalmává nőtte ki magát, amely nemcsak integráns részese a globalizációnak, de legfőbb haszonélvezője, sőt bizonyos fókig mozgatója is. (PROBÁLD F. 2005)

Észak-Amerika (vagy Angol-Amerika) *területi lehatárolása* keleti, nyugati és északi irányba viszonylag egyértelmű, csupán Grönland hovatartozása kérdéses. A Föld legnagyobb szigete ugyanis Dánia külbirtoka, ennek ellenére földrajzilag inkább a kanadai szigetvilággal mutat rokon vonást, ráadásul az Atlanti-óceánt kettéválasztó hátság amerikai oldalán terül el, ami indokolja Észak-Amerikához sorolását.

A kultúrrégió az eltérő gyarmati örökségű, és abból következően katolikus vallású, spanyol ajkú, alacsonyabb fejlettségű Latin-Amerikától elválasztó déli határa több vonalon húzható meg.

- 1.) A legészakabbi verzió szerint még az *USA-n belül* meghúzható ez a vonal, hiszen csak az 1849-ben a Mexikó elleni háborút lezáró békediktátum keretében szerezte meg a győztes USA az addig évszázadokon keresztül folyamatosan spanyol koronához, illetve Mexikóhoz tartozó déli tagállamait. Ugyanakkor ezek a területek az azóta eltelt a több mint másfél évszázad alatt integrálódtak az USA gazdaságába, sőt a posztmodern korban épp a „Sunbelt” övezet vált az egyik legdinamikusabban fejlődő zónává, de a megörökölt spanyol földrajzi nevek (pl. Los Angeles, Új-Mexikó, Florida) és a jelentős arányú és délről további utánpótlást kapó spanyolajkúak továbbra is fontos kulturális elemet jelentenek.
- 2.) A két kultúrrégió közötti választóvonalat leggyakrabban a Río Grande / Río Bravo del Norte folyók vonalán *Mexikó és az USA jelenlegi határa* mentén szokták meghúzni. A politikai határokhoz való igazodás leegyszerűsíti/lehetővé teszi a kultúrrégiók országos szintű statisztikai adatokkal történő összehasonlítását. Ráadásul, ahogy a fentiekben már szó volt róla, a valódi fejlettségi törésvonal nem az USA belüli egykori gyarmati határon, hanem sokkal inkább a jelenlegi államhatár mentén húzódik, mely gazdasági szempontból egyike a Föld legkontrasztosabb határvidékeinek. Jelen könyv is itt húzza meg a határvonalat.
- 3.) A természetföldrajzi értelemben használt Észak-Amerika Mexikó nagyobb északi részére is kiterjed, hiszen a Sziklás hegység vonulatai (Kaliforniai-félsziget, Sierra Madre hegyvonulatai) a közötté lévő medencék és délre magasodó fennsíkok (Mesa

és bolsónok) formájában folytatódnak Mexikóban is. A természetföldrajzi Észak-Amerika déli határa a *Tehuantepec-i-földszor*, ahol mindössze 216 km-re közelíti meg egymást a Csendes-óceán és az Atlanti-óceánhoz kapcsolódó Mexikói-öböl. Ez azonban inkább csak természetföldrajzi szemléletű, gazdaságföldrajzi célokra azonban kevésbé használható, hiszen ahogy a többi államhatárhoz nem igazodó felosztás esetén, itt is felmerül a statisztikai mérhetőség problémája.

- 4.) Mexikó fokozódó észak-amerikai gazdasági integrálódásával (kül)gazdasági értelemben gyakran *egész Mexikót* Észak-Amerikához sorolják. 1994-ben Kanada, az Amerikai Egyesült Államok és Mexikó megalapította az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezményt, a NAFTA-t. Emellett Mexikó tagja a világ legfejlettebb gazdaságai tömörítő OECD-nek is. Ez a legtágabban értelmezett Észak-Amerika fogalom.

Ha Észak-Amerikához Grönlandot, Kanadát és az USA-t vesszük, akkor 22 millió km²-es területe nagyjából épp megegyezik Latin-Amerikáéval. (93. ábra) Itt található a Föld 2. (Kanada) és 4. legnagyobb területű országa (USA), mindkettő nagyjából Európához hasonló méretű. Észak-Amerika 350 millió fős népessége – bár továbbra is nagy bevándorlási nyomás nehezedik rá – azonban jócskán elmarad a XX. század közepén elképesztő demográfiai robbanást megélt szomszédos latin-amerikai kultúrrégiótól. A nagy területből és az ehhez képest viszonylag kisebb népességszámból következik Észak-Amerika alacsony átlagos népsűrűsége (16 fő/km²), amely területileg egyébként rendkívül szélsőségesen oszlik meg, pl. kb. 50–50 millióan élnek az észak-atlanti part Bostontól New Yorkon át Washingtonig húzódó megalopoliszában (BosWash) és a Nagy-Tavak Chicagótól Pittsburghig elterülő megalopoliszában (ChiPitts) és további 38 millióan Kalifornia állam San Franciscótól Los Angelesen keresztül San Diegóig elnyúló megalopoliszában (SanSan).

93. ábra: Észak-Amerika kultúrrégiójához tartozó országok

Forrás: Varga Ágnes szerkesztése

Az észak-amerikai kultúrrégióra máig hatást gyakorol a konok puritanizmus, amely azokat első vállalkozó szellemű angolszász bevándorlókat jellemezte, akik dacoltak a hosszú hajóút bizonytalanságaival, a fagybetörésekkel, a járványokkal. A *gyarmatosítás* eleinte az atlanti tengerpartra korlátozódott, ahol az angolok szereztek egyre jelentősebb

befolyást kiszorítván, kivásárolván a többi (pl. holland, svéd) telepest. Így lett 1664-ben Új-Amszterdamból New York. A gyarmati terület északi és déli része eltért gazdálkodásában. Míg Dél (pl. Virginia) gazdaságát a latin-amerikaihoz hasonló ültetvényes rabszolgatartó monokultúrák jellemezték (cukornád, dohány, gyapot, indigó, rizs), az agrárium szempontjából mostohább adottságú Északon inkább az erdőgazdálkodás és kézműipar vált uralkodóvá, elutasítván a rabszolgatartást, amely később elodázhatatlanul konfliktushoz vezetett a két térség között. A XVIII. század végén azonban fontosabb volt az Angliától való függetlenedés ügye, amely az 1776-os Függetlenségi Nyilatkozattal be is következett.

A XIX. század második felére az Amerikai Egyesült Államok a pionír mozgalom hódításaival (Közép-Nyugat), vásárlásokkal (Louisiana, Alaszka) és háborúval (Délnyugat) fokozatosan *terjeszkedett Észak-Amerikában*. Időközben Kanada még sokkal tovább a brit koronához tartozott, igaz továbbra is megmaradt frankofon etnorégiója (Québec Montréal központtal).

Kezdetben az amerikai álmot a bőven rendelkezésre álló *szabad földfoglalás* jelképezte. A 65 hektáros farmgazdaság olyan nagy volt egy család számára, amely egyrészt megkövetelte a gazdálkodás gépesítését, másrészt a terménybőség önellátás helyett az árutermelő mezőgazdaság kialakulását eredményezte. A vidéki földterületek népességvonzó hatása miatt a városokban munkaerőhiány lépett fel, ami a városi munkabérek emelkedéséhez vezetett. Ez pedig egyrészt elvitte Európába az amerikai városi jólét hírért felgyorsítván a bevándorlást, másrészt a vállalatokat a drága élőmunka helyett a gépek használatára ösztönözte.

Az 1860-as években az USA-n belül Észak és Dél között *polgárháború* robbant ki, amely az Észak győzelmével járt. Ez felgyorsította a társadalom modernizálódását, a rabszolgaság eltörlését. A technika is fejlődött, az USA a későn jövők előnyét élvezve hamar kiépítette a XIX. század végének megfelelő kommunikációs és közlekedési hálózatát.

A XX. század elejére azonban elfogytak a vidéki szabad szűzföldek, így a bevándorlás inntől inkább az *észak-atlanti partvidék és a Nagy-Tavak környékének városai* felé irányult, amely gyors urbanizációt eredményezett. 1900-ban már az USA a világ ipari termelésének közel egynegyedét adta, és fokozatosan átvette a világgazdasági vezető szerepet. A hatalmas méretű egységes piac a tőke koncentrációjához, egymással összefonódó óriási ipari és pénzügyi intézmények kialakulásához vezetett. A City of London helyett a Wall Street vált a világ fő pénzügyi központjává. Észak-Amerika az Európán kívüli kultúrrégiók közül elsőként válhatott centrumtérséggé a szervesülő világgazdaság történetében.

A fokozódó világgazdasági jelentősége ellenére az USA-t sokáig jóval *szerényebb világpolitikai szerepvállalás* jellemezte. Amerika ugyanis a nemzetgazdasága érdekeinek megfelelően a katonai beavatkozásokat elutasító izolacionista külpolitikát vallotta. E kérdésben némi elmozdulást jelentett az 1823-as *Monroe-elv*, amely az USA elsődleges befolyását hirdette ki az akkoriban Spanyolországtól függetlenedő latin-amerikai exgyarmatokon, de az európai konfliktusokba történő beavatkozást maga az amerikai közvélemény is ellenezte. Mindkét világháborúra jellemző, hogy az Egyesült Államok vonakodva lépett be, amely végül is mindkét esetben döntő kimenetelűnek bizonyult a háború lezárásához.

A két világháború *konjunktúráját* jelentett az USA számára, a szövetségesek ellátó hátrországaiként felfutott a nehézipar és az arra ráépülő hadiipar. Az ipar munkaerőhiánya akkora volt, hogy a nőket is foglalkoztatták, illetve még mexikói bedolgozó üzemeket is

bevontak a termelésbe. A két világháború közötti időszakban azonban az 1929–1933-as *világválság*ot a világ többi térségéhez képest sokkal súlyosabban élte meg az Egyesült Államok. Ez a gazdaságtörténet egyik legsúlyosabb krízise volt, amely egy túltermelési (konjunkturális) válság volt (szemben az 1970-es évek strukturális válságával). Lényege, hogy a túlfűtött termelés már nem talált elegendő piacot. Számos üzem csődbe ment, amelynek eredményeként drasztikusam visszaesett a GDP, és megnőtt a munkanélküliség. Az egyébként az állami beavatkozástól vonakodó liberális amerikai gazdaságpolitika F. D. Roosevelttel idején figyelmét a hátrányos helyzetű térségekben élők felé fordította.

A II. világháború végétől jelentősen megváltozott Amerika világpolitikai szerepvállalása. A Japánra ledobott két atombomba nem csupán a kelet-ázsiai ország kapitulációját eredményezte, de az egész világ számára érzékeltette az USA roppant katonai erejét. A Szovjetunió növekvő befolyásának megakadályozására a világ másik ellenpólusává, *szuperhatalmává* vált. Ez egyben az USA nemzetgazdasági érdeke is volt, hiszen a bolsevizálódás lehetősége fenyegette az időközben gyarapodó amerikai transznacionális vállalatok piacait. Maga a közvélemény is elfogadta a globális szerepvállalást.

Az USA a világháború utáni gazdasági, politikai és katonai világrend kialakításának egyik kulcsszereplőjévé vált. A két világháború között az izolacionalizmus jegyében még a Nemzetek Szövetségébe (Népszövetség) sem lépett be, 1945-ben viszont már egyenesen New York lett az ENSZ székhelye. A szovjet fenyegetettség megakadályozására létrejött nyugati katonai szövetség (NATO) vezető országává vált. Pénzügyi téren is vezető szerepet töltött be, a Bretton Woods-i rendszer ugyanis az amerikai dollár különleges szerepére épült (korlátlan aranyra válthatóság).

A XX. század közepén az USA a fordizmus egyik mintaországa volt, amely a futószalagon történő nagyszériás termeléssel ipari nagyhatalommá fejlődött. 1950-ben a világ *ipari termelésének* több mint felét adta. A tömegtermelés azonban *tömegfogyasztást* is feltételez (különben megismétlődne az 1930-as évek eleji világválság), ennek gerjesztéséhez nagymértékben hozzájárul a média marketing szerepe. Nem csupán a média nőtte ki magát önálló hatalmi ággyá, de maga Amerika is *medianagyhatalommá* vált. A tudatos kommunikációs módszerek nem csak a termékek eladásában, de a világpolitikai események közvélemény számára történő kommentálásában is fontos szerepet kaptak.

Az 1970-es évektől azonban a világgazdasági paradigmaváltással Észak-Amerikának is változtatnia kellett. Ez egyrészt az iparról a *szolgáltató szektor* felé, másrészt az iparon belül a nehéziparról a high-tech iparágak felé történő elmozdulásban öltött testet. Bár a világ legnagyobb transznacionális vállalatai továbbra is az USA-ra koncentrálnak, az ország gazdaságában egyre nagyobb teret nyertek a kis- és középvállalkozások. A posztfordi gazdaságra jellemző a kellemes éghajlatú Sunbelt (Kalifornia, Texas, Florida) felértékelődése és a Frostbelt (Appalache, Nagy-Tavak vidéke) háttérbe szorulása.

Napjainkra az USA ipariból *információs társadalommá* fejlődött. A tudatos bevándorlási politika részét képezi az „agyelszívás” („brain drain”). A magasabb fizetések és az innovációk kihordásához alkalmasabb infrastruktúra miatt a tehetséges szakemberek az USA-ban valósítják meg találmányaikat. Szabadalmak terén az USA 2–2,5-szeresen múlja felül Európát.

Az Amerikai Egyesült Államok részesedése 40 százalékos a világ kutatásra és fejlesztésre (K+F) fordított kiadásaiából, de megközelítőleg ugyanakkora az ország súlya a világ *katonai célra fordított költségeiből* is. A Szovjetunió széthullásával Moszkva azonban már nem tölti be az ellenpólus szerepét, a bipoláris világ véget ért. Ellenségek híján viszont nehéz fenntartani az USA status quo-ját is az új világrendben. Úgy tűnik, a terro-

rizmus „láthatatlan ellenségével” szembeni harc új szerepet ad a világ csendőrének, amely akár nemzetközi (ENSZ) felhatalmazás nélkül, egyedül is végrehajt nemzetközi katonai beavatkozásokat (unilateralizmus). Az USA tehát nagy utat járt be az izolacionalizmustól a világcsendőr szerepig, az amerikai közvélemény azonban továbbra is csak a drámai események (Pearl Harbor, World Trade Center elleni támadás) hatására adja támogatását a katonai beavatkozásokhoz.

Az észak-amerikai kultúrrégiót a világ többi gazdasági centrumtárságához, Európához és Kelet-Ázsiához képest a *liberális elvek* fokozottabb térnyerése jellemzi, mind a társadalom, mint pedig a gazdaság szintjén. Kelet-Ázsiához képest az állami helyett a magánszektor sokkal jelentősebb szerepet tölt be a gazdaságban, a piaci mechanizmusok akadálytalanabban érvényesülhetnek. Nincs olyan szintű állami vagy közösségi szintű redistribúció (regionális politika), mint az Európai Unió esetében, az állami központi beavatkozások jóval szűkebb hatókörűek, az ellátó intézmények javarészt piaci alapon működnek.

XV.1.3. Kelet-Ázsia

Kelet-Ázsia az egyetlen olyan kultúrrégió, amely az *európaiktól (nyugatitól) eltérő civilizációs alapokról* indulva is a kapitalista világ gazdaság centrumává tudott válni, úgy hogy eközben megőrizhette saját kultúráját, hagyományait. A térség lakói alapvetően az antropológiailag mongoloid nagyrasszhoz tartoznak. A négy államalkotó kelet-ázsiai nemzet, a mongol, a kínai, a koreai és a japán, de alárendelt helyzetben ennél sokkal több nemzet él a kultúrrégióban (pl. tibeti, ujjur). Kelet-Ázsia egyúttal a kínai kultúra hatásterületét jelenti, ahol az inkább az evilági élet erkölcsi tanításait központba helyező uralkodó vallások közé tartozik a buddhizmus, a konfucianizmus, a taoizmus, amelyek egymással is összefonódva jelentik az univerzizmust (emellett megemlíthető a japán sintóizmus, illetve számos kisebb-nagyobb helyi vallás is). (PROBÁLD F. 2008)

A vallással összefüggésben számos egyéb hasonlóság is megjelenik (filozófia, művészetek, építészet, kínai naptár és írás). Sokáig Mongóliában is a kínai írás volt hivatalos, a japánok és a koreaiak ma is a klasszikus kínai karakterekből származó írásjegyeket használják, még ha nyelveik más írásrendszerűek is (a XV. század óta a koreai abc 24 betűs).

Jelenleg a *négy kelet-ázsiai államalkotó nemzet* politikailag hat államra tagolódik, és az államhatáraikkal nagyobb területre terjednek ki a szűkebben vett természetföldrajzi Kelet-Ázsiánál. Mongólia és Japán mellett a XX. század közepe óta Korea és Kína két-két államra oszlik: Dél- és Észak-Korea, illetve (Szárazföldi) Kína és Tajvan. (Korábban még Hongkong és Makaó is külön kínai egységeket képezett, az előző 1997-ben az Egyesült Királyságtól, utóbbi pedig 1999-ben Portugáliától tért vissza Kínához, és lettek annak különleges igazgatású régiói). A kelet-ázsiai kultúrrégió Kína hódításaival igazodván a jelenlegi államhatárokhoz nyugatabbra fekvő Belső-Ázsiára is kiterjedt, és magában foglalja a buddhista Tibetet, valamint az inkább az Iszlám Világ kazah és kirgiz népeivel rokon vonást mutató ujjurok (muszlim vallású, nomád életformát folytató türk népcsoport) területét (Hszincsiang Ujjur tartományt).

12 millió km²-es területével a világviszonylatban Kelet-Ázsia nem túl nagy kiterjedésű (valamivel nagyobb mint Európa), ugyanakkor népességszáma alapján világelső: 1,6 milliárdhoz közelítő lakossága a világ népességének 23 százalékát tömöríti. (94. ábra) Maga Kína 1,36 milliárd fős népességével (még) a Föld legnépesebb országa, igaz a növekedés lassuló, a közeljövőben várhatóan a még mindig dinamikusan népesedő India meg fogja

előzni. Kelet-Ázsia a világ sűrűbben lakott régiói közé tartozik (átlagosan 130 fő/km²), a benépesültség azonban elsődlegesen a tengerparti zónára koncentrálódik, a periferikus fekvésű nyugati és az északi etnorégiók (Tibet, Hszincsiang Ujgur, Belső-Mongólia) még mindig alig benépesültek.

94. ábra: Kelet-Ázsia kultúrrégiójához tartozó országok

Forrás: Varga Ágnes szerkesztése

A Föld kultúrrégiói közül Kelet-Ázsiában alakultak ki az emberiség *legrégebb ideje folyamatosan működő civilizációi*. Bár a világ más térségeiben is kialakultak nagy és a korunk technikai szintén fejlett birodalmak, ezek és a területükön lévő mai államok között megszakadt a kontinuitás. Az ókori Egyiptom nem a mai Egyiptom, Mezopotámia nem Irak, az Indus-völgyi civilizáció nem Pakisztán, a Római Birodalom nem Olaszország, az Azték Birodalom nem Mexikó, az inka pedig nem Peru „jogelődje”. Kínában viszont 4000, Koreában 3000, Japánban pedig 2000 éve gyakorlatilag ugyanaz a kultúrkör maradt meg, még akkor is, ha időközben változott az uralkodó dinasztia vagy akár az államforma. A kelet-ázsiai kultúrrégió számos találmányt adott a világnak (pl. iránytű, papír, porcelán, puskapor vagy selyem), ezek közül azonban több sokáig csak helyben hasznosult, – az európai technikai és tudományos forradalommal ellentétben – a technikai fejlődés nem eredményezte a kelet-ázsiai kultúrrégió globális gazdasági, politikai és katonai erőfölényét a többi kultúrrégióval szemben.

A kelet-ázsiai civilizációk hosszú ideig tartó fennállásában szerepet játszhatott a térség viszonylagos *elzártsága*. Ez természetföldrajzi tényezőkkel is indokolható, hiszen keleti irányba a hatalmas Csendes-óceán határolja a térséget. Különösen markáns a választóvonal Dél-Ázsia felé a Föld legmagasabb hegysége, a Himalája. Nyugat és észak felé a Tibeti-magasföld, a Tien-san és a ritkán lakott száraz sivatagos területek (pl. Góbi-sivatag) zárják el az Iszlám Világtól és Szibériától. Délkelet-Ázsiától is magas hegységek képeznek természetes választóvonalat, igaz még ebbe az irányába volt leginkább lehetőség a kapcsolattartásra, illetve terjeszkedésre.

Sokáig az egyetlen jelentős külkereskedelmi kontaktust a selyemút jelentette, az Oszmán Birodalom terjeszkedésével azonban ez is veszélyeztetetté vált. Így az európaiak tengeri úton Afrika, majd a gömb alakú Föld megkerülésével (Amerika felfedezése) igyekeztek eljutni a „Mesés Keletre”. Eleinte az európaiakkal folytatott kereskedés nyereséges volt Ázsia számára, később azonban a világkereskedelem „kis háromszöge” leszűkülte az

Atlanti-óceán térségébe, így Kelet-Ázsia periferizálódott. Ezt követően a kínai, korai és japán császárok már tudatosan maguk zárkóztak el az európaiakkal folytatott kereskedelemtől. Kelet-Ázsiát teljes egészében soha nem sikerült gyarmatosítani. Érdekes, hogy épp az a kultúrrégió, ahol az európai civilizáció a legkevésbé érezte hatását, volt képes az európai kultúrkörben kifejlődött kapitalista világ gazdaságba sikeresen beintegrálódni. Ráadásul a világ gazdasági integrálódás esetében nem kezdte ki az európaiktól eltérő kultúra hagyományos értékrendjét, sőt inkább előnyt jelent a takarékoságot, a mértékletességet, a vezető iránti alázatot, a szorgalmat, a tudást erénynek tekintő hagyományos teljesítményelvű kelet-ázsiai felfogás.

Az elzártság nem csak kifelé, hanem Kelet-Ázsia társadalmain belül is megnyilvánult, Kínában egymással kevésbé kommunikáló, elszigetelt *zárt faluközösségek* jöttek létre, de Japánban sem mozgatható szabadon a lakosság. A földszüke és a túlnépesedés következtében az agrárium csak a faluközösségi keretek között történő autark, önellátó naturalgazdálkodást tette lehetővé az egyébként állami tulajdonban lévő földeken („ázsiai termelési mód”), nem alakult ki piaci ártermelő gazdaság, számottevő árucserre országon belül sem volt, amely összekapcsolhatta volna a különböző termelő és fogyasztó körzeteket. Az országon belüli vámok, forgalmi korlátozások még tovább nehezítették a belső kereskedelmi kapcsolatok kialakulását.

A hagyományos távol-keleti *társadalmi szerkezet* feudális jellegű paraszttársadalom volt, amely eltért az európai változattól abban, hogy ez sokkal hierarchikusabb volt, az alattvalók és a despotikus uralkodói hatalom között sokkal nagyobb volt az alá-fölérendeltség. A társadalomban ma is mélyen benne van a feljebbvalók, az idősek, az ősök tisztelete, az egyén alárendelt a közösség irányába (legyen az vallási vagy munkahelyi közösség). A kínai uralkodó dinasztiák jellegzetes ciklikus formában követték egymást, jellemzőjük volt, hogy amikor túlnépesedtek, akkor az éhezések, a súlyosbodó adóterhek előbb-utóbb felkelésekhez vezettek, amely a népesség átmeneti csökkenésével és egy újabb dinasztia megjelenésével járt. A vissza-visszatérő éhínségek gyakorlati kihatása, hogy a kelet-ázsiai kultúrában nem alakulhattak ki vallási alapú étkezési korlátozások (mint például az Iszlám Világban).

Bár a külső gyarmatosítás kevésbé jellemezte a térséget, a történelem során több *hatalmi átrendeződés* történt Kelet-Ázsián belül. A XIII. században virágzott Dzsingisz Kán rövid életű Mongol Birodalma, a mongolok inváziója az emberiség legnagyobb építménye, a Nagy Fal ellenére Kínát is elérte. A XVII. század közepétől egészen a XX. század elejéig a mandzsu–kínai Qing-dinasztia uralta a Kína mellett Mongóliát, és hűbéri fennhatósága kiterjedt a kínai és japán hatalmi centrum között hídszerpet betöltő Koreára is, amely ennek ellenére meg tudta őrizni részleges függetlenségét, nyelvi és kulturális identitását.

A XVII. századtól erősödő európai behatásokra valamennyi kelet-ázsiai dinasztia a teljes *elzárkózás politikájával* válaszolt. Nagy-Britanniának az ún. ópiumháborúban (1840–1842) végül sikerült Kínát legyőznie, és kikényszeríteni legalább egy részleges nyitást. Kínának meg kellett nyitnia Kantont és a további tengerparti és folyami kikötőit, ahol a külföldiek törvényei szerinti koncessziós övezetek jöttek létre. Az európaiak hatására elsődlegesen a gyarmatárúk (pl. tea, selyem) jelentettek értéket. A külföldi árucikkek akadályozták a hazai kézműipar fejlődését. Kína félgyarmati szintre süllyedt.

Japánban a XVII. század elején a hatalmat hadsereg vezére vette át, aki még harciasan ellenállt az európaiak behatásnak. Csak a XIX. század második felében sikerült az amerikaiaknak felvennie a gazdasági kapcsolatokat. Ebben az időben ér véget a sógunátus, 1868-ban az újra megerősödő császárok bevezették a *Meidzsi* (= *felvilágosult*) reformokat.

Ez számos társadalmi–gazdasági területre kiterjedt. Megszüntetik a feudális társadalmi szerkezeteket, a felszabaduló jobbágyságot felszívta az ekkor kialakuló modern ipar. Az állam kulcsszerepet játszott a modernizációban, a központi bankok elősegítették a nagycsaládi alapon szerveződő tőkés monopolszervezetek megerősödését. Eltörölték a munkaerő és az áruk szabad mozgását korlátozó szabályokat, amely egységes japán nemzetgazdaság kialakulását tette lehetővé. Kulturális téren a Meidzsi reformok egyik legnagyobb jelentősége, hogy az addig döntően analfabéta társadalom helyett a kötelező alapoktatás bevezetésével a fiatalok a XX. század fordulóján szinte teljes egészében írástudóvá váltak.

A gazdasági fellendülés megnyitotta a *katonai terjeszkedés* lehetőségét is Japán számára a kelet-ázsiai térségben. Kína 1895-ös legyőzésével átalakultak a kelet-ázsiai erőviszonyok. Kína elengedte Koreát, Tajvant és a Rjúkjú-szigeteket, a megroggyant a Kínai Császárság helyett 1911-ben a kikiáltották a Kínai Köztársaságot. Japán győzelmet aratott az időközben a Csendes-óceánig kijutó oroszokkal szemben is, megszerezvén Dél-Szahalint és a Kurill-szigeteket. A Felkelő Nap Országa fokozatosan dominánssá vált a környező szigetvilágban is (Marianna-, Marshall- és Karolina-szigetek), amellyel pedig az épp ebbe az irányba aspiráló USA érdekszférájával ütközött (utóbbi le is állította a stratégiai szempontból fontos anyagok, eszközök szállítását Japán számára). (PROBÁLD F. 2008)

A japán hadiipar és a nehézipar számára nyersanyagokra volt szükség, így az 1931-ben elfoglalta a Kína északkeleti részén fekvő stratégiaiilag fontos Mandzsúriát, amely igen gazdag a külszínfejtéssel is elérhető magas fűtőértékű szénben (antracit) és vasércben. A japán megszállás egyúttal a nehézipar, kohászat megteremtését is jelentette Kínában. Japán célja egész Kína elfoglalása volt, ez azonban nem sikerült. Japán tovább terjeszkedett a csendes-óceáni térségben, ahol végül is az USA-hoz tartozó Pearl Harbor elleni támadás adta meg az USA számára a hadba lépés lehetőségét.

A világ hadszínterein már elcsendesültek a fegyverek, de Kelet-Ázsiában még *tovább tartottak a háborús konfliktusok*. Maga a II. világháború is itt ért véget a Hirosimára és Nagaszakira ledobott két amerikai atombombával, amely végül is elérte Japán kapitulációját. Japán elveszítette területi hódításait. 1946-ban Kínában polgárháború tört ki, amely végül a kommunista kínai erők győzelmével ér véget, és 1949-ben kikiáltják a Kínai Népköztársaságot. A vesztes nemzeti kínai (Kuomintang) kormány Tajvan szigetére menekült, és sokáig Tajvan képviselte a világ legnépesebb országát az ENSZ-ben. Koreát 1945-ben északon a szovjetek, délen az amerikaiak szállták meg. 1950-ben a szocialista északi országrész a délre is ki akarta terjeszteni befolyását, amely a kettejük közötti háborúba torkollott. 1953-ban fegyverszünetet kötöttek nagyjából az 1945-ös határvonal mentén.

Az USA eredetileg Kínában látta legfőbb kelet-ázsiai szövetségesét a háború utáni új világrendben, a kommunista hatalomátvétel után ez azonban lehetetlenné vált. A kínai konfliktus és a koreai háború idején Japán viszont az amerikaiak nélkülözhetetlen támaszpontjává és ellátó bázisává vált, amely hatására az USA mégiscsak az addig saját maga által erőltetett szankciókkal sújtott Japánt igyekezett feléleszteni. A japán állam tudatos tervidőszakokkal sikeres fejlesztéseket hajtott végre, a háborúban romba döntött ország egy rendkívül dinamikus gazdasági növekedési pályára állt, a *japán gazdasági csoda* évi 10 százalékos növekedése az 1970-es évek olajárrobbanásáig eltartott. A növekedés alapját a társadalom mentalitása, munkamorálja és a kezdetben alacsony munkabérek jelentették. A fejlődés motorját az iparcikkek kivitele jelentette, az egyes évtizedekben azonban eltérőek voltak a vezető iparcikkek. Eleinte az alacsony munkabérekre alapozott munka-

erő intenzív iparágak fejlődtek (pl. szövetek, konfekcióáruk, plüssjátékok). Az 1970-es években a tőke- és nyersanyag intenzív nehézipari termékek gyártásával vált ismertté a japán ipar (p. hajógyártás). Egy évtizeddel később Japán már a tudásintenzív high-tech iparcikkek kivitelére szakosodott (autóipar, elektronika, számítógépgyártás).

Időközben a megemelkedett japán munkabérek és a japán valuta, a jen felértékelődésével megdrágult a japán export, és az 1990-es évektől egyre jellemzőbbé vált, hogy a külföldön előállított japán licenszű termékek megvásárlása a szigetországiak számára is olcsóbb volt az odahaza előállítottéhoz képest, ezért az új kihívás Japán számára a saját belső fogyasztói pozíciójának javítása. Az utóbbi években megindult a japán működőtőke-kivitel a pénzügyi, kereskedelmi és szállodaipari szektorba. Japán ma már az információs társadalom egyik emblematikus hazája, amely egyúttal a tudásexport (gyártási eljárások, innovációk) terén is sikereket ér el.

A japán mintát követte kb. egy évtizedes lemaradással az *újonnan iparosodó országok* (NIC, newly industrialized countries) 1. csoportja, amelyek Szingapúr kivételével döntően kelet-ázsiaiak (Dél-Korea, Hongkong és Tajvan). Észak-Korea, Kína és Mongólia ugyanakkor a *szocializmus* útját választotta. A két rendszer közötti verseny különösen kiéleződött az azonos etnikai, kulturális hátterű két Korea között. Igaz, a vegytiszta összehasonlítást némiképp torzítja, hogy induláskor Észak-Korea rendelkezett jobb természeti és gazdasági adottságokkal (ásványkincsek, ipari kapacitások), míg Dél-Korea nem csupán északi szomszédjától, hanem még Indiától is elmaradt az 1960-ban. Ennek ellenére Dél-Korea valószínű koreai gazdasági csodát hajtott végre, amelyben japánhoz hasonlóan kulcsszerpet vállalt az állam, amellyel összefonódtak a hatalmas családi óriáskonzern vállalatok (chaebolok). Észak-Korea viszont az önerőre támaszkodást (dzsucse) választotta, amelynek kudarca az 1990-es évekre már láthatóvá vált a világ közvéleménye számára.

Időközben az 1949-ben kikiáltott Kínai Népköztársaságban Mao Ce-tung vezetésével egy *sztálini típusú kommunizmus* indul el, amely a hatalmas erőforrások mozgósításával igyekezett fejlődést elérni (ún. „nagy ugrás” politikája). Az ország felemelkedését nehezítették a természeti csapások miatt fel-fellépő éhínségek. Az élelmezés stratégiai kérdéssé vált, amelyet a mezőgazdasági termelés extenzív bővítésével, újabb földterületek bevonásával kívántak elérni. A helyzetet tovább feszítette a demográfiai robbanás, ezt azonban Mao nem korlátozta („Az embernek csak egy szája van, és két keze”). Később megindult az agrárium intenzifikálása (pl. műtrágya- és traktorgyártás). Sztálin halála után Kína úgy érezte, hogy a Szovjetunió letért a szocializmus helyes útjáról, és a kelet-ázsiai óriásország magában látta a helyes vezető példáját. Mindez elhűvösítette a viszonyt a világ legnagyobb területű és népességű országa között. Mao 1976-os haláláig erős sztálini típusú személyi kultuszt teremtett, ehhez járult hozzá a „nagy kulturális forradalom”, amely valójában a pedagógusok meghurcolásában, ellenzéki értelmiségiek likvidálásában és könyvégetésben nyilvánult meg, a Mao gondolatait tartalmazó „Kis vörös könyvecske” viszont követendővé vált.

Mao 1976-os halála után a Teng Hsziao-ping vezetésével a *reformkommunizmus* kerül előtérbe. Egy átfogó gazdaságirányítási reform részeként négy ágazat modernizálását tekintik elsődlegesnek: mezőgazdaság, ipar, honvédelem és új elemként a tudomány. Kína még mindig a világ egyik legelzártabb országa, amelynek külkereskedelmi forgalma az 1970-es évek végén még Tajvantól és Hongkongtól is elmaradt. 1992-ben a paradoxianak hangzó „szocialista piacgazdaság” jegyében, ha ellenőrzött formában is, de lehetővé teszi a magánszektor, beengedik a külföldi tőkét, fejlesztik a turizmust. A tengerparti területeken megnyitott különleges gazdasági övezetek, vámszabad területek révén mára

(tulajdonképpen történelmében először) már jóval nyitottabbá vált a kínai külkereskedelem (ebben csak részben a hivatalos nyitási politika érhető tetten, ugyanis Hongkong és Makaó visszaszerzése nyomán azok teljes külkereskedelme immár a kínai részévé vált). A jelenkorban óriási (hiánypótló) beruházásokat hajtanak végbe a közlekedésfejlesztés terén, lassan bekötődtek az ellátatlan távoli tibeti térségek is az ország vérkeringésébe.

A távol-keleti újonnan iparosodó országokhoz hasonlóan Kína is az ipari exportja révén éri el a fejlődését, sőt ma már egyre több high-tech termékkel is jelen van a nemzetközi piacokon. Kína roppant méretei miatt azonban nem illeszthető bele egyszerűen a NIC-országok sorába, ugyanis egyrészt a fajlagosan egy főre vetített fejlettségi szintje még mindig szerény, másrészt gazdasági és népességsúlyával *világhatalmi szerepre* is aspirálhat, ez az apró NIC-országokhoz képest eltérő perspektívákat nyújt a jövőbeni Kína számára. A tudományos fejlesztések révén ma már embert is képes a világűrbe juttatni, amely már jelzi az új világpolitikai ambícióit.

XV.1.4. Ausztrália

Az Ausztrália-Óceániára és Antarktiszra kiterjedő ausztrál kultúrrégió, a „*Déli Kontinens*”, az öt földrész egyike, amely nehezen sorolható be a különböző felosztásokba. Jellemzője, hogy a Föld többi kultúrrégiójától általában *nagy távolságra* van. Afrika 7000, Amerika 10–12 ezer, Európa pedig több mint 20 ezer km távolságra fekszik tőle, ez is szerepet játszott abban, hogy az őslakói viszonylag *későn népesítették be*, és később is meglehetősen későn felfedezték fel más civilizációk.

Ausztráliát és Új-Zélandot a társadalmi–gazdasági szerkezetük, fejlett infrastruktúrájuk, gazdasági fejlettségük alapján a *világgazdaság centrumtérsegei* között tartják számon, amelyek pl. a Világbank beosztásában a magas jövedelmű (high-income) országok között szerepelnek. Még a világot Fejlett Észak és Szegény Délre osztó Brandt-vonal is az Északhoz sorolja. Nyilvánvalóan Ausztrália és Új-Zéland esetében helytálló lehet a fejlett centrum kifejezés. Óceánia azonban már inkább a Félperiféria vagy Periféria országaival mutat rokon vonást. Számottevő népesség és gazdasági tevékenység híján az Antarktisz világgazdasági szerepe pedig önmagában is megkérdőjelezhető.

Amikor a világgazdaság három akciócentrumáról beszélnek, abból kimarad Ausztrália. A Triádot alkotó Európa, USA és Kelet-Ázsia körül a kapcsolatrendszerük alapján jellegzetes erőterek rajzolódnak ki. (GOLOBICS P. 2002) Ausztrália esetében az erőterhez besorolást bonyolítja, annak változó jellege, a korábban domináns európai (pontosabban brit nemzetközösségi) kapcsolatrendszert egyre inkább a földrajzi közelségből adódó *távol-keleti kapcsolatok* határozzák meg. Mégsem egyszerűsíthető le a térség Kelet-Ázsia (Japán) félperifériájának, és nem vonható össze a szomszédos délkelet-ázsiai kultúrrégióval sem.

A kultúrrégió területe az Antarktisszal együtt 22 millió km², ami alapján a nagyobb világrégiók közé tartozik (igaz az Antarktisz nélküli Ausztráliát épp a legkisebbként tartják számon az öt kontinens között). (95. ábra) Az ausztrál kultúrrégió lakóinak száma nem éri el a 40 millió főt, amellyel egyértelműen a legkisebb népességű, és népsűrűségű a kultúrrégiók között. Az ausztrál kultúrrégió három nagyobb belső egységre különíthető el: egyrészt Ausztráliára és Új-Zélandra, másrészt Óceániára (vagy Déli-csendes-óceániai-szigetek), harmadrészt pedig az Antarktiszra. Az óceániai szigetvilág pedig antropológiai és földrajzi szempontból még tovább osztható Melanéziára (negroid lakosság), Mikronéziára (kis méretű szigetek) és Polinéziára (sok sziget).

95. ábra: Ausztrália kultúrrégiójához tartozó országok

Forrás: Varga Ágnes szerkesztése

A kultúrrégió számos etnikumának származása még mindig vitatott, azonban valószínűsíthető, hogy az *őslakosok Délkelet-Ázsiából érkeztek*. Először az ausztraloidok telepedtek le Új-Guineában, akiket az Indonéz-szigetvilágból (10–4 ezer éve) érkező negroid melanéz pápuák szoríthatták tovább Ausztráliába. Az európai és mongoloid vonásokat egyaránt mutató polinézek Kr. e. II. évezredben érkezhetnek először Mikronézián keresztül a legtávolabbi polinéz szigetekre. Végül 2000 évvel ezelőtt a Fülöp-szigetek irányából a polinézekhez képest inkább mongoloid antropológiai vonású mikronézek költöztek be. Új-Zéland őslakos benépesülésének utolsó hullámát jelentették a XIV. század közepén Tahiti felől érkező polinéz maorik.

Az európaiak *XVII. század végi* megjelenésekor Óceánia őslakossága több millió fő lehetett, Új-Zélandon mintegy 250 ezer maori élhetett, az ausztráliai őslakosság, az abók (Aborigines) létszámára vonatkozó becslések pedig széles határok, 200 és 500 ezer fő között ingadoznak. Míg Új-Zélandon a maorik fejlett mezőgazdasági kultúrával rendelkeztek, Ausztráliában az őslakosok nomád vadászó–gyűjtögető életmódot folytattak, közösségekbe vagy klánokba szerveződve laktak be Ausztráliát, és megközelítőleg 200 nyelvet beszélhettek, az animista vallás jellemezte őket. (BRADSHAW, M. et. al 2012)

Vélhetően már a XV. században a kínaiak eljutottak az ausztrál kultúrrégióba, de nem ismételték meg a látogatást. Az *európaiak* közül a hollandok fedezték fel először a térséget a XVII. században. Az óceániai szigetek eleinte a bálna- és fókavadászflokkok támaszpontjai voltak. Az angol James Cook 1770-es felfedezőútja során gyarmatosították Ausztráliát és Új-Zélandot, amely kárpótolta őket Amerika épp ekkori elvesztéséért. Új-Zélandra a maori őslakosság ellenállása miatt csak kicsit később érkeztek az első angol telepesek. A XIX. század második felében felgyorsult a bevándorlás, eleinte az aranyláz, majd jellemzően a mezőgazdaság (különösen a juhtenyésztés) vonzotta a betelepülőket. A hűtőhajók a XIX. század végétől lehetővé tették a birkahús kivitelét Európába. Ausztrália partvidékén öt telepet hoztak létre, amelyek Ausztrál Államszövetség tagállamai váltak. Ausztrália 1901-ben, Új-Zéland pedig 1907-ben domíniumi státuszt kapott a Brit Birodalmon belül, amely gyakorlatilag az önállósulásukat jelentette. Óceániát viszont épp a XIX. század végén gyarmatosították, ahol jellemzően a trópusi ültetvényes gazdálkodást honosították meg. A gyarmatosítók főként az angolok voltak, de a Karib-szigetekhez hasonló módon vannak francia tengeren túli területek ebben a térségben is. A spanyol gyarmatokat az USA

vette át 1900-ban, a németeket pedig az I. világháború után felosztották Nagy-Britannia és Japán között, a II. világháború után a japán területeket az USA szerezte meg. A kultúrrégió egésze a betelepülő misszionáriusoknak köszönhetően ma döntően keresztény vallású.

Ausztráliában az európaiak kezdetben nem törődtek az *öslakossággal*, akik létszáma 1933-ra 75 ezer főre csökkent. Azóta jelentős pozitív változások történtek, sikeresen bevonták őket az ausztrál oktatási és egészségügyi rendszerbe, ez is közrejátszhatott abban, hogy létszámuk a XX. század végére már elérte a 300 ezer főt, igaz továbbra is alacsony jövedelműek közé tartoznak. Közülük kb. 10 ezren a hagyományos életmódjukat követik, a maradék rezervátumokban él, vagy beolvadt az ausztrál (városi) kultúrába. Ausztrália abóihoz képest Új-Zélandon a döntően északi szigeten élő maorik sokkal inkább beilleszkedtek a társadalomba, igaz a XX. század elejére a maorik száma is 50 ezer fő alá süllyedt, de már ekkor megkezdődött a helyzetük javulása. Óceánia öslakossága a XX. század közepén alig haladta meg az 1 millió főt. Az 1970-es években azonban 4 millió fővel történelmi rekordnagyságot ért el. Egyes óceániai öslakosok egymástól elszigetelt csoportokban élnek, több száz nyelvet beszélnek, így pl. a melanézok között fontos közvetítő szerepet tölt be a pidzsín-angol nyelv.

Ausztrália döntően metropolitán népességében még mindig jelentős a nem helyben születettek aránya. Az ausztrál *bevándorlási* politika ma már nem alkalmazza az antropológiai alapú megkülönböztetést, csak vagyoni és képzettségi feltételekhez kötik a letelepedést. A legtöbben hagyományosan az Egyesült Királyságból érkeznek, egyre nagyobb hányadot képvisel az Ázsiából érkezők aránya. Jelentős még az Olaszországból, illetve Új-Zélandról betelepülők száma is. Új-Zéland lakossága sokáig inkább migrációs veszteséget könyvelhetett el, amely napjainkban, ha enyhe mértékben is, de megfordult. Óceániába a legutóbbi időben jelentős számú kínai települt be, akik a kereskedelem kulcspozícióit tartják a kezükben, a Fidzsi-szigetek ültetvényeire indiaiak, a függetlenségre törekvő Új-Kaledóniába pedig franciák érkeztek, ami elmélyítheti az etnikai konfliktusokat.

Ausztrália *kiviteli* cikkeit fejlett ország létére elsődlegesen a feldolgozatlan termékek, behozatalát pedig a késztermékek dominálják. A külkereskedelmi partnereinek köre jelentősen átalakult. A hagyományos brit kapcsolatok helyébe a II. világháború után először az USA és Japán került, az 1980-as évektől pedig Délkelet-Ázsia és Európa (de már nem csak az Egyesült Királyság) értékelődött fel. A nyersanyagok híján néhány agrártermékre és földrajzilag a brit kapcsolatra specializálódott új-zélandi külkereskedelem nehéz helyzetbe került az Egyesült Királyság 1973-as EK csatlakozása után. Azóta Ausztrália, az ázsiai országok és az USA külkereskedelmi szerepe erősödött külgazdaságában. Óceánia jelentőségét sokáig a katonai támaszpontok szempontjából fontos stratégiai fekvése jelentette. A szigetek egy része az 1970-es években függetlenedett (főleg a melanéziaiak). Később Óceánia kísérleti atomrobbantások terepe lett, az utolsót Franciaország csak a XX. század legvégén, 1996-ban hajtotta végre.

XV. 2. Világ gazdasági félperifériák

XV.2.1. Latin-Amerika

Mint nevéből is következik, Latin-Amerika egy nem természeti alapon lehatárolt területi egység, sokkal inkább egy *társadalomföldrajzi kultúrrégió*, amely a gyarmatosítás nyomán forrt egybe, és különült el Észak-Amerikától. A területet ugyanis jórészt az új-

latin nyelvű portugálok és a spanyolok hódították meg, és osztották el egymás között a tordesillasi szerződés szerint 1494-ben. A szerződés értelmében a ny. h. 46. fokától keletebbre levő területek a portugáloké, nyugatabbiak pedig a spanyoloké (érdekesség, hogy csak pár évvel később felfedezték fel, hogy Dél-Amerika e vonaltól keletebbre is túlnyúlik, így a portugálok is rendelkeztek dél-amerikai területekkel, ez ma Brazília).

Maga a *Latin-Amerika elnevezés* a Mexikót elfoglalni szándékozó III. Napóleontól származik, aki az újlatin nyelveket beszélő Latin-Európa hasonlatosságára bevezette a Latin-Amerika földrajzi fogalmát. Ez a francia érdekeknek megfelelően kifejezi, hogy a terület az újlatinoké (így a portugálok, spanyolok mellett a franciáké is), és nem pedig az angoloké. (Latin-Amerikán belül ugyanakkor nem minden ország nyelve újlatin, a Karib-szigetek egy része és a szintén karibi tudatú Földhíd ország Belize, valamint a dél-amerikai Guyana és Suriname lakossága a holland vagy az angol nyelv jellegzetes kreol vagy pidzsin változatát beszéli.)

Latin-Amerika vallási szempontból még egységesebb, a gyarmati időkben számos misszionárius érkezett a térségbe, akiknek köszönhetően ma a térség *egységesen katolikus* vallású, ami szintén megkülönbözteti Észak-Amerikától. A katolikus valláshoz kötődik a magas gyermekáldás, hiszen a társadalom a vallási–kulturális meggyőződése folytán merően elutasítja az abortuszt vagy a hivatalos születésszabályozási politikát, ami alapvető különbség a más kultúrájú Kelet-Ázsiához képest. Mindez fontos szerepet játszott a körülbelül 1940–1980 között lezajlott világrekord mértékű latin-amerikai népességgrobbanás kialakulásában.

A latin-amerikai kultúrrégiót Észak-Amerikától leginkább a Mexikó és az USA közötti jelenlegi államhatár választja el. Eszerint Latin-Amerika Észak-Amerikával nagyjából megegyezően valamivel több mint 20 millió km²-es kiterjedésű, lakóinak száma azonban 2012-ben már meghaladta a 600 millió főt, ami jócskán meghaladja északi szomszédja értékét. (96. ábra) Az óriási kiterjedésű terület két nagyobb egységre osztható: Dél- és Közép-Amerikára. Közép-Amerika (Middle America) maga is tovább bontható három alegységre: a Karib-szigetekre, Mexikóra és a Közép-amerikai Földhíd térségére. Természetföldrajzi értelemben Észak-Mexikó nem különül el Észak-Amerikától, csak a Tehuantepec-földszorosostól délebbre fekvő területe a Yucatán-félszigettel tartozik a szűkebb értelemben használt Közép-Amerika fogalmához (Central America).

96. ábra: Latin-Amerika kultúrrégiójához tartozó országok

Forrás: Varga Ágnes szerkesztése

A fejlődő világ többi részéhez képest Latin-Amerikában *korábban indult meg a gyarmatosítás*, ami így hosszabb ideig, mintegy három évszázadon keresztül eltartott (igaz viszonylag korábban függetlenedett, mint Trópusi-Afrika, Dél- vagy Délkelet-Ázsia). Az is latin-amerikai sajátosság, hogy az itteni gyarmati területeiken a portugálok és főleg a spanyolok jelentős számban le is telepedtek. Az európaiak (közülük a már az újjvilágban születettek a kreolok), az őslakos indiánok és a Trópusi-Afrikából behurcolt rabszolgák együttélése révén egy antropológiailag összetett népesség alakult ki, akik leszármazottai nagymértékben keveredtek egymással. Latin-Amerikára sokkal inkább ráillik a „népek olvasztótégelye” megjelölés, mint Észak-Amerikára, ez utóbbin belül jobbra csak a nagyvárosokban történt meg a különböző bevándorló csoportok közötti keveredés.

Az *őslakos indiánok* azokon a területeken maradtak meg inkább, ahol korábban is fejlett civilizációs szintre jutottak (aztékok, maják Közép-, inkább Dél-Amerikában) vagy az ültetvényes gazdálkodás szempontjából kevésbé frekvenciált területen élnek (Amazónia), így kevésbé „ütköztek” az európai civilizációval. A különböző indián népcsoportok (pl. kecsuák, maják) ma már csak néhány országban vannak jelen nagyobb arányban (Bolívia, Guatemala és Peru), a latin-amerikai országok társadalmaira sokkal inkább jellemző a mesztic (indián–kreol keverék, spanyolul egyszerűen csak keverék = mestizo) többség (pl. Mexikó). Az indián hagyományok ma is fontos elemei a latin-amerikai kultúrának, akár az indián eredetű szavak a helyi spanyol nyelvben, akár az indián konyha (pl. a tortilla avagy kukoricalepény) vagy az indián eredetű faluközösségi birtokforma (ejido) formájában.

A *nagy számban betelepülő gyarmatosítók* hozták magukkal kultúrájukat, vallásukat is, nyelvük nem csupán közvetítő nyelv szerepet tölt be, mint más exgyarmatokon. A telepések hatására a társadalomban még sokáig fennmaradtak a feudális szerkezetek, éppúgy mint a barokk stílus és a szabályos főtér (plaza) a városépítészetben. A kreolok Latin-Amerika legdélebbi országaiban alkotnak többséget (Argentína, Uruguay). Sokáig csak spanyolok és portugálok érkezhettek Európából, a függetlenedéssel azonban lehetővé vált a gyarmatosító anyaországon kívülről is a betelepülés, az argentinok jelentős része például olasz származású.

Az *afroamerikaiak* és a mulattok (afroamerikai–kreol keverék) az ültetvényes gazdálkodás számára alkalmas trópusi, szubtrópusi területeken alkotnak nagyobb arányban közösséget (Brazília, Karib-térség). A zambók (afroamerikai–indián keverék) viszonylag ritkán fordulnak elő, leginkább azokon a trópusi területeken, ahol jelentős indián civilizációk fejlődtek ki, így fennmaradhattak közösségeik, és a terület kedvező volt az ültetvényes gazdálkodás számára is (pl. Földhíd országai).

Latin-Amerika a gyarmatosítása során fokozatosan egy sajátos *politikai és gazdaságföldrajzi egységgé* is kovácsolódott. Portugália és Spanyolország érdekei szerint sokáig csupán a primer szektor fejlődhetett a térségben, amely eleinte inkább csak a nemesfémek (arany, ezüst, réz) bányászatán és kivitelén keresztül vett részt a világkereskedelemben. Ahogy egyre több telepes érkezett Latin-Amerikába, fokozatosan kiépült a gyarmati egyházi és világi közigazgatás, az anyaországok alkirályságokat hoztak létre (Új-Spanyolország, Peru, Új-Grenada, Rio de la Plata, Brazília), egyre inkább elterjedt a nagyterületű latifundiumokon történő trópusi monokulturális ültetvényes gazdálkodás (pl. cukornád, dohány). Az iparfejlesztést azonban nem szorgalmazták a gyarmatosítók.

A primer szektor kiviteli termékei a XIX. század eleji gyarmati függetlenedés után is sokáig meghatározóak maradtak, melynek révén sok latin-amerikai ország ún. „*egy termék gazdaság*”-ként integrálódott a világ gazdaságba. Ez nem csupán a térség kis országaira jellemző (pl. a Földhíd banánköztársaságai vagy a Karib-térség, amelyet Cukornád-

szigeteknek neveztek el), hanem a nagyobb országokra is (Argentína marhabőr, Brazília kávé, Chile réz, Mexikó ezüst, Venezuela kőolaj). (PROBÁLD F. 2005)

Az európai gyarmatosítók a magas védővámokkal igyekeztek távol tartani az angol vagy észak-amerikai iparcikkeket a latin-amerikai piacokról. Ugyanakkor a latin-amerikai földbirtokos oligarchia a szabadkereskedelemben volt érdekelt, hiszen egyrészt olcsóbb és jobb minőségű iparcikkekhez szerettek volna jutni, másrészt le akarták építeni az akadályokat a saját exportjuk elől. (GOLOBICS P. 2002)

A helyi telepések szabadkereskedelmi érdekei gyorsabb *függetlenedési mozgalmak*hoz vezettek. A legtöbb latin-amerikai ország a XIX. század elején kivívta függetlenségét, ez azonban számos ország esetében nem jelentette a békés, nyugodt fejlődés kezdetét. Az első országok még nem voltak azonosak a maiakkal, többszöri különválások után alakult ki a mai országhatárok. A latin-amerikai országok a függetlenedés után is meglehetősen zaklatott történelmet éltek meg.

A Spanyolországtól történő politikai elszakadás azonban nem jelentette a valódi gazdasági függetlenedést. Az *Amerikai Egyesült Államok*, amely maga is segítkezett a spanyolok elleni felszabadító harcokban, egyre inkább átvette a térség feletti *gazdasági befolyást*. Ennek megnyilvánulása volt az ún. Monroe-elv, amely kimondta, hogy „Amerika az amerikaiaké” utalván az USA elsődleges befolyására a latin-amerikai térségben.

Latin-Amerika-szerre jellemző a két egymással is szembenálló gazdaság- és szociálpolitikai elveket valló hatalmi csoportosulás. Az egyik az *USA-val jó kapcsolatokat ápoló, nyitottabb, liberálisabb kereskedelempolitikát valló kormányzás*, amely sokszor eleinte brit, később amerikai tőkével számos régóta áhított gazdaságfejlesztést hajtott végre. Ezek a rezsimek gyakran katona erővel (akár puccsal) szerzik meg a hatalmukat. Ezek különböző országokban eltérő időpontokban jöttek létre (pl. Mexikóban a XIX. század – XX. század fordulóján a Porfirio Díaz által uralt ún. „Porfiriato” időszaka, vagy a XX. század közepi Kubában a Fulgencio Batistta-rezsim, vagy Chilében 1970-es években hatalomra kerülő Augusto Pinochet uralma). Ilyenkor az adott országok jellemzően kiváló makrogazdasági teljesítményt nyújtanak, fejlődik a gyártóipar, épülnek a közlekedési hálózatok, gyakran felélénkül a turizmus, növekednek az ország bevételei.

A makrogazdasági növekedésnek azonban súlyos *szociális ára* van. A bányák, a gyárak, a közlekedési szolgáltatók, a turisztikai létesítmények, a legértékesebb ültetvények külföldi (főleg egyesült államokbeli) tulajdonban vannak, miközben egyre szélesebb tömegek súlyosan elszegényednek, az ellátórendszerek erősen elhanyagoltak. A súlyos társadalmi polarizáció ma is latin-amerikai sajátosság, ahol néhány igen gazdag és szegények széles köre él együtt. A másik jellegzetesség az *USA gazdasági befolyása*, amely nagyvonalakban délről észak felé fokozódik. Chile egy tudatosan diverzifikált külkereskedelmi kapcsolatrendszerrel rendelkezik (a pacifikus desztinációktól Amerikán keresztül Európáig) és Argentínában is meghatározó a hagyományos európai (spanyol) kapcsolat. Ellenpólusként a legerősebb USA-függés a közvetlenül határos Mexikó esetében mutatható ki, ami Észak-Amerikával közös gazdasági integráció (NAFTA) elmélyülésével még tovább fokozódik. Ez az egyoldalúság válság esetén igen érzékenyen érintheti a mexikói gazdaságot, még akkor is, ha a legfontosabb partner a világ legerősebb gazdasága. Az USA-hoz közel fekvő Kuba viszont ellenpéldát mutat, amelynek tisztán politikai okai vannak (korábban Kubát is jóval erősebb USA-befolyás jellemezte).

A polarizált társadalomszerkezet, a szociális hiányosságok nyomán fokozódó elégetlenség (általában egy forradalommal) több esetben söpörte az USA-barát, liberális elveket folytató hatalmi erőt, és egy *szociálisan érzékenyebb, baloldali elveket valló*

politikai erő került hatalomra. Ilyenkor gyakori volt a külföldi tulajdon államosítása (különösen a stratégiai ágazatok vállalatai esetében, mint a mexikói olajtársaság, a PEMEX, amelyet még az alkotmány is véd). Az új hatalom általában népszerű földosztásba kezdett, amely több esetben a föld túlzott elaprózódásához (minifundiumok) vezetett. Mexikóban 1910–1920 között egy évtizeden keresztül tartó forradalom vetett véget a Porfiriato időszakának, majd alakult meg az országot több mint 7 évtizeden keresztül irányító PRI (Intézményes Forradalmi Párt).

A legradikálisabb baloldali fordulat *Kubában* történt meg Fidel Castro 1959-es hatalomra jutásával. A kubai baloldali forradalom kezdetben sokkal inkább antiimperialista és USA-ellenes volt, mint szovjetbarát, de a hidegháborús légkörben elkerülhetetlen volt a Szovjetunióval való szövetkezés, amely egyébként Kuba számára tagadhatatlanul kedvező helyzetet teremtett (pl. a nádcukorért olcsó kőolajhoz, gépekhez juthatott). Tény, hogy Kuba kora több fejlettebb országot is megelőzve mintaértékűen felfejlesztette az oktatási és egészségügyi rendszerét. Nem csak Latin-Amerika, de a fejlődő világ más részeiről is jártak a kubai egyetemekre.

Kuba igyekezett „exportálni” a baloldali mozgalmat *a többi latin-amerikai országba*. („Ország rendszere” helyett „rendszer országa” szemlélet, amelyben Kuba egy hídfőállása a nézetei terjesztésének a többi hasonló helyzetű országok felé.) Az argentin származású Ernesto Che Guevara egyik élharcosa volt a kubai baloldali mozgalom kiterjesztésének a többi latin-amerikai országba is, aki maga is Bolíviában halt meg harcok közben. Kuba később a trópusi-afrikai Angola felszabadító mozgalomát is támogatta az USA és a gyarmatosító Portugália erőivel szemben. Az 1970-ben Chile tűnt esélyesnek a „2. Kubává” váláshoz Salvador Allende vezetésével, de az 1973-ban katonai puccsal hatalomra kerülő USA-barát Augusto Pinochet-rezsim azonban brutálisan leszámolt a baloldali mozgalom híveivel. Az 1980-as években szintén az USA ellenében léptek fel az ún. szandinista felkelések Közép-Amerikában (pl. Nicaragua). Napjainkban Venezuela (Hugo Chavéz elnök) fogalmazza meg legradikálisabban a globalizáció és USA-ellenes nézeteit.

XV.2.2. Iszlám Világ

Az Iszlám Világ Földünk egyetlen kultúrrégiója, amely két kontinensen helyezkedik el: Afrika északi és Ázsia délnyugati részén. *Földrajzi lehatárolásánál* a legfőbb – névadó – jellegzetessége, az iszlám vallás dominanciája kap kulcsszerepet. Az Iszlám Világhoz tartozó országok köre azonban nem azonos a világ iszlám többségű országaival, a kultúrrégió lakossága pedig a világ népességének közel egynegyedét kitevő több mint 1,5 milliárd iszlám hívővel, a muszlimokkal, akik a kereszténység után Földünk második legnagyobb vallási közösségét alkotják világszerte.

Az Iszlám Világ viszont egy *kompakt földrajzi kultúrrégió*, amelyhez nem tartoznak a távolabb fekvő országok, még ha jelentős muszlim népességgel is rendelkeznek. Így nem része például a délkelet-ázsiai Brunei (ahol az iszlám államvallás), Indonézia (amely egyébként a legnépesebb muszlim ország) vagy Malajzia, a dél-ázsiai Banglades (amely épp az iszlám vallás alapján vált el a hindu többségű Indiától), India (ahol 14 százalékos kisebbségük ellenére így is 100 milliós nagyságrendben élnek muszlimok), a Maldív-szigetek, valamint az európai Bosznia-Hercegovina. Európában iszlám vallású még az albánok egy része és számos etnikai kisebbség (pl. csecsenek), és több európai nagyvárosban (pl. Moszkva) jelentős csoportot képeznek az Iszlám Világból érkező vendégmunkások (Angliában a pakisztániak, Németországban a kurdok és a törökök, Oroszországban a

közép-ázsiaiak, Franciaországban pedig az észak-afrikaiak). Nem csak az Iszlám Világon kívül élnek muszlimok, de a kultúrrégióon belül is vannak olykor jelentős más valláshoz tartozó zsidó (pl. Izrael) és keresztény közösségek (pl. Libanon).

A kultúrrégió *észak-afrikai részéhez* tartoznak az Atlasz-vidék, a Szahara és a Szudáni Tájöv országai. Az említett nagytájakkal azonban nem esnek egybe az államhatárok. Marokkót, Algériát és Tunéziát az *Atlasz-vidék* országaiként emlegetik (igaz déli tartományaik – különösen a mélyen délre elterülő Algéria esetében – már kiterjednek a szaharai homoksivatagra is). Líbia és Egyiptom már egyértelműen a *Szahara-országaihoz* tartoznak. Mauritánia, Mali, Niger, Csád és Szudán területén húzódik a Szahara és a Szudáni Tájöv határa, a térség legdélebbi országai (Gambia, Szenegál és Burkina Faso) pedig már teljes mértékben a *Szudáni Tájövhöz* tartoznak.

A kultúrrégió ázsiai része többé-kevésbé szinonim a Közel-Kelet, Elő-Ázsia, Délnyugat- vagy Nyugat-Ázsia földrajzi fogalmakkal. A térség etnikai-nyelvi szempontból meglehetősen vegyes, nagyvonalakban három karakteres egységre tagolható: arab, török és iráni.

- 1.) Az arab területek közé tartozik az ún. „*Termékeny Félhold*”, mely egyrészt az Eufrátesz és a Tigris folyók mentén kifejlődött történelmi Mezopotámiát (Irak), másrészt a Földközi-tenger *libanoni–palesztin partvidékét* foglalja magába (Izrael/Palesztina, Jordánia, Libanon és Szíria). Az arab területek másik részét az Arab-félsziget országai alkotják (Bahrein, Egyesült Arab Emírségek, Jemen, Katar, Kuwait, Omán, Szaúd-Arábia).
- 2.) A török és a vele rokon (azeri, kazah, kirgiz, türkmén, ujjur és üzbég) népek *Kis-Ázsiában* és a *közép-ázsiai Turkesztán* területén élnek (Azerbajdzsán, Kazahsztán, Kirgizisztán, Törökország, Türkmenisztán és Üzbegisztán).
- 3.) Az *iráni nyelven beszélő népek* (afgánok/pástúk, beludzsiaiak, kurdok, oszétok, perzsák és tádzsikok) *országai* (Afganisztán, Irán, Pakisztán és Tádzsikisztán).

Az Arab Világ és az Iszlám Világ tehát nem azonos. Az *Arab Világ* szűkebb területi kiterjedésű, és két nagyobb egységre oszlik. Az egyik az Atlasz-vidéket és Líbiát magába foglaló *Magreb-térség*, amely arab szemszögből Nyugatot jelent („Dzsezirat el Magreb” = Nyugati-sziget, hiszen az Atlasz-vidékét a tenger, illetve a homoktenger szigeteli el a keletebbi arabok lakta területektől). A másik pedig *Masrik*, amely az Arab Keletet jelenti, hozzátartozik Egyiptom, és a Közel-Kelet arab országai („Termékeny Félhold” és az Arab Félsziget).

Az Iszlám Világ a legnagyobb kiterjedésű kultúrrégió, amely 25 millió km²-es kiterjedésével a Föld szárazulatainak 17 százalékára terjed ki. (97. ábra) A kultúrrégió össznépessége 2012-ben 850 millió fő volt, amely a világ népességének 12 százalékát, de a világ muszlim népességének is alig több mint felét jelenti. A terület kiterjedéséből és lakosság-számából következik, hogy a világlátnál ritkábban lakott, átlagosan 34 fő/km²-es népsűrűségében fontos szerepet játszik a száraz félsivatagos–sivatagos éghajlat. A népesség történelmi idők óta alapvetően a mediterrán tengerpartokra, illetve a folyók (Nílus, Eufrátesz, Tigris, Amu-darja, Szír-darja és az Indus) menti termékeny területeken koncentrálódik, a felsorolt területeken kívül szinte jelentéktelen a népsűrűség.

97. ábra: Az Iszlám Világ kultúrrégiójához tartozó országok

Forrás: Varga Ágnes szerkesztése

A térséget megkülönbözteti a többi kultúrrégiótól, hogy a *kora ókorban több folyammenti civilizációknak* adott otthont. Ilyen volt a Nílus-menti, fejlett piramisépítő egyiptomi civilizáció, az Eufrátesz- és Tigris-menti Mezopotámia a Föld első városaival (babilóniai Ur), a magas fokon urbanizált tereivel (burkolt utak, vízvezetékek, fürdőszobás lakóházak) az Indus-völgyi civilizáció. Kr. e. I. évezredben a tengerhajózás fejlődésével lehetővé vált a nyílt tengeri utazás. A kereskedelem súlypontja ezzel a folyókról a Földközi-tenger partvidékére helyeződött, ahol a föníciaiak váltak koruk leghíresebb hajósaivá. A föníciaiak Észak-Afrika partvidékén számos kereskedőtelepet (pl. Karthágó) hoztak létre, egyúttal megteremtették a kereskedelmi jogrendszer és az írásrendszer (első abc) alapjait is.

Később azonban a föníciaiak is vazallusaivá váltak annak a fokozatosan megerősödő Perzsa Birodalomnak, amely Kr. e. VI. századtól a Közel-Kelet szárazföldi térségeinek nagy részére kiterjedt. Amikor Nagy Sándor mind a Perzsa Birodalmat, mind pedig Föniciát meghódította, az egykori föníciai gyarmatosítók észak-afrikai leszármazottai, a punok (a föníciai görög elnevezése phoinik) fejlett államot hoztak létre Karthágó székhellyel, amely azonban alulmaradt a Rómával szembeni rivalizálásban. A késő ókorban a Római Birodalom vált a korabeli világ civilizációs centrumává, amely kiterjedt a Földközi-tenger észak-afrikai és közel-keleti partvidékére is. Róma hanyatlását követően az egymással háborúskodó Bizánci és Perzsa Birodalom uralta a Közel-Keletet.

A kultúrrégió történetében – szó szerint – új időszámítás kezdődött a VII. századtól, amikor az Arab-félszigeten Mohamed próféta hatására megszületett az *iszlám* vallás. Az arabok a kalifák vezetésével (Mohamed helyettese, utódja, az iszlám vallás legfelső vezetője) viszonylag gyorsan meghódították az időközben meggyengült Bizánci és Perzsa Birodalmat és Észak-Afrikát, és erős államot hoztak létre Damaszkusz központtal (Omajjád Kalifátus), ezzel az iszlám vallás is elterjedt a térségben. A VIII–XIII. század közötti időszakot (Abbászida Kalifátus) az iszlám aranykorának nevezik. Ebben az időszakban a Bagdad központú Iszlám Világ ugyanis gazdasági, tudományos és kulturális értelemben is megelőzte Európát. A prosperáló időszaknak a XI. századi keresztes hadjáratok, majd a XIII. századi mongol hódítás vetett véget, a kalifát az egyiptomi mamlúkok (eredendően török származású, iszlám vallású elitkatonának nevelt szolgák) vették magukhoz.

A XIV. századtól megerősödik a kis-ázsiai központú *Oszmán Török Birodalom*, amely fokozatosan kiterjed az Iszlám Világ jelentős részére. A XVI. század elejétől az egyiptomi (mamlúk) szultán legyőzésével az oszmán szultánok egyben az iszlám vallás legfelső vezetőjévé, kalifájává is váltak. Ekkor mind vallási, mind politikai értelemben Isztambul vált az Iszlám Világ centrumává, amely évszázadokon át meghatározó szerepet töltött be Európa történetében is. A vallási és politikai egység, a közigazgatásban a török hivatalos nyelvvé válása ellenére a különböző közösségek továbbra is saját nyelveiket használták (sokkal jelentősebb volt a későbbiekben a nyelvi „civilizáció misszió” a franciák által uralt Atlasz-vidéken). (ROSTOVÁNYI Zs. 2002)

Észak-Afrika Török Birodalmon kívüli részein az iszlám vallást a szúfik (Nyugat-Szudánban) és a marabutok (Marokkóban) terjesztették, ahol muszlim királyságok jöttek létre (Szongháj Birodalom, illetve Marokkó). Nílusi-Szudánt a felső-egyiptomi arabok felől érte muszlim hatás (Fundzs állam). A XVII. században a Török Birodalom mellett független iszlám államként fejlődhetett még Perzsia (szafavida majd kádzsár dinasztia) és a közép-ázsiai kánságok, míg Afganisztán (más néven Koraszán) és Pakisztán területe pedig a kezdetben Kabul központú iszlám Mogul Birodalom részét képezte (a mogul farszi/perzsa nyelven mongolt jelent).

A XIX. századra az Iszlám Világ területén egyre jelentősebb befolyásra tettek szert az időközben megerősödő *európai gyarmatosítók*: Afganisztánban és főleg Pakisztánban az angolok, Közép-Ázsiában az oroszok, a Szahara és Szudán nyugati területein franciák. Az „Európa beteg emberének” tekintett Török Birodalom is fokozatosan veszített területeiből. A török szultán egyiptomi alkirálya gyakorlatilag függetleníti a nílusi és arábiai területeket, ahol az időközben megerősödő európai nagyhatalmak is befolyást szereztek. Az Atlasz-vidéket a franciák, Egyiptomot és Nílusi-Szudánt az angolok, végül Libiát az olaszok gyarmatosítják még az I. világháború előtt. A háború utáni területi rendezések során Törökország elveszíti a „Termékeny Félhold” területét is, amelyet a franciák és az angolok osztnak fel egymás között.

Az Iszlám Világhoz tartozó egykori gyarmati területek a XX. század második felében *függetlenedtek* (Egyiptom már 1922-ben). A közép-ázsiai országok viszont egészen 1990-es évekig, a Szovjetunió széthullásáig Moszkva irányítása alá tartoztak, azóta a régi iszlám vallási hagyományok és etnikai hovatartozás alapján egyre inkább a Közel-Kelet irányába reorientálódnak, igaz a vallási–etnikai konfliktusok fékezik a fejlődésüket.

Az Iszlám Világ politikai stabilitását alapvetően meghatározta a *zsidó vezetésű Izrael* 1948-as újjáalapítása Palesztina területén. Azóta több háborúra is sor került a zsidók és az arabok között. Míg a gazdaságilag, politikailag és katonailag igen befolyásos Izraellel szembeni feszült viszony általában valamennyi iszlám országot jellemzi (ha nem is egyforma mértékben), a Nyugat (USA) irányába megnyilvánuló viszonyulás szempontjából jelentős eltérések mutatkoznak az Iszlám Világon belül.

Az *európai identitású Törökország* hídszerepet játszik az Iszlám Világ és Európa között. A Kemal Atatürk 1923-as modernizációja révén (köztársaság kikiáltása, iszlám helyett polgári törvénykezés bevezetése, köztársaság kikiáltása, latin abc, európai naptár) jelentősen a Nyugat felé fordult. Törökország tagja a NATO-nak, az OECD-nek, társult tagja az Európai Uniónak, mellyel jelenleg vámunióban van, és teljes jogú tagságot szeretne. Több ország *viszonylag nyugatbarát, demokratikus* vezetéssel rendelkezik, egyúttal kedvelt turistacélpontok is (pl. Egyiptom, Jordánia, Marokkó, Szaúd-Arábia vagy Tunézia). Egyes országokban az *instabil belpolitika* és/vagy a vallási hagyományokat romboló globalizációval erősebben szembeforduló *vallási fundamentalizmus, nyugat-(USA-)*

ellenesség jellemző (közülük a népességszámából és fekvéséből hagyományos központi szerepet betöltő Irán a legbefolyásosabb, de ide tartozik pl. Afganisztán, Algéria, Irak, Libanon, Líbia vagy Pakisztán is). A feszültségek gyakran terrorista cselekményekben öltenek testet (a World Trade Center elleni 2001-es volt az egyik legnagyobb hatású). A XXI. század elején az amerikai indíttatású hadműveletek és a belső forradalmak (Arab Tavasz) hatására néhány befolyásos politikai vezető hatalma megdőlt (Husszein, Kadhafi, bin Ládén), de a „demokrácia exportálása” nem bizonyult sikeresnek, az Iszlám Világ továbbra is a világpolitika forró pontjai közé tartozik.

Az iszlám vallásnak több irányzata is létezik. A muszlimok túlnyomó többségét alkotó, világiasabb *szunnita irányzat*hoz tartozók szerint az iszlám jogrendszerének elsődlegesen a Mohamed és társai tanítását és cselekedeteit írásban rögzítő hagyományokra, a szunnára kell építenie. A mára kissé visszaszorult létszámú *síita irányzat* képviselői (Iránban államvallás, de jelen van Azerbajdzsánban, Bahreinben, Irakban és Libanonban is) szerint vitás kérdésekben a vallási vezető, az imám akár felül is írhatja a szunnát, hiszen ő Mohamed utódjának kijelölt, vele vérségi kapcsolatban álló Alinak a leszármazottja („sát Ali” = Ali pártja). Egy napjainkra lecsökkent lélekszámú harmadik csoportot képeznek a *háridzsita irányzat* képviselői (Ománban államvallás), akik elsősorban a példaértékű életvitelt tartják elsődlegesnek a kalifa kiválasztásánál, nem pedig a politikai (Mohamed társai vagy leszármazottai szerinti) kapcsolatot, így sokan hatalomellenesként is tekintenek rájuk (háridzsiták = kivonulók, akik kivonultak a síiták és szunniták közötti ütközetből).

Az Iszlám Világ *hagyományos gazdálkodását* a kereskedelem és a kézműipar jellemzi. A száraz éghajlat és az állandó támadások miatt az Iszlám Világban ritkán jelent meg agrársiker, ami az európaihoz hasonló eredeti tökefelhalmozódáshoz, magántulajdonhoz, kapitalizmushoz vezethetett volna. Az agrárium a mediterrán partvidékekre, a sivatagos térségeken a folyómenti területekre és az oázisokra koncentrálódik. Délnyugat-Ázsia volt a géncentruma a gabonaféléknek, a szőlőnek és az olajfának, ezek mellett ma növénytermesztést a különböző szubtrópusi kultúrák (citrusfélék, datolya, gyapot) is kiegészítik. (PROBÁLD F. 2008) Mivel az iszlám vallás tiltja a bor fogyasztását, a szőlőt és egyéb déli gyümölcsöket gyakran aszalt formában dolgozzák fel és exportálják. Az állattenyésztést jobbra a (fél)nomád, extenzív juh és kecsketartás jelenti, a sertésenyésztés viszont elmarad, a tisztátalan állatnak tekintett sertés hújának fogyasztása ugyanis vallásilag szigorúan tiltott.

A XX. század második felében az Iszlám Világ több országában sikerrel jártak a szénhidrogénmezők feltárását célzó kutatások, a kőolaj- és földgázkinsnek köszönhetően ezek a gyakran igen ritkán benépesült országok az 1970-es évektől rendkívül gyors fejlődést könyvelhettek el. Az *olajgazdaságok* többségét napjainkban már a szénhidrogén-bányászat határozza meg, amelyre csupán minimális feldolgozóipar települ. Az érintett országok kivételében még hangsúlyosabb, szinte kizárólagos a kőolaj és az ahhoz kapcsolódó finomítványok aránya. A kőolajexportáló országok az OPEC szervezeti keretein belüli összehangolt piacsabályozása révén a kőolaj világpiaci árának megemelkedése (pl. 1973-ban és 1979-ben) az olajgazdaságokat hirtelen egy olyan gyors bevételhez juttatta, amely nem a helyi lakosság szorgalmán és képzettségén alapult, és az országok többségében nem eredményezett tényleges társadalmi–gazdasági modernizációt.

Törökország kitűnik az Iszlám Világ többi országához képest a viszonylag *korán*, már az 1930-as években *megindított és sokoldalú iparával*. A kis-ázsiai ország fél évszázadon keresztül erős állami befolyással (etatizmus) az importhelyettesítés gazdaságpolitikáját vallotta, amely egy sokoldalú, de kevésbé termelékeny iparszerkezethez és nemzetközi

piacokon kevésbé versenyképes árucikkekhez vezetett. Az 1980-as években ezt azonban egy új, liberálisabb gazdaságpolitika váltotta fel, amely teret enged a magánszférának, a külföldi tőkének, az exportorientált iparágaknak és a turizmusnak.

Az Iszlám Világ több országa igen *gyorsan népesedik*, amelyben szerepet játszik, hogy a vallás elutasítja a születésszabályozást. Egyes országokban a térben meglehetősen koncentrált népességnövekedéstől elmarad a munkahelyek számának növekedése, a helyzetet valamelyest enyhíti a nagyszámú vendégmunkás kiáramlása. Ezek egy része a fejlett világba (elsősorban Európába) vándorol, de jelentős mértékű az Iszlám Világon belüli migráció is elsődlegesen a gazdagabb, olajexportáló országok irányába (például egyiptomiak vagy törökök Líbiába, illetve a Közel-Kelet országaiba), ahol – szemben Európával – még a kulturális, vallási beilleszkedés sem okoz nehézséget, és sokszor a nyelvi különbségek sincsenek. Mindez enyhít a hazai munkanélküliségen, és hazautalásaik jótékonyan járulnak hozzá országuk fejlődéséhez. Az iszlám vallás elutasítja a kamat ellenében történő pénzkölcsönzést, így a hazautalásokat jól szervezett, saját iszlám pénzügyi rendszerükön keresztül bonyolítják le.

XV.2.3. Délkelet-Ázsia

Délkelet-Ázsia (más néven Hátsó-India vagy Indokína) területileg könnyen *lehatárolható*, hiszen részben szigetekre terjed ki, az Indokínai-félszigetet pedig szintén természetes határokat képező magas hegyek választják el a szomszédos térségektől. Délkelet-Ázsia viszonylag kis területű és népességű kultúrrégió. Területe (4,5 millió km²) és lakónak száma (valamivel több mint 600 millió fő), többé-kevésbé Kína értékének felét teszi ki, így átlagos népsűrűsége (130 fő/km²) is természetesen többé-kevésbé megegyezik Kínáéval. (98. ábra) Nagyvonalakban két nagyobb egységre osztható: az Indokínai-félszigetre és az Indonéz-szigetvilágra (egyes felosztások ez utóbbiból a Fülöp-szigeteket már egy harmadik külön egységként kezelik).

98. ábra: Délkelet-Ázsia kultúrrégiójához tartozó országok

Forrás: Varga Ágnes szerkesztése

Délkelet-Ázsia a világ egyik *legheterogénebb kultúrrégiója* mind antropológiai, nyelvi, vallási szempontból, de még a gyarmatosítók hovatartozása, az országok területe, lélekszáma, természeti adottságai és gazdasági fejlettsége alapján is. A terület veddo-ausztraloid

nagyasszhoz tartozó őslakosai mára meglehetősen visszaszorultak, a kelet-ázsiai bevándorlás nyomán napjainkban már a mongoloid nagyasszhoz tartozók vannak többségben. Antropológiai szempontból sajátos, kevert népcsoportot alkotnak a Fülöp-szigeteken élő a gyarmatosító európai spanyolok (kreolok) és a mongoloidok leszármazottainak keveredéséből a filippínók.

A történelem során *több irányból érintette kulturális hatás* Délkelet-Ázsiát. Dél-Ázsiából származik a buddhizmus, amely az Indiához közeli országokban jellemzőbb. Kambodzsában államvallás, de Laosz, Mianmar (egykori Burma), Thaiföld vagy Vietnám esetében is meghatározó. Kína irányából a taoizmus érintette meg a térséget. A gyakorlatilag kínaiak által lakott Szingapúr városállamban és Vietnámban jellemző. A kínai etnikum jelenléte más országokban is meghatározó, ahol gyakran a gazdasági elitet alkotják (pl. Malajzia). Az iszlám vallás az arab kereskedők hatására jutott el a térségbe, amely államvallás Bruneiben, de Indonézia és Malajzia uralkodó vallása is. Indonézia hatalmas népességszámából is következik, hogy a legnagyobb lélekszámú muszlim közösséget mondhatja magáénak a világ országai között (beleértve az Iszlám Világ országait is). A katolicizmus a spanyol és portugál gyarmatosítókkal érkezett a térségbe, melynek eredményeként a Fülöp-szigeteken és Kelet-Timorban jellemző a katolikus vallás.

A térség gyarmatosítói között megtalálhatjuk az *összes jelentősebb európai gyarmattartót*. A hollandok Indonéziát gyarmatosították, ezzel a terület és a rajta élők alapján ők Délkelet-Ázsia legfontosabb gyarmatosítói, egyúttal megteremtették az indonéz nemzet tudatot is, ugyanis a Holland-Kelet-India volt az első egységes, átfogó nagy birodalmi alakulat ebben a régióban. Az angolok a stratégiai kiváló fekvésű Bruneit, Malajziát és Szingapúrt, valamint az Indiához közeli Mianmart gyarmatosították. Az indokínai országok közül Kambodzsa, Laosz és Vietnám a francia gyarmatbirodalomhoz tartozott, az 1950-es évi függetlenedésük súlyos áldozatok árán sikerült, a francia szempontból indokínai vereség azonban egyúttal megmutatta a világnak az európai „nagyhatalmak” megrogyant globális politikai súlyát az 1945 utáni új bipoláris világrendben. A Fülöp-szigetek érdekessége, hogy gazdát cserélt, sokáig a spanyoloké volt, majd az USA területévé vált. A spanyolok a rájuk jellemző módon telepésekkel érkeztek, akik antropológiai és vallási lenyomata egyaránt megfigyelhető a filippínó társadalomban. Kelet-Timor sokáig portugál terület volt, majd Indonéziához került. Közelmúltbeli függetlenedése után a világ egyik legfiatalabb országa. Indonézia attól tart, hogy Kelet-Timor példája további szeparatista mozgalmakat indíthat el a térségben. Egyedül Thaiföld tudott az európai gyarmatosítóktól többé-kevésbé független maradni a térségben. A II. világháború idején a japán invázió jellemezte a térséget, a háború utáni évtizedekben pedig már egyre inkább a kínaiak jelenléte jellemző.

A délkelet-ázsiai államok *rendkívül szélsőséges méretűek*. Indonézia a maga közel 2 millió km²-es területével 243 millió lakosságával Földünk nagy államai közé tartozik (népességszáma alapján jelenleg a világranglista 4. helyezettje), egyúttal Délkelet-Ázsia területének és népességének közel felét teszi ki. Vele ellentétben az alig 700 km²-es Szingapúr városállam rendkívül sűrűn lakott (5300 fő/km²). A szintén kis méretű Brunei és Kelet-Timor igen alacsonyan benépesült (70 fő/km²), az abszolút véget népsűrűség szempontjából Laosz jelenti (25 fő/km²).

A délkelet-ázsiai országok sokáig az importhelyettesítés gazdaságpolitikáját folytatták. Jellemző, rájuk, hogy később a Japán által bemutatott az *ún. ázsiai modellt* követték, áttértek az exportorientált iparfejlesztésre. A nyersanyagokban szegény Japánnal szemben esetükben még kedvezőbbek is a természeti erőforrások, hiszen a térség rendkívül gaz-

dag kőolajban, bauxitban, ónércben. A trópusi esőerdők természetes kincse a gumiipar számára fontos kaucsuk, amely napjainkra a szintetikus gumi előállításával kissé háttérbe szorul, de a faállomány még mindig jelentős erőforrás. Az Indokínai-félsziget termékeny síkságai, különösen a folyók deltavidékén tápanyagban gazdag, a mezőgazdaság számára értékes talajadottságokkal rendelkeznek.

A térség egyértelműen legfejlettebb országa *Szingapúr*, amely Dél-Koreával, Hongkonggal és Tajvannal az újonnan iparosodó országok NIC1 csoportjához tartozik. Szingapúr 1965-ös függetlenedésekor a városállam népességének háromnegyede albérletben lakott. 1980-as évekre már az elektronikára szakosodott ipari exportórré vált. Később Szingapúr a világ legforgalmasabb konténerkikötőjévé és Ázsia pénzügyi központjává vált, a 700 km²-es törpeállam exportbevétele megközelíti a Föld legnagyobb területű, 16 millió km²-es államának, Oroszországnak az értékét. (WORLD BANK 2008)

Kb. egy évtizednyi lemaradással követi a jellemzően délkelet-ázsiai *NIC2 országcsoport* Szingapúrt. Ide tartozik Fülöp-szigetek, Indonézia, Malajzia és Thaiföld. Vietnám sokáig szocialista országcsoporthoz tartozott, az 1970-es években az Amerikai Egyesült Államok fegyveres háborúval sem tudta megakadályozni a kommunista pártállami rendszer kialakulását. A szocialista tábor szétesésével azonban elveszítette „hátszágát”, felvetődik a lehetősége NIC3 országgá válásának. Mianmar sokáig az elzárkózás politikáját folytatta, de jó esélye van arra, hogy a közeljövőben beilleszkedjen a szomszédai közé.

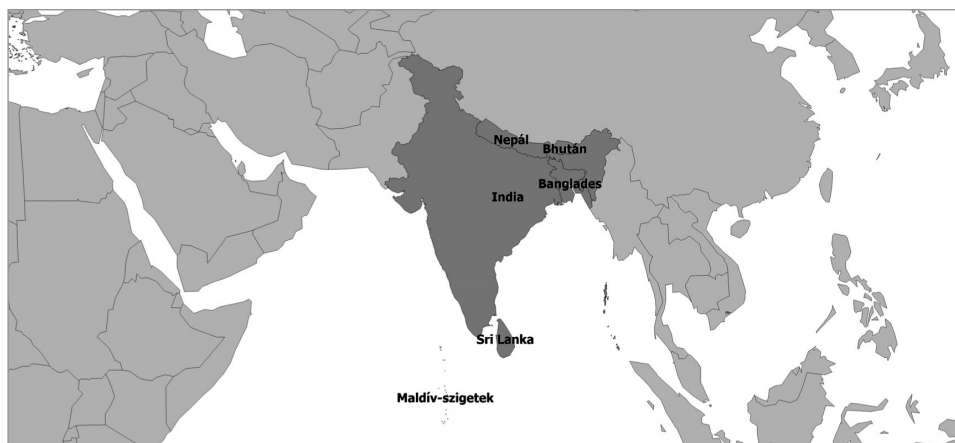
XV. 3. Világgazdasági perifériák

XV.3.1. Dél-Ázsia

A szubkontinensnek („alkontinensnek”) is tekintett Dél-Ázsia több tekintetben is *elkülönül Ázsiától*. Az Indiai közetlemez még geológiai értelemben is egy önálló egység, amely csak a földtörténet során forrt hozzá Euráziához. Észak és kelet felé Földünk legmagasabb hegységei zárják el a többi kultúrrégiótól, nyugat felé nyitottabb, nem véletlen, hogy innen érkeztek a különböző időszakokban érkező benépesítői is, illetve, hogy a kultúrrégió nyugati határának meghúzására ma is többféle elképzelés létezik.

A dél-ázsiai kultúrrégió mindössze *hat országot* foglal magába, amelyek közül kiemelkedik India, még viszonylag jelentős méretű Banglades, a többi kis ország részben hegyvidéki (Bhután és Nepál), részben pedig szigetország (Maldív-szigetek és Sri Lanka). Akadnak ennél tágabb Dél-Ázsia lehatárolások is, az egykori brit gyarmati terület (Elő- vagy Kelet-India) kiterjedt a mai Pakisztán területére is, sőt egyes, főleg angolszász megközelítések ide sorolják Afganisztánt és Iránt is, valójában az utóbbi három ország kapcsolatrendszerében Dél-Ázsia helyett ezer szálon az Iszlám Világ irányába kötődik, napjainkban ez hatás még inkább erősödik.

A dél-ázsiai kultúrrégió átlagosan több mint 400 fő/km²-t meghaladó népsűrűségével messze a legsűrűbben lakott kultúrrégió. Ez következik abból, hogy 3,6 millió km²-es területével a legkisebb kiterjedésű, ugyanakkor Kelet-Ázsia után 2012-ben 1,4 milliárd fős lakosságával így is a második helyre kerül a kultúrrégiók sorában. (99. ábra)

99. ábra: Dél-Ázsia kultúrrégiójához tartozó országok

Forrás: Varga Ágnes szerkesztése

Dél-Ázsia *nemzetiségi és nyelvi szempontból egyaránt heterogén régió*. Általánosan jellemző, hogy a Dél-Ázsiába érkező népcsoportok északnyugat felől érkeztek, és egyre délebbre szorították a korábban ott élőket. Így legdélebbre él az őslakos dravida nyelvcsaládhoz tartozó tamil lakosság (Srí Lanka szigetén vagy Indiában Tamil Nadu államban). India és a Himalája országai kifejezetten soknemzetiségűek. Bhutánban a bhotija nemzetiség épp kiteszi a társadalom felét, Nepálban azonban már a legnagyobbnak számító ghurka nemzetiség csupán 48 százalékos relatív többséget képez. A változatos nemzeti-összetétellel párhuzamosan jelentős a nyelvi sokszínűség is. Csak Indiában 22 nyelv hivatalos, amelyek közül a hindit beszélik a legtöbben. Az egyes nyelvek gyakran eltérő írásjeleket is alkalmaznak, amit figyelembe kell venni az amúgy sem kedvező képzettségi statisztikáknál. Könnyen előfordulhat ugyanis, hogy egy saját nyelvén írni és olvasni tudó, délen élő tamil az indiai fővárosban, Delhiben már analfabétának számít. Mivel – néhány partmenti városállamot leszámítva (pl. a portugál Goa) – az egész térség gyakorlatilag egyetlen gyarmatosítóhoz, a brit koronához tartozott, ezért az angol nyelv közvetítő szerepet tölthet be, sőt ez akár fejlődési potenciált is rejthet magában más kultúrrégiókkal (pl. Latin-Amerika, Iszlám Világ vagy Kelet-Ázsia) szemben. Az angol nyelv ismerete egyes szektorokban (pl. távmunka, szoftvergyártás vagy turizmus) különleges helyzeti előnyt jelent India világgazdasági integrálódásánál.

Dél-Ázsia *vallási szempontból is meglehetősen összetett*. A szubkontinens több kisebb-nagyobb vallás (buddhista, hindi vagy szikh vallás) szülőházája. A gyarmatosítás utáni függetlenedéskor 1947-ben épp a vallási különbözőség okán vált el a muzulmán Pakisztán a hindu Indiától (1971-től pedig már Kelet-Pakisztán Banglades néven Pakisztántól). A dél-ázsiaiak többsége (valamivel több mint 70 százaléka) a hindu vallás követője, de csak India és Nepál számít hindu országnak. Dél-Ázsia népességének egyötöde iszlám vallású, Bangladesben és a Maldív-szigeteken alkotnak túlnyomó többséget, mégis a nagy méretek miatt a legtöbb muszlim (164 millió fő) Indiában él Dél-Ázsián belül. Bár a buddhizmus a Himalája lejtőiről terjedt szét, a világ buddhistáinak többsége Dél-Ázsián kívül él. A szubkontinensen belüli arányuk átlagosan mindössze 1 százalék, Bhután és Srí Lanka esetében azonban a népesség többségét teszik ki. Szintén dél-ázsiai eredetű a szikh vallás, amely a hindu és az iszlám vallás keveredéséből jött létre, földrajzilag meglehetősen koncentráltan Északnyu-

gat-Indiában (Punjab) fordul elő, ugyanakkor a szikh katonák felülreprezentáltak az indiai hadseregben. A fentiek mellett lokálisan előfordulnak kisebb keresztény közösségek is (pl. Calcutta, Goa, Sri Lanka területén).

Dél-Ázsia társadalmi–gazdasági helyzetét nagymértékben meghatározza a *kulturális és vallási hovatartozás*. Az állam minden igyekezete ellenére a hinduk körében (különösen vidéken) még napjainkban is jellemző a *kasztrendszer*, amely a népességet különböző hierarchikus csoportokba, kasztokba sorolja. A négy fő kasztot a bráhminok, ksatriják, vaisják és súdhrák képezik, de vannak kaszton kívüliek, érinthetetlenek (páriák) is. A kaszthoz tartozás meghatározza a házassági szokásokat, az elvállalható munkát. A kasztrendszer kihat a külföldiekkel történő érintkezésre is.

A *vallás* különösen fontos szerepet játszik a nőkkel való bánásmódban. Mind a hindu, mind pedig a mohamedán közösségek patriarchális társadalmában a *nők alárendeltebb szerepe* a jellemző. Sokszor már gyermekkorban megkülönböztetett figyelmet fordítanak a fiúgyermek felé, esetükben alacsonyabb a gyermekhaladóság is. A lánygyerekek hátrányt szenvednek az iskoláztatás terén is, e tekintetben a dél-ázsiai országok között határozott különbséget fedezhetünk fel. A hindu Nepálban a legkedvezőtlenebb a lányok helyzete, ahol már az alapfokú oktatáshoz való hozzáférésük is akadályozott. A legkedvezőbb a lányok helyzete az iszlám vallású, de a turizmus miatt nyitott Maldív-szigetek és a buddhista Sri Lanka esetében. (VARGA Á. 2011)

Egyes vallások szigorúbb korlátozásai az *étkezési tilalmon* keresztül meghatározzák a mezőgazdasági erőforrások hasznosítását. A dzsáinista vallás a kb. 3 milliányi hívője számára tiltja bármely élő teremtmény megsebzését vagy elpusztítását. A buddhisták többsége vegetáriánus, a muszlimok nem fogyasztják a tisztátalan állatnak tekintett sertés húsát. Bár a világ legnagyobb szarvasmarha-állományával India rendelkezik, ennek szerepe jobbára igavonásra és némi tejtermelésre korlátozódik, hiszen hindu ahimszá előírásaihoz igazodóan az ország több szövetségi állama tiltja a tehenek levágását. (HAGGETT, P. 2006)

A dél-ázsiai kultúrrégió *sokáig közel azonos fejlettségi szinten állt Európával*. Még a nagy földrajzi felfedezéseket követően is az európai külkereskedelem deficites volt ebbe az irányba, az értékes fűszereket és a „Mesés Kelet” egyéb keresett cikkeit Európa csak a Latin-Amerikából elrabolt nemesfémekkel tudta kompenzálni. (GOLOBICS P. 2002) A világkereskedelem kis háromszögének létrejöttével azonban Ázsia fokozatosan perifériára szorult, az ipari forradalommal pedig végképp lemaradt Európától. Dél-Ázsia így könnyen válhatott az európaiak (elsődlegesen az angolok) gyarmatává.

A mintegy két évszázados *gyarmati időszak* alatt a térség gazdálkodását a centrumtérsegek érdekének megfelelően formálták. A népelelmezés miatt fontos gabonafélék helyett inkább az iparnövények (pl. gyapot, juta) és az élvezeti cikkek (pl. tea) kerültek előtérbe, amely súlyos éhínségeket váltott ki. Dél-Ázsia egyúttal a felfutó angol ipar termékeinek fontos felvevőpiacává is vált, ami tönkretette a nagy hagyományokkal rendelkező kézműipart, és eleve ellehetetlenítette a helyi bányászat és az ipar kifejlődését. Ugyanakkor az angolok számos modernizálást hajtottak végre, amelyre Dél-Ázsia önmagában tőke hiányában csak súlyos áldozatok árán lett volna képes: a gyarmatosítók megteremtették az egészségügyi ellátórendszer, a közigazgatás, a jogrendszer alapjait, vasutakat, utakat építettek.

A *függetlenedés* után Dél-Ázsiát egy *gyors demográfiai robbanás* jellemzi, az egyes országok különböző gazdaságpolitikai filozófiát követve eltérő növekedési pályára álltak. India gazdaságát a függetlenedés utáni évtizedekben az államkapitalista importhelyettesítés jellemezte. A gyarmati időszak stagnálásához képest ez dinamikus növekedést jelentett, de a demográfiai robbanás ezt lerontotta, az egy főre jutó értéktermelés alig növeke-

dett. A külföldi befektetések és az import korlátozásával technológia, illetve verseny híján romlott az indiai áruk minősége.

Az 1980-as évektől egy *sikeres gazdasági modernizációt* hajtott végre India, amely nem az ún. ázsiai modellel követte, hanem egy *sajátutas gazdaságpolitikát*. A távol-keleti munkaintenzív exportösztönző iparosítással szemben Indiát elsősorban a hatalmas belső fogyasztópiac ellátása vezérelte, a növekedést elsősorban a szolgáltató szektor és high-tech iparágak generálták (könyvelői, offshore tevékenység, szoftvergyártás, filmgyártás). (COE, N. M. 2007) Az angol nyelvtudást és az időeltolódást kihasználva (amíg Amerikában éjszaka van, Indiában nappal) a telefonos ügyfélszolgálatok fontos szerepet játszanak India világgazdasági bekötöttségében. A szoftverfejlesztés hatékony ellenszere lehet az agyelszívásának, a képzettek a távmunka révén hazájukban tudnak a globális világba bekapcsolódni. Az indiai modell hátránya azonban a munkaintenzív ázsiai modellel szemben, hogy a modernizáció előnyeit kevesen élvezhetik, a (különösen a vidéki) társadalom többsége még ma is a szegénységi küszöb alatt tengődik (800 millióan kevesebb mint napi 2 amerikai dollárból élnek).

Dél-Ázsia többi országa nagyon elérő képet mutat. Banglades tökehiánya miatt nehezen küzd meg a túlnépesedéssel. Bhután és Nepál gazdaságilag szintén szegény országai meglehetősen zártak, esetükben a hegyvidéki turizmus egyelőre még csak potenciális bevételeket rejt. Az agrárium szempontjából jóval kedvezőbb adottságokkal rendelkező Srí Lankát már kiegyensúlyozottabb (részben a hazai fogyasztásra, részben pedig exportra termelő) mezőgazdaság és feldolgozó ipar jellemzi. A térség leggazdagabb országa a turizmusra szakosodott, nyitottabb Maldív-szigetek. Összességében Dél-Ázsiának jó esélye van arra, hogy a világgazdasági perifériából legalábbis félperifériává válhasson.

XV.3.2. Trópusi-Afrika

Trópusi-Afrika földrajzilag viszonylag egyértelműen lehatárolható. Kelet, dél és nyugat felé tengerek határolják, északra pedig a szinte lakatlan Szahara homoktengere képez széles választóvonalat az Iszlám Világhoz tartozó Észak-Afrika irányába. A kultúrrégiót számos karakteres bélyeg elkülöníti Észak-Afrikától. Ezek egyike a *Szahara elválasztó szerepe*, amely megjelenik a Trópusi-Afrikával gyakorlatilag szinonim „Szubszaharai-Afrika” (avagy Szahara „alatti”, attól délebbre fekvő afrikai területek) elnevezésében is. A Szahara, melyet csupán néhány karavánút szel át, történelmi idők óta elszigetelte Trópusi-Afrikát a szomszédos kultúrrégióktól, ráadásul a jobbára tagolatlan tengerpartok, illetve a partok mögötti magas peremküstörök a térség tenger felőli felfedezését is sokáig megnehezítették.

Trópusi-Afrikát a *90 százalékban fekete bőrű negroid nagyrasszhoz tartozó lakossága* antropológiai szempontból is megkülönbözteti a többségében arabok lakta Észak-Afrikától. Erre utal a „Fekete-Afrika” elnevezés, amelyet a nyugat-európai gyarmatosító hatalmak terjesztettek el a XIX. században. Ez a népesség bőrszíne mellett kifejezte a térség felfedezetlen, ismeretlen voltát is. Az elnevezéssel ma is találkozhatunk annak ellenére, hogy a rassz alapon megkülönböztető elnevezést többen sértőnek érzik, és a XX. századra végül fokozatosan eltűntek a homályos „fekete” (pontosabban fehér) foltok Trópusi-Afrika térképéről.

A kultúrrégió vallási összetételében is eltér az Iszlám Világtól. Miközben Észak-Afrika hosszú ideig a Török Birodalomhoz tartozott, Trópusi-Afrikába számos európai misszionárius érkezett a gyarmati időkben, tevékenységüknek köszönhetően Trópusi-

Afrika – különösen annak sűrűbben lakott tengerparti sávja – mára egy *keresztény többségű* kultúrrégióvá vált (igaz lakói között sokan a törzsi vallások hívei, illetve terjed az iszlám követőinek száma is).

A fenti szempontok alapján eltérő módon jelölik ki *Trópusi-Afrika határait*. Miközben a negroid népesség még Észak-Afrika szaharai területein is jellemző, ugyanakkor az iszlám vallás elterjedési területe a Szaharától jóval délebbre is elterjedt: érinti a Felső-Guineai-partvidék országainak északi térségeit, és hosszan elnyúlik a kontinens keleti partvidékén Északkelet-Afrikától Zanzibárig vagy Madagaszkár északi csücskéig. Az antropológiai és a vallási határvonal között Mauritánia, Mali, Niger, Csád és Szudán területén keresztül húzódik tehát a Szahara déli határvonala, amely szintén nem esik egybe az államhatárokkal. A felsorolt országok déli, Szaharán túli, Szudáni Tájövhöz tartozó területei (valamint Gambia, Szenegál és Burkina Faso) nem tartoznak Trópusi-Afrikához.

A fenti lehatárolás alapján Trópusi-Afrika mintegy 17 millió km²-es kiterjedésű terület, gyorsan növekvő lakossága 2012-ben közel 760 millió fő, mindkét jelzőszám tekintetében nagyjából 11 százalékos világrészesedéssel bír. (100. ábra) Ez egyúttal azt is jelenti, hogy átlagos népsűrűsége lényegében nem tér el a világátlagtól. Trópusi-Afrika országait általában négy alrégióhoz szokás sorolni: Kelet-Afrika (amelytől egyes beosztásokban külön egységként kezelik Északkelet-Afrikát), Dél-Afrika, Egyenlítői-Afrika (más néven Közép-Afrika), valamint a Felső-Guineai-partvidék országait felölelő Nyugat-Afrika.

100. ábra: Trópusi-Afrika kultúrrégiójához tartozó országok

Forrás: Varga Ágnes szerkesztése

Trópusi-Afrika mára a világ gazdaság periferikus térségei között is a legrosszabb helyzetű. Ebben számos tényező szerepet játszik. (PROBÁLD F. 2002) A *trópusi környezett „túlzott” bőkezűsége* első hallásra előnyt jelenthetne, hiszen a zord tél nélküli, egész évben meleg éghajlat miatt nem volt szükség ruházódásra, tartós hajlékra, a termények raktározására. A kellemes éghajlat azonban nem készítette az itt élőket a társadalmi, civilizációs, technikai fejlődésre. A földművelés, letelepedés híján a vasszerszámok használata is csak lassan terjedt. A halászó, vadászó, gyűjtögető nomád életmód még ma is sok törzs életét meghatározza.

A kultúrrégió lemaradásában fontos szerepet játszik *elszigeteltsége*, a külső kapcsolatok hiánya. Bár Trópusi-Afrika partvidékét már a nagy földrajzi felfedezések idején feltérképezték, belső területeinek felfedezésére csak meglehetősen későn, a XIX.

század során került sor. Nem véletlen, hogy itt maradtak még „üres” területek a később felzárkózó, így gyarmatokkal nem rendelkező Németország és Olaszország számára. A külső kapcsolatok hiánya részben természetföldrajzi tényezőkkel magyarázható. Az esőerdők forró párás éghajlata és a trópusi betegségek miatt eleve nem volt vonzó a terület az európaiak számára. A térség belső területeinek megközelítése minden irányból akadályozott volt:

- *Szárazföldön* a Szahara széles sávban elválasztotta a szomszédos kultúrrégióktól, csupán néhány karavánúton keresztül tartott gyenge kapcsolatot.
- Trópusi-Afrika *a tenger irányából* is nehezen volt elérhető. A tagolatlan tengerpartok eleve nem biztosítottak jó kikötési lehetőséget, a belső térségek felfedezését pedig tovább nehezítették partok mögötti magas peremküsöbök.
- *A nagy folyókon* (Kongó, Nílus) *keresztül* pedig a vidék táblás jellege miatt kialakult gyakori vízesések nehezítették meg a belső területek megközelítését.

A fejlett ókori civilizációk birodalmai hiányoztak Trópusi-Afrikában, és később sem rendelkezett a kultúrrégió erős, szervezett államalakulatokkal. Ugyan a gyarmatosítás összességében nem kedvezett a térség felzárkózásának, Trópusi-Afrika valójában már az európaiak megjelenése előtt is jóval alacsonyabb társadalmi–gazdasági szinten állt. Kiterjedt területeken a cecelégyszennyezés miatt ugyanis eleve nem jöhetett szóba igavonó nagyállatok tartása, így az eke helyett hagyományosan megmaradt a kapa és a szűrőbot. Az égető vándorló gazdálkodás a letelepedett földműveléshez képest pedig jóval csekélyebb termékfelesleget engedett meg. Árutermelő mezőgazdaság és a föld magántulajdonán alapuló osztálytársadalom helyett legfeljebb nemzeti, törzsi kötelékek alakultak ki.

A harmadik világ többi kultúrrégiójához képest Trópusi-Afrikában a *gyarmatosítás sokkal több pusztítással járt*, amely nyomán a térség egyre inkább függő helyzetben tagozódott be a világ gazdaságba. A XIX. századig az európaiak (először inkább csak a portugálok) partvidéki erődöket építettek, amelyek célja eleinte az Indiába vezető út biztosítása volt. A világereszkedelem kis háromszöge idején Trópusi-Afrika partvidéke az Újvilágba irányuló rabszolga-kereskedelem fő ellátó körzetéivé vált. A folyamat több 10 milliós embervesztéssel eredményezett, melynek révén kiterjedt területek néptelenedtek el. A rabszolgákért cserébe a térség az európai iparcikkek felvevőpiacává vált, amely nem engedte kibontakozni a helyi ipar fejlődését. A XIX. század végére a főleg brit (keleten) és francia (nyugaton) gyarmatosítók már a belső területeket is felosztották, akik a helyiek élelmezését szolgáló gazdálkodás helyébe az Európában el nem érhető növények ültetvényes termesztését, a nyersanyaglelőhelyeken pedig a bányászatot erőltették. A különböző európai gyarmatosítók eltérő államigazgatást, jogrendszereket építettek ki, ami különösen azokban a térségekben nehezíti a nemzetközi integrálódást, ahol mozaikosan többféle gyarmatosító is jelen volt (pl. Felső-Guineai-partvidék).

Trópusi-Afrika országai csak a XX. század közepén szabadultak meg a gyarmati sortól, a *függetlenség elnyerésével* azonban érdemben *nem javult a helyzetük*. A térséget sokáig nem csupán a külső kapcsolatok hiánya jellemezte, hanem az egyes népcsoportok egymástól is elszigetelődtek, így pl. több ezer nyelv alakult ki. Az új államalakulatok határai többnyire mesterségesek, amelyek számos nyelvi, törzsi és vallási csoportot magukba foglalnak. Ezek között gyakoriak a hatalmi konfliktusok, a feszültségek több

esetben akár belső polgárháborúhoz vezettek. A fegyverkezésre való költségek még tovább terheli az amúgy is szűkös anyagi forrásokat.

Az időközben függetlenedett országoknak még *tovább növekedett a gazdasági függésük* a világgazdaság centrumtérsegeitől. Egy fejlett ország kiviteli cikke árának növelésével (legalábbis egy darabig) nagyobb bevételre számíthat, az árcsökkentéssel pedig nagyobb keresletre, amely adott esetben szintén nagyobb bevételt biztosíthat. Trópusi-Afrika országai azonban főleg olyan termékek (többnyire különleges trópusi növények, pl. banán, kakaó) termelésére és kivitelére szakosodtak, amelyek árának bármilyen irányba történő szabályozásával nem tudják növelni külkereskedelmi bevételeiket. Ha a nagyobb bevétel reményében megemelik az exporttermékük árát, a kereslet rugalmasan reagálva hirtelen lecsökken. Ezek ugyanis nem alapvető, inkább kiegészítő élelmiszeri cikkek. A termék árának csökkentésekor ugyanakkor az előzőtől eltérően már rugalmatlanná válik a kereslet, hiába olcsó a termék, nem kell belőle nagyobb mennyiség.

Néhány független trópusi-afrikai ország esetében *hiányzik a megfelelő szaktudású vezető elit* (egyáltalán a felsőfokú végzettségűek), gyakoriak a sorozatos gazdaságpolitikai hibák, sokszor jellemző a korrupció. Egyes országok a szocializmus építésével kísérleteztek. A nem megfelelően kezelt demográfiai robbanás nyomán egyre csökken az egy főre jutó élelmiszertermelés. A túlzott legeltetés pedig hosszú távon elszivatagosodáshoz vezet.

Az országok többsége eleve *alacsony jövedelemmel* rendelkezik, amelyből *alig jut* a hátrányos helyzet leküzdésére, a jövőbeni fejlődést megalapozó *fejlesztési beruházásokra*. A kiadási oldal tételei között az élelmiszer mellett megjelenik az uralkodó osztály pazarló költségek, a fegyverkezés, a tetemes államadósság törlesztése. Ha ezen felül marad még a bevételekből, alapvető infrastrukturális fejlesztésre (lakás, oktatás, egészségügy, közlekedés) lenne szükség, amely a demográfiai robbanással még élesebben jelentkezik. A lemaradás bizonyos esetekben a „későn jövők előnyét” is jelentheti, Trópusi-Afrika anyagi lehetőségei már nem engedték meg a vonalas telefonhálózat kiépítését, viszont rendkívül gyorsan elterjedt az olcsóbban kiépíthető mobilhálózat. Meglepő, de az ezredforduló elején először Afrikában haladta meg a mobil-előfizetők száma a vonalas előfizetőkét. Ezzel egyes telefonon intézhető szolgáltatások (telefonon keresztül intézhető ügyintézés, megrendelések, banki szolgáltatások) kárpótolhatják a közlekedés vagy az ellátórendszer kiépületlenségét. (DANIELS, P. 2008) Ha a szegényes állami költségvetésből marad is pénz az elodázhatatlan fejlesztési célú nagyberuházásokra, akkor azok a szakértelem és a megfelelő műszaki környezet hiányában gyakran terméketlenek.

Visszatekintő kérdések

- Milyen jellegzetes kulturális, szellemi irányzatok jellemzik Európát?
- Hogyan változott az amerikai külpolitika?
- Hogyan befolyásolják a vallási irányzatok Kelet-Ázsia világgazdasági szerepét?
- Milyen az őslakosság helyzete az ausztrál kultúrrégióban?
- Milyen karakteres jegyei vannak a latin-amerikai társadalomnak?
- Hogyan csoportosíthatók az Iszlám Világ országai?
- Miért Délkelet-Ázsia az egyik legheterogénebb kultúrrégió?
- Hogyan befolyásolja a vallási háttér Dél-Ázsia országainak fejlődését?
- Milyen sajátos tényezők játszanak szerepet Trópusi-Afrika gazdasági periferezálódásában?

Irodalomjegyzék

- ACEMOGLU, D. – YARED, P. 2010: Growth in a partially de-globalized world. Political Limits to Globalization. – American Economic Review 2. pp. 83–88.
- AGNEW, J. A. – MITCHELL, K. – TOAL, G. 2003: A companion to political geography. – Blackwell, Malden (Massachusetts)
- AIYAR, SH. 2012: From Financial Crisis to Great Recession: The Role of Globalized Banks. – American Economic Review 3. pp. 225–230.
- AIZENMAN J. – PINTO, B. –RADZIWILL, A. 2007: Sources for financing domestic capital – is foreign saving a viable option?. – Journal of International Money and Finance 5. pp. 682–702.
- AIZENMAN, J. – SUSHKO, V. 2011: Capital Flow Types, External Financing Needs, and Industrial Growth: 99 countries, 1991–2007. – NBER Working Paper 17228.
- AL GORE, A. A. 1998: The Digital Earth: Understanding our planet in the 21st Century. – Los Angeles – <http://www.opengeospatial.org/pressroom/papers> Letöltve: 2012. november 1.
- ALESINA, A. – ZHURAVSKAYA, E. 2011: Segregation and the Quality of Government in a Cross Section of Countries. – American Economic Review 5. pp. 1872–1911
- ÁLLAMI SZÁMVEVŐSZÉK 2011: Jelentés a térségek felzárkóztatására fordított pénzeszközök felhasználásáról. – Állami Számvevőszék (december 8.), Budapest
- ALLEN, J. – HAMNETT, C. (eds.) 1995: A Shrinking World? Global Unevenness and Inequality. – Oxford University Press/The Open University, London
- ALONSO, M. N. – UBS – UNED 2008: Recent market developments from an Econophysics perspective. – Fribourg Symposium. – <http://www.unifr.ch/econophysics/symposium/talks08/Noguer%20-%20Market%20developments.pdf> Letöltve: 2012. november 4.
- ANDERSON, B. 2006: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. – (Fordította: Sonkoly G.) – L'Harmattan Kiadó, Budapest
- ASHWORTH, G. J. – VOUGH, H. 1990: Selling the City: Marketing Approaches in Public Sector Urban Planning – Belhaven Press, London, New York
- ASHWORTH, G. J. – VOUGH, H. 1997: A város értékesítése – Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest
- ATKINS, P. 1988: Redefining agricultural geography as the geography of food.– Area, 20. 3.
- AUBERT A. 2007: A nemzetközi és a hazai turizmus területi folyamatai, piaci tendenciái a globalizáció korában. – Földrajzi Közlemények 55. 3.
- AZ IGAZSÁG ÉS A BÉKE PÁPAI TANÁCSA 2007: Quadragesimo anno. Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma. – (Fordította: Dér K. – Horvát P.) – Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest
- BACHE, I. – ANDREOU, G. – ATANASOVA, G. – TMOSIC, D 2011: Europeanization and multi-level governance in South-east Europe: The domestic impact of EU cohesion policy and preaccession aid. – Journal of European Public Policy 18. 1.
- BÁNFALVI J. 1995: Magyarország idegenforgalmi földrajza. – Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző, Budapest
- BANSAL, R. – SHALIASTOVICH, I. 2010: Confidence Risk and Asset Prices. – American Economic Review 2. pp. 537–541.

- BANSKY, J. 2002: Rural geography – A research discipline new to Polish geography. – *Przegląd Geograficzny*, 74. 3.
- BARLOW, J. P. 1991: Coming into the Country. – *Communications ACM* 34.
- BARSÍ Á. – LOVAS T. 2010: Lézerszkennelés. – Egyetemi tantárgy anyaga, BME. – http://www.fmt.bme.hu/fmt/htdocs/oktatas/tantargy.php?tantargy_azon=BMEEOFT-V98 Letöltve: 2012. november 1.
- BARTA GY. – BELUSZKY P. 1999: Előzetes megjegyzések a nagyvárosok és agglomerációjuk kapcsolatáról. – In: BARTA GY. – BELUSZKY P. (szerk.): Társadami–gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban 1. – Regionális Kutatási Alapítvány, Budapest
- BAUDRILLARD, J. 1983: *Simulacra and Simulation*. – Semiotext(e), New York
- BÉKÉSI L. 2004: A politika földrajza. – Aula Kiadó, Budapest
- BELUSZKY P. – KOVÁCS Z. – OLESSÁK D. (szerk) 2001: A terület- és településfejlesztés kézikönyve. – Magyarország kézikönyvtára sorozat. CEBA Kiadó, Váckisújfalu
- BELUSZKY P. 1999: Magyarország településföldrajza. Általános rész. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs
- BELÜGYMINISZTERIUM 2002: Településfejlesztési Füzetek 24. – Belügyminisztérium Településfejlesztési Iroda, Budapest
- BENEDIKT, M. 1991: Cyberspace: Some Proposals. – In: BENEDIKT, M. (ed.): *Cyberspace: First Steps*. – MIT Press, Cambridge, Massachusetts
- BERNEK Á. – FARKAS P. 2002: A monetáris világ, pénz „mindenhatóságának” politikai kérdőjelei. – In: BERNEK Á. (szerk.): *A globális világ politikai földrajza*. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- BERNEK Á. (szerk.) 2002: *A globális világ politikai földrajza*. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- BERNEK Á. 1999: A globális világ gazdaság térszerveződése. In: NEMES NAGY J. (szerk.): *Helyek, terek, régiók*. – ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest
- BERRY, B. J. L. – CONKLING, E. C. – RAY, D. M. 1976: *The Geography of Economic Systems*, Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs, New Jersey
- BERRY, B. J. L. 1967: *Geography of Market Centers and Retail Distribution*. – Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, N. J.
- BLAHÓ A. – KUTASI G. (szerk.) 2010: *Erőközpontok és régiók*. – Akadémiai Kiadó, Budapest
- BODNÁR Á. 2011: Megduplázódik idén a mobil szélessávú előfizetések száma. – Internet, WSW, január 12.
- BODNÁR L. 2005: Az idegenforgalom hazai és nemzetközi vonatkozásai. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- BOWLER, I. R. – ILBERY, B. W. 1987: Redefining agricultural geography. – *Area*, 19. 4.
- BRADSHAW, M. – WHITE, G. W. – DYMOND, J. P. – CHACKO, E. 2012: *Contemporary World Regional Geography*. – McGraw-Hill, New York
- BRUNN, S. D. – LEINBACH, T. R. (eds.) 1991: *Collapsing space and time: Geographic Aspects of Communication and Information*. – Harper Collins Academic, New York
- BRYANT, C. R. – MAROIS, C. 1995: The sustainability of rural system. – Montreal
- BRZEZINSKI, Z. 1999: A nagy sakktábla. Amerika világelsőse és geostratégiai feladatai. – Európa Könyvkiadó, Budapest
- BUDAY-SÁNTA A. 2004: A természeti tőke és az agrárgazdaság szerepe a területi versenyképességben. – Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs

- BULLMANN, U. 1997: The Politics of the third level. – In: JEFFERY, CH. (ed.): The Regional Dimension of the European Union. Towards a Third Level in Europe? – Frank Cass & Co. Ltd., London
- BURNSIDE, C. 2011: The Cross Section of Foreign Currency Risk Premia and Consumption Growth Risk: Comment. – American Economic Review 7. pp. 3456–3476.
- CAIRNCROSS, F. 1997: The death of distance. How the communication revolution will change our lives. – Harvard Business School Press, Boston
- CAPPELLIN, R. 1997: Federalism and network paradigm: guidelines for a new approach in national regional policy. – In: DANSON, M. (ed.): Regional Governance and Economic Development. – Pion, London
- CARVALHO, V. M. – MARTIN, A. – VENTURA, J. 2012: Understanding Bubbly Episodes. – American Economic Review 3. pp. 95–100.
- CARTOGRAPHIA 2004: Földrajzi Világtalasz. – Cartographia Kft., Budapest
- CASTELLS, M. – INCE, M. 2006: A tudás világa. – Napvilág Kiadó, Budapest
- CASTELLS, M. 1996: The Rise of the Network Society: the information age. – Blackwell, Oxford
- CIA 2012: The World Factbook – Guide to Country Profiles. – <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/docs/rankorderguide.html> Letöltve: 2012: november 1.
- CLOKE, P. J. – PARK, C. C. 1985: Rural Resource Management. – New York
- CLOKE, P. J. 1979: Key settlements in rural area. – London
- CLOKE, P. J. 1983: An introduction to rural settlement planning. – London
- CLOUT, H. D. 1972: Rural geography. – London
- COE, N. M. – KELLY, PH. F. – YEUNG, H. W. C. 2007: Economic Geography. – Blackwell, Oxford
- COENEN, G. – STRAUB, R. – TRABANDT, M. 2012: Fiscal policy during and after the financial crisis. – American Economic Review 3. pp. 71–76.
- CORSETTI, G. – KONSTANTINOU, P. T. 2012: What Drives US Foreign Borrowing? Evidence on the External Adjustment to Transitory and Permanent Shocks. – American Economic Review 2. pp. 1062–1092.
- CRAGLIA, M. – GOODCHILD, M. F. – ANNONI, A. – CAMARA, G. – GOULD, M. – KUHN, W. – MARK, D. – MASSER, I. – MAGUIRE, D. – LIANG, S. – PARSONS, E. 2008: Next-Generation Digital Earth, a position paper from the Vespucci Initiative for the Advancement of Geographic Information Science. – International Journal of Spatial Data Infrastructures Research, 3. pp. 146–167.
- CSATÁRI B. – FARKAS J. Zs. 2006: A magyar vidékies kistérségek új kategorizálása, különös tekintettel a városi hatásokra és a földhasznosítás változásaira. – Tér és társadalom, 20. 4.
- CSATÁRI B. 1996: A magyarországi kistérségek néhány jellegzetessége. – MTA RKK ATI PHARE kiadvány, Kecskemét
- CSATÁRI B. 1999: A kedvezményezett kistérségek besorolásának felülvizsgálata I–II. Kézirat. – MTA RKK ATI, Kecskemét
- CSATÁRI B. 1999b: A magyar vidék térségi tagozódása. Kutatási zárójelentés. – MTA RKK ATI, Kecskemét
- CSATÁRI B. 2000: Kísérlet a magyarországi kistérségek komplex fejlődési típusainak meghatározására. – In.: DÖVÉNYI Z. (szerk.): Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek. – MTA FKI, Budapest

- CSATÁRI B. 2004: Kísérlet a területi konfliktusok földrajzi értelmezésére. – II. Magyar Földrajzi Kongresszus, Szeged
- CSICSERI-RÓNAI I. 2003: Nagy Ferenc. – Occidental Press, Budapest
- CSOMÓS GY. – KULCSÁR B. 2012: A városok pozíciója a globális gazdaság irányításában a nagyvállalatok forgalma alapján. – Földrajzi Közlemények 2. pp. 138 – 151.
- CSOMÓS GY. 2008: Regionális centrumok a globális térben. Lakosságszám vagy funkcionális? – Debreceni Műszaki Közlemények, 1.
- DANIELS, P. 2008: Geographies of the economy. In: DANIELS, P. – BRADSHAW, M. – SHAW, D. – SIDAWAY, J. (eds.): An introduction to human geography. – Pearson Education Limited, Harlow
- DELORS, J. 1991: Subsidiarity. The Challenge of Change. Proceedings of the Jacques Delors Colloquium. – European Institute of Public Administration, Maastricht
- DETREKŐI Á. – SZABÓ GY. 2003: Térinformatika. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- DICKEN, P. 1992: Global Shift. The Internationalization of Economic Activity. – Paul Chapman Publishing Ltd., London
- DICKEN, P. 1998: Global Shift. Transforming the World Economy. – Paul Chapman Publishing Ltd., London
- DICKEN, P. 2003: Global Shift. Reshaping the Global Economic Map in the 21st Century. – Sage Publications, London
- DIECKHOFF, A. 2004: Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus foglmainak újraértelmezése. – Regio 13. 4.
- DODGE, M. 1998: The Geographies of Cyberspace. – 94th Annual Meeting of the Assotiation of American Geographers, Boston
- DUGIN A. 2004: A geopolitika alapjai – Oroszország geopolitikai jövője. – In: SISELINA L. – GAZDAG F. (szerk): Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény. – Zrínyi Kiadó, Budapest
- EASTMAN, R. O. 1930: Marketing Geography. – Alexander Hamilton Institute, New York
- EHRlich, I. – SHIN, J. K. 2010: Human Capital and Imperfectly Informed Financial Markets. – American Economic Review 2. pp. 244–249.
- EICHENGREEN, B. 2012: International Liquidity in a Multipolar World. – American Economic Review 3. pp. 207–212.
- ELIAS, A. 2008: Introduction. Whatever happened to the Europe of Regions? Revisiting the Regional Dimension of European Politics. – Regional and Federal Studies 5.
- ENGEL, CH. – WEST, K. D. 2010: International Financial Markets Global Interest Rates, Currency Returns, and the Real Value of the Dollar. – American Economic Review 2. pp. 562–567.
- ENYEDI GY. 1964: A Délkelet-Alföld mezőgazdasági földrajza. – Akadémiai Kiadó, Budapest
- ENYEDI GY. 1988: A városnövekedés szakaszai. – Akadémiai Kiadó, Budapest
- ENYEDI GY. 1995: Városverseny, várospolitikai, városmarketing – Tér és Társadalom 9. 1–2.
- ENYEDI GY. 1996: Regionális folyamatok Magyarországon. – Budapest
- ENYEDI GY. 1997: A sikeres város. – Tér és Társadalom 4. pp. 1–7.
- ERCEG, CH. J. – LINDÉ, J. 2012: Fiscal Consolidation in an Open Economy. – American Economic Review 3. pp. 186–191.
- ERDŐSI F. 2006: A mobiltelefonok elterjedésének területi sajátosságai a Földön. I. rész. – Területi Statisztika 46. 6.

- ERDŐSI F. 2007: A mobiltelefonok elterjedésének területi sajátosságai a Földön II. rész. – Területi Statisztika 47. 1.
- EURÓPAI MENEKÜLTÜGYI ALAP 2012: Van olyan hogy tipikus menekült? – Úton 24. Kastner & Partners Kft, Budapest
- EUROPEAN COMMISSION 1998: 1998 Broad Economic Policy Guidelines. – European Economy. – Directorate-General for Economic and Financial Affairs, European Commission No. 66.
- EUROSTAT 2012: Regional GDP per capita in 2009. – Eurostat-newrelease 38. (13 March), Bruxelles
- FARKAS J. Zs. – CSATÁRI B. 2010: Agrár- és vidékföldrajzi kutatások Bács-Kiskun megyei példákon. – In: UNGER, J. – PÁL-MOLNÁR, E. (szerk.): Geoszférák 2010. A Szegedi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola és a Környezettudományi Doktori Iskola (Környezeti geográfia és Környezetföldtan programok) eredményei. – SZTE TTIK Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport (GeoLitera), Szeged
- FARKAS J. Zs. 2007: Neurális hálózatok a térségi tipizálásban. – Tér és társadalom 21. 1.
- FARKAS J. Zs. 2010: Agrár- és vidékföldrajzi kutatások Bács-Kiskun megyei példákkal. – Egyetemi doktori disszertáció
- FARKAS P. 1997: A nemzetközi tőkeáramlások két évszázada és a jelenkori pénzügyi luftballon. – Társadalmi Szemle 52. 10.
- FEENSTRA, R. C. – HONG, CH. 2010: China's Exports and Employment. – In: FEENSTRA, R. C. – WEI, SH.-J.: China's Growing Role in World Trade. – University of Chicago Press, Chicago
- FEHÉR A. 1998: A vidék fogalmáról és a vidéki területek lehatárolásáról. – Gazdálkodás 42. 5.
- FERENCZ V. 2011: Gazdasági és közszolgáltatási folyamatok térbeli elemzése. E-government tanulmányok 34., Budapest
- FINTA I. 2006: A regionális politika alapelveinek érvényesülése a közösségi és a hazai jogi szabályozásban. – Egyetemi doktori disszertáció, PTE KTK Regionális Gazdaságtani Doktori Iskola, Pécs
- FLEURKE, F.–WILLEMSE, R. 2006: The European Union and the Autonomy of Sub-national Authorities: Towards an Analysis of Constraints and Opportunities in Sub-national Decision-making. – Regional and Federal Studies 1.
- FOJTIK J. 1999: Városmarketing az Interneten – lehetőségek és eredmények. – Tér és Társadalom 13. 1–2.
- G. FEKETE É. 2004: A vidék innovációja és annak szervezeti háttere. – Kézirat, MTA RKK ATI, Kecskemét
- G. FODOR G. – STUMPF I. 2008: Neoweberi állam és jó kormányzás. – Nemzeti Érdek 7.
- GAEBE, W. 2004: Urbane Räume. – Eugen Ulmer Verlag, Stuttgart
- GAILE, G. L. – WILLMOTT, C. J. (eds.) 2006: Geography in America at the Dawn of the 21st Century. – Oxford University Press, Oxford
- GÁL Z. 2010: Pénzügyi piacok a globális térben. – Akadémiai Kiadó, Budapest
- GARAMHEGYI Á. 2004: A településmarketing, mint a nonbusiness marketing egy esete. – In: DINYA L. – FARKAS F. – HETESI E. – VERES Z. (szerk.): Nonbusiness marketing és menedzsment. – Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest
- GEORGE, P. 1963: Précis de géographie rurale. – Párizs
- GIBSON, W. 1984: Neuromancer. – Harper Collins, London
- GILG, A. W. 1985: An Introduction to Rural Geography. – Edward Arnold, London

- GLOBAL FOOTPRINT NETWORK 2012: August 22nd is Earth Overshoot Day: Humanity has exhausted nature's budget for the year. – Press Release, Global Footprint Network, Oakland, CA, USA
- GOLOBICS P. 2002: A világgazdaság kialakulásának folyamata és jelenlegi térszerkezete. – In: TÓTH J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz I. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs
- GORDOS T. 2000: A városmarketing néhány kérdése. – Tér és Társadalom 14. 2–3.
- GORMAN, S. P. 2002: Where are the web factories: The urban bias of e-business location. – Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie 5.
- GOURINCHAS P.-O. – JEANNE, O. 2006: The Elusive Gains from International Financial Integration. – Review of Economic Studies 3. pp. 715–741.
- GRAUWE, P. DE 2000: Economics of Monetary Union. – Oxford University Press, New York
- GREENWOOD, J. – SANCHEZ, J. M. – WANG, CH. 2010: Financing Development: The Role of Information Costs. – American Economic Review 4. pp. 1875–1891.
- GROTE, J. R. – GBIKPI, B. (eds.) 2002: Participatory Governance. Political and Societal Implications. – Leske+Budrich, Opladen
- GUILANI, E. 2006: The Rescaling of Governance in Europe: New Spatial and Institutional Rationales. Guest editorial. – European Planning Studies 14.
- GYÖRI SZABÓ G. 2007: Kisebbség, autonómia, regionlizmus. – Osiris, Budapest
- HAGGETT, P. 2001: Geography: A Modern Synthesis. – Prentice Hall, New York
- HAGGETT, P. 2006: Geográfia: Globális szintézis. – Typotex, Budapest
- HAJDÚ Z. 2005. Magyarország közigazgatási földrajza. – Dialóg Campus, Budapest-Pécs
- HALKIER, H. – DANSON, M. – DAMBORG, C. (eds.) 1998: Regional Development Agencies in Europe. – Jessica Kingsley, London.
- HALMAI P. – CSATÁRI B. – TÓTH E. 2009: A vidék jövője – az agrárpolitikától vidékpolitikáig. – In: BANCZEROWSKI J.-NÉ – BÁRDOSI V.-NÉ HORÁNYI K. – HORVÁTH CS. – SZEMENYEI I. – WAGNER P. (szerk.): Stratégiai kutatások 2008–2009. Kutatási jelentések. – Miniszterelnöki Hivatal, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- HASSAN, T. A. – MERTENS, TH. M. 2011: Market Sentiment: A Tragedy of the Commons. – American Economic Review 3. pp. 402–405.
- HEINEBERG, H. 2001: Stadtgeographie. Grundriss Allgemeine Geographie. – Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn
- HERENDY CS. – MURÁNYI P. 2008: Településmarketing az információs társadalomban – E-Government Tanulmányok 23., E-Government Alapítvány, Budapest
- HOFMESITER, B. 1999: Stadtgeographie. Das Geographische Seminar. – Westermann, Braunschweig
- HORVÁTH M. T. 2005: Közmenedzsment. – Dialóg Campus, Budapest-Pécs.
- HUIGEN, P. P. 1996: Less planning, more vision! Planning ideas and sustainability for rural areas. – Groningen.
- HUMANRÁJC 2009: Modern Atlantisz: Dubai – http://human.blogter.hu/352776/modern_atlantisz_dubai Letöltve: 2012. július 11.
- HUMMER, W. – BOHR, S. 1994: A régiók szerepe a jövő Európájában. – Baranya Megyei Kögyűlés, Pécs.
- HUWS, U. 1999: A nemzeti különbségek fennmaradása az e-szolgáltatások új globális munkamegosztásában. – EMERGENCE-projekt (IST-1999-13420), MTA Szociológiai Kutatóintézet, Szervezet- és Munkaszociológiai Műhely, Budapest

- ILBERY, B. W. 1985: *Agricultural Geography: A Social and Economic Analysis*. – Oxford University Press, Oxford
- ILLÉS I. 2008: *Regionális gazdaságtan – Területfejlesztés*. – Typotext Kiadó, Budapest
- INDEX 2008: Még mindig nincs elég pláza. – *Index–Gazdaság*. (Március 26) – <http://index.hu/gazdasag/magyar/plaing080326> Letöltve: 2012. november 1.
- INTERNATIONAL MONETARY FUND 2011: *World Economic Outlook*, 2011. – International Monetary Fund, Washington
- INTERNATIONAL MONETARY FUND 2012a: *Global Financial Stability Report*, 2012. – International Monetary Fund, Washington
- INTERNATIONAL MONETARY FUND 2012b: *World Economic Outlook*, 2012. – International Monetary Fund, Washington
- ISARD, W. 1967: *Philadelphia Region InputOutput Study*. – Preliminary Working Papers, RSRI, Philadelphia, P. A.
- JAKOBI Á. 2007: *Az információs társadalom térbelisége*. – ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Macropolis, Budapest
- JAKSITY GY. 2004: *A pénz természete*. – Alinea Kiadó, Budapest
- JÁSZBERÉNYI M. – PÁLFALVI J. 2009: *Nemzetközi közlekedés és turizmus*. – Aula Kiadó, Budapest
- JENEY L. 2002: A nagyvárosok növekedésének területi jellegzetességei Európában. – *Regionális Tudományi Tanulmányok* 7. pp. 133 – 161.
- JENEY L. 2005: Városi agglomerációk, városrégiók. – In: NEMES NAGY J. (szerk.): *Regionális elemzési módszerek*. – ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest
- JENEY L. 2007: Dualitások az Európai Unió nagyvároshálózatának fejlettségében az ezredfordulón. – *Tér és Társadalom* 4. pp. 155–178.
- JOHNSON, D. B. 1999: *A közösségi döntések elmélete*. – Osiris, Budapest
- JOHNSTON, R. J. – TAYLOR, P. J. – WATTS, M. (eds.) 1995: *Geographies of Global Change. Remapping the World in the late Twentieth Century*. – Blackwell Publishing Ltd., Oxford
- JUHÁSZ A. 2011: *Földfelszín modellezés. A topográfia és kartográfia a digitális világban*. – Elektronikus jegyzet, BME Fotogrammetria és Térinformatika Tanszék, Budapest – <http://www.fmt.bme.hu/fmt/oktatas/feltoltesek/BMEEOFTMK07/foldfelszin.pdf> Letöltve: 2012. november 1.
- KEATING, M. (ed.) 2004: *Regions and Regionalism in Europe*. – An Elgar Reference Collection, Cheltenham
- KEATING, M. 1997: *The invention of regions: political restructuring and territorial government in Western Europe*. – *Environment and Planning C: Government and Policy* 4.
- KEATING, M. 2008: *A Quarter Century of the Europe of the Regions*. – *Regional and Federal Studies* 18. 5.
- KERTESI G. – KÉZDI G. 2011: *The Roma/Non-Roma Test Score Gap in Hungary*. – *American Economic Review* 3. pp. 519–525.
- KINNAN, C. – TOWNSEND R. 2012: *Kinship and Financial Networks, Formal Financial Access, and Risk Reduction*. – *American Economic Review* 3. pp. 289–293.
- KISS T. 2005: *A fenntartható fejlődés mint versenyképességet befolyásoló tényező*. – Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara: *Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola Évkönyv 2004–2005. Környezetvédelem, regionális versenyképesség, fenntartható fejlődés konferencia előadásai*. – PTE Közgazdaságtudományi Kar, Pécs

- KITCHIN, R. M. 1998: Towards geographies of cyberspace. – Progress in Human Geography 3.
- KOCSIS É. – SZABÓ K. 2000: A posztmodern vállalat. Tanulás és hálózatosodás az új gazdaságban. – Oktatási Minisztérium, Budapest
- KOHN, M. 1993: Money, Banking and Financial Markets. – The Dryden Press, For Worth
- KOLLMANN, R. – ROEGER, W. – VELD, J. IN'T 2012: Fiscal Policy in a Financial Crisis: Standard Policy versus Bank Rescue Measures. – American Economic Review 3. pp. 77–81.
- KOOIMAN, J. (ed.) 1993: Modern Governance: New Government-Society Interactions – Sage, London
- KOROMPAI A. 2003: A fenntartható fejlődés és a természeti erőforrások. – In: BORA GY. – KOROMPAI A. (szerk.): A természeti erőforrások gazdaságtana és földrajza. – Aula Kiadó, Budapest
- KOSIŃSKI, L. 1970: The population of Europe: A geographical perspective. – Longman Geography Paperbacks. – Longman Group Ltd., London
- KOTLER, PH. – KELLER K. L. 2006: Marketing–Menedzsment. – Akadémiai, Budapest
- KOTLER, PH. 2003: A Framework for Marketing Management – Prentice Hall, New Jersey
- KOVÁCH I. (szerk.) 2007: Vidék- és falukép változó időben. – Argumentum – MTA Politika Tudományok Intézete, Budapest
- KOVÁCS T. 1998: Mi tekinthető vidéknek? – Gazdálkodás 42. 5.
- KOVÁCS T. 2004: A foglalkoztatás növelése, mint a vidékfejlesztési stratégia központi kérdése. – Kézirat, MTA RKK ATI, Kecskemét
- KOVÁCS Z. 2001: A települések fejlődése. – In.: Beluszky P.–Kovács Z.–Olessák D. (szerk.): A terület- és településfejlesztés kézikönyve. – Magyarország kézikönyvtára sorozat. CEBA Kiadó, Váckisújfalu
- KOVÁCS Z. 2002a: Az urbanizáció jellemzői Kelet-Közép-Európában a posztszocialista átmenet idején. – Földrajzi Közlemények 1 – 4. pp. 57 – 78.
- KOVÁCS Z. 2002b: Néesség- és településföldrajz. – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- KOZMA G. 1995: Városmarketing, mint a helyi gazdaságfejlesztés egyik lehetséges eszköze – Tér és Társadalom 9. 1–2.
- KOZMA G. 2003: Regionális gazdaságtan – Geográfus és földrajz tanár szakos hallgatók számára. – Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- KOZMA G. 2009: Kockázatok és kezelési módjuk az önkormányzatok gazdálkodásában – ellenőri szemmel. – Comitatus 6.
- KÖSZEGFALVI GY. – LOYDL T. 2001: Településfejlesztés. – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- KÖSZEGFALVI GY. – TÓTH J. 2002: Általános településföldrajz. – In: TÓTH J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz I. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs
- KROSZNER, R. S. – STRAHAN, PH. E. 2011: Financial Regulatory Reform: Challenges Ahead. American Economic Review 3. pp. 242–246.
- KRUGMAN, P. – OBSTFELD, M. 2003: Nemzetközi gazdaságtan. – Panem, Budapest
- KRUGMAN, P. 1991a: Geography and Trade. – Leuven University Press, Leuven and MIT Press, Cambridge
- KRUGMAN, P. 1991b: Increasing Returns and Economic Geography. – Journal of Political Economy 99.
- KRUGMAN, P. 1998: What's New About the New Economic Geography. – Oxford Review of Economic Policy 14. 2.
- KRUGMAN, P. 1999: The Role of Geography in Development. – International Regional Science Review 22. 2.

- KRUGMAN, P. 2000: A földrajz szerepe a fejlődésben. – Tér és Társadalom 14. 4.
- KSH 2011: Jelentés a turizmus 2010. évi teljesítményéről. – KSH, Budapest
- KSH 2012a: A 25. népesedési világnap alkalmából. – Szám-Lap, KSH Tájékoztatási Főosztály – http://www.ksh.hu/szamlap/életünk_nep.html Letöltve: 2012. július 11.
- KSH 2012b: Módszertani Dokumentáció. – KSH – <http://www.ksh.hu/apps/meta.main> Letöltve: 2012. július 11.
- KUBASSEK J. 2011: Teleki Pál a magyar politikai földrajz atyja. – Magyar Tudomány 172. 8.
- KULCSÁR D. 2009: A fenntartható fejlődés. Mi a valóság? – Valóság 52. 3.
- LARSSON, T. – NOMDEN, K. – PETITEVILLE, F. (eds.) 1999: The Intermediate Level of Government in European States. Complexity versus Democracy? – EIPA, Maastricht
- LEAHY, E. – ENGELMAN, R. – VOGEL, C. G. – HADDOCK, S. – PRESTON, T. 2007: The Shape of Things to Come, Why Age Structure Matters to a Safer More Equitable World. – Population Action International – <http://populationaction.org/wp-content/uploads/2012/01/SOTC.pdf> Letöltve: 2012. október 2.
- LENGYEL I. – RECHNITZER J. 2004: Regionális Gazdaságtan. – Dialóg Campus Kiadó, Pécs
- LENGYEL M. 2004: A turizmus általános elmélete. – Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző, Budapest
- LEYSHON, A. – THRIFT, N. 1992: ?. –
- LIPCEI CHARTA 2007: A fenntartható európai városokról. – Lipcse
- LOEWENSTEIN, G. – CAIN, D. M. – SAH, S. 2011: The Limits of Transparency: Pitfalls and Potential of Disclosing Conflicts of Interest, American Economic Review 3. pp. 423–428.
- LOUGHLIN, J. 2001: Subnational Democracy in the European Union. Challenges and Opportunities. – Oxford University Press, Oxford
- LOVERING, J. 2011: The new regional governance and the hegemony of neoliberalism. – In: PIKE, A. – RODRIGUEZ-POSE, A. – TOMANEY, J. (eds.): Handbook of Local and Regional Development, Routledge Handbooks, London
- LŐRINCÉ ISTVÁNFY H. 2001: Pénzügyi integráció Európában. – KJK-Kerszöv, Budapest
- LŐRINCZ L. 1997: A közigazgatás-tudomány alapjai. – Rejtjel Kiadó, Budapest
- LÖSCH, A. 1954: The Economics of Location. – (Translated from the (1944) Die räumliche Ordnung der Wirtschaft. (Verlang) German edition by W. H. Woglom and W. F. Stolper) – Yale University Press, New Haven, CN.
- MACKINDER, H. 1904: The Geographical Pivot of History – Geographical Journal 23.
- MACKINNON, D. – CUMBERS, A. 2007: An Introduction to Economic Geography. – Pearson Education Limited, Harlow
- MAGYAR KÖZLÖNY 2005: Az Országgyűlés 97/2005. OGY határozata az Országos Területfejlesztési Konceptióról. – 168. sz. (december 25.)
- MAGYAR KÖZLÖNY 2011a: A területfejlesztéssel és területrendezéssel összefüggő egyes törvények módosításáról szóló törvény. – 164. sz. (december 30.)
- MAGYAR KÖZLÖNY 2011b: Magyarország Alaptörvénye (április 25.)
- MAGYAR KÖZLÖNY 2011c: Magyarország helyi önkormányzatairól szóló törvény. – 161. sz. (december 28.)
- MAGYAR TURIZMUS ZRT. 2010: Turizmus Magyarországon. – Budapest

- MAGYAR TURIZMUS ZRT. 2011: Magyarország turizmusának alakulása 2010-ben. – Budapest
- MARTIN, R. 1994: Stateless Monies. Global Financial Integration and National Economic Autonomy: the End of Geography? In: CORBRIDGE, S. - MARTIN, R. - THIRFT, N. (eds.) Money, Power and Space. – Blackwell Publishers, Oxford – Cambridge
- MARTIN, R. 1999: The New „Geographical Turn” in Economics: Some Critical Reflections. – Cambridge Journal of Economics 23.
- MARTIN, S. 1999: The Fragmented Meso: Intermediate Level Administration in the UK. – In: LARSSON, T. – NOMDEN, K. – PETITEVILLE, F. (eds.): The Intermeddiate Level of Government in European States. Complexity versus Democracy? – EIPA, Maastricht
- MARTINS, M. R. 1995: Size of municipalities, efficiency and citizen participation: a cross-European perspective. – Environment and Planning C: Government and Policy 4.
- MAYER, J. 2000: Európai munkaközösség a Közép- és Dél-európai térségekért „regionális egyenlőtlenségek” munkacsoportjának memorandumja. – Bayreuth
- McKINSLEY GLOBAL INSTITUTE 2011: Internet matters: The Net’s sweeping impact on growth jobs, and prosperity. – <http://www.digibiz.hu/az-internet-gazdasagi-sulya/20110604> Letöltve: 2012. november 1.
- MÉSZÁROS R. 2000: A társadalomföldrajz gondolatvilága. – Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszéke, Szeged
- MÉSZÁROS R. 2008: A kibertér, és ami körülötte van. – Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged
- MÉSZÁROS R. 2010: A tér. A globális kibertér. – In: MÉSZÁROS R. ÉS MUNKAKÖZÖSSÉGE: A globális gazdaság földrajzi dimenziói. Akadémiai Kiadó, Budapest
- MÉSZÁROS R. ÉS MUNKAKÖZÖSSÉGE 2010: A globális gazdaság földrajzi dimenziói. Akadémiai Kiadó, Budapest
- MEZŐ F. 2003: A politikai földrajz alapjai. – Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- MIAN, A. – SUFI, A. 2011: House Prices, Home Equity-Based Borrowing, and the US Household Leverage Crisis. – American Economic Review 5. pp. 2132–2156.
- MIAO, J. – WANG, P. 2012: Bubbles and financial crisis. Bubbles and Total Factor Productivity. – American Economic Review 3. pp. 82–87.
- MICHALKÓ G. 2007a: A turizmuselmélet alapjai. – Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár
- MICHALKÓ G. 2007b: Magyarország modern turizmusföldrajza. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- MITCHELL, W. 1995: City of Bits. – MIT Press, Cambridge, Massachusetts
- MÓCZÁR J. 2008: Fejezetek a modern közgazdaságtudományból. – Akadémiai Kiadó, Budapest
- MORGAN, K. 2001: The exaggerated death of geography: localised learning, innovation and uneven development. – The Future of Innovation Studies Conference, Eindhoven University of Technology, Eindhoven
- MOSELY, M. 1979: Accessibility: the rural challenge.– London
- MOUSSIS, N. 2006: Guide to European Policies. – European Study Service, Brussel
- MUIR, R. 1997: Political geography: A new introduction. – Palgrave MacMillan, Houndmills-Basingstoke (England)
- MURPHY, R. E. 1961: Marketing Geography Comes of Age. Előszó: Store Location and Development Studies című, korábban az Economic Geography hasábjain megjelent cikkeket tartalmazó gyűjteményes kötethez. – Clark University, Worcester

- NAGY G. 2010: Az info-kommunikációs eszközök, rendszerek fejlődése, terjedése. – In: MÉSZÁROS R. ÉS MUNKAKÖZÖSSÉGE. – Akadémiai Kiadó, Budapest
- NEGROPONTE, N. 1995: Being digital. – Coronet, London
- NEMES A. 2008: A turizmus gazdasági jelentősége nemzeti és regionális szinten. – Társadalom és Gazdaság 30. 2.
- NEMES NAGY J. (szerk.) 2005: Regionális elemzési módszerek. – ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest
- NEMES NAGY J. 1996: Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben. – Földrajzi Közlemények 120. 1.
- NEMZETI FEJLESZTÉSI MINISZTERIUM 2010: Digitális megújulás cselekvési terv. Budapest – http://www.kormany.hu/download/6/4f/00000/Digitalis_Megujulas_Cselekvesi_Terv.pdf Letöltve: 2012. november 1.
- NFGM 2009: Városfejlesztési Kézikönyv – kézikönyv a városok számára. – Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium Területfejlesztésért és Építéstudományért felelős Szakállamtitkárság, Budapest
- O'BRIEN, R. 1992: Global Financial Integration: The End of Geography. – Council of Foreign Relations, New York
- OBSTFELD, M. 2010: The immoderate world economy. – Journal of international Money and Finance 4. pp. 603 – 614.
- OHANIAN, L. E. – WRIGHT, M. L. J. 2010: Capital Flows and Macroeconomic Performance: Lessons from the Golden Era of International Finance. – American Economic Review 2. pp. 68–72.
- OHMAE, K. 1990: The borderless world. – Harper, New York
- PACIONE, M. 2005: Urban Geography. A Global perspective. – Routledge, London–New York
- PALENDER, T. 1935: Beitrage zur Standortstheorie. – Uppsala
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (szerk.) 2005: Regionális reformok Európában. – IDEA, Belügyminisztérium, Budapest
- PÁLNÉ KOVÁCS I. 2008. Helyi kormányzás Magyarországon. – Dialóg Campus, Budapest–Pécs
- PICK, G. 1909: Mathematischer Anhang zu 'A. Weber, Über den Standort der Industrien. – Tübingen
- PINTÉR R. 2012: Az állam a globalizált korban. – www.artefaktum.hu/oktatas/szocinfo/allam_az_infarsban.pdf Letöltve: 2012. július 19.
- PISKÓTI I. – DANKÓ L. – SCHUPLER H. 2002: Régió és településmarketing. – Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest
- PORTER, M. E. 1990: The Competitive Advantage of Nations. – Macmillan, London
- POUNDS, N. J. G. 2003: Európa történeti földrajza. – Osiris Kiadó, Budapest
- PRASAD, E. S. – RAJAN, R. G. – SUBRAMANIAN, A. 2007: Foreign Capital and Economic Growth. – Brookings Papers on Economic Activity 1. pp. 153–209.
- PRB 2012: Population Reference Bureau: 2012 World Population Data Sheet, http://www.prb.org/pdf12/2012-population-data-sheet_eng.pdf Letöltve: 2012. november 1.
- PROBÁLD F. 2002: Afrika: társadalomföldrajzi áttekintés. – In: PROBÁLD F. (szerk.): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- PROBÁLD F. 2005: A kontinens benépesülése és gyarmatosítása. In: PROBÁLD F. (szerk.): Amerika regionális földrajza. – Trefort Kiadó, Budapest

- PROBÁLD F. 2007: Európa társadalomföldrajzi vázlata. – In.: PROBÁLD F. – SZABÓ P. (szerk.): Európa regionális földrajza. Társadalomföldrajz. – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- PROBÁLD F. 2008: Ázsia társadalomföldrajza. Bevezető áttekintés. – In: HORVÁTH G. – PROBÁLD F. – SZABÓ P. (szerk.): Ázsia regionális földrajza. – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- PROBÁLD K. 1995: Városmarketing I–II. – Comitatus 11–12.
- PUCZKÓ L. – RÁTZ T. 2001: A turizmus hatásai. – Aula Kiadó, Budapest
- RAY, C. 1998: Culture, intellectual power, and territorial rural development. – Sociological Ruralis 38. 1.
- RECHNITZER J. – SMAHÓ M. 2011: Területi politika. – Akadémiai Kiadó, Budapest
- RÉDEI M. (2001): Demográfia. – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- REINHART, C. M. – ROGOFF, K. S. 2011: From Financial Crash to Debt Crisis, American Economic Review 5. pp. 1676–1706
- RHODES, R. A. W. 1997: Understanding Governance. Policy Networks, Governance, Reflexivity and Accountability. – Open University Press, Buckingham
- RODRIGUE, J. P. – COMTOIS, C. – SLACK, B. 2009: The Geography of Transport Systems. – New York
- ROMÁNY P. 1998: Miért fontos a vidék? – Gazdálkodás 42. 5.
- ROSTOVÁNYI Zs. 2002: Nemzeti eszmék és folyamatok az iszlám világban. – In: BALOGH A. (szerk.): Nemzet és nacionalizmus. Ázsia, Afrika, Latin-Amerika. – Korona Kiadó, Budapest
- RUBENSTEIN, J. M. 2010: Contemporary Human Geography. – Prentice-Hall, New York etc.
- SALVATORE, D. 2001: International Economics. – John Wiley and Sons, New York
- SCHNEIDER, W. 1973: Városok Urtól Utópiáig. – Gondolat, Budapest
- SCHULARICK, M. – TAYLOR, A. M. 2012: Credit Booms Gone Bust: Monetary Policy, Leverage Cycles, and Financial Crises, 1870–2008, American Economic Review 2. pp. 1029–1061.
- SCHWEITZER J. 2012: A szívnek is két kamrája van. – (Vadas Zsuzsa interjúja Schweitzer József nyugalmazott országos főrabbi) – Nők Lapja 64. 29.
- SHAPIRO, A. C. ? : Multinational Financial Management. –
- SHORT, J. R. 1993: An introduction to Political Geography. – Routledge, London and New York
- SIKOS T. T. – HOFFMANN I.-NÉ 2004: A fogyasztás új katedrálisai. – MTA Stratégiai Tanulmányok Sorozat, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest
- SIKOS T. T. 2000: Marketingföldrajz. – VÁTI, Budapest
- SIKOS T. T. 2007: A bevásárlóközpontok jelene és jövője. – Selye János Egyetem Kutatóintézet, Komárno
- SIKOS T. T. 2009: A marketingföldrajz kialakulásáról és feladatairól. – In: SIKOS T. T. (szerk.): Fókuszban a marketingföldrajz. – Magyar Tudomány 170. 6.
- SIMAI M. – GÁL P. 2000: Új trendek és stratégiák a világgazdaságban. Vállalatok, államok, nemzetközi szervezetek. – Akadémiai Kiadó, Budapest
- SPYKMAN, N. 1944: The Geography of the Peace. – Harcourt Brace Jovanovich, New York
- STOKER, G. – HOGWOOD, B. – BULLMANN, U. 1996: Regionalism. – University of Strathclyde, Glasgow.

- SWYNGEDOUW, E. (2000): Authoritarian governance, power, and the politics of rescaling. – Environment and Planning D. Society and Space 18.
- SZABÓ K. – HÁMORI B. 2006: Információgazdaság. – Akadémiai Kiadó, Budapest
- SZAKÁL GY. 1995: Az image, mint a városmarketing eszköze – Tér és Társadalom 9. 1–2.
- SZALKAI I. 1990: A monetáris irányítás. – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- SZARVÁK T. 2004: A digitális szakadék, mint új periféria-képző jelenség. – Tér és Társadalom 18. 3.
- SZELÉNYI I. 1992: Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. – Akadémiai Kiadó, Budapest
- SZENTES T. 2002: Globalizáció, regionális integrációk és nemzeti fejlődés korunk világ gazdaságában. – Savaria University Press, Szombathely
- SZIRMAI V. (szerk.) 2009: A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői – Dialóg Campus Kiadó, Pécs
- TASNÁDI J. 2002: A turizmus rendszere. – Aula Kiadó, Budapest
- TASNÁDI J. 2006: Turizmus az Európai Unióban és Magyarországon. – Magyar Kereskedelmi és Ipari Kamara, Budapest – <http://profitalhatsz.mkik.hu/vallalkozok/turizmus.pdf> Letöltve: 2012. november 1.
- TAYLOR, P. J. – HOYLER, M. 2000: The Spatial Order of European Cities under Conditions of Contemporary Globalization. – GaWC Research Bulletin 16. Globalization and World Cities Study Group and Network
- TELEKI P. 1931: Időszerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában. – Jancsó Benedek Társaság Kiadványai, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest
- THÜNEN, J. H. 1826: Der Isolierte Staat in Beziehung auf Landwirthschaft und Nationalökonomie, oder Untersuchungen über den Einfluss, den die Getreidepreise, der Reichtum des Bodens und die Abgaben auf den Ackerbau ausüben. I–II. – <http://www.archive.org/details/derisoliertestaa03thuoft> Letöltve: 2012. november 1.
- TÓZSA I. 2001: Az eladható település – Falu–Város–Régió 1.
- TÓZSA I. 2008: E-government – elektronikus közigazgatás. – Magyar Tudomány 169. 7.
- TÓZSA I. 2010: Településfejlődés. – In: TÓZSA I. – JÓSZAI A. – LÁSZLÓ L.: Stratégiai településirányítás 3. – Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége
- TÖRÖCSIK M. 1995: Település- és területidentitás kialakítása marketing eszközökkel. – Tér és Társadalom 9. 1–2.
- TRÓCSÁNYI A. 2002: A kulturális földrajz alapjai. – In: TÓTH J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz I. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- TRÓN ZS. 2003: Az EU regionális politikájának fejlődése, reformjai és az azokat körülvevő érdekellentétek. – Competitio 1. pp. 88–102.
- TRÓN ZS. 2005: A többszintű kormányzás koncepciójának megjelenése a strukturális alapok 1988-as reformjától az EU alkotmányáig. – Kézirat. – http://www.doktori.econ.unideb.hu/download/pdf/kutatasiforum/2005jan/Tron_Zsuzsanna.pdf Letöltve: 2012. november 4.
- TRÓN ZS. 2008: Az uniós beavatkozás indokai, formái. Elméletek és empiria a konvergencia és a tőke-transzferek kapcsolatáról. – Társadalom és Gazdaság 1. pp. 47–70.
- TRÓN ZS. 2009: Examining the impact of European regional policy. – MTA VKI, Working papers. No. 188. 6.
- TRÓN ZS. 2010: Criteria for the efficient use of cohesion support. – RSA Conference, Pécs

- TUCKER, A. – MADURA, J. – CHIANG, T. 1991: International Financial Markets. – West Publishing Company, St. Paul
- UNCTAD 2006: World Investment Report 2006: FDI from Developing and Transition Economies: Implications for Development.– UN UNCTAD, New York
- UNCTAD 2011: World Investment Report 2011: Non-Equity Modes of International Production and Development.– UN UNCTAD, New York
- UNPD 2011: World Population Prospects: The 2010 Revision, United Nations Population Division Department of Economic and Social Affairs, New York
- UNWTO 2011: Tourism Highlights. – <http://www.unwto.org/facts> Letöltve: 2012. február 25.
- VARGA Á. 2011: A nemi egyenlőtlenség és annak háttere a dél-ázsiai országok oktatásában. – Belvedere, Dél-Ázsia különszám, Szeged, pp. 19–38.
- VARGA Á. 2012: A regionális gazdasági fejlettségi különbségek társadalmi háttere Indiában az ezredfordulón. – Tér és Társadalom 1. pp. 67–85.
- VARRÓ K. 2008: Changing Narratives on EU Multi-level Space in a Globalizing Era: How Hungary as a National Space became Part of the Story. – European Planning Studies 7. pp. 955–969.
- VÁTI 2009: Települési tervek érvényesülésének erősítése. Elemzés és javaslatok nemzetközi tapasztalatok alapján. – Kutatási jelentés, VÁTI Területi Tervezési és Értékelési Igazgatóság Nemzetközi Területpolitikai és Urbanisztikai Iroda, Budapest
- VEREBÉLYI I. 2004: A jó kormányzás néhány jellemzője. – Magyar Közigazgatás 5.
- VIGVÁRI A. 2002: Közpénzügyek, önkormányzati pénzügyek. – Kjk-Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó, Budapest
- WALTON, G. M. – WYKOFF, F. C. 1986: Understanding Economics Today. – Irwin, Homewood, Ill.
- WCED 1987: The Brundtland Report. – United Nations World Commission on Environment and Development, New York
- WEBER, A. 1909: Über den Standort der Industrien. – Tübingen
- WORLD BANK 2008: Reshaping Economic Geography. World Development Report 2009. – The World Bank, Washington
- ZONGOR G. 1991: A lebegő megye. – Társadalmi Szemle 12.

Egyéb felhasznált internetes források:

ARCGIS: <http://www.arcgis.com>

CORVIN SÉTÁNY: <http://www.corvinsetany.hu>

EUROSTAT: <http://ec.europa.eu/eurostat>

FORTUNE – GLOBAL 500: <http://money.cnn.com/magazines/fortune/global500/>

GLOBAL EDUCATION PROJECT: <http://www.theglobaleducationproject.org>

GLOBAL FOOTPRINT NETWORK: <http://www.footprintnetwork.org>

KÖKI TERMINÁL: <http://kokiterminal.hu/>

KSH: <http://www.ksh.hu>

MÁV: <http://www.mav-start.hu>

NATIONAL CENTER FOR ECOLOGICAL ANALYSIS AND SYNTHESIS: <http://www.nceas.ucsb.edu/>

TEIR: <https://teir.vati.hu/>

TÓPARK.EU: <http://www.topark.eu/>

ULTRAPOLIS PROJECT: <http://www.ultrapolisproject.com/>

ÜZLETHELY.INFO: <http://uzlethely.info/>

WIKIPÉDIA: <http://hu.wikipedia.org>

WORLD GAZETTEER: <http://www.world-gazetteer.com/>

WORLDMAPPER: <http://www.worldmapper.org>

